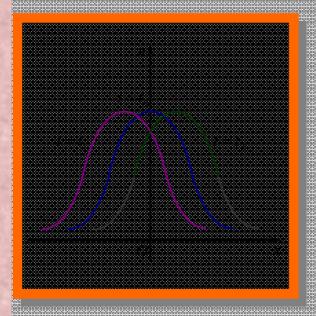
### Xurramov Sh.R.

# OLIY MATEMATIKA MISOL VA MASALALAR NAZORAT TOPSHIRQLAR





Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika

Kompleks o'zgaruvchli funksiyalar nazariyasi

**Operatsion hisob** 

Matemtik fizika tenglamalari

#### OʻZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA OʻRTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

#### SH. R. XURRAMOV

# OLIY MATEMATIKA MASALALAR TO'PLAMI NAZORAT TOPSHIRIQLARI

#### III QISM

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy va oʻrta maxsus ta'lim vazirligi oliy ta'lim muassasalari uchun oʻquv qoʻllanma sifatida tavsiya etgan

**TOSHKENT – 2015** 

UO'K: KBK

Sh.R. Xurramov. Oliy matematika ( masalalar toʻplami, nazorat topshiriqlari). Oliy ta'lim muassasalari uchun oʻquv qoʻllanma. 3-qism. –T.: «Fan va texnologiya», 2015, 279 - bet.

#### ISBN 978-9943-

Ushbu oʻquv qoʻllanma oily ta'lim muassasalarining texnika va texnologiya yoʻnalishlari bakalavrlari uchun «Oliy matematika» fani dasturi asosida yozilgan boʻlib, fanning ehtimollar nazariyasi va matematik statistika, kompleks oʻzgaruvchili funksiyalar nazariyasi, operatsion hisob va matematik fizika tenglamalari, kabi maxsus boʻlimlariga oid materiallarni oʻz ichiga oladi.

Qoʻllanmada zarur nazariy tushunchalar, qoidalar, teoremalar va formulalar keltirilgan va ularning mohiyati misol va masalalar yechimlarida tushuntirilgan, mustahkamlash uchun mashqlar, nazorat ishi va laboratoriya ishlari uchun topshiriqlar berilgan.

#### Taqrizchilar:

- **A. Narmanov** fizika-matematika fanlari doktori, OʻzMU professori;
- A. Abduraximov fizika-matematika fanlari nomzodi, TAQI dotsenti.

ISBN 978-9943-

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2015.

#### SO'Z BOSHI

Qoʻllanma oliy ta'lim muassasalari texnika va texnologiya bakalavr ta'lim yoʻnalishlari Davlat ta'lim standartlariga mos keladi va fanning oʻquv dasturlariga toʻla javob beradigan tarzda bayon qilingan.

Ushbu oʻquv qoʻllanma bakalavr ta'lim yoʻnalishlarining talabalari uchun moʻljallangan boʻlib, fanning ehtimollar nazariyasi va matematik statistika, kompleks oʻzgaruvchili funksiyalar nazariyasi, operatsion hisob va matematik fizika tenglamalari, kabi maxsus boʻlimlari boʻyicha materiallarni oʻz ichiga oladi.

Qoʻllanmaning har bir boʻlimi zarur nazariy tushunchalar, ta'riflar, teoremalar va formulalar bilan boshlangan, ularning mohiyati misol va masalalarning yechimlarida tushuntirilgan, shu boʻlimga oid amaliy mashgʻulot darslarida va mustaqil uy ishlarida bajarishga moʻljallangan koʻp sondagi mustahkamlash uchun mashqlar javoblari bilan berilgan.

Har bir boʻlimning oxirida nazorat ishi va laboratoriya ishlari uchun topshiriiqlar variantlari keltirilgan.

Qoʻllanmani yozishda oily texnika oʻquv yurtlarining bakalavrlari uchun oily matematika fanining amaldagi dasturida tavsiya qilingan adabiyotlardan hamda oʻzbek tilida chop etilgan zamonaviy darslik va oʻquv qoʻllanmalardan keng foydalanilgan.

Qoʻllanma haqida bildirilgan fikr va mulohazalar mamnuniyat bilan qabul qilinadi.

Muallif

Oʻquv qoʻllanmada quyidagi belgilashlardan foydalanilgan:

- muhim ta'riflar;
- misol yoki masala yechimining boshlanishi va oxiri;

Shuningdek, muhim teorema va formulalar to'g'ri to'rtburchak ichiga olingan.

# I bob EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA MATEMATIK STATISTIKA

#### 1.1. EHTIMOLLARNI BEVOSITA HISOBLASH

#### Hodisalar algebrasi. Kombinatorika elementlari. Ehtimolning ta'riflari

**1.1.1**. *Hodisa* deb sinashlar natijasida, ya'ni tayin shartlar majmuasi bajarilganda ro'y berishi mumkin bo'lgan har qanday faktga aytiladi.

Hodisalar lotin alfavitining bosh harflari bilan belgilanadi. Masalan, tangani tashlash - sinash, A-gerbli tomon tushishi, B-raqamli tomon tushishi hodisalar.

Sinash natijasida albatta roʻy beradigan hodisaga muqarrar hodisa deyiladi va U bilan belgilanadi.

Sinash natijasida mutlaqo roʻy bermaydigan hodisaga *mumkin* boʻlmagan hodisa deyiladi va *V* bilan belgilanadi.

Sinash natijasida roʻy berishi ham roʻy bermasligi ham mumkin boʻlgan hodisa *tasodifiy hodisa* deb ataladi.

Agar sinash natijasida bir nechta hodisalardan hech birini boshqalariga nisbatan roʻy berishi mumkinroq deyishga asos boʻlmasa, bunday hodisalarga *teng imkoniyatli hodisalar* deyiladi.

Agar sinash natijasida bir nechta hodisalardan bittasi va faqat bittasining roʻy berishi muqarrar hodisa boʻlsa, bunday hodisalar *yagona mumkin boʻlgan hodisalar* deb ataladi.

Sinash natijasida roʻy berisi mumkin boʻlgan har bir hodisaga *elementar hodisa* deyiladi. Barcha elementar hodisalar toʻplami *hodisalar maydoni* deyiladi va  $\Omega$  orqali belgilanadi.

Hodislar maydonida bitta sinash bilan bogʻliq boʻlgan A va B hodisalar ustida qoʻshish, ayirish va koʻpaytirish amallari aniqlangan.

- lacktriangledown A va *B hodisalarning yigʻindisi* (yoki *birikmasi*) deb ulardan hech boʻlmaganda bittasi roʻy berishidan iborat boʻlgan hodisaga aytiladi va A+B (yoki  $A \cup B$ ) bilan belgilanadi.
- lacktriangledown A va *B hodisalarning koʻpaytmasi* (yoki *kesishmasi*) deb ularning birgalikda roʻy berishidan iborat boʻlgan hodisaga aytiladi va  $A \cdot B$  (yoki  $A \cap B$ ) bilan belgilanadi.

- lacktriangleq A va B hodisalarning ayirmasi deb, A hodisa roʻy berganda B hodisaning roʻy bermasligidan iborat boʻlgan hodisaga aytiladi va  $A \setminus B$  bilan belgilanadi.
- $\bigcirc$  A hodisaga *qarama-qarshi hodisa* (yoki A hodisaning *inkori*) deb, A hodisaning roʻy bermasligidan iborat boʻlgan  $\overline{A}$  hodisaga aytiladi. Qarama- qarshi hodisalar uchun  $A \cdot \overline{A} = V$  va  $A + \overline{A} = \Omega$  boʻladi.

Agar A hodisa ro'y berganida B hodisa albatta ro'y bersa, bunda A hodisa B hodisani ergashtiradi (yoki A hodisa B hodisaga kiradi) deyiladi va  $A \subset B$  deb yoziladi. Agar  $A \subset B$  va  $B \subset A$  bo'lsa, u holda A va B ekvivalent hodisalar deyiladi va A = B kabi belgilanadi.

Hodisalar ustida amallar quyidagi xossalarga ega:

```
1°. A+B=B+A, A \cdot B=B \cdot A;

2°. (A+B)+C=A+(B+C), (A \cdot B) \cdot C=A \cdot (B \cdot C);

3°. A \cdot (B+C)=A \cdot B+A \cdot C, A+B \cdot C=(A+B) \cdot (A+C);

4°. A+\overline{A}=\Omega, A \cdot \overline{A}=V;

5°. A \cdot \Omega=A, A+\Omega=\Omega;

6°. A+A=A, A \cdot A=A;

7°. A \setminus B=A \cdot \overline{B};

8°. \overline{V}=\Omega, \overline{\Omega}=V, \overline{\overline{A}}=A;

9°. \overline{A \cdot B}=\overline{A}+\overline{B}; \overline{A+B}=\overline{A} \cdot \overline{B}.
```

Bir vaqtda roʻy bermaydigan A va B hodisalarga birgalikda boʻmagan hodisalar deyiladi. Birgalikda boʻlmagan hodisalar uchun  $A \cdot B = V$  boʻladi.

Ikkitasi birgalikda boʻlmagan  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalarga *juf - jufti bilan birgalikda boʻlmagan hodisalar* deyiladi.

Agar  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalar birgalikda boʻlmagan va yagona mumkin boʻlgan hodisalar boʻlsa, u holda *bu hodisalar toʻla guruh tashkil etadi* deyiladi. Toʻla guruh tashkil etuvchi hodisalar uchun  $A_i \cdot A_j = V \ (i \neq j)$ 

va 
$$A_1 + A_2 + ... + A_n = U$$
 boʻladi.

- - 1.  $V \in S$ ,  $\Omega \in S$  bo'lsa;
  - 2.  $A \in S$  dan  $\overline{A} \in S$  kelib chiqsa;
  - $3. A \in S$ ,  $B \in S$  dan  $A + B \in S$ ,  $A \cdot B \in S$  kelib chiqsa.

1-misol. Oyin kubigi ikki marta tashlanadi. Sinash natijasi - birinchi va ikkinchi tashlashda tushgan ochkolarga mos sonlar juftligi. Sinashning jami elementar hodisalari toʻplami  $\Omega$  ni va quyidagi hodisalarning elementar

hodisalari toʻplamlarini toping: A-har ikkala holda 3 ga karrali ochkolar tushishi; B-6 ochko bir marta ham tushmasligi; C-har ikkala holda 4 dan katta ochkolar tushushi; D- har ikkala holda bir xil ochkolar tushushi.

 $\odot$  Oyin kubigi tashlanganda oltita elementar natija - 1, 2, 3, 4, 5, 6 ochko tushishi hodisalari mavjud. Shu sababli  $\Omega$  toʻplam va koʻrsatilgan hodisalarga mos toʻplamlar quyidagicha boʻladi:

$$\Omega = \{(1,1),(1,2),(1,3),(1,4),(1,5),(1,6),...,(6,1),(6,2),(6,3),(6,4),(6,5),(6,6)\},\$$

$$A = \{(3,3),(6,3),(3,6),(6,6)\},\$$

$$B = \{(1,1),(1,2)(1,3),(1,4),(1,5),...,(5,1),(5,2),(5,3),(5,4),(5,5)\},\$$

$$C = \{(5,5),(5,6),(6,5),(6,6)\},\ D = \{(1,1),(2,2),(3,3),(4,4),(5,5),(6,6)\}.$$

2-misol. Ixtiyoriy A, B hodisalar uchun A va  $\overline{A+B}$  hodisalarning birgalikda bo'lishi yoki birgalikda bo'lmasligini tekshiring.

$$A \cdot \overline{A + B} = (9^{\circ} \text{ xossaga ko'ra}) = A \cdot (\overline{A} \cdot \overline{B}) = (2^{\circ} \text{ xossaga ko'ra}) =$$

$$= (\overline{A} \cdot A) \cdot B = (4^{\circ} \text{ xossaga ko'ra}) = V \cdot B = V.$$

Demak, A va  $\overline{A+B}$  hodisalar birgalikda emas.  $\bigcirc$ 

**1.1.2.** Bir qancha kombinatorika masalalari ikkita qoida asosida yechiladi.

Qo 'shish qoidasi. Agar  $A_1$  element  $n_1$  usul bilan,  $A_2$  element boshqa bir  $n_2$  usul bilan,  $A_3$  element birinchi ikki usuldan farqli bo'lgan  $n_3$  usul bilan va shu kabi  $A_k$  element birinchi (k-1) usuldan farqli bo'lgan  $n_k$  usul bilan tanlangan bo'lsa, u holda ko'rsatilgan elementlardan istalgan bittasi  $n_1 + n_2 + ... + n_k$  usul bilan tanlanishi mumkin.

Ko 'paytirish qoidasi. Agar  $A_1$  element  $n_1$  usul bilan tanlangan bo'lsa, har bir shunday tanlashdan keyin  $A_2$  element  $n_2$  usul bilan tanlangan bo'lsa va shu kabi har bir (k-1) marta tanlashdan keyin  $A_k$  element  $n_k$  usul bilan tanlangan bo'lsa, u holda barcha elementlar  $A_1, A_2, ..., A_k$  tartibda  $n_1 \cdot n_2 \cdot ... \cdot n_k$  usul bilan tanlanishi mumkin.

 $\implies$  *n* ta elementdan *m* ta  $(0 < m \le n)$  elementni tanlashning ikki sxemasi mavjud: takrorlashlarsiz (qaytarib qoʻyishlarsiz) va takrorlash (qaytarib qoʻyish) bilan.

#### Takrorlashlarsiz tanlash sxemasi

*n ta elementdan k tadan oʻrinlashtirish* deb yoki elementlarining tartibi yoki ularning tarkibi bilan farq qiluvchi *k* ta elementdan tashkil topgan birikmaga aytiladi.

n ta elementdan k tadan oʻrinlashtirishlar soni

$$A_n^k = n(n-1)...(n-(k-1)) = \frac{n!}{(n-k)!}$$

tenglik bilan aniqlanadi.

n ta elementli oʻrin almashtirish deb faqat tartibi bilan farq qiluvchin ta elementdan tashkil topgan birikmaga aytiladi.

n ta elementli oʻrin almashtirishlar soni quyidagi formula bilan topiladi:

$$P_n = A_n^n = n!$$

n ta elementdan k tadan guruhlash deb hech boʻlmaganda bitta elementi bilan farq qiluvchi k ta elementdan tashkil topgan birikmaga aytiladi.

n ta elementdan k tadan guruhlashlar soni

$$C_n^k = \frac{A_n^k}{P_k} = \frac{n!}{(n-k)! \cdot k!}$$

kabi topiladi.

#### Takrorlash bilan tanlash sxemasi

*n ta elementdan k tadan takrorlash bilan oʻrinlashtirish* deb yoki elementlarining tartibi yoki ularning takrorlanish soni bilan farq qiluvchi *k* ta elementdan tashkil topgan birikmaga aytiladi.

n ta elementdan k tadan takrorlash bilan oʻrinlashtirishlar soni

$$\widetilde{A}_{n}^{k}=n^{k}$$

tenglik bilan topiladi.

n ta elementli birikmada k ta har xil element boʻlib, bunda birinchi element  $n_1$  marta, ikkinchi element  $n_2$  marta, va shu kabi k – element  $n_k$  marta takrorlangan hamda  $n_1 + n_2 + ... + n_k = n$  boʻlsin. Bu birikmaning n ta elementl oʻrin almashtirishiga n ta elementli takrorlash bilan oʻrin almashtirish deyiladi.

n ta elementli takrorlash bilan oʻrin almashtirishlar soni

$$P_n(n_1, n_2, ..., n_k) = \frac{n!}{n_1! \cdot n_2! \cdot ... \cdot n_k!}$$

tenglik bilan aniqlanadi.

Agar n ta elementdan k tadan guruhlashda elementlar qayta tartibga olish bajarilmasdan qaytarilsa, u holda n ta elementdan k tadan takrorlash bilan guruhlash deyiladi.

n ta elementdan k tadan takrorlash bilan guruhlashlar soni

$$\widetilde{C}_{n}^{k} = C_{n+m-1}^{m}$$

kabi aniqlanadi.

3-misol. 0,3,4,5,6,8 raqamlaridan nechta uch xonali son tuzish mumkin?

Uch xonali sonni tuzish jarayoni uchta harakatdan iborat: birinchi harakat- birinchi raqamni tanlash; ikkinchi harakat- ikkinchi raqamni tanlash; uchinchi harakat- uchinchi raqamni tanlash. Uch xonali sonning birinchi raqami 0 boʻlmasligi kerak. Shu sababli birinchi harakatni besh usul bilan bajarish mumkin. Ikkinchi raqam berilgan sonlardan istalgani boʻlishi mumkin va ikkinchi harakatni olti usul bilan bajarish mumkin. Oxirgi raqam juft boʻlishi kerak. Shu sababli uchinchi harakatni toʻrt usul bilan (0,4,6,8) raqamlarini tanlash orqali) bajarish mumkin. U holda koʻpaytirish qoidasiga koʻra tanlash usullari soni  $5 \cdot 6 \cdot 4 = 120$  ga teng.

Shunday qilib, masalaning shartini qanoatlantiruvchi 120 ta son mavjud.

4-misol. Bankning yangi prezidenti oʻnta direktorlar orasidan yangi ikkita vitse-prezidentini tanlashi lozim. Prezident ixtiyorida nechta tanlash usuli mavjud, agar: 1) vitse-prezidentlardan birining (birinchisining) lavozimi boshqasining lavozimidan yuqori boʻlsa; 2) vitse-prezidentlar teng lavozimga ega boʻlsa.

● 1) 10 ta talabgordan ikkita har xil lavozimga 2 ta nomzodni tanlash usullari soni 10 ta elementdan 2 tadan oʻrinlashtirishlar soniga teng boʻladi, ya'ni

$$A_{10}^2 = 10 \cdot 9 = 90.$$

2) 10 ta talabgordan ikkita bir xil lavozimga 2 ta nomzodni tanlash usullari soni 10 ta elementdan 2 tadan guruhlashlar soniga teng boʻladi, ya'ni

$$C_{10}^2 = \frac{10!}{2! \cdot 8!} = \frac{10 \cdot 9}{1 \cdot 2} = 45.$$

**1.1.3.** Hodisa ob'ektiv ro'y berish imkoniyati darajasining sonli ko'rsatgichiga *hodisaning ehtimoli* deyiladi.

Ehtimolning matematik ta'rifi. Har bir A hodisaga bu hodisaning ehtimoli deb ataluvchi biror P(A) o'lchov mos qo'yiladi va bu o'lchov quyidagi aksiomalarni qanoatlantiradi:

- 1°. Har qanday hodisa uchun  $0 \le P(A) \le 1$  boʻladi;
- $2^{\circ}$ . Muqarrar hodisaning ehtimoli P(U) = 1 bo'ladi;
- 3°. Ro'y bermaydigan hodisaning ehtimoli P(V) = 0 bo'ladi;
- $4^{\circ}$ . Agar  $A \cdot B = V$  bo'lsa, u holda P(A + B) = P(A) + P(B), ya'ni birgalikda bo'lmagan A va B hodisalar yig'indisining ehtimoli shu hodisalar ehtimollarining yig'indisiga teng bo'ladi.

Agar sinashning natijalari hodisalarning toʻla guruhini tashkil etsa va teng imkoniyatli boʻlsa, ya'ni ular yagona mumkin boʻlgan, birgalikda boʻlmagan va teng imkoniyatli hodisalar boʻlsa, u holda bu natijalarga *elementar natijalar* deyiladi. Bunda sinash "klassik" deb yuritiladi. Sinashning oʻrganilayotgan hodisaning roʻy berishiga olib keladigan elementar natijalariga sinashning hodisa roʻy berishiga *qulaylik tugʻdiruvchi natijalari* deyiladi.

 $E \ h \ t \ i \ m \ o \ l \ n \ i \ n \ g \ k \ l \ a \ s \ sik \ t \ a' \ r \ i \ f \ i$  ga binoan  $A \ hodisaning \ ehtimoli$  deb, sinashning A hodisa ro'y berishiga qulaylik tug'diruvchi natijalari soni m ning sinashning barcha elementar natijalari soni n ga nisbatiga aytiladi va P(A) bilan belgilanadi:

$$P(A) = \frac{m}{n}$$
.

Bunda *A* hodisa roʻy berishiga qulaylik tugʻdiruvchi natijalar "moyil hodisalar" deb yuritiladi.

A hodisaning nisbiy chastotasi deb hodisa ro'y bergan sinashlar soni  $m^*$  ning aslida o'tkazilgan jami sinashlar soni  $n^*$  ga nisbatiga aytiladi va  $P^*(A)$  bilan belgilanadi:

$$P^*(A) = \frac{m^*}{n^*}.$$

Ehtimolning statistik ta'rifi ga binoan sinash shartlari oʻzgarmaganda A hodisaning nisbiy chastotasi tebranadigan songa A hodisaning ehtimoli deyiladi.

Ehtimolning gometrik ta'rifi ga binoan Ahodisaning ehtimoli deb Ahodisaga moyil soha o'lchamining butun soha o'lchamiga nisbatiga aytiladi, ya'ni

$$P(A) = \frac{mesg}{mesG}. (1.3)$$

Ehtimolning klassik, statistik va geometrik ta'riflari matematik ta'rifning barcha aksiomalariga bo'ysinadi.

5-misol. Oyin kubigi bir marta tashlanganda toq ochko tushishi ehtimolini toping.

Oyin kubigi tashlanganda oltita elementar natija - 1, 2, 3, 4, 5, 6 ochko tushishi hodisalari mavjud. Barcha n=6 ta elementar natijalar teng imkoniyatli va toʻla guruh tashkil qiladi. A-toq ochko tushishi hodisasi boʻlsin. A hodisa roʻy berishiga m=3 ta natija - 1, 3 va 5 ochkolar tushishi hodisalari moyil boʻladi.

U holda ehtimolning klassik ta'rifiga ko'ra

$$P(A) = \frac{3}{6} = \frac{1}{2}$$
.

6-misol. Qutida 3 ta oq, 5 ta yashil va 2 ta koʻk sharlar bor. Qutidan tavakkaliga olingan sharning rangli boʻlishi ehtimolini toping.

● A-olingan sharning rangli boʻlishi hodisasi boʻlsin. Sinash 10 ta teng imkoniyatli elementar hatijalardan iborat boʻlib, ulardan 7 tasi olingan shar rangli (yashil, koʻk) boʻlishiga, ya'ni A hodisaga moyil boʻladi.

Demak,

$$P(A) = \frac{7}{10} = 0.7.$$

7-misol. Oltita bIr xil varaqqa alohida *A,B,E,I,F,L* harflari yozilgan. Bola varaqlarni tavakkaliga oladi va chapdan oʻngga qarab ketma-ket yoyadi: 1) 3 ta varaq olinganda "*AQL*", "*FIL*" soʻzlarining chiqishi ehtimollarini; 2) 6 ta varaq olinganda "*ALIFBE*" soʻzining chiqishi ehtimolini toping.

- ⇒ 1) A-3 ta varaq olinganda "AQL" soʻzi chiqishi hodisasi boʻlsin. Q harfi varaqlarda yoʻq. Shu sababli m=0 va P(A)=0.
- B-3 ta varaq olinganda "FIL" soʻzi chiqishi hodisasi boʻlsin. Soʻzdagi harflar varaqlarda bir martadan uchraydi. Shu sababli m=1. Oltita harfdan uchtadan birikmalar soni 6 ta elementdan 3 tadan oʻrinlashtirishlar soniga teng:

$$A_6^3 = 6 \cdot 5 \cdot 4 = 120.$$

Demak,

$$P(B) = \frac{1}{120}.$$

2) C-6 ta varaq olinganda "ALIFBE" soʻzi chiqishi hodisasi boʻlsin. Soʻzdagi harflar varaqlarda bir martadan uchraydi. Shu sababli m=1. Oltita harfdan oltitadan birikmalar soni 6 ta elementlidan oʻrin almashtirishlar soniga teng:

$$P_6 = 6! = 720.$$

Demak,

$$P(C) = \frac{1}{720}$$
.

8-misol. Qirqma alfavitning 10 ta harfidan "*MATEMATIKA*" soʻzi tuzilgan. Bu harflar sochilib ketgan va qaytadan ixtiyoriy tartibda yigʻilgan. Quyidagi soʻzlar chiqishi ehtimollarini toping: 1) "*MATEMATIKA*", 2) "*KATET*".

The solution of the solution

Demak,

$$P(A) = \frac{m}{n} = \frac{2! \cdot 3! \cdot 2!}{10!} = \frac{1}{151200}.$$

Bu masalani boshqacha yechish mumkin: 10 ta harfning takrorlash bilan orin almashtirishlar soni

$$P_{10}(3,2,2,1) = \frac{10!}{3! \cdot 2! \cdot 2! \cdot 1!} = 151200.$$

Bundan

$$P(A) = \frac{1}{P_{10}(3,2,2,1)} = \frac{1}{151200}.$$

2) *B* – "*KATET*" soʻzi chiqishi hodisasi boʻlsin. Sinashning mumkin boʻlgan teng imkoniyatli elementar hatijalari 10 ta elementdan 5 tadan oʻrinlashtirishdan iborat:

$$n = A_{10}^5 = \frac{10!}{5!}.$$

B hodisaga moyil hodisalar soni m = 2!, chunki katet soʻzida "T" 2 marta takrorlanadi.

Shunday qilib,

$$P(B) = \frac{m}{n} = \frac{2! \cdot 5!}{10!} = \frac{1}{15120}$$
.

9-misol. Qutida 10 ta detal bo'lib, ulardan 7 tasi standart. Tavakkaliga: 1) 4 ta detal olinganda, ularning hammasi standart bo'lishi ehtimolini toping; 2) 5 ta detal olinganda, ularning 3 tasi standart bo'lishi ehtimolini toping.

 $\odot$  1) Sinashning mumkin boʻlgan elementar natijalari soni 10 detaldan 4 ta detalni olish usullari soniga, ya'ni  $C_{10}^4$  ga teng. A hodisaga moyil natijalar soni 7 detaldan 4 ta detalni olish usullari soni  $C_7^4$  ga teng.

Demak,

$$P(A) = \frac{C_7^4}{C_{10}^4} = \frac{\frac{7!}{4! \cdot 3!}}{\frac{10!}{4! \cdot 6!}} = \frac{7! \cdot 6!}{10! \cdot 3!} = \frac{4 \cdot 5 \cdot 6}{8 \cdot 9 \cdot 10} = \frac{1}{6}.$$

2) Sinashning mumkin boʻlgan elementar natijalari  $C_{10}^5$  ga teng. Ulardan  $C_7^3 \cdot C_3^2$  tasi tanlangan detallar ichida 3 tasi standart boʻlishi hodisasi B ga moyil.

Shu sababli

$$P(B) = \frac{C_7^3 \cdot C_3^2}{C_{10}^5} = \frac{\frac{7!}{3! \cdot 4!} \cdot \frac{3!}{2! \cdot 1!}}{\frac{10!}{5! \cdot 5!}} = \frac{7! \cdot 3! \cdot 5! \cdot 5!}{10! \cdot 3! \cdot 4! \cdot 2!} = \frac{5}{12}.$$

10-misol. Yetti qavatli uyning liftiga birinchi qavatda 3 kishi kirdi. Ularning har biri ikkidan ettigacha boʻlgan istalgan qavatda liftdan chiqishi mumkin. Quyidagi hodisalarning roʻy berishi ehtimollarini toping: *A*-ularning barchasi 5-qavatda liftdan chiqisi; *B*-ularning barchasi bitta qavatda liftdan chiqisi; *C*-ulardan har biri turli qavatda liftdan chiqisi.

Yoʻlovchilarning har biri ikkidan ettinchi qavatgacha 6 usul bilan liftdan chiqishi mumkin. Bunda 6 ta elementdan 3 tadan takrorlash bilan oʻrinlashtirishlar soni, ya'ni sinashning mumkin boʻlgan elementar natijalari soni  $\widetilde{A}_6^3 = 6^3 = 216$  ga teng boʻladi. Ulardan A hodisaga  $m_1 = 1$ ta natija moyil, B hodisaga  $m_2 = 6$  ta natija (barcha yoʻlovchi yoki 2-qavatda, yoki 3-qavatda,..., yoki 7-qavatda liftdan chiqadi) moyil, C hodisaga  $m_3 = C_6^3 = 20$  ta natija (yoʻlovchilar 6 ta qavatdan 3ta qavatda liftdan chiqadi) moyil.

Bundan

$$P(A) = \frac{1}{216}$$
;  $P(B) = \frac{6}{216} = \frac{1}{36}$ ;  $P(C) = \frac{20}{216} = \frac{5}{54}$ .

11-misol. Ikkita oʻyin kubigi baravar tashlanganda quyidagi hodisalarning roʻy berishi ehtimollarini toping: A – tushgan ochkolar yigʻindisi 6 ga teng boʻlishi; B – tushgan ochkolar koʻpaytmasi 6 ga teng boʻlishi; C –tushgan ochkolar yigʻindisi ularning koʻpaytmasidan katta boʻlishi.

Har bir oʻyin kubigi tashlanganda oltita elementar natija roʻy berishi mumkin. Bunda 6 ta elementdan 2 tadan takrorlash bilan oʻrinlashtirishlar soni, ya'ni sinashning mumkin boʻlgan elementar natijalari soni  $\widetilde{A}_6^2 = 6^2 = 36$ 

ga teng boʻladi. Bu elementar natijalardan A hodisaga  $m_1 = 5$  tasi moyil: kubiklarda (1,5), (2,4), (3,3), (4,2), (5,1) ochkolar tushishi, B hodisaga  $m_2 = 4$  tasi moyil: kubiklarda (1,6), (2,3), (3,2), (6,1) ochkolar tushishi, C hodisaga  $m_3 = 11$  tasi moyil: kubiklarda (1,1), (1,2), (1,3), (1,4), (1,5), (1,6), (2,1), (3,1), (4,1), (5,1), (6,1) ochkolar tushish.

Demak,

$$P(A) = \frac{5}{36};$$
  $P(B) = \frac{4}{36} = \frac{1}{9};$   $P(C) = \frac{11}{36}.$ 

12-misol. Do'konda bor bo'lgan uch turdagi 5, 7 va 13 ta sovutgichdan 21 tasi sotilgan. Har bir turdagi sovutgichlarning sotilishi ehtimollari bir xil bo'lsa, do'konda sotilmasdan qolgan sovutgichlarning ehtimollarini toping: 1) bir turdagi; 2) har xil turdagi.

⇒ 1) A – bir turdagi sovutgichlar sotilmasdan qolgan boʻlishi hodisasi boʻlsin. 25 ta sovutgichdan 4 ta sovutgich  $n = C_{25}^4$  usul bilan sotilmasdan qolishi mumkin. Birinchi turdagi 4 ta sovutgichni olishlar soni  $m_1 = C_5^4$  ga, ikkinchi turdagi -  $m_2 = C_7^4$  ga va uchinchi turdagi -  $m_3 = C_{13}^4$  ga teng. U holda A hodisaning roʻy berishiga birikmalarni qoʻshish qoidasiga koʻra  $m = m_1 + m_2 + m_3 = C_5^4 + C_7^4 + C_{13}^4$  ta hodisa moyil boʻladi.

Demak,

$$P(A) = \frac{m}{n} = \frac{C_5^4 + C_7^4 + C_{13}^4}{C_{25}^4} = \frac{5 + 35 + 715}{12650} = 0,06.$$

2) *B* – har xil turdagi sovutgichlar sotilmasdan qolgan boʻlishi hodisasi boʻlsin. *B* hodisa uchta variantdan birida roʻy berishi mumkin. Birinchi variantda birinchi, ikkinchi va uchunchi turdagi sovutgichlardan mos ravishda 1, 1, 2 tasi, ikkinchi variantda - 1, 2, 1 tasi va uchinchi variantda esa - 2, 1, 1 tasi sotilmasdan qolsa.

U holda birikmalarni koʻpaytirish qoidasiga koʻra birinchi, ikkinchi va uchinchi variantga mos ravishda  $m_1 = C_5^1 C_7^1 C_{13}^2$  ta,  $m_2 = C_5^1 C_7^2 C_{13}^1$  ta va  $m_3 = C_5^2 C_7^1 C_{13}^1$  ta hodisa moyil boʻladi.

Bundan

$$P(B) = \frac{m}{n} = \frac{m_1 + m_2 + m_3}{n} = \frac{C_5^1 C_7^1 C_{13}^2 + C_5^1 C_7^2 C_{13}^1 + C_5^2 C_7^1 C_{13}^1}{C_{25}^4} = \frac{5 \cdot 7 \cdot 78 + 5 \cdot 21 \cdot 13 + 10 \cdot 7 \cdot 13}{12650} = 0,396.$$

13-misol. Yuk mashinasiga ortish vaqtida 400 ta tarvuzdan 25 tasi yorilganligi aniqlandi. Tarvuzlar yorilishi hodisasining nisbiy chastotasini toping.

U holda

$$P^*(A) = \frac{m^*}{n^*} = \frac{25}{400} = 0,063.$$

14-misol. Radiusi *R* ga teng doiraga nuqta tavakkaliga tashlangan. Nuqtaning doira bilan doiraga ichki chizilgan muntazam uchburchak orasiga tushishi ehtimolini toping.

U holda ehtimolning geometrik ta'rifiga ko'ra

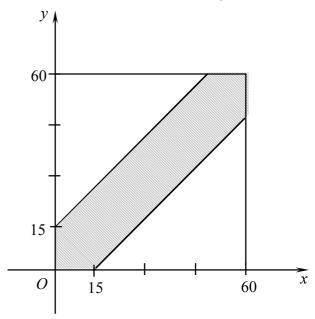
$$P = (A) = \frac{S - s}{S} = \frac{4\pi R^2 - 3\sqrt{3}R^2}{4\pi R^2} = \frac{4\pi - 3\sqrt{3}}{4\pi}.$$

15-misol (Uchrashuv haqidagi masala). Ikki talaba ertalab coat 9 bilan 10 orasida tayin joyda uchrashishga kelishib olishdi. Oldin kelgan talaba

ikkinchi talabani 15 minut davomida kutib, agar u kelmasa, qaytib ketadi. Agar har bir talaba kelish vaqtini kelishuv soatida tavakkaliga tanlasa, ularning uchrashishi ehtimolini toping.

$$0 \le x \le 60, \ 0 \le y \le 60$$

bo'ladi. Bu qiymatlar *Oxy* koordinatalar tekisligida tomoni 60 ga teng bo'lgan kvadratni aniqlaydi (1-shakl).



1-shakl

Bu kvadratning nuqtalari uchrashuvchilar vaqtini ifodalaydi:

$$\Omega = \{(x, y) : 0 \le x \le 60, \ 0 \le y \le 60\}.$$

Bunda barcha elementar natijalar teng imkoniyatli, chunki talabalar tavakkaliga keladi.

A – talabalar uchrashishi hodisasi boʻlsin. A hodisa talabalarning kelish vaqtlari orasidagi ayirmaning moduli 15 dan katta boʻlmaganda roʻy beradi, ya'ni

$$A = \{(x, y) : |x - y| \le 15\}.$$

 $|x-y| \le 15$  tengsizlik 1-shaklda boʻyalgan sohani aniqlaydi. Bu sohada yotuvchi nuqtalar A hodisaga moyil boʻladi.

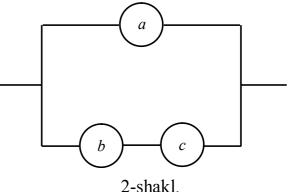
U holda ehtimolning geometrik ta'rifiga ko'ra izlanayotgan ehtimol

$$P(A) = \frac{60^2 - 2 \cdot \frac{1}{2} \cdot 45 \cdot 45}{60^2} = \frac{7}{16}.$$

#### Mashqlar

- **1.1.1.** Tanga uch marta tashlanadi. Sinash natijasi tanganing yuqori tomonida gerb (g) yoki raqam (r) chiqichi. Sinashning jami elementar natijalari toʻplami  $\Omega$  ni va quyidagi hodisalarning elementar natijalari toʻplamlarini toping: A-gerb rosa bir marta chiqishi; B-raqam bir marta ham chiqmasligi; C-gerblar raqamlardan koʻp chiqishi; D- gerb ketmaket ikki martadan koʻp chiqishi.
- **1.1.2.** Elektr zanjiri 2-shaklda keltirilgan sxemada tuzilgan.

A-a elementning ishdan chiqishi, B-b elementning ishdan chiqishi, C-c elementning ishdan chiqishi hodisalari boʻlsa, D va  $\overline{D}$  hodisalarning ifodasini yozing, bu yerda D-zanjirning uzilishi hodisasi.



**1.1.3.** Tasodifiy sonlar toʻplamidan tavakkaliga bitta son olingan. Agar A-olingan son 0 bilan tugaydi, B-olingan son 5 ga boʻlinadi hodisalari boʻlsa,  $B \setminus A$  va  $A \cap B$  qanday hodisalar boʻladi?

**1.1.4.** Ixtiyoriy A, B hodisalar uchun quyidagilarni isbotlang:

1) 
$$(A+B)\cdot (A+\overline{B}) = A;$$
 2)  $(A+B)\cdot (\overline{A}+B)\cdot (A+\overline{B}) = A\cdot B.$ 

- **1.1.5.** Guruhdagi yigirmata talabadan anjumanga yuborish uchun uchtasini tanlash kerak. Tanlashning nechta usuli mavjud?
- 1.1.6. Erkin Anvar bilan xafalashib qolgani uchun u bilan bitta avtobusda ketishni istamaydi. Talabalar turar joyidan institutgacha coat 7 bilan 8 oraligʻida beshta avtobus joʻnaydi. Oxirgi avtobusga eta olmagan talaba mashgʻulotga kech qoladi. Erkin bilan Anvar har xil avtobuslarda nechta usul bilan mashgʻulotga kechikmasdan borishlari mumkin?
- **1.1.7.** "DADA" so zida harflarning oʻrnini almashtirish orqali nechta har xil soʻz tuzish mumkin?
- **1.1.8.** Oltita bir xil varaqqa 3,3,4,5,5,5 sonlari yozilgan. Bu varaqlar ketma-ket joylashtirilsa, nechta olti xonali son tuzish mumkin?
- **1.1.9.** Do'konga 30ta televizor keltirildi. Ulardan 5 tasi bilinmas nuqsonga ega. Tekshirish uchun tavakkaliga tanlangan televizorning nuqsonsiz bo'lishi ehtimolini toping.
- **1.1.10.** "*TARVUZ*" soʻzidan tavakkaliga bitta harf tanlangan. Bu harfning: 1) "*M*" harfi boʻlishi ehtimolini toping; 2) unli harf boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.1.11.** Qutida 3 ta qizil, 7 ta koʻk va 5 ta oq shar bor. Qutidan tavakkaliga olingan sharning: 1) oq rangda boʻlishi ehtimolini toping; 2) qizil rangda boʻlishi ehtimolini toping; 3) yashil rangda boʻlishi ehtimolini toping; 4) rangli boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.1.12.** Domino toshlari toʻplamidan (28 ta tosh) tavakkaliga olingan toshda: 1) 5 ochko boʻlishi ehtimolini toping; 2) 4 ochko yoki 6 ochko boʻlishi ehtimolini toping; 3) chiqqan ochkolar yigʻindisi 8 ga teng boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.1.13.** Birinchi qutida 1 dan 5 gacha raqamlangan sharlar, ikkinchi qutida 6 dan 10 gacha raqamlangan sharlar bor. Har bir qutidan tavakkaliga bittadan shar olingan. Olingan sharlarda raqamlar yigʻindisi: 1) 7 dan kichik boʻlmasligi ehtimolini toping; 2) 11 ga teng boʻlishi ehtimolini toping; 3) 11 dan kichik boʻlmasligi ehtimolini toping.

- **1.1.14.** Abonent telefon raqamini terayotib nomerning oxirgi uchta raqamini eslay olmadi va bu raqamlar har xil ekanini bilgan holda ularni tavakkaliga terdi. Raqamning toʻgʻri terilishi ehtimolini toping.
- **1.1.15.** Ikkita oʻyin kubigi tashlanganda: 1) tushgan raqamlar koʻpaytmasi 12 ga teng boʻlishi ehtimolini toping; 2) tushgan raqamlar yigʻindisi 10 ga teng boʻlishi ehtimolini toping; 3) 2 raqam tushishi ehtimolini toping.
- **1.1.16.** BIr xil varaqqa alohida yozilgan 10 ta variantdan 8 tasi tavakkaliga tanlangan va bir qatorda oʻtirgan 8 ta talabaga tarqatilgan. Quyidagi hodisalarning roʻy berishi ehtimollarini toping: 1) birinchi va ikkinchi variantlar tarqatilmay qolishi; 2) birinchi va ikkinchi variantlar yonma-yon oʻtirgan talabalarga tushishi; 3) variantlar ketma-ket tartibda tarqatilishi.
- **1.1.17.** Toʻrtta bIr xil varaqqa alohida A, L, L, O harflari yozilgan. Bola varaqlarni tavakkaliga oladi va chapdan oʻngga qarab ketma-ket yoyadi:
- 1) 3 ta varaq olinganda "LOL", "OLA" soʻzlarining chiqishi ehtimolini;
- 2) 4 ta varaq olinganda "LOLA" soʻzining chiqishi ehtimolini toping.
- **1.1.18.** Qirqma alfavitning 10 ta harfidan "*STATISTIKA*" soʻzi tuzilgan. Bu harflar sochilib ketgan va qaytadan ixtiyoriy tartibda yigʻilgan. Quyidagi soʻzlar chiqishi ehtimollarini toping: 1) "*STATISTIKA*", 2)"*KATTA*", 3) "*ISTAK*".
- **1.1.19.** Toʻqqiz qavatli uyning liftiga birinchi qavatda 4 kishi kirdi. Ularning har biri ikkidan toʻqqizgacha boʻlgan istalgan qavatda liftdan chiqishi mumkin. Quyidagi hodisalarning roʻy berishi ehtimollarini toping: 1) barcha yoʻlovchi 6-qavatda liftdan chiqisi; 2) barcha yoʻlovchi bitta qavatda liftdan chiqisi; 3) har bir yoʻlovchi turli qavatda liftdan chiqisi.
- **1.1.20.** Guruhdagi 30 talabadan 5 tasi a'lochi. Tavakkaliga tanlangan uchta talabaning: 1) barchasi a'lochi bo'lishi ehtimolini toping; 2) birortasi ham a'lochi bo'lmasligi ehtimolini toping.
- **1.1.21**. "36 dan 6 ta sportloto" oʻyinida sportning sonlar bilan belgilangan 36 turidan 6 turi tavakkaliga tanlanadi. Bunda: 1) 6 ta son toʻgʻri topilishi hodisasining ehtimolini toping; 2) 4 ta son toʻgʻri topilishi hodisasining ehtimolini toping.

- **1.1.22.** Qutida 6 ta oq va 4 ta qora shar bor. Tavakkaliga: 1) 3 ta shar olinganda ularning hammasi oq boʻlishi ehtimolini toping; 2) 5 ta shar olinganda ulardan 2 tasi qora boʻlishi ehtimolini toping; 3) 2 ta shar olinganda ularning turli rangda boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.1.23.** Savatdagi 10 ta tennis toʻpidan 4 tasi yangi. Ulardan 3 tasi tavakkaliga tanlandi. Tanlangan toʻplardan 2tasi yangi boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.1.25.** Do'konda 30 ta televizor bo'lib, ulardan 20 tasi import. Barcha televizorlarning sotilishi ehtimoli bir xil bo'lsa, 5 ta sotilgan televizordan 3 tasi import bo'lishi ehtimolini toping.
- **1.1.25.** Qutida 5 ta koʻk, 4 ta qizil va 3 ta yashil rangli qalamlar bor. Tavakkaliga 3 ta qalam olingan. 1) barcha qalam bir xil rangli boʻlishi ehtimolini toping; 2) qalamlar har xil rangli boʻlishi ehtimolini toping; 3) 2 ta qalam koʻk rangli va bitta qalam yashil rangli boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.1.26.** Futbol boʻyicha musobaqada 18 ta jamoa qatnashadi va ulardan 5 tasi oliy liga a'zosi. Jamoalar tavakkaliga 9 tadan ikki guruhga boʻlinadi. Quyidagi hodisalarning roʻy berishi ehtimollarini toping: 1) *A* oily liganing barcha jamoalari bitta guruhga tushishi; 2) *B* oily liganing 2 tasi jamoasi guruhlardan biriga va 3 tasi ikkinchisiga tushishi.
- **1.1.27.** Qarta dastasi (52 ta) tavakkaliga 26 tadan ikki qutiga solinadi. Quyidagi hodisalarning roʻy berishi ehtimollarini toping: 1) har bir qutida 2 tadan tuz boʻlishi; 2) qutilardan birida birorta tuz boʻlmasligi, ikkinchisida 4 tuz boʻlishi; 3) qutilardan birida 1 ta, ikkinchisida 3 ta tuz boʻlishi.
- **1.1.28.** Mergan nishonga qarata 20 ta oʻq uzdi va 12 oʻqning nishonga tekkanligi aniqlandi. Merganning nishonga tekkizishi hodisasining nisbiy chastotasini toping.
- **1.1.29.** Texnik nazorat boʻlimi 120 ta mahsulotdan 6 tasi sifatsiz ekanini aniqladi. Sifatsiz mahsulot chiqishi hodisasining nisbiy chastotasini toping.
- **1.1.30.** Radiusi *R* ga teng doiraga nuqta tavakkaliga tashlangan. Uning shu doiraga ichki chizilgan muntazam koʻpburchakka tushishi ehtimolini toping: 1) uchburchakka; 2) toʻrtburchakka; 3) oltiburchakka.
- **1.1.31.** Radiusi *R* ga teng sharga nuqta tavakkaliga tashlangan. Uning shu sharga ichki chizilgan kubga tushishi ehtimolini toping.

## 1.2. EHTIMOLLARNI TOPISHNING ASOSIY FORMULALARI

## Ehtimollarni qo'shish teoremalari. Ehtimollarni ko'paytirish teorimalari. To'la ehtimol formulasi. Bayes formulasi

**1.2.1. 1-teorema.** Birgalikda boʻlmagan A va B hodisalar yigʻindisining ehtimoli shu hodisalar ehtimollarining yigʻindisiga teng, ya'ni P(A+B) = P(A) + P(B).

Juft-lufti bilan birgalikda bo'lmagan  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalar uchun

$$P(A_1 + A_2 + ... + A_n) = P(A_1) + P(A_2) + ... + P(A_n)$$
.

**2- teorema.** Juft-jufti bilan birgalikda boʻlmagan toʻla guruh tashkil etuvshi  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalar ehtimollarining yigʻindisi birga teng, ya'ni

$$P(A_1) + P(A_2) + ... + P(A_n) = 1$$

*1-natija*. Qarama - qarshi hodisalar ehtimollarining yigʻindisi birga teng, ya'ni

$$p + q = 1$$
,

bu yerda p = P(A),  $q = P(\overline{A})$ .

1-misol. Otyin kubigi tashlanganda 3 ochko yoki 4 ochko tushishi hodisalarining ehtimolini toping.

A - 3 ochko tushishi hodisasi, B - 4 ochko tushishi hodisasi boʻlsin. U holda  $P(A) = \frac{1}{6}$ ,  $P(B) = \frac{1}{6}$  boʻladi.

A va B hodisalar birgalikda boʻlmagan hodisalar. Shu sababli

$$P(A+B) = P(A) + P(B) = \frac{1}{6} + \frac{1}{6} = \frac{1}{3}$$
.

2-misol. A, B, C, D – to'la guruh tashkil qiluvchi hodisalar va P(A) = 0,3, P(B) = 0,4, P(C) = 0,1 bo'lsa, D hodisaning ehtimolini toping.

● A,B,C,D hodisalar toʻla guruh tashkil qilgani sababli

$$P(A) + P(B) + P(C) + P(D) = 1.$$

Bundan

$$P(D) = 1 - (P(A) + P(B) + P(C)) = 1 - (0.3 + 0.4 + 0.1) = 0.2.$$

3-misol. 8 ta oq va 4 ta rangli shar solingan qutidan tavakkaliga 5 ta shar olinadi. Olingan sharlar orasida hech boʻlmaganda bitta rangli shar boʻlishi ehtimolini toping.

igoplus A – olingan sharlar orasida hech boʻlmaganda bitta rangli shar boʻlishi hodisasi boʻlsin. U holda  $\overline{A}$  – olingan sharlar orasida rangli shar boʻlmasligi hodisasi boʻladi.

 $P(\overline{A})$  ni topamiz. 12 ta sharlar orasidan 5 ta sharni  $n = C_{12}^5$  usul bilan olish mumkin. 8 ta oq shardan 5 ta sharni  $m = C_8^5$  usul bilan olish mumkin.

U holda

$$P(\overline{A}) = \frac{C_8^5}{C_{12}^5} = \frac{\frac{8!}{5! \cdot 3!}}{\frac{12!}{5! \cdot 7!}} = \frac{8! \cdot 7!}{12! \cdot 3!} = \frac{4 \cdot 5 \cdot 6 \cdot 7}{9 \cdot 10 \cdot 11 \cdot 12} = \frac{7}{99}.$$

Bundan

$$P(A) = 1 - P(\overline{A}) = 1 - \frac{7}{99} = \frac{92}{99}$$
.

**1.2.2.** Agar *A* hodisaning ro'y berishi *B* hodisaning ro'y berishi yoki ro'y bermasligiga bog'liq bo'lmasa, *A* va *B* hodisalarga *bog'liqmas hodisalar* deyiladi.

Agar A hodisaning ro'y berishi B hodisaning ro'y berishi yoki ro'y bermasligiga bog'liq bo'lsa, A va B hodisalarga bog'liq hodisalar deyiladi.

A hodisaning B hodisa ro'y berdi degan shartda hisoblangan ehtimoliga A hodisaning B hodisa ro'y berishi shartidagi shartli ehtimoli deyiladi va  $P_{p}(A)$  (yoki P(A/B)) bilan belgilanadi.

**3-teorema.** *A* va *B* hodisalar koʻpaytmasining ehtimoli hodisalardan birining ehtimoli bilan ikkinchisining birinchi hodisa roʻy berishi shartidagi shartli ehtimoli koʻpaytmasiga teng, ya'ni

$$P(A \cdot B) = P(A) \cdot P_{A}(B) = P(B) \cdot P_{B}(A).$$

n ta  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalar uchun

$$P(A_1 \cdot A_2 \cdot A_3 \cdot \dots \cdot A_n) = P(A_1) \cdot P_{A_1}(A_2) \cdot P_{A_1 A_2}(A_3) \cdot \dots \cdot P_{A_1 A_2 \dots A_{n-1}}(A_n).$$

 $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalardan istalgan bittasining roʻy berishi qolganlarining har qanday koʻpaytmasi roʻy berishi yoki roʻy bermasligiga bogʻliq boʻlmasa, bu hodisalarga *birgalikda bogʻliqmas hodisalar* deyiladi.

2-natija. Birgalikda bogʻliqmas  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalar koʻpaytmasining ehtimoli ularning ehtimollari koʻpaytmasiga teng, yʻani

$$P(A_1 \cdot A_2 \cdot \dots \cdot A_n) = P(A_1) \cdot P(A_2) \cdot \dots \cdot P(A_n).$$

Xususan, bir xil p ehtimolga ega  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalar uchun

$$P(A_1 \cdot A_2 \cdot \ldots \cdot A_n) = p^n.$$

**4-teorema.** Birgalikda bogʻliqmas  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalardan hech boʻlmaganda bittasining roʻy berishdan iborat boʻlgan A hodisaning ehtimoli  $P(A) = 1 - q_1 q_2 ... q_n$ 

boʻladi.

Xususan, bir xil p ehtimolga ega  $A_1, A_2, ..., A_n$  hodisalar uchun  $P(A) = 1 - q^n$ .

4-misol. 3 ta oq va 5 ta qora shar solingan qutidan tavakkaliga ketma-ket 3 ta shar olinadi. Olingan sharlar qutiga qaytarilmaydi. Qutidan olingan har uchala sharning qora boʻlishi ehtimolini toping.

 $A_i$  – olingan i – sharning qora boʻlishi hodisasi boʻlsin, bunda i = 1,2,3. U holda izlanayotgan ehtimol  $P(A_1 \cdot A_2 \cdot A_3)$  ga teng boʻladi.

Ehtimollarni ko'paytirish teoremasiga ko'ra

$$P(A_1 \cdot A_2 \cdot A_3) = P(A_1) \cdot P_{A_1}(A_2) \cdot P_{A_1A_2}(A_3).$$

Birinchi shar olinayotganda qutida 8 ta shar bo'lib, ulardan 5 tasi qora shardan iborat. Demak,  $P(A_1) = \frac{5}{8}$ .

Ikkinchi shar olinayotganda  $A_1$  hodisa roʻy bergan boʻladi. Shu sababli qutida 3 ta oq va 4 ta qora shar qoladi. Shu sababli  $P_{A_1}(A_2) = \frac{4}{7}$  boʻladi.

Shu kabi  $P_{A_1A_2}(A_3) = \frac{3}{6}$ . Shunday qilib,

$$P(A_1 \cdot A_2 \cdot A_3) = \frac{5}{8} \cdot \frac{4}{7} \cdot \frac{3}{6} = \frac{5}{28}.$$

5-misol. Zavod ishlab chiqargan mahsulotining 5% i yaroqsiz. Nazorat uchun zavod ishlab chiqargan mahsulotlar orasidan tavakkaliga 20 ta detal olingan. Olingan detallar orasida hech boʻlmaganda bittasi yaroqsiz boʻlishi ehtimolini toping.

U holda izlanayotgan ehtimol

$$p(A) = 1 - \prod_{i=1}^{20} P(\overline{A}_i) = 1 - (1 - P(A_i))^{20} = 1 - 0.95^{20} \approx 0.64$$
.

6-misol. Ikkita kimyoviy reaktorning bir soat davomida toʻxtovsiz ishlashi ehtimoli mos ravishda 0,75 va 0,8 ga teng. Quyidagi hodisalarning ehtimollarini toping:

B – bir soat davomida har ikkala reaktorlarning ishdan chiqishi;

C – bir soat davomida har ikkala teaktorning toʻxtovsiz ishlashi;

D – uch soat davomida har ikkala teaktorning to'xtovsiz ishlashi;

*E* – bir soat davomida hech boʻlmaganda bitta reaktorning toʻxtovsiz ishlashi;

F – bir soat davomida faqat bitta reaktorning toʻxtovsiz ishlashi.

Masalaning shatrtiga koʻra:  $P(A_1) = 0.75$ ,  $P(A_2) = 0.8$ .

Bundan

$$P(\overline{A}_1) = 1 - 0.75 = 0.25$$
,  $P(\overline{A}_2) = 1 - 0.8 = 0.2$ .

Bir soat davomida har ikki reaktorning ishdan chiqishi hodisasi  $B = \overline{A_1} \overline{A_2}$  bo'ladi.  $\overline{A_1}$  va  $\overline{A_2}$  hodisalar bog'liqmas hodisalar bo'lgani uchun hodisalarni ko'paytirish teoremasiga ko'ra

$$P(B) = P(\overline{A_1}\overline{A_2}) = P(\overline{A_1}) \cdot P(\overline{A_2}) = 0.25 \cdot 0.2 = 0.05.$$

Bir soat davomida har ikkala teaktorning toʻxtovsiz ishlashi hodisasi  $C = A_1 A_2$  boʻladi. Bundan

$$P(C) = P(A_1 A_2) = P(A_1) \cdot P(A_2) = 0.75 \cdot 0.8 = 0.6.$$

Uch soat davomida har ikkala teaktorning to'xtovsiz ishlashi hodisasi D = CCC bo'ladi. U holda

$$P(D) = P(CCC) = P(C) \cdot P(C) \cdot P(C) = 0.6 \cdot 0.6 \cdot 0.6 = 0.216.$$

Bir soat davomida hech bo'lmaganda bitta reaktorning to'xtovsiz ishlashi hodisasi (E hodisa) har ikkala reaktorning ishdan chiqishi hodisasiga (B hodisaga )qarama - qarshi hodisa bo'ladi:  $E = \overline{B}$ .

Demak,

$$P(E) = 1 - P(B) = 1 - 0.05 = 0.95$$
.

Bir soat davomida faqat bitta reaktorning to'xtovsiz ishlashi hodisasi  $F = A_1 \overline{A}_2 + \overline{A}_1 A_2$  bo'ladi.

U holda ehtimollarni qoʻshish va koʻpaytirish teoremalariga koʻra

$$P(F) = P(A_1 \overline{A}_2 + \overline{A}_1 A_2) = P(A_1 \overline{A}_2) + P(\overline{A}_1 A_2) =$$

$$= P(A_1) \cdot P(\overline{A}_2) + P(\overline{A}_1) \cdot P(A_2) = 0.75 \cdot 0.2 + 0.8 \cdot 0.25 = 0.35.$$

7-misol. Uchta merganning oʻqni nishonga tekkizish ehtimollari mos ravishda  $P_1 = 0.4$ ,  $P_2 = 0.5$ ,  $P_3 = 0.9$  ga teng. Uchala mergan baravariga oʻq uzganda nishonning yakson boʻlishi ehtimolini toping. Bunda nishon yakson boʻlishi uchun unga bitta oʻq tegishi kifoya.

Masalaning shartiga koʻra:  $q_1 = 1 - p_1 = 1 - 0.4 = 0.6$ ,  $q_2 = 0.5$ ,  $q_3 = 0.1$ . Merganlarning nishonga tekkazishi hodisalari bogʻliqmas, chunki har bir mergan nishonga mustaqil oʻq uzadi. Shu sababli, bitta oqning nishonga tegishi, ya'ni nishonning yakson boʻlishi hodisasining ehtimoli

$$P(A) = 1 - q_1 q_2 q_3 = 1 - 0.6 \cdot 0.4 \cdot 0.2 = 0.952$$

boʻladi. 🔾

**5-teorema.** Birgalikda boʻlgan *A* va *B* hodisalar yigʻindisining ehtimoli shu hodisalar ehtimollari yigʻindisidan ularning birgalikda roʻy berishi ehtimolini ayrilganiga teng, ya'ni

$$P(A+B) = P(A) + P(B) - P(A \cdot B).$$

Uchta hodisa uchun

$$P(A+B+C) =$$

$$= P(A) + P(B) + P(C) - P(A \cdot B) - P(A \cdot C) - P(B \cdot C) + P(A \cdot B \cdot C).$$

8-misol. Aditoriyadagi 100 ta talabadan 50 tasi ingliz tilini, 40 tasi fransuz tilini va 35 tasi nemis tilini biladi. Ingliz va fransuz tillarini 20 talaba, ingliz va nemis tillarini 8 talaba, fransuz va nemis tillarini 10 talaba biladi. Har uchala tilni 5 talaba biladi. Bitta talaba auditoriyadan tashqariga chiqdi. Quyidagi hodisalarning ehtimollarini toping:

- A auditoriyadan chiqqan talabaning ingliz yoki fransuz tillarini bilishi;
- *B* auditoriyadan chiqqan talabaning birorta tilni bilmasligi.
- C auditoriyadan chiqqan talabaning ingliz tilini bilishi hodisasi,
- D auditoriyadan chiqqan talabaning fransuz tilini bilishi hodisasi,
- *E* auditoriyadan chiqqan talabaning nemis tilini bilishi hodisasi boʻlsin. Masalaning shatrtiga koʻra:

$$P(C) = 0.5, \ P(D) = 0.4, \ P(E) = 0.35,$$
  
 $P(CD) = 0.2, \ P(CE) = 0.08, \ P(DE) = 0.1, \ P(CDE) = 0.05.$ 

Auditoriyadan chiqqan talabaning ingliz yoki fransuz tillarini bilishi hodisasi A = C + D boʻladi. C va D hodisalar birgalikda boʻlgan va bogʻliq hodisalar. Shu sababli

$$P(A) = P(C+D) = P(C) + P(D) - P(CD) = 0.5 + 0.4 - 0.2 = 0.7.$$

Auditoriyadan chiqqan talabaning birorta tilni bilmasligi hodisasi  $B = \overline{C} \cdot \overline{D} \cdot \overline{E}$  bo'ladi. Bu hodisaning ehtimolini topish uchun hodisalar ustida

amallarning xossalari va birgalikda boʻlgan uchta hodisani qoʻshish formulasidan foydalanamiz:

$$P(B) = P(\overline{C} \cdot \overline{D} \cdot \overline{E}) = P(\overline{C} + D + E) = 1 - P(C + D + E) =$$

$$= 1 - (P(C) + P(D) + P(E) - P(CD) - P(CE) - P(DE) + P(CDE)) =$$

$$= 1 - (0.5 + 0.4 + 0.35 - 0.2 - 0.08 - 0.1 + 0.05) = 0.08.$$

**1.2.3.** Birgalikda bo'lmagan  $B_1, B_2, ..., B_n$  hodisalar to'la guruh tashkil etsin. A hodisa bu hodisalardan biri ro'y berganda ro'y bersin. Bunda  $B_1, B_2, ..., B_n$  larga *gipotezalar* deyiladi.

U holda

$$P(A) = P(B_1)P_{B_1}(A) + P(B_2)P_{B_2}(A) + ... + P(B_n)P_{B_n}(A)$$
 yoki  $P(A) = \sum_{i=1}^{n} P(B_i)P_{B_i}(A)$ 

bo'ladi. Bu formulaga to 'la ehtimol formulasi deyiladi.

9-misol. Birinchi qutida 2 ta oq va 6 ta qora, ikkinchi qutida 4 ta oq va 2 ta qora shar bor. Birinchi qutidan tavakkaliga ikkita shar olinadi va ikkinchi qutiga solinadi. Shundan keyin ikkinchi qutidan olingan sharning oq boʻlishi ehtimolini toping.

 $\triangle$  A-ikkinchi qutidan olingan shar oq boʻlishi,  $B_1, B_2, B_3$ -birinchi qutidan ikkinchi qutiga solingan sharlar mos ravishda 2 ta oq, 2 ta turli rangda, 2 ta qora boʻlishi hodisalari boʻlsin.

U holda 
$$P(B_1) = \frac{C_2^2}{C_8^2} = \frac{1}{28}$$
,  $P(B_2) = \frac{C_2^1 C_6^1}{C_8^2} = \frac{12}{28}$ ,  $P(B_3) = \frac{C_6^2}{C_8^2} = \frac{15}{28}$ ;  $P_{B_1}(A) = \frac{6}{8}$ ,  $P_{B_2}(A) = \frac{5}{8}$ ,  $P_{B_3}(A) = \frac{4}{8}$ .

 $B_1, B_2, B_3$  – to'la guruh tashkil etadi.

Demak, to'la ehtimol formulasiga ko'ra

$$P(A) = \frac{1}{28} \cdot \frac{6}{8} + \frac{12}{28} \cdot \frac{5}{8} + \frac{15}{28} \cdot \frac{4}{8} = \frac{9}{16}$$
.

**1.2.4.**  $B_1, B_2, ..., B_n$  gipotezalar boʻlib, ularning  $P(B_1), P(B_2), ..., P(B_n)$  ehtimollari berilgan boʻlsin. Tajriba oʻtkazilib, uning natijasida A hodisa roʻy bersin va  $P_{B_1}(A), P_{B_2}(A), ..., P_{B_n}(A)$  shartli ehtimollar ma'lum boʻlsin.

U holda

$$P_{A}(B_{i}) = \frac{P(B_{i})P_{B_{i}}(A)}{\sum_{i=1}^{n} P(B_{i})P_{B_{i}}(A)}$$

bo'ladi. Bu formulaga Bayes formulasi deyiladi.

- 10-misol. Savdo firmasiga ikkita korxonadan lampalar keltirilgan boʻlib, ulardan 30% i birinchi korxonada ishlab chiqarilgan. Lampaning yaroqli boʻlishi ehtimollari korxonalar uchun mos ravishda 0,8 va 0,6 ga teng. Tanlangan lampa tekshirilganda yaroqli chiqdi. Uning birinchi korxonada ishlab chiqarilganligi ehtimolini toping.
- $\blacksquare$  Ikkita gipotezani qaraymiz:  $B_1$  lampa birinchi korxonada ishlab chiqarilgan,  $B_2$  lampa ikkinchi korxonada ishlab chiqarilgan.

Masalaning shartiga koʻra:

$$P(B_1) = 0.3$$
,  $P(B_2) = 0.7$ ,  $P_{B_1}(A) = 0.8$ ,  $P_{B_2}(A) = 0.6$ .

Tajriba natijasida tekshirilgan lampa yaroqli chiqqan, ya'ni *A* hodisa ro'y bergan. U holda Bayes formulasiga binoan lampaning birinchi korxonada ishlab chiqarilganlipi ehtimoli

$$P_A(B_1) = \frac{0.3 \cdot 0.8}{0.3 \cdot 0.8 + 0.7 \cdot 0.6} \approx 0.364.$$

#### Mashqlar

- **1.2.1.** 6 ta oq va 5 ta qora shar solingan qutidan tavakkaliga 2 ta shar olinadi. Olingan har ikkala sharning bir xil rangli boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.2.2.** Fabrikada bir nechta tikuv mashinasida ish bajariladi. Smena davomida bitta tikuv mashinasini tuzatish talab etilishi ehtimoli 0,3 ga, ikkita tikuv mashinasini tuzatish talab etilishi ehtimoli 0,21 ga, ikkitadan ortiq tikuv mashinasini tuzatish talab etilishi ehtimoli 0,09 ga teng. Smena davomida tikuv mashinalarini tuzatish talab etilishi ehtimolini toping.
- **1.2.3.** Qutida 5 ta standart va 2 ta nostandart detallar bor. Qutidan navbat bilan tavakkaliga bittadan detal olinadi. Ikkinchi olingan detalning standart boʻlishi ehtimolini toping: 1) agar detal qutiga qaytarilsa; 2) agar detal qutiga qaytarilmasa.
- **1.2.4.** Oʻquv zalida ehtimollar nazariyasidan 8 ta darslik boʻlib, ulardan 3 tasi lotin alifbosida yozilgan. Talaba tavakkaliga ketma- ket 2 ta darslik oldi. Olingan darsliklarning har ikkalasi lotin alifbosida yozilgan boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.2.5.** Ikki toʻpdan bir yoʻla oʻq uzishda nishonga oʻq tegishi ehtimoli 0,95 ga teng. Agar ikkinchi toʻpdan bitta oʻq uzishda oʻqning nishonga tegishi ehtimoli 0,8 ga teng boʻlsa, bu ehtimolni birinchi toʻp uchun toping.

- **1.2.6.** Ikkita toʻquv dastgohining bir soat davomida toʻxtovsiz ishlashi ehtimoli mos ravishda 0,6 va 0,85 ga teng. Bir soat davomida faqat bitta toʻquv dastgohining toʻxtovsiz ishlashi ehtimolini toping.
- **1.2.7.** 6 ta oq va 2 ta rangli shar solingan qutidan tavakkaliga 4 ta shar olinadi. Olingan sharlar ichida hech boʻlmaganda bitta rangli shar boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.2.8.** 100 ta lotereya biletidan 5 tasi yutuqli. Hech boʻlmaganda bitta biletda yutuq boʻlishi ehtimolini toping: 1) agar 2 ta bilet olingan boʻlsa; 2) agar 4 ta bilet olingan boʻlsa.
- **1.2.9.** Ikkita qutidan birinchisida 4 ta oq va 8 ta qora shar va ikkinchisida 6 ta oq va 3 ta qora shar bor. Har bir qutidan tavakkaliga bittadan shar olinadi. Olingan sharlardan hech boʻlmaganda bittasi oq boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.2.10.** 52 qartali dastadan bir vaqtda 4 ta qarta olinadi. Qartalarning har xil turda boʻlishi ehtimolini toping, agar: 1) qartalar dastaga qaytarilmasa; 2) qartalar qutiga qaytarilsa.
- **1.2.11.** Talaba oʻquv dasturidagi 25 ta savoldan 20 tasini biladi. Talaba oʻqituvchi tomonidan berilgan uchta savolni bilishi ehtimolini toping.
- **1.2.12.** Qutida 8 ta oq, 6 ta qiil va 4 ta yashil shar bor. Qutidan tavakkaliga ketma-ket 3 ta shar olinadi va qutiga qaytarilmaydi. Olingan sharlarning birinchisi oq, ikkinchisi qizil va uchinchisi yashil boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.2.13.** Talabaning uchta test sinovidan o'tishi ehtimollari mos ravishda 0,9, 0,8 va 0,9 ga teng. Talabaning: 1) faqat uchinchi sinovdan o'tishi; 2) faqat bitta sinovdan o'tishi; 3) har uchala sinovdan o'tishi; 4) hech bo'lmaganda ikkita sinovdan o'tishi; 5) hech bolmaganda bitta sinovdan o'tishi ehtimolini toping.
- **1.2.14.** Uchta mergan nishonga qarata bittadan oʻq uzishdi. Merganlarning oʻqni nishonga tekkazishi ehtimollari mos ravishda 0,7, 0,8 va 0,6 ga teng boʻlsa, quyidagi hodisalarning ehtimollarini toping: 1) faqat Ikkinchi merganning nishonga tekkazishi; 2) faqat bitta merganning nishonga tekkazishi; 3) har uchala merganning nishonga tekkazishi; 4) hech boʻlmaganda ikkita merganning nishonga tekkazishi; 5) hech boʻlmaganda bitta merganning nishonga tekkazishi.

- **1.2.15.** Koʻprikka bitta bomba tushsa, u yakson boʻladi. Koʻprikka tushishi ehtimollari 0,5, 0,6, 0,7, 0,8 boʻlgan 4 ta bomba tashlangan. Koʻprikning yakson boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.2.16.** Uchta bogʻliqmas sinashda hodisaning hech boʻlmaganda bir marta roʻy berishi ehtimoli 0,9919 ga teng. Hodisaning ehtimoli barcha sinashlarda oʻzgarmas boʻlsa, hodisaning bitta sinashda roʻy berishi ehtimolini toping.
- **1.2.17.** Basketbolchining bir tashlashda koptokni savatga tushirish ehtimoli 0,6 ga teng. 0,784 dan kam boʻlmagan ehtimol bilan hech boʻlmaganda bir marta savatga tushirish uchun basketbolchi koptokni savatga kamida necha marta tashlashi kerak?
- **1.2.18.** Qimmatli qogʻozlar bozorida har bir aksiya paketi aksiyadorga 0,5 ehtimol bilan foyda keltiradi. Hech boʻlmaganda bitta aksiya paketida 0,96875 ehtimol bilan foyda koʻrilishi uchun kamida nechta har xil firmalarning aksiyasini sotib olish kerak?
- **1.2.19.** Ikkita oʻyin kubigi tashlanmoqda. Hech boʻlmaganda bitta kubikda 5 ochko tushishi ehtimolini toping.
- **1.2.20.** Ikki zambarakdan bir-biriga bogʻliq boʻlmagan holda nishon oʻqqa tutilmoqda. Birinchi zambarakdan otilgan snaryadning nishonga tegishi ehtimoli 0,7 ga, ikkinchi zambarakdan otilgan snaryadning nishonga tegishi ehtimoli 0,8 ga teng. Nishonga bitta snaryad tegsa yakson boʻladi. Nishonning yakson boʻlishi ehtimolini toping.
  - **1.2.21.** Agar P(A) = 0.6, P(A + B) = 0.8,  $P(A \cdot B) = 0.5$  bo'lsa, P(B),  $P_A(B)$  va  $P_B(A)$  ni toping.
- **1.2.22.** Agar P(A) = 0.5,  $P_A(B) = 0.8$ ,  $P_B(A) = 0.6$  boʻlsa, P(B),  $P(A \cdot B)$  va P(A + B) ni toping.
- 1.2.23. Oʻq teshib oʻtishi mumkin boʻlgan joylari ikkita dbigateli va uchuvchi kabinasi boʻlgan samolyotga qarata oʻq uzilmoqda. Samolyotni urib tushurish uchun oʻq har ikkala dvigatelga yoki uchuvchi kabinasiga tegishi kerak. Oʻqning birinchi dvigatelga tegishi ehtimoli 0,8 ga, ikkinchi dvigatelga tegishi ehtimoli 0,7 ga, kabinaga tegishi ehtimoli 0,6 ga teng. Samolyot qismlarining shikastlaninshi oʻzaro bogʻliq boʻlmasa, samolyotning urib tushirilishi ehtimolini toping.

- **1.2.24.** Qutida 2 ta oq va 3 ta qora shar bor. Ikkita talaba qutidan navbati bilan bittadan shar oladi va qutiga qaytaradi. Birinchi bo'lib oq sharni olgan talaba yutuqqa ega bo'ladi. Birinchi talabaning yutuqqa ega bo'lishi ehtimolini toping.
- **1.2.25.** Birinchi qutida 5 ta oq va 15 ta qora, ikkinchi qutida 3 ta oq va 9 ta qora shar bor. Birinchi qutidan tavakkaliga bitta shar olinadi va ikkinchi qutiga solinadi. Keyin ikkinchi qutidan bitta shar olinadi. Bu sharning qora boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.2.26.** Yigʻuv sexiga birinchi sexdan 40%, ikkinchi sexdan 60% detal keltirilgan. Birinchi sexda 90%, ikkinchi sexda 95 % standart detallar tayyorlanadi. Tavakkaliga olingan detalning standart boʻlishi ehtimolini toping.
- 1.2.27. Musabaqada 3 ta sport ustasi, 4 ta sport ustaligiga nomzod va 5 ta birinchi razryadli sportchi qatnashmoqda. Sport ustasining oʻqni nishonga tekkazishi ehtimoli 0,9 ga, sport ustaligiga nomzodningg oʻqni nishonga tekkazishi ehtimoli 0,85 ga va birinchi razryadli sportchining oʻqni nishonga tekkazishi ehtimoli 0,75 ga teng. Otilgan oʻq nishonga tegdi. Nishonga tekkazgan qatnashchining sport ustasi boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.2.28.** Do'konga uchta firmadan mahsulot keltirilgan: birinchi firmadan 20%, ikkinchi firmadan 46% va uchinchi firmadan 34%. Firmalar mahsulotlarining yaroqsiz bo'lishi ehtimoli mos ravishda 0,03, 0,02, 0,01 ga teng. Do'kondan tavakkaliga olingan mahsulot yaroqsiz chiqdi. Uning birinchi firma mahsuloti bo'lishi ehtimolini toping.
- **1.2.29.** Savdo firmasiga uchta ta'minotchi tomonidan 1:4:5 nisbatda televizorlar keltirildi. Birinchi, ikkinchi va uchinchi ta'minotchilardan keltirilgan televizorlarning mos ravishda 98%, 88% va 92%iga kafolat muddatida tuzatish talab qilinmaydi. Savdo firmasiga keltirilgan televizorlarga kafolat muddatida: 1) tuzatish talab qilinmasligi; 2) tuzatish talab qilinishi ehtimolini toping. 3) keltirilgan televizor kafolat muddatida tuzatildi. Uning qaysi ta'minotchidan keltirilganligi ehtimolliroq?
- **1.2.30.** Do'konga uchta korxonadan 5:8:7 nisbatda mahsulot keltirildi. Korxonalar mahsulotlarining yaroqli bo'lishi ehtimoli mos ravishda 0,9, 0,85, 0,75 ga teng. Quyidagi ehtimollarni toping: 1) sotilgan mahsulotning yaroqsiz bo'lishi; 2) sotilgan mahsulotning yaroqli bo'lishi; 3) sotilgan mahsulot yaroqli chiqdi, uning uchinchi korxonada ishlab chiqarilganligi.

#### 1.3. SINASHLARNING TAKRORLANISHI

#### Bernulli sxemasi. Bernulli formulasi. Muavr - Laplas teoremalari. Puasson teoremasi

**1.3.1.** Agar sinashlar natijalarining har qanday kombinasiyasi bogʻliqmas hodisalardan iborat boʻlsa, bunday sinashlarga *bogʻliqmas sinashlar* deyiladi.

n ta bogʻliqmas sinashlar takrorlanayotgan, ya'ni ketma-ket oʻtkazilayotgan boʻlsin. Agar sinashlarning har birida A hodisaning roʻy berishi ehtimoli bir xil P(A) = p ga teng boʻlsa, bu sinashlarga A hodisaga nisbatan bogʻliqmas sinashlar deyiladi. Sinashlarning bunday ketma-ketligi Bernulli sxemasi deb ataladi.

**1.3.2.** Bernulli sxemasi uchun chekli sondagi n ta sinashlar ketmaketligida A hodisaning rosa m marta roʻy berishi ehtimoli

$$P_{n}(m) = \frac{n!}{m! \cdot (n-m)!} p^{m} q^{n-m}$$

formula bilan topiladi. Bu formulaga Bernulli formulasi deyiladi.

Agar Bernulli sxemasining n ta sinashlarida A hodisaning  $m_0$  marta roʻy berishi ehtimoli  $P_n(m_0)$  istalgan m larda  $P_n(m)$  ehtimollardan katta boʻlsa, u holda  $m_0$  songa *eng ehtimolli son* deyiladi.

Bu son

$$np - q \le m_0 \le np + p$$

qo'sh teksizlikdan topiladi. Bunda: 1) np-q kasr son bo'lsa bitta  $m_0$  son mavjud bo'ladi; 2) np-q butun son bo'lsa ikkita  $m_0$  va  $m_0+1$  sonlari mavjud bo'ladi; 3) np butun son bo'lsa bitta  $m_0=np$  son mavjud bo'ladi.

1-misol. Har bir sinashda A hodisaning ro'y berishi ehtimoli 0,7 ga teng. n ta sinashda n=8 va n=9 da A hodisa ro'y berishining eng ehtimolli sonlarini va bu sonlarning ehtimolini toping.

- $\blacksquare$  Masalaning shartiga ko'ra p = 0.7, q = 0.3.
- 1) n = 8 bo'lsin. U holda

$$8 \cdot 0.7 - 0.3 \le m_0 \le 8 \cdot 0.7 + 0.7$$
 yoki  $5.3 \le m_0 \le 6.3$ .

Bundan

$$m_0 = 6$$
,  $P_8(6) = C_8^6 \cdot 0.7^6 \cdot 0.3^2 = 0.296$ .

2) n = 9 bo'lsin. U holda

$$9 \cdot 0.7 - 0.3 \le m_0 \le 9 \cdot 0.7 + 0.7$$
 yoki  $6 \le m_0 \le 7$ .

Bundan  $m_{01} = 6$ ,  $m_{02} = 7$ . Bu sonlarning ro'y berishi ehtimollari bir xil bo'ladi:

$$P_{9}(6) = P_{9}(7) = C_{9}^{7} \cdot 0.7^{7} \cdot 0.3^{2} = 0.267.$$

2-misol. Bitta oʻq uzishda oʻqning nishonga tegishi ehtimoli 0,8 ga teng. Nishonga tekkizishlarning eng ehtimolli soni 15 ga teng boʻlishi uchun nishonga nechta oʻq uzilishi kerak?

 $\blacksquare$  Masalaning shartiga ko'ra  $m_0 = 15$ , p = 0.8, q = 0.2.

Tengsizlikni tuzamiz:  $n \cdot 0.8 - 0.2 \le 15 \le n \cdot 0.8 + 0.8$ Bundan

$$n \cdot 0.8 \le 15.2$$
 yoki  $n \le 19$ ,  
 $n \cdot 0.8 \ge 14.2$  yoki  $n \ge 17.75$ .

Demak, nishonga 18 ta yoki 19 ta oʻq uzilishi kerak.

Bernulli sxemasi uchun chekli sondagi n ta sinashlar ketma-ketligida A hodisaning kamida  $m_1$  marta va koʻpi bilan  $m_2$  marta roʻy berishi ehtimoli

$$P_n(m_1, m_2) = P_n(m_1) + P_n(m_1 + 1) + ... + P_n(m_2)$$

formula bilan topiladi.

- 3-misol. O'simlik urug'ining 70%i unib chiqadi. Oltita ekilgan urug'dan: 1) rosa 4 tasi unib chiqishi ehtimolini; 2) 4 tadan kam bo'lmagani unib chiqishi ehtimolini; 3) 4 tadan ko'p bo'lmagani unib chiqishi ehtimolini; 4) hech bo'lmaganda bittasi unib chiqishi ehtimolini; 5) 2 tadan 4 tagacha bo'lgani unib chiqishi ehtimolini toping.
- $\odot$  O'simlik urug'ining unib chiqish ehtimoli p = 0.7 ga teng va unib chiqmasligi ehtimoli q = 1 p = 1 0.7 = 0.3 ga teng. U holda:

1) 
$$P_6(4) = C_6^4 \cdot 0.7^4 \cdot 0.3^2 = 0.324$$
;

2) 
$$P_6(m \ge 4) = P_6(4) + P_6(5) + P_6(6) =$$
  
=  $C_6^4 \cdot 0.7^4 \cdot 0.3^2 + C_6^5 \cdot 0.7^5 \cdot 0.3^1 + C_6^6 \cdot 0.7^6 \cdot 0.3^0 = 0.744;$ 

3) 
$$P_6(m \le 4) = P_6(0) + P_6(1) + P_6(2) + P_6(3) + P_6(4) =$$

$$= C_6^0 \cdot 0.7^0 \cdot 0.3^6 + C_6^1 \cdot 0.7^1 \cdot 0.3^5 + C_6^2 \cdot 0.7^2 \cdot 0.3^4 + C_6^3 \cdot 0.7^3 \cdot 0.3^3 + C_6^4 \cdot 0.7^4 \cdot 0.3^2 = 0.5798;$$

4) 
$$P_9(m \ge 1) = 1 - P_6(0) = 1 - C_6^0 \cdot (0,7)^0 \cdot (0,3)^6 = 0,999271;$$

5) 
$$P_9(2 \le m \le 4) = P_6(2) + P_6(3) + P_6(4) =$$
  
=  $C_6^2 \cdot 0.7^2 \cdot 0.3^4 + C_6^3 \cdot 0.7^3 \cdot 0.3^3 + C_6^4 \cdot 0.7^4 \cdot 0.3^2 = 0.5687.$ 

**1.3.3.** Bernulli sxemasi uchun n va m sonlarining yetarlicha katta qiymatlarida  $P_n(m)$  va  $P_n(m_1, m_2)$  ehtimollar Muavr-Laplas teoremalari asosida topiladi.

**1-teorema** (*Muavr-Laplasning lokal teoremasi*). Agar *A* hodisaning ro'y berishi ehtimoli har bir sinashda o'zgarmas va p (0 ga teng bo'lsa, u holda <math>n sonining yetarlicha katta qiymatlarida

$$P_{n}(m) \approx \frac{1}{\sqrt{npq}} \varphi(x)$$

bo'ladi, bu yerda  $\varphi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{x^2}{2}}, \quad x = \frac{m - np}{\sqrt{npq}}.$ 

 $\varphi(x)$  funksiya jadvallashtirilgan boʻlib, uning qiymatlari jadvali 1-ilovada berilgan.

4-misol. O'g'il bola tug'ilishi ehtimoli 0,51 ga teng bo'lsa, 80 ta chaqaloqdan 45 tasi o'g'il bola bo'lishi ehtimolini toping.

Shartga ko'ra n = 80, m = 45, p = 0.51, q = 0.49.

Muavr-Laplasning lokal teoremasi bilan topamiz:

$$P_{80}(45) \approx \frac{1}{\sqrt{npq}} \varphi(x) = \frac{1}{\sqrt{80 \cdot 0.51 \cdot 0.49}} \varphi(x) = \frac{1}{4.4712} \varphi(x),$$

bu yerda 
$$x = \frac{m - np}{\sqrt{npq}} = \frac{45 - 80 \cdot 0.51}{\sqrt{80 \cdot 0.51 \cdot 0.49}} = 0.9393.$$

1-ilovadagi jadvaldan topamiz: x = 0.9393 da  $\varphi(x) = 0.2567$ . Demak,

$$P_{80}(45) = \frac{1}{44712} \cdot 0.2567 = 0.0574.$$

**2-teorema** (*Muavr-Laplasning integral teoremasi*). Agar *A* hodisaning ro'y berishi ehtimoli har bir sinashda o'zgarmas va p (0 ) ga teng bo'lsa, u holda <math>n sonining yetarlicha katta qiymatlarida

$$P_{n}(m_{1}, m_{2}) \approx \Phi(x_{2}) - \Phi(x_{1})$$
 bo'ladi, bu yerda  $\Phi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{0}^{x} e^{-\frac{t^{2}}{2}} dt$ ,  $x_{1} = \frac{m_{1} - np}{\sqrt{npq}}$ ,  $x_{2} = \frac{m_{2} - np}{\sqrt{npq}}$ .

 $\Phi(x)$  funksiya jadvallashtirilgan boʻlib, uning qiymatlari jadvali 2-ilovada berilgan.

5-misol. Ishlov berishda oʻrtacha 10%i detal yaroqsiz chiqadi. Ishlov berilgan 400 ta detallar orasida yaroqli detal: 1) 340 tadan 380 tagacha boʻlishi ehtimolini; 2) 380 tadan koʻp boʻlmasligi ehtimolini toping.

Sartga ko'ra 
$$n = 400$$
,  $m_1 = 340$ ,  $m_2 = 380$ ,  $p = 0.9$ ,  $q = 0.1$ .

Muavr-Laplasning integral teoremasi bilan topamiz:

$$P_{400}(340 \le m \le 380) \approx \Phi(x_2) - \Phi(x_1),$$

bu yerda

$$x_2 = \frac{m_2 - np}{\sqrt{npq}} = \frac{380 - 400 \cdot 0.9}{\sqrt{400 \cdot 0.9 \cdot 0.1}} = 3.33, \quad x_1 = \frac{m_1 - np}{\sqrt{npq}} = \frac{340 - 400 \cdot 0.9}{\sqrt{400 \cdot 0.9 \cdot 0.1}} = -3.33.$$

2-ilovadagi jadvaldan topamiz:  $x_2 = 3,33$  da  $\Phi(3,33) = 0,499565$ .

U holda

$$P_{400}(340 \le m \le 380) \approx \Phi(3,33) - \Phi(-3,33) = 2\Phi(3,33) = 0,99913.$$

2) Shu kabi topamiz:

$$P_{400}(0 \le m \le 380) \approx \Phi(x_2) - \Phi(x_1) = \Phi(3,33) - \Phi\left(\frac{0 - 400 \cdot 0.9}{\sqrt{400 \cdot 0.9 \cdot 0.1}}\right) = \Phi(3,33) - \Phi(-60) = 0.499565 + 0.5 \approx 1.$$

**1.3.4.** Bernulli sxemasi uchun n sonining etarlicha katta va p sonining etarlicha kichik qiymatlarida  $P_n(m)$  Puasson teoremasi asosida topiladi.

**3-teorema** (*Puasson teoremasi*).  $n \to \infty$  da  $\lambda = np$  ( $\lambda - o$ 'zgarmas musbat son) bo'lsin. Agar A hodisaning ro'y berishi ehtimoli har bir sinashda o'zgarmas va p ga teng bo'lsa, u holda

$$P_n(m) \approx e^{-\lambda} \cdot \frac{\lambda^m}{m!}$$

boʻladi.

Puassan formulasi odatda  $n \ge 50$  va  $np \le 10$  bo'lganida ishlatiladi.

 $P_n(m)$  funksiyaning qiymatlari 3-ilovada keltirilgan.

6-misol. Zavoddan omborga 5000 ta sifatli buyumlar yuborildi. Har bir buyumning yoʻlda shikastlanishi ehtimoli 0,0002 ga teng. Buyumlar orasidan yoʻlda: 1) rosa 3 tasi shikastlanishi ehtimolini; 2) 3 tadan koʻp boʻlmagani shikastlanishi ehtimolini; 3) 3 tadan koʻp boʻlgani shikastlanishi ehtimolini toping.

Shartga koʻra: p = 0,0002, n = 5000. Bundan  $\lambda = 5000 \cdot 0,0002 = 1$ . U holda (3-ilovadagi jadvaldan foydalanildi):

1) 
$$P_{5000}(3) \approx \frac{1}{3!}e^{-1} = \frac{1}{e \cdot 3!} = 0,0613.$$

2) 
$$P_{5000}(0 \le m \le 3) \approx \frac{1}{0!}e^{-1} + \frac{1}{1!}e^{-1} + \frac{1}{2!}e^{-1} + \frac{1}{3!}e^{-1} = 0,3679 + 0,3679 + 0,1839 + 0,0613 = 0,981.$$

3) 
$$P_{5000}(m > 3) = 1 - P_{5000}(0 \le m \le 3) = 1 - 0.981 = 0.019.$$

#### Mashqlar

- **1.3.1.** Oilada 5 ta farzand bor. Qiz bola va oʻgʻil bola tugʻilishi ehtimollari teng boʻlsa, oilada: 1) 3 ta qiz bola boʻlishi ehtimolini; 2) oʻgʻil bola 3 tadan koʻp boʻlmasligi ehtimolini toping.
- **1.3.2.** Bankka har beshinchi mijoz qoʻygan omonatining foizini olgani kelishi ma'lum boʻlsa, bankka kelgan 6 ta mijozdan: 1) faqat 2 tasi omonat foizini olishi ehtimolini; 2) hech boʻlmaganda 1 tasi omonat foizini olishi ehtimolini toping.
- **1.3.3.** Qurilish kompaniyasida oʻtkazilgan auditorlik tekshiruvida auditor tavakkaliga 6 ta hisob varaqasini tanlaydi. Hisob varaqasining 4%ida xatoliarga yoʻl qoʻyilgan boʻlsa, auditorning: 1) 2 ta hisob varaqasida xato topishi; 2) hech boʻlmaganda 1 ta hisob varaqasida xato topishi ehtimolini toping.
- **1.3.4.** Ikkita teng kuchli raqib shaxmat oʻynayotgan boʻlsin.  $P_4(2)$ ,  $P_6(3)$ ,  $P_8(4)$  yutib olish ehtimollarni oʻsish tartibida yozing.
- **1.3.5.** Nazoratchi mahsulotlardan 24 ta namunasini tekshiradi. Har bir mahsulotning sotishga yaroqli deb topilishi ehtimoli 0,6 ga teng. Nazoratchi sotishga yaroqli deb topadigan namunalarning eng ehtimolli sonini toping.
- **1.3.6.** Agar 49 ta erkli sinashda hodisa roʻy berishining eng ehtimolli soni 30 ga teng boʻlsa, har bir sinashda hodisa roʻy berishi ehtimolini toping.
- **1.3.7.** Tavakkaliga tanlangan detalning nostandart boʻlishi ehtimoli 0,1 ga teng. Standart detallarning eng ehtimolli soni 50 ga teng boʻlishi uchun necha detal olinishi kerak?
- **1.3.8.** n ta sinashning har birida ijobiy natija olish ehtimoli 0,3 ga teng. Bu sinashlarda hodisa roʻy berishining eng ehtimolli soni 30 ga teng boʻlishi uchun nechta sinash oʻtkazilishi kerak?
- **1.3.9.** Auksionda oʻrtacha 20% aksiya boshlangʻich qiymatida sotiladi. 5 aksiyalar paketidan: 1) rosa 4 tasi; 2) 2 tadan 4 tagacha boʻlgani; 3) 2 tadan kam boʻlgani; 4) 2 tadan koʻp boʻlmagani; 5) hech boʻlmaganda 2 tasi; 6) eng ehtimolli soni boshlangʻich qiymatida sotilishi ehtimollarini toping.
- **1.3.10.** Qutida 10 ta oq va 5 ta qora sharlar bor. Qutidan tavakkaliga ketma-ket 6 ta shar olinadi. Bunda olingan har bir shar keyingi shar

- olinishidan oldin qutiga qaytariladi va sharlar aralashtiriladi. Olingan sharlardan: 1) rosa 3 tasi; 2) 3 tadan 5 tagacha boʻlgani; 3) 3 tadan kam boʻlgani; 4) 3 tadan koʻp boʻlgani; 5) hech boʻlmaganda 3 tasi; 6) eng ehtimolli soni oq chiqishi ehtimolini toping.
- **1.3.11.** Ehtimollar nazariyasidan namunaviy hisob ishini 50% talaba muvaffaqiyatli bajaradi. Namunaviy hisob ishini 400 talabadan: 1) 180 talaba muvaffaqiyatli bajarishi; 2) 180 tadan kam boʻlmagan talaba muvaffaqiyatli bajarishi ehtimolini toping.
- **1.3.12** Korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotning yaroqsiz chiqishi ehtimoli 0,2 ga teng. 400 ta mahsulotdan: 1) 100 tasi yaroqsiz chqushi; 70 tadan 130 tagacha boʻlgani yaroqsiz chiqishi ehtimolini toping.
- **1.3.13.** Zavod tomonidan ishlab chiqarilgan telefon apparatlarining 50%i birinchi nav mahsulot boʻlishi ma'lum. Zavod ishlab chiqargan 1000 telefon apparatidan: 1) 120 tasi birinchi nav boʻlishi; 2) eng ehtimolli soni birinchi nav boʻlishi; 3) 120 tadan kam boʻlmagani birinchi nav boʻlishi; 4) kamida 120 tasi va koʻpi bilan 520 tasi birinchi nav boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.3.14.** Merganning bitta oʻq uzishda nishonga tekkazishi ehtimoli 0,8 ga teng. 400 ta oʻq uzishda merganning: 1) 300 ta oʻqni nishonga tekkazishi; 2) kamida 300 ta va koʻpi bilan 360 ta oʻqni nishonga tekkazishi; 3) kamida 280 ta va koʻpi bilan 360 ta oʻqni nishonga tekkazishi; 4) eng ehtimolli sondagi oʻqni nishonga tekkazishi ehtimolini toping.
- **1.3.15.** Fakultetda 1825 talaba bor. Fakultet talabalaridan 3 tasining tugʻilgan kuni 21 mart boʻlishining ehtimolini toping (bir yilda 365 kun bor boʻlsin).
- **1.3.16.** Har bir oʻq uzishda oʻqning nishonga tegishi ehtimoli 0,0001 ga teng. 5000 ta oʻq uzishda ikkitadan kam boʻlmagan oʻqning nishonga tegishi ehtimolini toping.
- **1.3.17.** Yoʻlovchining poyezdga kechikish ehtimoli 0,01 ga teng. 800 ta yoʻlovchidan poyezdga kechikadigan yoʻlovchilarning eng ehtimolli sonini aniqlang va shu sondagi kechikuvchilarning ehtimolini toping.
- **1.3.18.** Kredit kartasining egasi kredit kartasini hafta davomida yoʻqotishi ehtimoli 0,001 ga teng. Bank 2000 ta mijozga karta bergah boʻlsa, kelayotgan haftada: 1) hech boʻlmaganda bitta kartaning yoʻqolishi; 2) rosa bitta kartaning yoʻqolishi ehtimolini toping.

- **1.3.19.** Zavod bazaga 10000 ta standart buyum joʻnatdi. Yoʻlda buyumning oʻrtacha 0.02% i shikastlanadi. Yoʻlda 10000 buyumdan: 1) rosa 3 tasi shikastlanishi; 2) kamida 3 tasi shikastlanishi; 3) 9997 tasi shikastlanmasligi; 4) koʻpi bilan 3 tasi shikastlanishi ehtimolini toping.
- **1.3.20.** Do'konga 1000 shisha idishda madanli shuv yuborildi. Tashish vaqtida idishning sinib qolishi ehtimoli 0,003 ga teng. Do'konga: 1) rosa 2 ta singan idish keltirilishi; 2) 2 tadan kam singan idish keltirilishi; 3) 2 tadan ko'p singan idish keltirilishi; 4) kamida bitta singan idish keltirilishi ehtimolini toping.

#### 1.4. TASODIFIY MIQDORLAR

#### Diskret va uzluksiz tasodifiy miqdorlar. Taqsimot funksiyasi. Taqsimot zichligi. Tasodifiy miqdorlar ustida amallar. Tasodifiy miqdorning funksiyasi

**1.4.1.** Sinash natijasida mumkin boʻlgan qiymatlaridan oldindan ma'lum boʻlmagan birini qabul qiladigan miqdorga *tasodifiy miqdor* deyiladi.

Tasodifiy miqdorlar lotin alfavitining bosh harflari X,Y,... bilan, ularning mumkin boʻlgan qiymatlari tegishli kichik harflar x,y,... bilan belgilanadi. X tasodifiy miqdorning x qiymatni qabul qilishi hodisasi X = x deb, bu hodisaning ehtimoli P(X = x) kabi belgilandi.

Tasodifiy miqdorlar diskret va uzluksiz tasodifiy miqdorlarga boʻlinadi.

Mumkin boʻlgan qiymatlari chekli yoki sanoqli cheksiz ketma- ketlikdan iborat boʻlgan miqdorga *diskret tasodifiy miqdor* deyiladi.

Taqsimot qonunining jadval usuldagi berilishida jadvalning (matritsaning) birinchi satriga oʻsish tartibida barcha mumkin boʻlgan qiymatlar, ikkinchi satrida ularga mos ehtimollar qoʻyiladi. Bunday jadvalga tasodifiy miqdorning taqsimot qatori (matritsasi) deyiladi.

Taqsimot qonunining grafik usuldagi berilishida koordinatalar tekisligining abssissalar oʻqida tasodifiy miqdorning mumkin boʻlgan qiymatlari, ordinatalar oʻqida ularga mos ehtimollar qoʻyiladi va  $(x_1; p_1), (x_2; p_2),..., (x_n; p_n)$  nuqtalar kesmalar bilan tutashtiriladi. Hosil boʻlgan shaklga *taqsimot koʻpburchagi* deyiladi.

Analitik usulda  $x_i$  va  $p_i$  orasidagi bogʻlanish  $P(X = x_i)_i = \varphi(x_i)$  koʻrinishdagi formula shaklida yoki taqsimot funksiyasi bilan beriladi.

1-misol. Bitta sinash o'tkazilgan. Bunda A hodisaning ro'y berishi ehtimoli P(A) = p ga teng. A hodisaning ro'y berishidan iborat X tasodifiy miqdorning taqsimot qatorini toping.

 $\bigcirc$  X miqdor ikkita  $x_1 = 0$ ,  $x_2 = 1$  qiymatlar qabul qiladi.

$$P(A) = p$$
,  $P(\overline{A}) = 1 - p = q$ .

Bundan

$$p_1 = P(X = 0) = q$$
,  $p_2 = P(X = 1) = p$ .

Demak,

$$X: \left(\begin{array}{cc} 0 & 1 \\ q & p \end{array}\right)$$
.

2-misol. Qutida 10 shar boʻlib, ulardan 8 tasi oq. Tavakkaliga 2 ta shar olingan. Olingan sharlar oq boʻlishining taqsimot qonunini toping.

 $\nearrow$  X – olingan sharlar oq bo'lishi soni bo'sin. Uning mumkin bo'lgan qiymatlari:  $x_1 = 0$ ,  $x_2 = 1$ ,  $x_3 = 2$ . Bu qiymatlarga mos ehtimollarni topamiz:

$$P(X=0) = \frac{C_8^0 C_2^2}{C_{10}^2} = \frac{1 \cdot 2}{10 \cdot 9} = \frac{1}{45}, \qquad P(X=1) = \frac{C_8^1 C_2^1}{C_{10}^2} = \frac{8 \cdot 2}{45} = \frac{16}{45},$$
$$P(X=2) = \frac{C_8^2 C_2^0}{C_{10}^2} = \frac{8 \cdot 7}{1 \cdot 2 \cdot 45} = \frac{28}{45}.$$

Demak,

$$X: \left( \begin{array}{ccc} 0 & 1 & 2 \\ \frac{1}{45} & \frac{16}{45} & \frac{28}{45} \end{array} \right). \quad \blacksquare$$

Mumkin boʻlgan qiymatlari chekli yoki cheksiz oraliqni butunlay toʻldiradigan miqdorga *uzluksiz tasodifiy miqdor* deyiladi.

Uzluksiz tasodifiy miqdorning taqsimot qonuni taqsimot funksiyasi yoki taqsimot zichligi orqali beriladi.

**1.4.2.**  $\bigcirc$  *X* tasodifiy miqdorning *x* dan kichik qiymat qabul qilish ehtimoli F(x) = P(X < x) ga *X* tasodifiy miqdorning *taqsimot funksiyasi* deyiladi.

Taqsimot funksiyasi quyidagi xossalarga ega.

- $1^{\circ}$ .  $0 \le F(x) \le 1$ .
- 2°. Taqsimot funksiyasi butun sonlar oʻqida kamaymaydigan funksiya.
- 3°.  $P(x_1 \le X < x) = F(x_2) F(x_1)$ .

$$4^{\circ}$$
.  $F(-\infty) = 0$ ,  $F(+\infty) = 1$ .

*1-natija*. Tasodifiy miqdorning barcha mumkin bo'lgan qiymatlari (a;b) oraliqqa tegishli bo'lsa,  $x \le a$  da F(x) = 0 va  $x \ge b$  da F(x) = 1 bo'ladi.

*2-natija*. Uzluksiz tasodifiy miqdorning tayin qiymat qabul qilishi ehtimoli nolga teng.

*3-natija*. Uzluksiz tasodifiy miqdorning  $(x_1; x_2)$  oraliqqa tushishi ehtimoli bu oraliqning ochiq yoki yopiq boʻlishiga bogʻliq boʻlmaydi, ya'ni

$$P(x_1 < X < x_2) = P(x_1 \le X < x_2) = P(x_1 \le X \le x_2) = P(x_1 \le X \le x_2) = P(x_1 \le X \le x_2).$$

3-misol. Tasodifiy miqdorning taqsimot qatori berilgan.

$$X: \left( \begin{array}{ccc} -1 & 3 & 6 \\ 0,3 & 0,5 & 0,2 \end{array} \right).$$

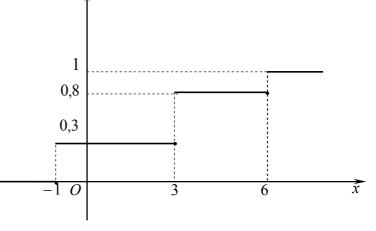
Taqsimot funksiyasini toping va uning grafigini chizing.

- $\implies$  x ga har xil qiymatlar berib, ular uchun F(x) = P(X < x) larni topamiz:
  - 1.  $x \le -1$  da F(x) = 0;
  - 2.  $-1 < x \le 3$  da F(x) = P(X < x) = P(X = -1) = 0.3;
  - 3.  $3 < x \le 6$  da F(x) = P(X < x) = P(X = -1) + P(X = 3) = 0.3 + 0.5 = 0.8;
  - 4. x > 6 da F(x) = P(X < x) = (P(X = -1) + P(X = 2)) + P(X = 5) = 0.8 + 0.2 = 1. Demak (3-shakl),

$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le -1, \\ 0,3, & agar \ -1 < x \le 3, \\ 0,8, & agar \ 3 < x \le 6, \\ 1, & agar \ x > 6. \end{cases}$$

4-misol. *X* tasodifiy miqdor taqsimot qonuni bilan berilgan:

$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 3, \\ (x-3)^2, & agar \ 3 < x \le 4, \\ 1, & agar \ x > 4. \end{cases}$$



3-shakl.

Tasodifiy miqdorning: 1) X = 3.5 qiymat qabul qilishi ehtimolini; 2) (2;3,5) va (3,5;4,5) oraliqlarga tushishi ehtimollarini; 3) zichlik funksiyasini toping.

- 2) 3° xossaga koʻra:

$$P(2 < X < 3.5) = F(3.5) - F(2) = 0.5^2 - 0 = 0.25,$$
  
 $P(3.5 < X < 4.5) = F(4.5) - F(3.5) = 1 - 0.5^2 = 0.75.$ 

3) Taqsimot zichliginning ta'rifiga ko'ra

$$f(x) = F'(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 3, \\ 2(x-3), & agar \ 3 < x \le 4, \end{cases}$$

$$0, & agar \ x > 4.$$

**1.4.3.**  $\bigcirc$  *X* uzluksiz tasodifiy miqdor ehtimoli oʻrtacha zichligining  $\Delta x \rightarrow 0$  dagi limitiga uzluksiz tasodifiy miqdor ehtimolining *taqsimot zichligi* deyiladi va f(x) bilan belgilanadi:

$$f(x) = \lim_{\Delta x \to 0} \frac{F(x + \Delta x) - F(x)}{\Delta x} = F'(x).$$

Taqsimot zichligi quyidagi xossalarga ega.

 $1^{\circ}$ .  $f(x) \ge 0$ .

$$2^{\circ}. F(x) = \int_{-\infty}^{x} f(x) dx.$$

3°. 
$$P(x_1 \le X < x_2) = \int_{x_1}^{x_2} f(x) dx$$
.

$$4^{\circ}. \int_{0}^{+\infty} f(x) dx = 1.$$

*4-natija*. Tasodifiy miqdorning mumkin boʻlgan qiymatlari [*a*;*b*] esmaga tegishli boʻlsa

$$\int_{a}^{b} f(x)dx = 1.$$

5-misol. Uzluksiz tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi berilgan:

$$f(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x < 0, \\ c\sin x, & agar \ 0 \le x < \pi, \\ 0, & agarx > \pi. \end{cases}$$

c va F(x) ni toping.

4-natijaga koʻra 
$$\int_{0}^{\pi} c \sin x dx = 1 \quad \text{yoki}$$

$$c \int_{0}^{\pi} \sin x dx = c(-\cos x) \Big|_{0}^{\pi} = c(-\cos \pi + \cos 0) = 2c = 1.$$

Bundan  $c = \frac{1}{2}$ . U holda:

$$x < 0 \, da \quad F(x) = \int_{-\infty}^{x} f(x) dx = \int_{-\infty}^{x} 0 dx = 0;$$

$$0 \le x \le \pi \quad da \quad F(x) = \int_{-\infty}^{x} f(x) dx = \int_{-\infty}^{0} f(x) dx + \int_{0}^{x} f(x) dx =$$

$$= \int_{-\infty}^{0} 0 dx + \int_{0}^{x} \frac{1}{2} \sin x dx = \frac{1}{2} (-\cos x) \Big|_{0}^{\pi} = \frac{1}{2} (1 - \cos x);$$

$$x > 0 \quad da \quad F(x) \int_{-\infty}^{x} f(x) dx = \int_{-\infty}^{0} 0 dx + \int_{0}^{\pi} \frac{1}{2} \sin x dx + \int_{\pi}^{\infty} 0 dx = -\frac{1}{2} \cos x \Big|_{0}^{\pi} = 1.$$

Demak,

$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x < 0, \\ \frac{1}{2}(1 - \cos x), & agar \ 0 \le x \le \pi, \end{cases} \quad \bigcirc$$

$$0, & agar \ x > \pi.$$

**1.4.4.** Agar ikkita tasodifiy miqdorlardan birining taqsimot qonuni ikkinchisining qanday mumkin boʻlgan qiymat qabul qilishigan qat'iy nazar oʻzgarmasa, bu miqdorlarga *bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar* deyiladi.

X – tasodifiy miqdor  $x_i$   $(i=\overline{1,n})$  qiymatlarni va Y – tasodifiy miqdor  $y_j$   $(j=\overline{1,m})$  qiymatlarni qabul qilsin. Bunda X va Y tasodifiy miqdorlarning bogʻliqmas boʻlishi  $X=x_i$  va  $Y=y_i$  tasodifiy hodisalar i va j larning istalgan qiymatlarida bogʻliqmas boʻlishini anglatadi. Aks holda tasodifiy miqdorlar bogʻliq deyiladi.

Ikkita diskret tasodifiy miqdor berilgan bo'lsin:

$$X: \left(\begin{array}{cccc} x_1 & x_2 & \dots & x_n \\ p_1 & p_2 & \dots & p_n \end{array}\right), \qquad Y: \left(\begin{array}{cccc} y_1 & y_2 & \dots & y_n \\ p'_1 & p'_2 & \dots & p'_n \end{array}\right).$$

X tasodifiy miqdorning k oʻzgarmas songa koʻpaytmasi deb  $k \cdot x_i$  qiymatlarni  $p_i$  ( $i = \overline{1,n}$ ) ehtimol bilan qabul qiladigan  $k \cdot X$  tasodifiy miqdorga aytiladi.

X tasodifiy miqdorning m- darajasi deb  $x_i^m$  qiymatlarni  $p_i$   $(i = \overline{1,n})$  ehtimol bilan qabul qiladigan  $X^m$  tasodifiy miqdorga aytiladi.

X va Y tasodifiy miqdorlarning *algebraik yigʻindisi* deb  $x_i \pm y_j$  qiymatlarni  $p_{ij} = P(X = x_i, Y = y_j)$ ,  $i = \overline{1, n}$ ,  $j = \overline{1, m}$  ehtimol bilan qabul qiladigan  $X \pm Y$  tasodifiy miqdorga aytiladi. Bu yerda  $p_{ij} = P(X = x_i, Y = y_j)$  ifoda X

miqdor  $x_i$  qiymatni, Y miqdor  $y_j$  qiymatni qabul qilishi ehtimolini, ya'ni  $X = x_i$  va  $Y = y_i$  hodisalarning birgalikda ro'y berishi ehtimolini ifodalaydi.

Agar X va Y tasodifiy miqdorlar bogʻliqmas boʻlsa, u holda ehtimollarni koʻpaytirish teoremasiga asosan  $p_{ij} = p_i \cdot p_j'$  boʻladi, bu yerda  $p_i = P(X = x_i)$ ,  $p_j' = P(Y = y_j)$ . Bunda bir xil qiymatli yigʻindilar (ayirmalar) hosil boʻlsa, u holda bu qiymatlarning mos ehtimollari qoʻshilgan holda birlashtiriladi va yangi jadvalda yoziladi.

Tasodifiy miqdorlarning koʻpaytmasi ham shu kabi aniqlanadi. Bunda jadvalning yoʻqori satrida yigʻindilar oʻrnida mos koʻpaytmalar qoʻyiladi.

6-misol. X tasodifiy miqdor berilgan:

$$X: \left(\begin{array}{ccc} -3 & 1 & 3 \\ 0.3 & 0.5 & 0.2 \end{array}\right).$$

Tasodifiy miqdorlarning taqsimot qonunlarini toping:

1) 
$$Y = 2X$$
; 2)  $Z = X^2$ .

 $\bigcirc$  1) Y tasodifiy miqdorning qiymatlarini topamiz:  $2 \cdot (-3) = -6$ ,  $2 \cdot 1 = 2$ ,  $2 \cdot 3 = 6$ . Ular mos ravishda 0,3, 0,5, 0,2 ehtimollarga ega boʻladi. Demak,

$$Y: \left( \begin{array}{rrr} -6 & 2 & 6 \\ 0.3 & 0.5 & 0.2 \end{array} \right).$$

2) Z tasodifiy miqdorning qiymatlarini topamiz:  $(-3)^2 = 9$ ,  $1^2 = 1$ ,  $3^2 = 9$ . Ular mos ravishda 0,3, 0,5, 0,2 ehtimollarga ega boʻladi. Bunda Z = 9 qiymat 0,3 ehtimolli (-3)ni kvadratga koʻtarishdan va 0,2 ehtimolli (+3)ni kvadratga koʻtarishdan hosil boʻladi. U holda ehtimollarni qoʻshish teormasiga koʻra P(Z = 9) = 0,3 + 0,2 = 0,5.

Shunday qilib,

$$Z: \left(\begin{array}{cc} 1 & 9 \\ 0.5 & 0.5 \end{array}\right). \quad \bullet$$

7-misol. *X* va *Y* bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar berilgan:

$$X: \left( \begin{array}{ccc} -1 & 1 \\ 0,4 & 0,6 \end{array} \right), \quad Y: \left( \begin{array}{cccc} 1 & 2 & 3 \\ 0,3 & 0,5 & 0,2 \end{array} \right).$$

Tasodifiy miqdorlarning taqsimot qonunlarini toping:

1) 
$$Z = X + Y$$
,  $2)U = X \cdot Y$ .

1) Quyidagi jadvalni tuzamiz:

<i>Z</i> :	$Z_{ij}$	-1+1	-1+2	-1+3	1+1	1+2	1+3
	$p_{\scriptscriptstyle ij}$	0,4 · 0,5	0,4 · 0,2	0,4 · 0,3	0,6 · 0,5	0,6 · 0,2	0,6 · 0,3

Bir xil qiymatli yigʻindilar turgan ustunlarni birlashtirib, ushbu taqsimot qonunini hosil qilamiz:

$$Z: \left( \begin{array}{ccccc} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0,20 & 0,08 & 0,42 & 0,12 & 0,18 \end{array} \right).$$

2)  $U = X \cdot Y$  kupaytmaning taqsimot qonunini shu kabi topamiz:

$$U: \left(\begin{array}{cccccccc} -1 & -2 & -3 & 1 & 2 & 3 \\ 0,20 & 0,08 & 0,12 & 0,30 & 0,12 & 0,18 \end{array}\right). \quad \blacksquare$$

X, Y – uzluksiz bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar,  $f_1(x)$ ,  $f_2(y)$  – mos taqsimot zichliklari boʻlsin. U holda Z = X + Y tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi quyidagi formulalardan biri bilan topiladi:

$$g(z) = \int_{-\infty}^{\infty} f_1(x) f_2(z - x) dx \qquad \text{yoki} \qquad g(z) = \int_{-\infty}^{\infty} f_2(y) f_1(z - y) dy.$$

8-misol. *X* va *Y* bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar taqsimot zichliklari bilan berilgan:

$$f_1(x) = e^{-x} \ (0 \le x < \infty), \quad f_2(y) = \frac{1}{2} e^{-\frac{y}{2}} \ (0 \le x < \infty).$$

Z = X + Y tasodify miqdorning taqsimot zichligini toping.

Argumentlarning mumkin boʻlgan qiymatlari manfiy emas. Berilgan funksiyaning taqsimot zichligini yuqoridan keltirilgan formulalarning birinchisi bilan topamiz:

$$g(z) = \int_{0}^{z} e^{-x} \left( \frac{1}{2} e^{-\frac{z-x}{2}} \right) dx = \frac{1}{2} \int_{0}^{z} e^{-x} e^{-\frac{z-x}{2}} dx =$$

$$=\frac{1}{2}e^{-\frac{z}{2}}\int_{0}^{z}e^{-\frac{x}{2}}dx=\frac{1}{2}e^{-\frac{z}{2}}\cdot\left(-2e^{-\frac{x}{2}}\right)\Big|_{0}^{z}=e^{-\frac{z}{2}}\left(1-e^{-\frac{z}{2}}\right).$$

Demak,

$$z \in (0, \infty)$$
 da  $g(z) = e^{-\frac{z}{2}} \left( 1 - e^{-\frac{z}{2}} \right), z \notin (0, \infty)$  da  $g(z) = 0$ .

**1.4.5.** X – tasodifiy miqdor,  $\varphi(x)$  – aniqlanish sohasi X tasodifiy miqdorning mumkin bo'lgan qiymatlari to'plamidan iborat funksiya bo'lsin.

X tasodifiy miqdorning funksiyasi deb har bir sinashda  $y = \varphi(x)$  qiymatlar qabul qiladigan  $Y = \varphi(X)$  funksiyaga aytiladi, bu yerda x – shu sinashda X tasodifiy miqdor qabul qiladigan qiymat.

X diskret tasodifiy migdor berilgan bo'lsin:

$$X: \left(\begin{array}{cccc} x_1 & x_2 & \dots & x_n \\ p_1 & p_2 & \dots & p_n \end{array}\right).$$

X tasodifiy miqdorning mumkin boʻlgan qiymatlari sohasida  $y = \varphi(x)$  funksiya aniqlangan va monoton boʻlsin. U holda  $Y = \varphi(X)$  mumkin boʻlgan qiymatlari  $\varphi(x_1), \varphi(x_2),...,\varphi(x_n)$  boʻlgan yangi tasodifiy miqdor boʻladi Bunda Y tasodifiy miqdorning  $y = \varphi(x_i)$  qiymatni qabul qilish ehtimoli X tasodifiy miqdorning  $x_i$  qiymatni qabul qilish ehtimoliga teng boʻladi, ya'ni  $P(Y = y_i) = P(X = x_i)$ .

Demak,  $Y = \varphi(X)$  tasodify miqdor

$$Y: \left(\begin{array}{cccc} \varphi(x_1) & \varphi(x_2) & \dots & \varphi(x_n) \\ p_1 & p_2 & \dots & p_n \end{array}\right).$$

taqsimot qonuniga ega boʻladi.

 $\varphi(x)$  funksiya X tasodifiy miqdorning mumkin boʻlgan qiymatlari sohasida monoton boʻlmasa,  $Y = \varphi(X)$  miqdor X ning turli qiymatlarida bir xil qiymatlar qabul qilishi mumkin. U holda avval yoʻqorida keltirilgan koʻrinishdagi jadval tuziladi, keyin X ning bir xil qiymatli ustunlari mos ehtimollari qoʻshilgan holda birlashtiriladi va yangi jadval tuziladi.

X uzluksiz tasodifiy miqdor boʻlib, uning taqsimot zichligi f(x) boʻlsin.

Agar  $y = \varphi(x)$  funksiya monoton, differensiallanuvchi bo'lib, uning teskari funksiyasi  $x = \psi(y)$  bo'lsa, u holda Y tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi

$$g(y) = f(\psi(y)) \cdot |\psi'y|$$

tenglikdan topiladi.

Agar  $y = \varphi(x)$  funksiya monoton boʻlmasa, u holda X tasodifiy miqdorning mumkin boʻlgan qiymatlari oraligʻi  $\varphi(x)$  funksiya monoton boʻladigan oraliqlarga ajratiladi. Har bir monotonlik oraligʻi uchun  $g_k(y)$  taqsimot zichligi aniqlanadi va ularning yigʻindisi  $g(y) = \sum_k g_k(y)$  topiladi.

9-misol. X tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi berilgan:

$$f(x) = \begin{cases} \frac{1}{\pi}, & agar \ x \in \left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right), \\ 0, & agar \ x \notin \left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right). \end{cases}$$

 $Y = \sin X$  tasodifiy miqdorning taqsimot zichligini toping.

 $\Rightarrow$   $y = \sin x$  funksiya  $\left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$  oraliqda monoton.

U holda  $x = \psi(y) = \arcsin y$  teskari funksiya mavjud, bu yerda  $y \in (-1,1)$ .

Bundan  $\psi'(y) = \frac{1}{\sqrt{1-y^2}}$ . Taqsimot zichligini topamiz:

$$g(y) = \frac{1}{\pi} \left| \frac{1}{\sqrt{1 - y^2}} \right| = \frac{1}{\pi \sqrt{1 - y^2}}.$$

Demak,

$$g(y) = \begin{cases} \frac{1}{\pi\sqrt{1 - y^2}}, & agar \ y \in (-1;1), \\ 0, & agar \ y \notin (-1;1). \end{cases}$$

## Mashqlar

- **1.4.1.** Tanga uch marta tashlanadi. Raqamli tomon tushishi sonining taqsimot qonunini toping.
- **1.4.2.** Talabaning uchta fandan test nazoratini topshirishi ehtimollari 0,7, 0,8 va 0,6 ga teng. Talaba topshiradigan test nazoratlari sonining taqsimot qonunini toping.
- **1.4.3.** Guldondagi 5 ta atirguldan 2 tasi oq. Bir vaqtda olingan 2 ta gulda oq gul boʻlishi sonining taqsimot qonunini toping.
- **1.4.4.** Qutidagi 7 ta sharning 4 tasi oq. Qutidan ketma-ket birinchi shar oq chiqqanicha shar olinadi. Sharlar olinishi sonining taqsimot qonuni toping.
- **1.4.5.** 6 ta detal solingan qutida 4 ta standart detal bor. Tavakkaliga 3 ta detal olingan. Olingan detallar orasidagi standart detallar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasini toping.

- **1.4.6.** Ikkita oʻyin kubigi tashlangan. Juft ochkolar chiqishi sonining taqsimot funksiyasini topng.
- **1.4.7.** Merganning bitta oʻq uzishda nishonga tekkazishi ehtimoli 0,8 ga teng va bu ehtimol har bir oʻq uzilgandan keyin 0,1 ga kamayadi. Uchta oʻq uzilgan. Nishonga tegadigan oʻqlar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasini toping.
- **1.4.8.** Talabaning kerakli kitobni kutubxonadan topishi ehtimoli 0,4 ga teng. Talaba 4 ta kutubxonaga borishi mumkin. Talabaning kutubxonaga borishi sonining taqsimot funksiyasini toping.
  - **1.4.9.** Tasodifiy miqdorning taqsimot qatori berilgan:

$$X: \begin{pmatrix} -2 & 1 & 2 & 3 \\ 0.1 & 0.3 & 0.4 & 0.2 \end{pmatrix}.$$

- 1) Taqsimot funksiyasini toping va uning grafigini chizing;
- 2) P(X < 2),  $P(1 \le X < 3)$  ehtimollarni toping.
  - **1.4.10.** Tasodifiy miqdorning taqsimot qatori berilgan:

$$X: \begin{pmatrix} -1 & 1 & 2 & 3 \\ 0.3 & 0.38 & 0.12 & 0.2 \end{pmatrix}.$$

- 1) Taqsimot funksiyasini toping va uning grafigini chizing;
- 2) P(X < -1),  $P(-1 \le X < 2)$  ehtimollarni toping.
  - **1.4.11.** *X* uzluksiz tasodifiy miqdor taqsimot qonuni bilan berilgan:

$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le -2, \\ a + b \arcsin \frac{x}{2}, & agar \ -2 < x \le 2, \\ 1, & agar \ x > 2. \end{cases}$$

Toping: 1) a va b ni; 2) P(X = 1) ni, 3)  $P(-3 \le X < 1) \text{ ni}$ ; 4) f(x) ni.

**1.4.12.** *X* uzluksiz tasodifiy miqdor taqsimot qonuni bilan berilgan:

$$F(x) = \begin{cases} 0, \ agar \ x \le -\pi, \\ a(\cos x + b), \ agar \ -\pi < x \le 0, \\ 1, \ agar \ x > 0. \end{cases}$$

Toping: 1)  $a \operatorname{va} b \operatorname{ni}$ ; 2)  $P\left(X = \frac{\pi}{100}\right) \operatorname{ni}$ , 3)  $P\left[-\frac{\pi}{3}; \frac{\pi}{2}\right] \operatorname{ni}$ ; 4)  $f(x) \operatorname{ni}$ .

**1.4.13.** *X* tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi berilgan:

$$f(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 1, \\ c(x-1), & agar \ 1 < x \le 2, \\ 0, & agar \ x > 2. \end{cases}$$

Toping: 1) c ni; 2) F(x) ni; 3) P(1,4 < X < 1,9) ni.

**1.4.14.** *X* tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi berilgan:

$$f(x) = \frac{2c}{e^x + e^{-x}}, -\infty < x < +\infty.$$

Toping: 1) c ni; 2) F(x) ni; 3)  $P(0 \le X \le \ln \sqrt{3})$  ni.

**1.4.15.** Kompyuter qurilmasi buzulmasdan ishlash vaqtidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi berilgan:

$$f(x) = \frac{1}{T}e^{-\frac{x}{T}}, x \ge 0.$$

Toping: 1) F(x) ni; 2)  $P(T \le X \le 2T)$  ni.

**1.4.16.** Soliq to'lovchi yillik daromadididan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi berilgan:

$$f(x) = \begin{cases} \frac{a}{x_0} \left(\frac{x_0}{x}\right)^{a+1}, & agar \ x \ge x_0, \\ 0, & agar \ x < x_0, \end{cases}$$
 0, agar  $x < x_0$ ,

Toping: 1) F(x) ni; 2)  $P(x_0 \le X \le 2x_0)$  ni.

**1.4.17.** Ikkita avtomat-stanokda bir xil detal ishlab chiqariladi. Har bir stanokda smena davomida yaroqsiz detallar ishlab chiqarish sonining taqsimot qonuni berilgan:

$$X: \left( \begin{array}{ccc} 0 & 1 & 2 \\ 0.1 & 0.6 & 0.3 \end{array} \right), \qquad Y: \left( \begin{array}{ccc} 2 & 2 \\ 0.5 & 0.5 \end{array} \right).$$

Smena davomida har ikkala stanokda yaroqsiz detallar ishlab chiqarish sonining taqsimot qonunini toping.

**1.4.18.** X diskret tasodifiy miqdor taqsimot qonuni bilan berilgan:

$$X: \left(\begin{array}{ccccc} -2 & -1 & 0 & 1 & 2 \\ 0,1 & 0,2 & 0,3 & 0,3 & 0,1 \end{array}\right).$$

45

1)  $Y = X^2 + 1$ ; 2) Z = X + |X| miqdorlarning taqsimot qonunlarini toping.

- **1.4.19.** Ikkkita mergan nishonga 2 tadan oʻq uzdi. Ularning nishonga tekkazishi ehtimollari 0,6 va 0,7 ga teng. Jami nishonga tegishlar sonining taqsimot qonunini toping.
- **1.4.20.** X va Y yzluksiz oʻzaro bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar zichlik funksiyalari bilan berilgan:  $f(x) = ae^{-ax}$ ,  $x \ge 0$ ,  $f(y) = ae^{-ay}$ ,  $y \ge 0$ .

Z = X + Y miqdorning zichlik funksiyasini toping.

**1.4.21.** *X* va *Y* yzluksiz oʻzaro bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar zichlik funksiyalari bilan berilgan:  $f_1(x) = \frac{1}{4}e^{-\frac{x}{4}}, x \ge 0, f_2(y) = \frac{1}{7}e^{-\frac{y}{7}}, y \ge 0.$ 

Z = X + Y tasodifiy migdorning zichlik funksiyasini toping.

- **1.4.22.** X yzluksiz tasodifiy miqdor zichlik funksiyasi f(x) boʻlsa, Y = 5X tasodifiy miqdorning zichlik funksiyasini toping.
- **1.4.23.** *X* yzluksiz tasodifiy miqdor zichlik funksiyasi bilan berilgan:  $f(x) = e^{-x}$ ,  $x \ge 0$ .  $Y = e^{-x}$  miqdorning zichlik funksiyasini va taqsimot qonunini toping.

## 1.5. TASODIFIY MIQDORNING SONLI XARAKTERISTIKALARI

Tasodifiy miqdorning matematik kutilishi. Tasodifiy miqdorning dispersiyasi va oʻrtacha kvadratik chetlashishi.

Boshlangʻich va markaziy momentlar

**1.5.1.**  $\bigcirc$  *X* diskret tasodifiy miqdorning *matematik kutilishi M(X)* deb, *X* miqdorning mumkin boʻlgan qiymatlari bilan mos ehtimollar koʻpaytmalarining yigʻindisiga teng songa aytiladi, ya'ni

$$M(X) = x_1 p_1 + x_2 p_2 + \dots + x_n p_n = \sum_{i=1}^n x_i p_i$$
 yoki  $M(X) = \sum_{i=1}^\infty x_i p_i$ .

lacktriangle Mumkin boʻlgan qiymatlari [a;b] kesmaga  $((-\infty,\infty))$  oraliqqa) tegishli boʻlgan X uzluksiz tasodifiy miqdorning matematik kutilishi deb

$$M(X) = \int_{a}^{b} x f(x) dx \qquad \left( M(X) = \int_{-\infty}^{\infty} x f(x) dx \right)$$

songa aytiladi, bu yerda f(x) – taqsimot zichligi.

1-misol. Ovchining 4 ta oʻqi bor. Ovchi ilvasinga qarata bitta oʻq tekkazganigacha yoki oʻqlari tugaganigacha oʻq uzadi. Birinchi oʻq uzishda oʻqning ilvasinga tegishi ehtimoli 0,6 ga teng va bu ehtimol har bir uzilgan oʻqdan keyin 0,1 ga kamayadi. Ovchining sarflagan oʻqlari sonining matematik kutilishini toping

Avval tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini topamiz.

 $A_i$  ( $i = \overline{1,4}$ ) – i- o'qning ilvasinga tegishi hodisasi bo'lsin.

X – sarflangan o'qlar soni 1,2,3, 4 ga teng bo'lishi mumkin.

Bitta o'q sarflanishining ehtimoli otilgan birinchi o'qning ilvasinga tegishi hodisasining ehtimoliga teng bo'ladi:  $P(X=1) = P(A_1) = 0.6$ ;

Ikkita oʻq sarflanishining ehtimoli otilgan birinchi oʻqning ilvasinga tegmasligi va ikkinchi oʻqning tegishi hodisalarining birgalikda roʻy berishidan iborat hodisaning ehtimoliga teng boʻladi:

$$P(X = 2) = P(\overline{A}_1 \cdot A_2) = P(\overline{A}_1) \cdot P(A_2) = 0.4 \cdot 0.5 = 0.2;$$

Shu kabi, uchta oʻq sarflanishining ehtimoli:

$$P(X = 3) = P(\overline{A_1} \cdot \overline{A_2} \cdot A_3) = P(\overline{A_1}) \cdot P(\overline{A_2}) \cdot P(A_3) = 0.4 \cdot 0.5 \cdot 0.4 = 0.08;$$

Toʻrtta oʻq sarflanishining ehtimoli otilgan birinchi uchta oʻqning ilvasinga tegmasligi va toʻrtinchi oʻqning tegishi hodisalarining birgalikda roʻy berishidan hamda toʻrttala oʻqning ham ilvasinga tegmasligidan iborat boʻgʻliqmas hodisaning ehtimoliga teng boʻladi:

$$P(X = 4) = P(\overline{A}_1 \cdot \overline{A}_2 \cdot \overline{A}_3 \cdot A_4) + P(\overline{A}_1 \cdot \overline{A}_2 \cdot \overline{A}_3 \cdot \overline{A}_4) =$$

$$= P(\overline{A}_1) \cdot P(\overline{A}_2) \cdot P(\overline{A}_3) \cdot P(A_4) + P(\overline{A}_1) \cdot P(\overline{A}_2) \cdot P(\overline{A}_3) \cdot P(\overline{A}_4) =$$

$$= 0.4 \cdot 0.5 \cdot 0.6 \cdot 0.3 + 0.4 \cdot 0.5 \cdot 0.6 \cdot 0.7 = 0.12.$$

Demak, X tasodifiy miqdorning taqsimot qonuni

$$X = \begin{cases} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0.6 & 0.2 & 0.08 & 0.12 \end{cases}.$$

Bundan

$$M(X) = 1 \cdot 0.6 + 2 \cdot 0.2 + 3 \cdot 0.08 + 4 \cdot 0.12 = 1.72$$
.

2-misol. X uzluksiz tasodifiy miqdor

$$f(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x < a, \\ 3x^2, & agar \ a \le x \le b, \\ 0, & agar \ x > b \end{cases}$$

zichlik funksiyasi bilan berilgan. M(X) ni toping.

$$M(X) = \int_{a}^{b} x f(x) dx = \int_{0}^{1} x 3x^{2} dx = \frac{3x^{4}}{4} \Big|_{0}^{1} = \frac{3}{4}.$$

Matematik kutilish quyidagi xossalarga ega.

- 1°. M(C) = C, C o garmas miqdor.
- $2^{\circ}$ . M(kX) = kM(X), k = const.
- $4^{\circ}$ .  $M(X \pm Y) = M(X) \pm M(Y)$ .
- 5°.  $M(X \cdot Y) = M(X) \cdot M(Y)$ , X, Y bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar.
- **1.5.2.**  $\bigcirc$  *X* tasodifiy miqdorning *dispersiyasi* D(X) deb, tasodifiy miqdorning o'z matematik kutilishi M(X) dan chetlashishi kvadratining matematik kutilishiga aytiladi, ya'ni

$$D(X) = M(X - M(X))^{2}.$$

Bu formulani quyidagi koʻrinishlarda ifodalash mumkin:

1) diskret tasodifiy miqdorlar uchun

$$D(X) = \sum_{i=1}^{n} (x_i - M(X))^2 p_i, \quad D(X) = \sum_{i=1}^{\infty} (x_i - M(X))^2 p_i;$$

2) uzluksiz tasodifiy miqdorlar uchun

$$D(X) = \int_{a}^{b} (x - M(X))^{2} f(x) dx, \quad D(X) = \int_{-\infty}^{\infty} (x - M(X))^{2} f(x) dx.$$

Matematik kutilishni topishda amaliy jihatdan qoʻllashga qulayroq boʻlgan quyidagi formulalardan foydalaniladi:

1) diskret tasodifiy miqdorlar uchun

$$D(X) = \sum_{i=1}^{n} x_i^2 p_i - M^2(X), \quad D(X) = \sum_{i=1}^{\infty} x_i^2 p_i - M^2(X);$$

2) uzluksiz tasodifiy miqdorlar uchun

$$D(X) = \int_{a}^{b} x^{2} f(x) dx - M^{2}(X), \qquad D(X) = \int_{-\infty}^{\infty} x^{2} f(x) dx - M^{2}(X).$$

Dispersiya quyidagi xossalarga ega.

- $1^{\circ}$ . D(C) = 0, C o zgarmas miqdor.
- $2^{\circ}$ .  $D(kX) = k^{2}D(X)$ , k = const.
- $3^{\circ}$ .  $D(X \pm Y) = D(X) + D(Y)$ , X, Y bog'liqmas tasodifiy miqdorlar.
- $\odot$  X tasodifiy miqdorning oʻrtacha kvadratik chetlashishi  $\sigma(X)$  deb uning dispersiyasidan olingan kvadrat ildizga aytiladi, ya'ni

$$\sigma(X) = \sqrt{D(X)}$$
.

3-misol. Nazorat ishi 3 ta test savolidan iborat. Har bit test savolida 4 ta javob keltirilgan boʻlib, ulardan bittasi toʻgʻri. Oddiy topishda toʻgʻri javoblar sonining matematik kutilishi va dispersiyasini toping.

p – har bir test savolida toʻgʻri javob topilishining ehtimoli boʻlsin.

Masalaning shartiga koʻra:  $p = \frac{1}{4}$ ,  $q = \frac{3}{4}$ .

X – topilgan toʻgʻri javoblar soni boʻsin. Uning mumkin boʻlgan qiymatlari:  $x_1 = 0$ ,  $x_2 = 1$ ,  $x_3 = 2$ ,  $x_4 = 3$ . Bu qiymatlarning ehtimollarini topamiz:

$$P(X=0) = C_3^0 \left(\frac{1}{4}\right)^0 \left(\frac{3}{4}\right)^3 = \frac{27}{64}, \qquad P(X=1) = C_3^1 \left(\frac{1}{4}\right)^1 \left(\frac{3}{4}\right)^2 = \frac{27}{64},$$

$$P(X=2) = C_3^2 \left(\frac{1}{4}\right)^2 \left(\frac{3}{4}\right)^1 = \frac{9}{64}, \qquad P(X=3) = C_3^3 \left(\frac{1}{4}\right)^3 \left(\frac{3}{4}\right)^0 = \frac{27}{64}.$$

Demak,

$$X: \left(\begin{array}{cccc} 0 & 1 & 2 & 3 \\ \frac{27}{64} & \frac{27}{64} & \frac{9}{64} & \frac{1}{64} \end{array}\right).$$

Bundan

$$M(X) = 1 \cdot \frac{27}{64} + 2 \cdot \frac{9}{64} + 3 \cdot \frac{1}{64} = \frac{3}{4};$$

$$D(X) = M(X^{2}) - (M(X))^{2} = 1 \cdot \frac{27}{64} + 4 \cdot \frac{9}{64} + 9 \cdot \frac{1}{64} - \left(\frac{3}{4}\right)^{2} = \frac{9}{8} - \frac{9}{16} = \frac{9}{16};$$

$$\sigma(X) = \sqrt{D(X)} = \sqrt{\frac{9}{16}} = \frac{3}{4}.$$

4-misol. X uzluksizt tasodifiy miqdor taqsimot zichligi bilan berilgan:

$$f(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le -\frac{\pi}{2}, \\ \frac{1}{2}\cos x, & agar \ -\frac{\pi}{2} < x \le \frac{\pi}{2}, \\ 0, & agar \ x > \frac{\pi}{2}. \end{cases}$$

M(X), D(X),  $\sigma(X)$  larni toping.

$$M(X) = \int_{a}^{b} x f(x) dx = \frac{1}{2} \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} x \cos x dx = \begin{vmatrix} u = x, & du = dx, \\ dv = \cos x dx, & v = \sin x \end{vmatrix} =$$

$$= \frac{1}{2} \left( x \sin x \Big|_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} - \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \sin x dx \right) = \frac{1}{2} \cos x \Big|_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} = 0;$$

$$D(X) = \int_{a}^{b} x^{2} f(x) dx - M^{2}(X) = \frac{1}{2} \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} x^{2} \cos x dx = \begin{vmatrix} u = x^{2}, & du = 2x dx, \\ dv = \cos x dx, & v = \sin x \end{vmatrix} =$$

$$= \frac{1}{2} \left( x^{2} \sin x \Big|_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} - \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} 2x \sin x dx \right) = \begin{vmatrix} u = x, & du = dx, \\ dv = \sin x dx, & v = -\cos x \end{vmatrix} = \frac{\pi^{2}}{4} + x \cos x \Big|_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} - \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \cos x dx = \frac{\pi^{2}}{4} - \sin x \Big|_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} = \frac{\pi^{2}}{4} - 2 = 0,465;$$

$$\sigma(X) = \sqrt{D(X)} = \sqrt{0,465} = 0,682.$$

5-misol. Ikkita toʻquv mashinasida bir xil mahsulot ishlab chiqariladi. Har bir mashina uchun bir smenada ishlab chiqariladigan nuqsonli mahsulotlar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunlari berilgan:

$$X: \left( \begin{array}{cccc} 0 & 1 & 2 \\ 0.2 & 0.4 & 0.4 \end{array} \right), \qquad Y: \left( \begin{array}{cccc} 1 & 2 & 3 \\ 0.3 & 0.5 & 0.2 \end{array} \right).$$

Z = 6X - 5Y + 8 tasodifiy miqdorning matematik kutilishi va dispersiyasini toping.

Avval X va Y tasodifiy miqdorlarning matematik kutilishi va dispersiyalarini topamiz.

X tasodifiy miqdor uchun:

$$M(X) = 1 \cdot 0.4 + 2 \cdot 0.4 = 1.2;$$
  
 $D(X) = 1 \cdot 0.4 + 4 \cdot 0.4 - (1.2)^2 = 2 - 1.44 = 0.56.$ 

Y tasodifiy miqdor uchun:

$$M(Y) = 1 \cdot 0.3 + 2 \cdot 0.5 + 3 \cdot 0.2 = 1.9;$$
  
 $D(Y) = 1 \cdot 0.3 + 4 \cdot 0.5 + 9 \cdot 0.2 - (1.9)^2 = 4.1 - 3.61 = 0.49.$ 

Z = 6X - 5Y + 8 tasodifiy miqdorning sonli xarakteristikalarini matematik kutilish va dispersiyaning xossalaridan foydalanib, topamiz:

$$M(Z) = M(6X - 5Y + 8) = M(6X) - M(5Y) + M(8) =$$

$$= 6M(X) - 5M(Y) + 8 = 6 \cdot 1, 2 - 5 \cdot 1, 9 + 8 = 7, 2 - 9, 5 + 8 = 5, 7;$$

$$D(Z) = D(6X - 5Y + 8) = D(6X) - D(5Y) + D(8) =$$

$$= 36D(X) - 25D(Y) + 0 = 36 \cdot 0, 56 - 25 \cdot 0, 49 = 20, 16 - 12, 25 = 7, 91.$$

**1.5.3.**  $\bigcirc$  *X* tasodifiy miqdorning *k*-tartibli boshlang 'ich momenti  $\alpha_k$  deb  $X^k$  miqdorning matematik kutilishiga aytiladi, ya'ni

$$\alpha_{k} = M(X^{k}).$$

Xususan,  $\alpha_1 = M(X)$ ,  $\alpha_2 = M(X^2)$ . Bundan  $D(X) = \alpha_2 - \alpha_1^2$ .

igotimes X tasodifiy miqdorning *k-tartibli markaziy momenti*  $\beta_k$  deb  $(X - M(X))^k$  miqdorning matematik kutilishiga aytiladi, ya'ni

$$\beta_k = M((X - M(X)^k).$$

Xususan,  $\beta_1 = 0$ ,  $\beta_2 = D(X)$ .

## Mashqlar

**1.5.1.** Tasodifiy miqdorning taqsimot qatori berilgan:

$$X: \begin{pmatrix} -1 & 0 & 1 & 2 \\ 0.2 & 0.1 & 0.3 & 0.4 \end{pmatrix}.$$

Uning matematik kutilishini, dispersiyasini va o'rtacha kvadratik chetlashishini toping.

**1.5.2.** Tasodifiy miqdorning taqsimot qatori berilgan: 
$$X : \begin{pmatrix} -1 & 0 & 1 & 2 & 2,5 & 3 \\ 0,1 & 0,1 & 0,2 & 0,3 & 0,2 & 0,1 \end{pmatrix}$$
.

Uning matematik kutilishini, dispersiyasini va o'rtacha kvadratik chetlashishini toping.

- 1.5.3. Haydovchi manzilgacha yoʻlda 5 ta svetoforga duch keladi. Haydovchining har svetofordan to'xtamasdan o'tishi ehtimoli  $\frac{1}{3}$ ga teng. Haydovchining birinchi toʻxtashigacha yoki manzilga yetishigacha oʻtadigan svetoforlar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishini va dispersiyasini toping.
- **1.5.4.** Qutida 6 ta og va 4 ta gora shar bor. Qutidan tavakkaliga ketmaket 5 ta shar olinadi. Bunda olingan har bir shar keyingi shar olinishidan oldin qutiga qaytariladi va sharlar aralashtiriladi. Olingan sharlar oq chiqishlari sonidan iborat X tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishini va dispersiyasini toping.
- 1.5.5. Ikkita merganning oʻq uzishda nishonga tekkazishlari sonidan iborat tasodifiy miqdorlarning taqsimot qonunlari berilgan:

Z = 5X - 4Y + 7 migdorning matematik kutilishini va dispersiyasini toping.

**1.5.6.** Ikkita stanokda tayyorlangan nuqsonli detallar sonidan iborat tasodifiy miqdorlarning taqsimot qonunlari berilgan

$$X: \left( \begin{array}{ccccc} 0 & 2 & 4 & 6 \\ 0.1 & 0.4 & 0.2 & 0.3 \end{array} \right), \quad Y: \left( \begin{array}{cccccc} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0.2 & 0.3 & 0.2 & 0.2 & 0.1 \end{array} \right).$$

51

Z = 5X + 2Y + 9 miqdorning matematik kutilishini va dispersiyasini toping.

- **1.5.7.** A hodisa ro'y berishlari sonining matematik kutilishi va dispersiyasini toping: 1) bitta sinashda; 2) n ta sinashda.
- **1.5.8.** X tasodifiy migdorning tagsimot gatori ikkita mumkin boʻlgan qiymatdan iborat. Tasodifiy miqdorning bu qiymatlardan birini qabul qilishi ehtimoli 0,8 ga teng. Agar M(X) = 3,2, D(X) = 0,16 bo'lsa tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasini toping.
- **1.5.9.** X tasodifiy migdorning tagsimot gatori ikkita mumkin bo'lgan qiymatdan iborat. Tasodifiy miqdorning bu qiymatlardan birini qabul qilishi ehtimoli 0,6 ga teng. Agar M(X) = 1,4, D(X) = 0,24 bo'lsa tasodifiy miqdorning tagsimot funksiyasini toping.
- **1.5.10.** X diskret tasodifiy miqdor uchta mumkin bo'lgan  $x_1$ ,  $x_2$  va  $x_3$  ( $x_1 < x_2 < x_3$ ) qiymatga ega bo'lib,  $P(X = x_i) = p_i$  (i = 1,2,3) bo'lsin. Quyida berilganlar asosida X tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasini toping:
  - 1)  $x_3 = 3$ ,  $p_1 = 0.2$ ,  $p_2 = 0.4$ , M(X) = 1.6, D(X) = 1.44;
  - 2)  $x_1 = 1$ ,  $x_2 = 2$ ,  $p_3 = 0.5$ , M(X) = 2.5, D(X) = 0.25;
  - 3)  $x_1 = 0$ ,  $x_2 = 2$ ,  $p_2 = 0.3$ , M(X) = 1.8, D(X) = 2.76;
  - 4)  $x_1 = -1$ ,  $p_1 = 0.3$ ,  $x_2 = 1$ ,  $p_3 = 0.3$ , M(X) = 0.
- **1.5.11.** Tagsimot funksiyasi bilan berilgan X tasodifiy miqdorning matematik kutilishi, dispersiyasi va o'rtacha kvadratik chetlashishini toping:

1) 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ cx^2, & agar \ 0 < x \le 1, ; \\ 1, & agar \ x > 1 \end{cases}$$

1) 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ cx^2, & agar \ 0 < x \le 1, \ ; \\ 1, & agar \ x > 1 \end{cases}$$
 2)  $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 2, \\ c(x^3 - 8), & agar \ 2 < x \le 3, \ ; \\ 1, & agar \ x > 3 \end{cases}$ 

3) 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le a, \\ 0,25x^2, & agar \ a < x \le b, \ ; \\ 1, & agar \ x > b \end{cases}$$
 4)  $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ cx^3, & agar \ 0 < x \le 2, \ . \\ 1, & agar \ x > 2 \end{cases}$ 

4) 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ cx^3, & agar \ 0 < x \le 2, \\ 1, & agar \ x > 2 \end{cases}$$

**1.5.12.** Taqsimot zichligi bilan berilgan X tasodifiy miqdorning matematik kutilishi va dispersiyasini toping:

1) 
$$f(x) = 2x - 2$$
,  $x \in (1,2]$ ;

2) 
$$f(x) = \frac{1}{2}\sin x, \ x \in (0; \pi];$$

3) 
$$f(x) = 3^x \ln 3$$
,  $x \in (-\infty; 0]$ ;

4) 
$$f(x) = cxe^{-x}, x \in [0;+\infty).$$

# 1.6. TASODIFIY MIQDORNING TAQSIMOT QONUNLARI

Diskret tasodifiy miqdorning taqsimot qonunlari. Uzluksiz tasodifiy miqdorning taqsimot qonunlari

## 16.1. 1. Binominal tagsimot

Mumkin boʻlgan qiymatlari  $k = \{0,1,...,n\}$  ning ehtimollari

$$P_{n}(k) = C_{n}^{k} p^{n} q^{n-k}$$

formula bilan aniqlanadigan diskrit tasodifiy miqdorning taqsimot qonuniga binominal taqsimot deyiladi.

Binominal taqsimot n ta bogliqmas sinashlarning har birida bir xil p ga teng ehtimol bilan roʻy beradigan A hodisaning roʻy berishlari soni X = k ni ifodalaydi. Binominal taqsimot qonuni mahsulot sifatini statistik nazorat qilish nazariyasi va amaliyotida, ommaviy xizmatlar nazariyasida, otish nazariyasida, mustahkamlik nazariyasida qoʻllaniladi.

Binominal taqsimotning sonli xarakteristikalari

$$M(X) = np$$
,  $D(X) = npq$ ,  $\sigma(X) = \sqrt{npq}$ 

tengliklar bilan topiladi.

1-misol. Guruhda 16 ta talaba boʻlib, ulardan 12 tasi xorijiy tillini biladi. Guruhdan tavakkaliga 3 ta talaba tanlanadi. Tanlanmada xorijiy tilni biladigan talabalar sonining taqsimot qonunini, matematik kutilishini va dispersiyasini toping.

● A – talabaning xorijiy tilni bilishi hodisasi boʻlsin.

U holda

$$p = P(A) = \frac{12}{16} = \frac{3}{4}, \quad q = P(\overline{A}) = 1 - \frac{3}{4} = \frac{1}{4}$$

boʻladi.

X – tanlanmada xorijiy tilni biladigan talabalar soni bo'lsin.

X ning mumkin bo'lgan qiymatlari: 0, 1, 2, 3.

Bu qiymatlarning ehtimollarini topamiz:

$$P(X=0) = C_3^0 p^0 q^3 = \left(\frac{1}{4}\right)^3 = \frac{1}{64}; \qquad P(X=1) = C_3^1 p^1 q^2 = \frac{3!}{1!2!} \left(\frac{3}{4}\right) \left(\frac{1}{4}\right)^2 = \frac{9}{64};$$

$$P(X=2) = C_3^2 p^2 q^1 = C_3^2 \left(\frac{3}{4}\right)^2 \left(\frac{1}{4}\right)^1 = \frac{27}{64}; \qquad P(X=3) = C_3^3 p^3 q^{03} = \left(\frac{3}{4}\right)^3 = \frac{27}{64}.$$

Demak, X tasodifiy miqdorning taqsimot qonuni

$$X: \left(\begin{array}{cccc} 0 & 1 & 2 & 3\\ \frac{1}{64} & \frac{9}{61} & \frac{27}{64} & \frac{27}{64} \end{array}\right).$$

Bernulli taqsimot qonunining sonli xarakteristikalarini topamiz:

$$M(X) = 3 \cdot \frac{3}{4} = \frac{9}{4}, \quad D(X) = 3 \cdot \frac{3}{4} \cdot \frac{1}{4} = \frac{9}{16}.$$

2-misol. Qurilma oʻzaro erkli ishlaydigan 15 ta elementdan iborat. Har bir elementning bitta sinashda ishdan chiqishi ehtimoli 0,3 ga teng. Sinash natijasida ishdan chiqqan elementlar sonining taqsimot qonuni turini aniqlang. Tasodifiy miqdorning sonli xarakteristikalarini toping.

X – sinash natijasida ishdan chiqqan elementlar soni boʻlsin. X tasodifiy miqdor binominal taqsimotga boʻysinadi.

U holda

$$M(X) = 15 \cdot 0.3 = 4.5$$
,  $D(X) = 15 \cdot 0.3 \cdot 0.7 = 3.15$ ,  $\sigma(X) = \sqrt{D(X)} = 1.77$ .

## 2. Puasson taqsimoti

Mumkin bo'lgan qiymatlari  $k = \{0,1,...,k,...\}$  ning ehtimollari

$$P_n(k) = \frac{\lambda^k e^{-\lambda}}{k!}, \ \lambda = np$$

formula bilan aniqlanadigan diskret tasodifiy miqdorning taqsimot qonuniga *Puasson taqsimoti* deyiladi.

Avtomatik liniyadagi toʻxtashlar soni, normal rejimdagi murakkab sistemadagi buzilishlar soni, t vaqt mobaynida telefon stansiyasiga keluvchi chaqiruvlar soni, katta partiyadagi nuqsonli detallar soni, radiaktiv manbadan tarqalayorgan  $\alpha$  zarralar soni Puasson qonuni bilan taqsimlanadi.

Puasson taqsimotining sonli harakteristikalari

$$M(X) = \lambda$$
,  $D(X) = \lambda$ ,  $\sigma(X) = \sqrt{\lambda}$ .

formulalar bilan aniqlanadi.

3-misol. 800 ta urchuqning har birida *t* vaqt ichida ipning uzilishi ehtimoli 0,005 ga teng. Koʻrsatilgan vaqt ichida beshtagacha ipning uzilishlari sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishini va oʻrtacha kvadratik chetlashishini toping.

 $\triangleright$  X - t vaqt ichida ipning uzilishlari sonidan iborat tasodifiy miqdor

bo'lsin. X parametrlari n = 800, p = 0,005 bo'lgan Puasson taqsimotga ega bo'ladi. Bunda  $\lambda = np = 800 \cdot 0,005 = 4$ .

U holda 3-ilovadan foydalanib, topamiz:

$$P(X=0) = e^{-4} = 0.0183, P(X=1) = \frac{4}{1!} \cdot e^{-4} = 0.0733,$$

$$P(X=2) = \frac{4^{2}}{2!} \cdot e^{-4} = 0.1465, P(X=3) = \frac{4^{3}}{3!} \cdot e^{-4} = 0.1954,$$

$$P(X=4) = \frac{4^{4}}{4!} \cdot e^{-4} = 0.1954, P(X=5) = \frac{4^{5}}{5!} \cdot e^{-4} = 0.1563.$$

Demak, X tasodifiy miqdorning taqsimot qonuni

$$X: \left(\begin{array}{ccccccc} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ 0,0183 & 0,0733 & 0,1465 & 0,1954 & 0,1954 & 0,1563 \end{array}\right).$$

Taqsimot qonunining sonli xarakteristikalarini topamiz:

$$M(X) = \lambda = 4$$
,  $D(X) = \lambda = 4$ .

4-misol. Bugʻdoy urugʻlari orasida 0,2% begona urugʻ bor. Tavakkaliga 5000 ta urugʻ tanlansa, tanlanmada begona urugʻlar sonidan iborat tasodifiy miqdorning sonli xarakteristikalarini va 20 ta begona urugʻ chiqishi ehtimolini toping.

Sinashlar soni etarlicha katta (n=5000) va hodisaning ehtimoli etarlicha kichik (p=0,002) boʻlganida begona urugʻlar sonidan iborat tasodifiy miqdor Puasson taqsimotiga ega boʻladi. Bunda  $\lambda = np = 10$ .

U holda

$$M(X) = D(X) = \lambda = 10.$$

Tanlangan 5000 ta urugʻ orasida 20 ta begona urugʻ chiqishi ehtimolini topamiz:

$$P_{5000}(20) = \frac{10^{20} e^{-10}}{20!} = 0,0019.$$

## 3. Geometrik taqsimot

Mumkin bo'lgan qiymatlari  $k = \{1, 2, ..., k, ...\}$  ning ehtimollari

$$P(k) = pq^{k-1}$$

formula bilan aniqlanadigan diskrit tasodifiy miqdorning taqsimot qonuniga geometrik taqsimot deyiladi.

Geometrik taqsimot k ta bogliqmas sinashlarning har birida bir xil va p ga teng ehtimol bilan roʻy beradigan A hodisaning birinchi ijobiy natijagacha roʻy berishlari soni X = k ni ifodalaydi. Masalan, nishonga

birinchi tekkazguncha oʻq otishlar soni, uskuna birinchi toʻxtaguncha sinashlar soni, tangani birinchi gerb chiqqanicha tashlashlar soni, mahsulotni birichi nuqsonlisi chiqquncha tekshirishlar soni va hokazo.

Geometrik taqsimotining sonli harakteristikalari:

$$M(X) = \frac{1}{p}, \ D(X) = \frac{q}{p^2}, \ \sigma(X) = \frac{\sqrt{q}}{p}$$

5-misol. Uskuna mustahkamligi sinovdan oʻtkazilmoqda. Sinashlar uskunaning ishdan chiqishiga qadar oʻtkaziladi. Har bir sinashda uskunaning ishdan chiqishi ehtimoli 0,1 ga teng. Muvaffaqiyatli oʻtkazilgan sinashlar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishini va dispersiyasini toping.

 $\bigcirc$  X-muvaffaqiyatli oʻtkazilgan sinashlar sonidan iborat tasodifiy miqdor boʻlsin. X parametrlari  $p=0,1,\ q=1-p=0,9$  boʻlgan geometrik taqsimotga ega.

Demak, X tasodifiy miqdorning taqsimot qonuni

Taqsimot qonunining sonli xarakteristikalarini topamiz:

$$M(X) = \frac{1}{p} = \frac{1}{0.1} = 10$$
,  $D(X) = \frac{q}{p^2} = \frac{0.9}{0.1^2} = 90$ ,  $\sigma(X) = \sqrt{90} \approx 9.49$ .

## 4. Gipergeometrik taqsimot

Mumkin bo'lgan qiymatlari  $k = \{1, 2, ..., min(n, K)\}$  ning ehtimollari

$$P(k) = \frac{C_K^k C_{N-K}^{n-k}}{C_N^n}$$

formula bilan aniqlanadigan diskrit tasodifiy miqdorning taqsimot qonuniga gipergeometrik taqsimot deyiladi, bu yerda  $k \le N$ ,  $n \le N$ , n, K, M – natural sonlar.

n, K, N parametrli gipergeometrik taqsimotning sonli xarakteristikalari

$$M(X) = n\frac{K}{N}$$
,  $D(X) = n\frac{K}{N-1}\left(1 - \frac{K}{N}\right)\left(1 - \frac{n}{N}\right)$ ,  $\sigma(X) = \sqrt{D(X)}$ 

formulalar bilan topiladi.

6-misol. Firmaning sotuvga qoʻyilgan 20 ta kompyuteridan 7 tasida nosozlik mavjud. Tavakkaliga 5 ta kompyuter tanlangan. Tanlanmada nosoz kompyuterlar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishi va dispersiyasini va olingan kompyuterlar orasida nosozlari boʻlmasligi ehtimolini toping.

 $\bigcirc$  X – nosoz kompyuterlar sonidan iborat tasodifiy miqdor bo'lsin. X parametrlari N=20, K=7, n=5 bo'lgan gipergeometrik taqsimotga ega.

U holda

$$P(X=0) = \frac{C_7^0 C_{13}^5}{C_{20}^5} = 0,083, \qquad P(X=1) = \frac{C_7^1 C_{13}^4}{C_{20}^5} = 0,323,$$

$$P(X=2) = \frac{C_7^2 C_{13}^3}{C_{20}^5} = 0,387, \qquad P(X=3) = \frac{C_7^3 C_{13}^2}{C_{20}^5} = 0,176,$$

$$P(X=4) = \frac{C_7^4 C_{13}^1}{C_{20}^5} = 0,03, \qquad P(X=5) = \frac{C_7^5 C_{13}^0}{C_{20}^5} = 0,001.$$

Demak, X tasodifiy miqdorning taqsimot qonuni

$$X: \left( \begin{array}{ccccccc} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ 0,083 & 0,323 & 0,387 & 0,176 & 0,030 & 0,001 \end{array} \right).$$

Taqsimot qonunining sonli xarakteristikalarini topamiz:

$$M(X) = 5 \cdot \frac{7}{20} = 1,75,$$
  $D(X) = 5 \cdot \frac{7}{19} \left( 1 - \frac{7}{20} \right) \left( 1 - \frac{5}{20} \right) = 0,898.$ 

Olingan kompyuterlar orasida nosozlari bo'lmasligi ehtimoli P(X=0)=0.083 ga teng.

## 1.6.2. 1. Tekis tagsimot

Taqsimot zichligi

$$f(x) = \begin{cases} \frac{1}{b-a}, & agar \ a \le x \le b, \\ 0, & agar \ a < x \ yoki \ x > b. \end{cases}$$

koʻrinishda berilgan uzluksiz tasodifiy miqdorning taqsimotiga [*a*;*b*]kesmada *tekis taqsimot* deyiladi.

Tekis taqsimotning integral funksiyasi

$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x < a, \\ \frac{x - a}{b - a}, & agar \ a \le x \le b, \\ 1, & agar \ x > b \end{cases}$$

kabi aniqlandi.

[a;b] kesmada tekis taqsimlangan tasodifiy miqdorning  $[\alpha;\beta)\subset[a;b]$  oraliqqa tegishli qiymat qabul qilishi ehtimoli

$$P(\alpha \le X < \beta) = \frac{\beta - \alpha}{b - a}$$

tenglik bilan topiladi.

Tekis taqsimot qonuni yoʻlovchining maʻlum oraliq bilan xarakatlanuvchi transportni kutish vaqtini aniqlashda, sonni butun qismga yaxlitlash xatoligini tahlil qilishda, kuzatishlarni statistik modellashtirishda va ommaviy xizmatning koʻpchilik masalalarida qoʻllaniladi.

Tekis taqsimotning sonli xarakteristikalari

$$M(X) = \frac{b+a}{2}$$
,  $D(X) = \frac{(b-a)^2}{12}$ ,  $\sigma(X) = \frac{b-a}{2\sqrt{3}}$ 

tengliklar bilan aniqlanadi.

7-misol. Bir soat ichida bekatga faqat bitta avtobus kelib toxtaydi. t = 0 vaqtda bekatga kelgan yoʻlovchining avtobusni 10 minutdan ortiq kutmasligi ehtimolini toping.

Shu sababli

$$f(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ 1, & agar \ 0 < x \le 1, \\ 0, & agar \ x > 0. \end{cases}$$

Bundan b=1, a=0,  $\alpha=0$ ,  $\beta=10 \min = \frac{1}{6}c$ .

U holda

$$P\left(0 < X < \frac{1}{6}\right) = \frac{\beta - \alpha}{b - a} = \frac{\frac{1}{6} - 0}{1 - 0} = \frac{1}{6}.$$

## 2. Koʻrsatkichli taqsimot

Taqsimot zichligi

$$f(x) = \begin{cases} ae^{-ax}, & agar \ x > 0, \\ 0, & agar \ x < 0 \end{cases}$$

koʻrinishda berilgan uzluksiz tasodifiy miqdorning taqsimotiga koʻrsatkichli taqsimot deyiladi, bu yerda a > 0.

Ko'rsatkichli taqsimotning integral funksiyasi

$$F(x) = \begin{cases} 1 - e^{-ax}, & agar \ x > 0, \\ 0, & agar \ x < 0 \end{cases}$$

formula bilan topiladi.

Koʻrsatkichli taqsimotga ega tasodifiy miqdorning  $[\alpha; \beta)$  oraliqqa tegishli qiymat qabul qilishi ehtimoli

$$P(\alpha \le X < \beta) = e^{-\alpha a} - e^{-\beta a}$$

tenglik bilan aniqlanadi.

➡ Koʻrsatkichli taqsimot qonuni ommaviy xizmatlar nazariyasida, fizikada va mustahkamlik nazariyasida muhim ahamiyatga ega.

Koʻrsatkichli taqsimotning sonli xarakteristikalari:

$$M(X) = \frac{1}{a}, \quad D(X) = \frac{1}{a^2}, \quad \sigma(X) = \frac{1}{a}$$

8-misol. X uzluksiz tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi berilgan:

$$f(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x < 0, \\ 2e^{-2x}, & agar \ x \ge 0. \end{cases}$$

M(X), D(X),  $\sigma(X)$  larni toping.

Taqsimot qonunining sonli xarakteristikalarinitopamiz:

$$M(X) = \frac{1}{a} = \frac{1}{2} = 0.5, \ D(X) = \frac{1}{a^2} = \frac{1}{4} = 0.25, \ \sigma(X) = \frac{1}{a} = 0.5.$$

## 3. Normal tagsimot

Taqsimot zichligi

$$f(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}}e^{-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}}$$

59

koʻrinishda berilgan uzluksiz tasodifiy miqdorning taqsimotiga *normal* taqsimot deyiladi, bu yerda  $a \in R$ ,  $\sigma > 0$  parametrlar.

Normal taqsimotning integral funksiyasi

$$F(x) = \frac{1}{2} + \Phi\left(\frac{x-a}{\sigma}\right),\,$$

formula bilan topiladi, bu yerda  $\Phi$  – Laplas funksiyasi.

Normal taqsimot ehtimoliy-statistika nazariyasi va amliyotida markaziy oʻrin egallaydi. Bu taqsimot yordamida bir nechta muhim taqsimotlar hosil qilingani uning yuqori darajada nazariy ahamiyatga ega ekanini koʻrsatadi.

Normal taqsimotga ega tasodifiy miqdorning  $[\alpha, \beta)$  oraliqqa tegishli qiymat qabul qilish ehtimoli

$$P(\alpha \le X < \beta) = \Phi\left(\frac{\beta - a}{\sigma}\right) - \Phi\left(\frac{\alpha - a}{\sigma}\right)$$

formula bilan,  $[a-\delta, a+\delta)$  oraliqqa tegishli qiymat qabul qilish ehtimoli

$$P(|x-a|<\delta) = 2\Phi(\frac{\delta}{\sigma})$$

formula bilan aniqlanadi.

Normal taqsimotning sonli xarakteristikalari:

$$M(X) = a$$
,  $D(X) = \sigma^2$ ,  $\sigma(X) = \sigma$ 

9-misol. Aksiyaning kundalik bahosi matematik kutilishi 15 ming soʻm va oʻrtacha kvadratik chetlashishi 0,2 ming soʻmga teng normal taqsimotga ega boʻlsa, aksiyaning narxi: 1) 15,3 ming soʻmdan ortiq boʻlmasligi; 2). 15,4 ming soʻmdan kam boʻlmasligi; 3) 14,9 dan 15,3 ming soʻm oraligʻida boʻlishi ehtimollarini toping. Aksiya kundalik bahosining oʻzgarish chegarasini toping.

- Masalaning shartiga koʻra tasodifiy miqdor normal taqsimlangan. Bunda a = 15,  $\sigma = 0.2$ . Berilgan parametrlarda normal taqsimot uchun 2-ilovadan foydalanib, topamiz:
  - 1) Aksiyaning narxi 15,3 ming soʻmdan ortiq boʻlmasligi ehtimoli

$$P(0 \le X \le 15,3) = \Phi\left(\frac{15,3-15}{0,2}\right) - \Phi\left(\frac{0-15}{0,2}\right) =$$
$$= \Phi(1,5) - \Phi(-7,5) = 0,4332 + 0,5 = 0,9332.$$

2) Aksiyaning narxi ming soʻmdan kam boʻlmasligi ehtimoli

$$P(X \ge 15,4) = 1 - P(0 \le X \le 15,4) = 1 - \left(\Phi\left(\frac{15,4-15}{0,2}\right) - \Phi\left(\frac{0-15}{0,2}\right)\right) = 1 - \left(\Phi(2) - \Phi(-7,5)\right) = 1 - (0,4772 + 0,5) = 0,0228.$$

3) Aksiyaning narxi 14,9 dan ming so'm oralig'ida bo'lishi ehtimoli

$$P(14,9 \le X \le 15,3) = \Phi\left(\frac{15,3-15}{0,2}\right) - \Phi\left(\frac{14,9-15}{0,2}\right) =$$
$$= \Phi(1,5) - \Phi(-0,5) = 0,4332 + 0,1915 = 0,6247.$$

Uch sigma qoidasiga koʻra  $|X - a| \le 3\sigma$  hodisa ehtimoli deyarli muqarrar hodisa boʻladi. Demak, aksiya kundalik bahosining oʻzgarish chegarasi

$$|X-15| \le 3 \cdot 0.2$$
 yoki  $14.4 \le X \le 15.6$ .

## Mashqlar

- **1.6.1.** Korxona tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning 20%i qoʻshimcha sozlashni talab qiladi. Korxona mahsulotlaridan tavakkaliga 5 ta mahsulot tanlanadi. Tanlanmada sozlashni talab qiladigan mahsulotlar sonining taqsimot qonunini, matematik kutilishini va dispersiyasini toping.
- **1.6.2.** Statistik ma'lumotlarga ko'ra qiz bola tug'ilishi ehtimoli 0,51 ga teng. 4 ta farzandli oilada qiz bolalar sonining taqsimot qonunini, matematik kutilishini va dispersiyasini toping.
- **1.6.3.** Do'konga ikkita firmadan 2:3 nisbatda soat keltirilgan va ulardan 20 tasi sotilgan. Birinchi firmada ishlab chiqarilgan soatlarning sotilganlari sonidan iborat tasodifiy miqdorning sonli xarakteristikalarini toping.
- **1.6.4.** 20ta pul-buyum lotereyasi sotib olingan. Har bir biletga yutuq chiqishi ehtimoli 0,15 ga teng boʻlsin. Sotib olingan biletlarga yutuq chiqishlari sonining sonli xarakteristikalarini toping.
- **1.6.5.** Darslik 10000 nusxada chop etilgan. Har bir nusxaning notoʻgʻri muqavalanishi ehtimoli 0,0001ga teng. Notoʻgʻri muqavalangan darsliklar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishi va dispersiyasini toping.
- **1.6.6.** Do'konga jo'natilgan 1000 ta idishdagi madanli suvning yo'lda shikastlanishi ehtimoli 0,002 ga teng. Madanli suvning yo'lda shikastlanishlari sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishi va dispersiyasini toping.
- **1.6.7.** Bitta oʻq uzishda oʻqning nishonga tegishi ehtimoli 0,01 ga teng. 200 ta otilgan oʻqning nishonga tegishlari sonidan iborat tasodifiy miqdorning sonli xarakteristikalarini va kamida 5 ta va koʻpi bilan 10 ta oʻqning nishonga tegishi ehtimolini toping.

- **1.6.8.** Bankka keluvchi mijozlar soni Puasson taqsimotiga boʻysunadi va oʻrta hisobda bir daqiqada bankka 5 ta mijoz kiradi. 1) navbatdagi bir daqiqada bankka bitta mijoz kirishi; 2) navbatdagi bir daqiqada bankka kamida uchta mijoz kirishi ehtimolini toping.
- **1.6.9.** Nishonning yakson etilishi ehtimoli 0,05 ga teng. Birinchi oʻq tekkunicha oʻq otilmoqda. Otilgan oʻqlar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishini, dispersiyasini va nishoh yakson etilishi uchun 5 tadan kam boʻlmagan otishlar talab etilishi ehtimolini toping.
- **1.6.10.** Imtihonda talabaga qoʻshimcha savollar berilmoqda. Talabaning berilgan har qanday savolga javob berishi ehtimoli 0,85 ga teng. Talaba berilgan savolga javob bera olmagan zahoti imtihon toʻxtatiladi. Talabaga berilgan qoʻshimcha savollar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishini, dispersiyasini toping.
- **1.6.11.** Chapaqaylar aholining taxminan bir foizini tashkil qilsa, o'nta chapaqayni topish uchun nechta kishi ro'yxatdan o'tkazilishi kerak?
- **1.6.12.** Do'konga keltirilgan q'ol telefonlarining 75 foizi nuqsonga ega bo'lsa, xaridor nuqsonsiz telefon sotib olishi uchun o'rtacha nechta telefonni sinab ko'rishi kerak?
- **1.6.13.** Guruhda 15 talaba boʻlib, ularning 9 nafari a'lochilar. Roʻyxat boʻyicha tavakkaliga 3 ta talaba tahlab olindi. A'lochi talabalar sonidan iborat tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishini va dispersiyasini toping.
- **1.6.14.** Sportlotto oʻyinda 45 tadan tavakkaliga tanlangan 6 ta sport turidan 3, 4, 5, 6 ta sport turlarini topgan qatnashchilar pul yutuqlariga ega boʻladi, bunda topilgan sport turlari ortishi bilan yutuq miqdori ham ortib boradi. Tavakkaliga tanlangan 6 ta sport turidan topilgan sport turlari sonidan iborat *X* tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini, matematik kutilishi va dispersiyasini toping. Pul yutuqlari olinishi ehtimolini aniqlang.
- **1.6.15.** Metro poezdi har 3 minutda bekatga keladi. Yoʻlovchi bekatga istalgan vaqtda kelsa, uning poezdni yarim minutdan koʻp kutmasligi ehtimolini toping. Yoʻlovchining poezdni kutish vaqtidan iborat tasodifiy miqdorning zichlik funksiyasini, matematik kutilishini va oʻrtacha kvadtatik chetlashishini aniqlang.

**1.6.16.** Chorrahaga yashil rangi har 2 minutda yonuvchi svetofor qoʻyilgan. Qizil rangga kelgan avtomobilning bu svetofor oldida turib qolishi (0;2) oraliqda tekis taqsimlangan tasodifiy miqdor boʻlsa, uning: 1) zichlik funksiyasini; 2) oʻrtacha kutish vaqtini; 3) oʻrtacha kvadratik ogʻishini toping.

#### **1.6.17.** Televizorning to 'xtovsiz ishlashi ehtimoli

$$f(x) = 0.02e^{-0.02x} (x > 0)$$

qonunga ega boʻlsa, quyidagilarni toping: 1) tasodifiy miqdorning matematik kutilishi va dispersiyasini; 2) televizorning 50 soat toʻxtovsiz ishlashi ehtimolini.

### **1.6.18.** *X* tasodifiy miqdor

$$f(x) = 3e^{-3x} (x > 0)$$

differensial funksiya bilan berilgan. 1) M(X), D(X) ni hisoblang; 2) X ning (0,13;0,7) oraliqqa tushishi ehtimolini toping.

- **1.6.19.** Detalni o'lchashda o'rtacha kvadratik chetlashishi  $\sigma = 10$  mm. bo'lgan normal taqsimotga bo'ysinuvchi tasodifiy xatolar uchraydi. Detalda uchta bog'liqmas o'lchash o'tkazilgan bo'lsa, hech b'lmaganida bitta o'lchashda xatolik modul bo'yicha 2 mm. dan oshmasligi ehtimolini toping.
- **1.6.20.** Valning diametri sistematik xatolarsiz o'lchanadi. X o'lchamlarning nisbiy xatolari bo'lsin. U o'rtacha kvadratik chetlashishi  $\sigma$  = 10 mm.ga teng normal taqsimotga bo'ysunsa, o'lchash absolut qiymati bo'yicha 15 mm.dan ortiq bo'lmaydigan xato bilan o'tkazilishi ehtimolini toping.
- **1.6.21.** Poyezd 100 ta vagondan tashkil topgan. Har bir vagonning massasi matematik kutilishi 65 tonna va oʻrtacha kvadratik chetlashishi  $\sigma = 0.9$  tonnadan iborat. Lokomativ 6600 tonna massali sostavni tortishi mumkin, aks holda ikkinchi lokomativni qoʻshishga toʻgʻri keladi. Ikkinchi lokomativ kerak boʻlmasligi ehtimolini toping.
- **1.6.22.** Avtomat sharchalar tayyorlaydi. X sharcha diametri boʻlsin. Bu diametrning loyihadagi oʻlchamdan chetlashishi absolut qiymat boʻyicha 0,7 mm.dan kichik boʻlsa, sharcha yaroqli hisoblanadi. X tasodifiy miqdor  $\sigma = 0,4$  oʻrtacha kvadratik chetlashish bilan normal taqsimlangan boʻlsa, tayyorlangan 100 ta sharchadan nechtasi yaroqli boʻladi?

## 1.7. EHTIMOLLAR NAZARIYASINING LIMIT TEOREMALARI

## Chebishev teoremasi. Bernulli teoremasi. Markaziy limit teorema

**1.7.1. Lemma** (*Chebishev tengsizligi*). X-ixtiyoriy tasodifiy miqdor, M(X), D(X)-mos ravishda uning matematik kutilishi va dispersiyasi,  $\varepsilon$ -istalgan musbat son boʻlsin . U holda

$$P(|X - M(X)| < \varepsilon) \ge 1 - \frac{D(X)}{\varepsilon^2}$$

tengsizlik bajariladi.

**1-teorema** (*Chebishev teoremasi*).  $X_1, X_2, ..., X_n$  juft–jufti bilan bogʻliqmas bir xil taqsimotga ega tasodifiy miqdorlar ketma–ketligi, ya'ni  $M(X_i) = a$ ,  $D(X_i) = \sigma$  ( $i = \overline{1,n}$ ) boʻlsin. U holda istalgan  $\varepsilon > 0$  son uchun

$$\lim_{n\to\infty} \left( \left| \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{n} - a \right| \le \varepsilon \right) = 1$$

boʻladi.

1-misol. Dengizning chuqurligi sistematik xatolarga ega boʻlmagan uskuna bilan oʻlchanadi. Oʻlchashlarning oʻrtacha kvadratik chetlashishi 15 m. dan oshmaydi. 0,9 dan kam boʻlmagan ehtimol bilan oʻlchashlarning oʻrta arifmetigi (dengiz chuqurligi) *a* dan modul boʻyicha 5 m. dan kam farq qiladi deb tasdiqlash uchun nechta bogʻliqmas oʻlchashlar oʻtkazilishi kerak?

Dengiz chuqurligining n ta bogʻliqmas oʻlchashlar natijalarini  $X_i$  bilan belgilaymiz. Masalaning shartiga koʻra:  $\varepsilon = 5$ ,  $D(X) = \sigma^2 = 225$ .

Chebishev tengsizligini qanoatlantiruvchi n ni topamiz:

$$P\left\{\left|\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}X_{i}-a\right|<5\right\}\geq1-\frac{225}{25n}\geq0.9.$$

Bundan  $0,1 \ge \frac{9}{n}$  yoki  $n \ge 90$ .

Demak, 90 dan kam boʻlmagan oʻlchashlar oʻtkazilishi kerak.

2-misol. Texnologik uskuna tayyorlanayotgan detal uzunligining oʻrtacha kvadratik chetlashishi bu ozunlikhning matematik kutilishishidan 0,05 sm. dan koʻp boʻlmasligini ta'minlaydi. 50 ta detal oʻlchangan. Bu oʻlchashlarning oʻrta arifmetigi haqiqiy matematik kutilishdan 0,02 dan ortiq

bo'lmagan chetlashishining ehtimolini toping.

 $\blacksquare$  Masalaning shartiga koʻra:  $\varepsilon = 0.02$ ,  $D(X) = 0.05^2$ , n = 50.

U holda Chebishev tengsizligiga ko'ra

$$P\left\{\left|\frac{1}{50}\sum_{i=1}^{50}X_i - a\right| < 0.02\right\} \ge 1 - \frac{0.05^2}{50 \cdot 0.02^2} = 0.875.$$

**1.7.2. 2- teorema** (*Bernulli teoremasi*). k – Bernulli sxemasidagi n ta sinashda A hodisaning roʻy berishlari soni, p – A hodisaning bitta sinashda roʻy berishi ehtimoli boʻlsin. U holda

$$\lim_{n\to\infty} \left( \left| \frac{k}{n} - p \right| \le \varepsilon \right) = 1$$

boʻladi.

3-misol. Qoʻlyozmaning bitta betida xato boʻlishi ehtimoli 0,2 ga teng. 400 betdan iborat qoʻlyozmada xato boʻlishining nisbiy chastotasi mos ehtimoldan modul boʻyicha 0,05 dan kam farq qilishi ehtimolini toping.

 $\blacksquare$  Masalada berilishicha: p = 0.2, q = 0.8, n = 400,  $\varepsilon = 0.05$ .

Bernulli teoremasiga koʻra

$$P\left\{\left|\frac{1}{n}-0.2\right|<0.005\right\} \ge \left(1-\frac{pq}{n\varepsilon^2}\right) = 1 - \frac{0.2 \cdot 0.8}{400 \cdot 0.05^2} = 0.84.$$

**1.7.3. 3-teorema** (*Markaziy limit teorema*). Agar  $X_1, X_2, ..., X_n$  – bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar boʻlib, chekli  $M(X_i) = a$  matematik kutilish va  $D(X_i) = \sigma^2$  dispersiyaga ega boʻlgan bir xil taqsimot qonuniga ega boʻlsa, u holda n cheksiz ortganida

$$\frac{\sum_{i=1}^{n} X_{i} - na}{\sigma \sqrt{n}}$$

ning taqsimot qonuni matematik kutilishi 0 va dispersiyasi 1 boʻlgan normal taqsimotga yaqinlashadi.

4-misol. Har biri [0;4] kesmada tekis taqsimlangan 75 ta bogʻliqmas tasodifiy miqdorlar yigʻindisining zichligi uchun taqribiy ifodani toping va yigʻindi 120 dan kam 160 gacha boʻlishi ehtimolini toping.

 $X = \sum_{i=1}^{75} X_i$ , bunda  $X_i - [0;4]$  kesmada tekis taqsimlangan tasodifiy miqdorlar boʻlsin.

U holda 
$$a_i = M(X_i) = \frac{4+0}{2} = 2$$
,  $D(X_i) = \frac{(4-0)^2}{12} = \frac{4}{3}$  bo'ladi.

Demak, markaziy limit teoremasining shartlari bajariladi.

Bundan

$$m_x = M\left(\sum_{i=1}^{75} X_i\right) = \sum_{i=1}^{75} M(X_i) = 75 \cdot 2 = 150, \quad \sigma_x^2 = D\left(\sum_{i=1}^{75} X_i\right) = 75 \cdot \frac{4}{3} = 100.$$

U holda

$$f(x) = \frac{1}{\sigma_{x} \sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(x-m_{x})^{2}}{2\sigma_{x}^{2}}} = \frac{1}{10 \cdot \sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(x-150)^{2}}{200}}.$$

Yigʻindi 120 dan 160 gacha boʻlishi ehtimolini topamiz:

$$P(120 \le X \le 160) = \Phi\left(\frac{160 - 150}{10}\right) - \Phi\left(\frac{120 - 150}{10}\right) =$$
$$= \Phi(1) + \Phi(3) = 0.3413 + 0.4987 \approx 084. \quad \Box$$

#### Mashqlar

- **1.7.1.** Chorvachilik fermasida suvning oʻrtacha sarfi kuniga 1000 *l*. Bu tasodifiy miqdorning oʻrtacha kvadratik chetlashishi 200 *l* dan oshmaydi. Ixtiyoriy tanlangan kunda fermadagi suv sarfi 2000*l* dan oshmasligi ehtimolini toping.
- **1.7.2.** Har bir sinashda hodisaning roʻy berishi ehtimoli 0,25 ga teng. Agar 800 ta sinash oʻtkazilishi kerak boʻlsa, *A* hodisaning roʻy berishi soni 150 dam 250 gacha boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.7.3.** Avtomatdan standart detalning chiqishi ehtimoli 0,96 ga teng. Ghebeshev tengsizligidan foydalanib, 2000 detal orasida nostandart detallar soni 60 tadan 100 tagacha boʻlishini baholang.
- **1.7.4.** Depozitga qoʻyilgan aksiyalarning talab qilinishi ehtimoli 0,08 ga teng. 1000 ta mijozdan kamida 70 tasi va koʻpi bilan 90 tasi aksiyalarini talab qilishi ehtimolini toping.
- **1.7.5.** 900 ta sinashning har birida hodisaning roʻy berishi ehtimoli 0,7 ga teng. Bernulli teoremasidan foydalanib, hodisaning roʻy berishlari soni 600 tadan 660 tagacha boʻlishi ehtimolini toping.
- **1.7.6.** Oʻgʻil va qiz bola tugʻilishi ehtimollari bir xil boʻlsa, 1000 ta tugʻilgan bola orasida qiz bolalar soni 465 bilan 535 orasida boʻlishi ehtimolini Bernulli teoremasi orgali toping.

**1.7.7.** *X* tasodifiy miqdor  $X : \begin{pmatrix} 0.3 & 0.6 \\ 0.2 & 0.8 \end{pmatrix}$  taqsimot qonuniga ega. |X - M(X)| < 0.2 boʻlishi ehtimolini toping.

**1.7.8.** X tasodifiy miqdor  $X: \begin{pmatrix} 3 & 5 \\ 0.6 & 0.4 \end{pmatrix}$  taqsimot qonuniga ega.

|X - M(X)| < 1,3 bo'lishi ehtimolini toping.

- **1.7.9.**  $X_i$  bogʻliqmas miqdorlar [0;1] kesmada tekis taqsimlangan.  $Y = \sum_{i=1}^{100} X_i$  tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini va P(55 < Y < 70) ni toping.
- **1.7.10.** [0;0,25] kesmada tasodifiy ravishda 162 ta son olingan. Ularning yigʻindisi 22 bilan 26 orasida boʻlishi ehtimolini toping.

#### 1.8. TANLANMANING XARAKTERISTIKALARI

## Tanlanmamaning statistik taqsimoti. Statistik taqsimotning grafik tasvirlari. Statistik taqsimotning sonli xarakteristikalari

**1.8.1.** Tekshirilayotgan biror (sifatiy yoki miqdoriy) alomat boʻyicha kuzatilayotgan barcha obyektlar toʻplamiga *bosh toʻplam* deyiladi. Bosh toʻplamdagi obyektlar soni *bosh toʻplamning hajmi* deb ataladi.

Bosh toʻplamdan tasodifiy ravishda tanlab olingan obyektlar toʻplamiga *tanlanma* yoki *tanlanma toʻplam* deyiladi. Tanlanmadagi obyektlar soni *tanlanmaning hajmi* deb ataladi.

Tanlanmaning har bir elementi *varianta* deb ataladi. Tartiblangan tanlanmaga *variasiya qatori* deyiladi.

Tanlanmada  $x_1$  varianta  $n_1$  marta,  $x_2 - n_2$  marta va  $x_k - n_k$  marta kuzatilgan boʻlsin. Bunda  $n_i$  kattalikka  $x_i$  variantaning *chastotasi*,  $w_i = \frac{n_i}{n}$  kattalikka esa uning *nisbiy chastotasi* deyiladi, bu yerda  $n = \sum_{i=1}^k n_i$  – tanlanmaning hajmi. Nisbiy chastotalar uchun  $\sum_{i=1}^n w_i = 1$  boʻladi.

Variantalar va ularga mos chastotalardan yoki nisbiy chastotalardan tashkil topgan

$X_{i}$	$\boldsymbol{x}_{_{1}}$	$\boldsymbol{x}_{2}$	•••	$\boldsymbol{x}_{k}$	
$n_{i}$	$n_{_1}$	$n_{2}$		$n_{_k}$	

yoki

$X_{i}$	$\boldsymbol{x}_{_{1}}$	$x_2$	•••	$X_k$
$W_{i}$	$w_{_1}$	$w_2$	•••	$W_{k}$

jadvalga tanlanmaning *statistik taqsimoti* yoki *statistik qator* deyiladi. Variantalarning *x* sondan kichik boʻlgan qiymatlari nisbiy chastotasi

$$F^*(x) = \frac{n_x}{n}$$

tanlanmaning *emperik* (*statistik*) *taqsimot funksiyasi* deb ataladi, bu yerda  $n_x - x$  qiymatdan kichik boʻlgan variantlari soni.

 $\implies$  Nazariy taqsimot funksiyani F(x) tanlanmaning emperik taqsimot funksiyasi  $F^*(x)$  bilan baholanadi.

**1.8.2.** *Chastotalar poligoni* deb  $(x_1; n_1), (x_2; n_2),...,(x_k; n_k)$  nuqtalarni tutashtiruvchi siniq chiziqqa aytiladi.

*Nisbiy chastotalar poligoni* deb  $(x_1; w_1), (x_2; w_2), ..., (x_k; w_k)$  nuqtalarni tutashtiruvchi siniq chiziqqa aytiladi.

X uzluksiz belgi boʻlsa yoki kuzatishlar soni katta boʻlganida X belgining kuzatilayotgan qiymatlari tushadigan oraliq h uzunlikdagi intervallarga boʻlinadi, har bir interval uchun shu intervallarga tushgan variantalarning chastotalari (nisbiy chastotalari) aniqlanadi va intervalli statistik qator tuziladi. Bunda statistik qatorning birinchi satrida  $[x_0;x_1),[x_1;x_2),...,[x_{k-1};x_k)$  intervallar yoziladi. Bu intervallar bir xil  $h=x_1-x_0=x_2-x_1=...=x_k-x_{k-1}$  uzunlikda tanlanad. Intervallarning uzunligi  $h=\frac{x_{\max}-x_{\min}}{1+3,322\lg n}$  tenglik bilan aniqlanadi, bu yerda  $x_{\max}-x_{\min}$  belgining eng katta va eng kichik qiymatlari orasidagi ayirma;  $m=1+3,322\lg n$  intervallar soni. Bunda birinchi intervalning boshi sifatida  $x_0=x_{\min}-\frac{h}{2}$  olinadi. Statistik qatorning ikkinchi satriga har bir intervalga tushgan chastotalat (nisbiy chastotalar) qoʻyiladi.

Chastotalar gistogrammasi (nisbiy chastotalar gistogrammasi) deb asoslari h uzunlikdagi intervallardan va balandliklari  $\frac{n_i}{n} \left( \frac{w_i}{n} \right)$ sonlardan iborat boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchaklardan tuzilgan pogʻanasimon figuraga aytiladi.

Nisbiy chastotalar gistogrammasini shunday silliq chiziq  $f^*(x)$  bilan tutashtirish mumkinki,  $f^*(x)$  chiziq bilan chegaralangan egri chiziqli trapesiya yuzasi gistogramma yuzasiga teng boʻladi.

- $f^*(x)$  chiziqqa nisbiy chastotalar taqsimotining emperik funksiyasi deyiladi.
- Nazariy taqsimot zichligi f(x) nisbiy chastotalar taqsimotining emperik funksiyasi  $f^*(x)$  bilan baholanadi.

1-misol. 10 ta talabadan iborat guruhda oliy matematikadan oʻtkazilgan oraliq nazoratda quyidagi ballar toʻplangan: 2,5,4,0,2,5,0,4,2,1. Tanlanmaning chastotalar va nisbiy chastotalar statistik taqsimotlarini toping, emperik taqsimot funksiyasini tuzing va grafigini chizing, nisbiy chastotalar poligonini chizing.

➤ Tanlanmaning 0,0,1,2,2,2,4,4,5,5 variasiya qatori boʻyicha variantalarni, chastotalarni va nisbiy chastotalarni topamiz:

$$x_1 = 0$$
,  $x_2 = 1$ ,  $x_3 = 2$ ,  $x_4 = 4$ ,  $x_5 = 5$ ;  
 $n_1 = 2$ ,  $n_2 = 1$ ,  $n_3 = 3$ ,  $n_4 = 2$ ,  $n_5 = 2$ ;  
 $w_1 = 0.2$ ,  $w_2 = 0.1$ ,  $w_3 = 0.3$ ,  $w_4 = 0.2$ ,  $w_5 = 0.2$ ,

bu yerda

$$\sum_{i=1}^{5} n_i = 2 + 1 + 3 + 2 + 2 = 10, \quad \sum_{i=1}^{5} w_i = 0, 2 + 0, 1 + 0, 3 + 0, 2 + 0, 2 = 1.$$

Chastota va nisbiy chastotalarning statistik qatorlarini tuzamiz:

$\mathcal{X}_{_{i}}$	0	1	2	4	5
$n_{i}$	2	1	3	2	2

$X_{i}$	0	1	2	4	5
$W_{i}$	0,2	0,1	0,3	0,2	0,2

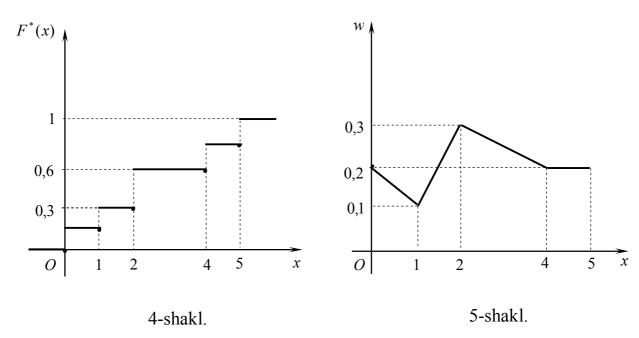
Bu qatorlar asosida emperik taqsimot funksiyasini tuzamiz:

- 1.  $x_1 = 0$  eng kichik varianta. Demak,  $x \le 0$  lar uchun  $F^*(x) = 0$ ;
- 2. x < 1 tengsizlikni qanoatlantiruvchi variantalar uchun  $x_1 = 0$  nisbiy chastota  $w_1 = 0,2$  varianta bilan kuzatilgan. Demak,  $0 < x \le 1$  lar uchun  $F^*(x) = 0,2$ ;
  - 3.  $1 < x \le 2$  larda  $F^*(x) = 0.2 + 0.1 = 0.3$ ;
  - 4.  $2 < x \le 4$  larda  $F^*(x) = 0.3 + 0.3 = 0.6$ ;
  - 5.  $4 < x \le 5$  larda  $F^*(x) = 0.6 + 0.2 = 0.8$ ;
  - 6. x = 5 eng katta varianta bo'lgani uchun x > 5 larda  $F^*(x) = 1$ .

Demak, (4-shakl):

$$F^*(x) = \begin{cases} 0, & x \le 0, \\ 0,2, & 0 < x \le 1, \\ 0,3, & 1 < x \le 2, \\ 0,6, & 2 < x \le 4, \\ 0,8 & 4 < x \le 5, \\ 1, & x > 1. \end{cases}$$

Koordinatalar tekisligida koordinatalari  $(x_i; w_i)$  boʻlgan nuqtalarni belgilaymiz, ularni kesmalar bilan tutashtiramiz va nisbiy chastotalar poligonini hosil qilamiz (5-shakl).



2-misol. Tavakkaliga tanlangan 20 ta talabaning boʻyi (sm. aniqligida) oʻlchangan va quyidagi natijalar olingan:

171, 160, 163, 162, 156, 159, 176, 172, 164, 158, 162, 166, 162, 167, 171, 157, 167, 158, 169, 174.

Intervalli statistik qatorni tuzing va nisbiy chastotalar gistogrammasini chizing.

Olingan natijalarni oʻsish tartibida joylashtiramiz:

156, 157, 158, 158, 159, 160, 162, 162, 162, 163, 164, 166, 167, 167, 169, 171, 171, 172, 174, 176.

Bunda  $x_{min} = 156$ ,  $x_{max} = 176$  va Sterdjess formulasiga koʻra

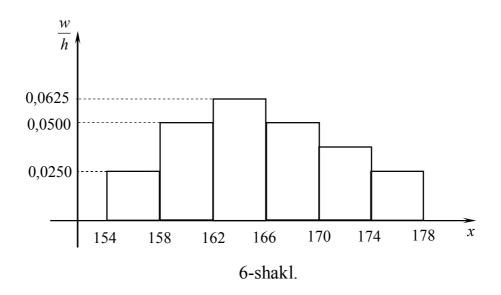
$$h = \frac{176 - 156}{1 + 3.322 \lg 20} \approx 4.$$

U holda  $x_0 = 156 - \frac{4}{2} = 154$ . Berilganlarni  $m = 1 + 3{,}322 \ln 20 \approx 6$  ta intervalga ajratamiz: [154;158),[158;162),[162;166),[166;170),[170,174),[174;178).

Har bir intervalga tushuvchi talabalar sonini (chastotalarni), nisbiy chastotalarni aniqlaymiz va intervalli statistik qatorni tuzamiz:

$X_{i}$	[154;158)	[158;162)	[162;166)	[166;170)	[170;174)	[174;178)
$n_{i}$	2	4	5	4	3	2
$W_{i}$	0,1	0,2	0,25	0,2	0,15	0,1
$\frac{w_{_i}}{h}$	0,025	0,05	0,0625	0,05	0,0375	0,025

Bundan 6-shakldagi gistogrammani hosil qilamiz.



**1.8.3.** Hajmi n ga teng tanlanmaning statistik taqsimoti berilgan boʻlsin:

$X_i$	$X_1$	$x_2$	•••	$\boldsymbol{\mathcal{X}}_k$
$n_{i}$	$n_{_1}$	$n_{2}$		$n_{_k}$

Tanlanma oʻrta qiymat (variasiya qatorining oʻrta arifmetigi)  $\overline{X}$  deb tanlanma barcha qiymatlarining oʻrta arifmetigiga aytiladi, ya'ni

$$\overline{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} X_i = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} x_i n_i.$$

Tanlanma dispersiya (variasiya qatorining dispersiyasi) S² deb tanlanma qiymatlarining tanlanma oʻrta qiymatdan chetlashishi kvadratining

oʻrta arifmetigiga aytiladi, ya'ni

$$\overline{D} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} (X_i - \overline{X})^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} (x_i - \overline{X})^2 n_i.$$

Tanlanma dispersiya uchun

$$\overline{D} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} x_i^2 \cdot n_i - (\overline{X})^2 = \overline{X}^2 - (\overline{X})^2$$

tenglik oʻrinli boʻladi.

*Tanlanma o 'rtacha kvadratik chetlashish*  $\overline{\sigma} = \sqrt{\overline{D}}$  formula bilan topiladi.

X uzluksiz belgi uchun tanlanma sonli xarakteristikalar yuqorida keltirilgan formulalar kabi aniqlanadi. Bunda  $x_1, x_2, ..., x_k$  qiymatlar sifatida  $[x_0; x_1), [x_1; x_2), ..., [x_{k-1}; x_k)$  intervallarning  $\frac{x_0 + x_1}{2}, \frac{x_1 + x_2}{2}, ..., \frac{x_{k-1} + x_k}{2}$  oʻrtalari olinadi.

Ayrim tanlanmalar uchun tanlama oʻrta qiymatni va dispersiyasni hisoblashni osonlashtiruvchi formulalardan foydalanish mumkin. Bunda berilgan  $x_i$  ( $i = \overline{1,k}$ ) variantalar oʻrniga shartli  $u_i = \frac{x_i - c}{h}$  variantalar olinadi.

Bu yerda *c*,*h* – hisoblashni osonlashtiradigan qilib tanlanuvchi oʻzgarmaslar.

Bu holda avval shartli variantalarda tanlanma o'rta qiymat va dispersiya

$$\overline{U} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} u_i n_i, \qquad \overline{D}_u = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} u_i^2 n_i - \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} u_i n_i\right)^2$$

tengliklar bilan topiladi.

Keyin  $\overline{X} = \overline{U} \cdot h + c$ ,  $\overline{D} = \overline{D}_u \cdot h^2$  tengliklar orqali berilgan variantalarga qaytiladi.

3-misol. Do'konda kompyuterlarni 10 kunlik sotishdan quyidagi natijalar olingan: 1,2,4,0,2,5,0,4,2,5. Tanlanmaning sonli xarakteristikalarni toping.

**●** Tanlanmaning 0,0,1,2,2,2,4,4,5,5 variasiya qatori boʻyicha variantalar va chastotalarni topamiz:

$$x_1 = 0$$
,  $x_2 = 1$ ,  $x_3 = 2$ ,  $x_4 = 4$ ,  $x_5 = 5$ ;  $n_1 = 2$ ,  $n_2 = 1$ ,  $n_3 = 3$ ,  $n_4 = 2$ ,  $n_5 = 2$ ;

Sonli xarakteristikaları hisoblaymiz:

$$\overline{X} = \frac{1}{10}(0 \cdot 2 + 1 \cdot 1 + 2 \cdot 3 + 4 \cdot 2 + 5 \cdot 2) = 2,5;$$

$$\overline{D} = \frac{1}{10}((0 - 2,5)^2 \cdot 2 + (1 - 2,5)^2 \cdot 1 + (2 - 2,5)^2 \cdot 3 + (4 - 2,5)^2 \cdot 2 + (5 - 2,5)^2 \cdot 2) = 3,25; \quad \overline{\sigma} = \sqrt{3,25} \approx 1,8.$$

4-misol. Hajmi 10 ga teng tanlanmaning statistik taqsimoti berilgan:

$X_{i}$	178	184	186	188
$n_{i}$	2	4	3	1

Tanlanma oʻrta qiymat va tanlanma dispersiyani toping.

 $\bullet$   $u_i = x_i - 183$  shartli variantaga o'tamiz va

$u_{i}$	-5	1	3	5
$n_{i}$	2	4	3	1

tanlanmani hosil qilamiz. U holda

$$\overline{U} = \frac{1}{10}(-5 \cdot 2 + 1 \cdot 4 + 3 \cdot 3 + 5 \cdot 1) = 0.8;$$

$$\overline{D}_u = \frac{1}{10}(25 \cdot 2 + 1 \cdot 4 + 9 \cdot 3 + 25 \cdot 1) - (0.8)^2 = 10.6 - 0.64 = 9.96.$$

Bundan

$$\overline{X} = 0.8 \cdot 1 + 183 = 183.8.$$
  $\overline{D} = 9.96 \cdot 1 = 9.96.$ 

# Mashqlar

- **1.8.1.** Do'konda sovutgichlarni va televizorlarni o'n kunlik sotishdan quyidagi natijalar olingan:
- 1) 2,3,2,1,0,2,4,3,0,1 (sovutgich); 2) 1,1,2,2,3,5,2,5,1,0 (televizor). Tanlanmalarning: 1) nisbiy chastotalar statistik taqsimotini toping; 2) emperik taqsimot funksiyasini tuzing va grafigini chizing; 3) nisbiy chastotalar poligonini chizing.
- **1.8.2.**Yuk tashish bilan shugʻullanadigan korxonanik haftalik tashilgan yuklar hajmi (tonnada) kuzatilganda quyidagi natijalar olingan:
- 1) 1-haftada:

157, 160, 170, 183, 159, 153, 182, 186, 171, 155, 178, 179, 175, 165, 154,

156,166,179,155,158,173,171,167,175,167,173,163,164,169,172;

2) 2-haftada:

183,166,179,155,169,172,178,157,179,163,171,164,160,175,165,

155,159,158,154,170,165,186,167,173,153,182,171,173,167,175.

Har bir hafta uchun tanlanmaning intervalli statistik qatorini tuzing va nisbiy chastotalar gistogrammasini chizing.

- **1.8.3.**10 ta abiturientdan iborat guruhda matematikadan test nazorati oʻtkazilgan. Bunda har bir abiturient 5 ballgacha toʻplashi mumkin boʻladi. Nazoratda quyidagi natijalar olingan:
- 1)1-guruh uchun: 4,4,5,3,3,1,5,5,2,5; 2) 2-guruh uchun: 3,4,5,0,1,2,3,4,5,4. Har bir guruh uchun tanlanmaning sonli xarakteristikalarini toping.
- **1.8.4.** Ulgurji savdoni tashkil qilishda erkaklar poyafzalining oʻrtacha oʻlchamini bilish maqsadida tajriba oʻtkazilgan. Bunda doʻkondan ma'lum vaqtda xaridorlar tomonidan sotib olingan erkaklar poyafzalining oʻlchami kuzatilgan va natijada quyidagi tanlanma olingan:

39,43,42,40,44,39,42,41,41,40,42,41,42,45, 43,44,40,43,41,42, 41,43,38,41,42,40,43,40,44,41,43,41,39,45,43,46,42,43,42,40, 43,42,41,43,39,44,40,43,41,42,41,43,42,45,44,42,41,42,40,44. Tanlanma oʻrta qiymat va tanlanma dispersiyani toping.

**1.8.5.** Elektr zanjirdagi kuchlanish tasodifiy xarakterga ega boʻlgan kuchlanishning ulanishiga bogʻliq. Zanjirdagi kuchlanishning tebranishini oʻrganish uchun ma'lum vaqt oraligʻida voltning oʻndar bir boʻlagi aniqligida 30 ta oʻlchash oʻtkazilgan va quyidagi variasiya qatori olingan:

215,0, 215,5, 215,9, 216,4, 216,8, 217,3, 217,5, 218,1, 218,6, 218,9, 219,2, 219,4, 219,7, 219,8, 220,0, 220,2, 220,3, 220,5,220,7, 220,9, 221,3, 221,6, 221,9, 222,3, 222,6, 222,9, 223,4, 224,0, 224,5, 225,0. Tanlanma oʻrta qiymat va tanlanma dispersiyani toping.

**1.8.6.** Hajmi 20 ga teng tanlanmaning statistik taqsimoti berilgan:

$X_{i}$	2560	2600	2620	2650	2700
$n_{i}$	2	3	10	4	1

Tanlanma o'rta qiymat va tanlanma dispersiyani toping.

**1.8.7.** Hajmi 100 ga teng tanlanmaning statistik taqsimoti berilgan:

$X_{i}$	156	160	164	168	172	176	180
$n_{i}$	10	14	26	28	12	8	2

Tanlanma o'rta qiymat va tanlanma dispersiyani toping.

# 1.9. TAQSIMOT NOMA'LUM PARAMETRLARINING STATISTIK BAHOLARI

# Parametrlarni baholash. Nuqtaviy baholar. Intervalli baholar

**1.9.1.** Bosh to plam X belgisining  $\theta$  parametrni o zichiga olgan  $\varphi(x,\theta)$  taqsimot funksiyasi yoki taqsimot zichligi berilgan boʻlsin. Bunda  $\theta$  parametr, masalan, Puasson taqsimotining  $\lambda$  parametri boʻlishi mumkin.

Nazariy taqsimot  $\theta$  parametrining  $\tilde{\theta}_n$  statistik bahosi (bahosi) deb berilgan tanlashga bogʻliq boʻlgan uning taqribiy qiymatiga aytiladi.

Agar  $M(\widetilde{\theta}) = \theta$  bo'lsa  $\widetilde{\theta}$  bahoga  $\theta$  parametr uchun *siljimagan baho* deyiladi. Bunda  $M(\widetilde{\theta}) = \theta$  shart  $\widetilde{\theta}$  baho sistematik xatolikka ega bo'lmasdan, faqat tasodifiy xatoliklarga ega bo'lishini bildiradi.

Agar  $\lim_{n\to\infty} M(\widetilde{\theta}) = \theta$  bo'lsa,  $\widetilde{\theta}$  bahoga  $\theta$  parametr uchun *asimptotik siljimagan baho* deyiladi.

Agar  $M(\widetilde{\theta}) \neq \theta$  bo'lsa,  $\widetilde{\theta}$  bahoga  $\theta$  parametr uchun *siljigan baho* deyiladi.

Agar  $\lim_{n\to\infty} P(|\widetilde{\theta}-\theta|<\varepsilon)=1$  bo'lsa  $\widetilde{\theta}$  bahoga  $\theta$  parametr uchun *asosli baho* deyiladi. Asosli baho uchun tanlanma hajmi oshgan sayin yetarlicha katta ehtimollik bilan  $\widetilde{\theta}\approx\theta$  bo'ladi.

**1-teorema**.  $\widetilde{\theta}$  siljimagan baho uchun  $\lim_{n\to\infty} D(\widetilde{\theta}_n) = 0$  boʻlsa, u holda  $\widetilde{\theta}$  asosli baho boʻladi.

 $\theta$  parametrning  $\widetilde{\theta}$  siljimagan bahosi  $\theta$  parametrning barcha mumkin boʻlgan baholari orasida eng kichik dispersiyaga ega boʻlsa  $\widetilde{\theta}$  bahoga  $\theta$  parametr uchun *samarali baho* deyiladi. Samarali  $\widetilde{\theta}$  bahoning qiymatlari  $\theta$  parametrga boshqa baholarga nisbatan yaqinroq joylashgan deyish mumkin.

Bahoning samaraligi  $e\widetilde{\theta} = \frac{D(\widetilde{\theta}_n^e)}{D(\widetilde{\theta}_n)}$  kattalik bilan baholanadi, bu yerda  $\widetilde{\theta}_n^e$  – sa-

ma rali baho.  $e\widetilde{\theta}$  birga qancha yaqin boʻlsa, baho shuncha samarali boʻladi.

Agar  $\lim_{n\to\infty} e\widetilde{\theta} = 1$  bo'lsa,  $\widetilde{\theta}$  bahoga  $\theta$  parametr uchun *asimptotik* samarali baho deyiladi.

Bir vaqtda siljimaganlik, asoslilik va samaralilik xossalariga ega boʻlgan bahoga *bir qiymatli baho* deyiladi.

- **1.9.2.** Bosh toʻplam noma'lum parametrining taqribiy qiymati sifatida olinadigan statistikaga uning *nuqtaviy bahosi* deyiladi.
- **2- teorema**.  $X_1, X_2, ..., X_n$  bosh toʻplamdan olingan tanlanma va  $M(X_i) = M(X) = a$ ,  $D(X_i) = D(X)$  (i = 1, n) boʻlsin. U holda  $\overline{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} X_i$  tanlanma oʻrta qiymat M(X) matematik kutilish uchun siljimagan va asosli baho boʻladi.
- **3- teorema**.  $X_1, X_2, ..., X_n$  bosh to plamdan olingan tanlanma va  $M(X_i) = M(X) = a$ ,  $D(X_i) = D(X)$  (i = 1, n) bo lsin. U holda  $S^2 = \frac{n}{n-1} \cdot \overline{D}$  tuzatilgan tanlanma dispersiya D(X) dispersiya uchun siljimagan va asosli baho bo ladi.
- **4- teorema**. n ta boʻgʻliqmas sinashlarda A hodisa roʻy berishining  $\frac{m}{n}$  nisbiy chastotasi har bir sinashda A hodisa roʻy berishi ehtimoli p = P(A) uchun siljimagan, asosli va samarali baho boʻladi.
- **5- teorema**. Tanlanmaning taqsimot funksiyasi  $F^*(x)$  tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasi F(x) uchun siljimagan va asosli baho boʻladi.
- Bosh toʻplam a matematik kutilishga va  $\sigma^2$  dispersiyaga ega boʻlsa,  $\overline{X}$  tanlanma oʻrta qiymat parametrlari a va  $\frac{\sigma^2}{n}$  boʻlgan normal taqsimotga ega boʻladi. Bunda

$$P(\alpha < \overline{X} < \beta) = \Phi\left(\sqrt{n} \frac{\beta - a}{\sigma}\right) - \Phi\left(\sqrt{n} \frac{\alpha - a}{\sigma}\right), \quad P(|\overline{X} - a| < \varepsilon) = 2\Phi\left(\frac{\varepsilon\sqrt{n}}{\sigma}\right)$$

boʻladi.

1-misol. Hajmi 50 ga teng bo'lgan tanlanmaning statistik taqsimoti berilgan:

$X_{i}$	3	5	8	11
$n_{i}$	14	10	12	14

Bosh o'rta qiymatning siljimagan bahosini toping.

● Bosh oʻrta qiymatning siljimagan bahosi tanlanma oʻrta qiymat boʻladi. Uni topamiz:

$$\overline{X} = \frac{1}{50}(3.14 + 5.10 + 8.12 + 11.14) = 6.84.$$

2-misol. Hajmi 51 ga teng bo'lgan tanlanma bo'yicha dispersiyaning siljigan bahosi topilgan:  $\overline{D} = 7$ . Bosh to'plam dispersiyasining siljimagan bahosini toping.

● Bosh toʻplam dispersiyasining siljimagan bahosi tuzatilgan dispersiya boʻladi:

$$S^2 = \frac{n}{n-1}\overline{D} = \frac{51}{50} \cdot 7 = 7{,}14.$$

3-misol. Tanga n marta tashlanadi. Har bir tashlashda gerb tomon tushishi ehtimoli p ga teng. Sinash oxirida tanga gerb tomoni bilan m marta tushdi.  $\tilde{\theta} = \frac{m}{n}$  baho  $\theta = p$  parametr uchun siljimagan baho boʻlishini koʻrsating.

 $\odot$  Sinash natijalari soni m Bernulli taqsimotiga boʻysunadi. Shu sababli M(m) = np boʻladi. Bundan

$$M(\widetilde{\theta}) = M\left(\frac{m}{n}\right) = \frac{1}{n}M(m) = \frac{1}{n} \cdot np = p = \theta$$

ya'ni  $M(\widetilde{\theta}) = \theta$ .

Demak,  $\tilde{\theta} = \frac{m}{n}$  baho  $\theta = p$  parametr uchun siljimagan baho bo'ladi.

4-misol. Oʻrik sharbati 200 ml. hajmli idishlarga quyiladi. Quyuvchi avtomat shunday sozlanganki, uning toʻldirish xatoligi  $\sigma \pm 10 ml$ . ga teng. Iqishlar karton qutilarga 25 donadan qadoqlanadi. Xaridor qadoqlangan qutining oʻrtacha ogʻirligi koʻrsatilgan miqdordan kam boʻlmasligini talab qiladi. Xaridor ishlab chiqarilgan mahsulotni qabul qilishi uchun ishlab chiqaruvchi avtomatni 205 ml. quyadigan qilib sozlab qoʻydi. Tasodifan tanlangan qadoqlangan qutining ogʻirlik tekshiruvidan oʻtmasligi ehtimolini toping.

Idishning oʻrtacha toʻldirilishi 205 ml., oʻrtacha kvadratik ogʻishi 10 ml. Tasodifiy tanlanma sharbat bilan toʻldirilgan 25 ta idishlardan iborat. n=25 hajmli mumkin boʻlgan barcha tanlanmalar uchun oʻrtacha ogʻirlikning taqsimoti normal taqsimotga boʻysinadi. Bunda idishning oʻrtacha toʻldirilishi 205 ml.ga, oʻrtacha kvadratik ogʻishi  $\frac{\sigma}{\sqrt{n}} = \frac{10}{\sqrt{25}} = 2 ml$ .ga teng boʻladi.

Qdoqlangan qutidagi idishlarning oʻrtacha toʻldirilishi 200 *ml*. dan kam boʻlsa, quti sifat nazoratidan oʻtmaydi (xaridor talabiga javob bermaydi).

Demak, izlanayotgan ehtimol

$$P(\overline{X} < 200) = P(0 < \overline{X} < 200) = \Phi\left(\frac{200 - 205}{2}\right) - \Phi\left(\frac{-205}{2}\right) = \Phi(-2,5) - \Phi(-102,5) = -0.4938 - (-0,5) = 0.0062.$$

Nuqtaviy baholarni aniqlashning *momentlar usuli*da taqsimot no'malum parametrining baholarini aniqlash uchun taqsimotning nazariy momentlari tanlanma asosida topilgan mos momentlarga tenglashtiriladi. Bunda:

- aqsimot bitta  $\theta$  parametrga bog'liq bo'lsa, uning bahosini topish uchun  $M(X) = \overline{X}$  tenglama yechiladi;
- taqsimot ikkita  $\theta_1$  va  $\theta_2$  parametrga bog'liq bo'lsa, ularning bahosi  $\begin{cases} M(X) = \overline{X}, \\ D(X) = \overline{D} \end{cases}$  sistemadan topiladi va hokazo.

Bahoni aniqlashning *maksimal ishonchlilik* usuli  $x_1, x_2, ..., x_n$  tanlanma asosida tuzilgan ishonchlilik funksiyasi deb ataluvchi

$$L(x_1, x_2, ..., x_n, \theta) = f(x_1, \theta) \cdot f(x_2, \theta) \cdot ... \cdot f(x_n, \theta)$$
 yoki  $L(x, \theta) = \prod_{i=1}^n f(x_i, \theta)$  funksiyaga asoslanadi, bu yerda  $f(x, \theta) - X$  uzluksiz tasodifiy miqdorning taqsimot zichligi.  $X$  diskret tasodifiy miqdor uchun  $L(x, \theta) = \prod_{i=1}^n P(x_i, \theta)$  boʻladi, bu yerda  $P(x_i, \theta) = P(X = x_i, \theta)$ .

Maksimal ishonchlilik usulida  $\theta$  parametrning nuqtaviy bahosi sifatida  $L(x,\theta)$  ishonchlilik funksiyasi maksimumga erishadigan  $\widetilde{\theta}$  qiymat olinadi.

 $L(x,\theta)$  va  $\ln L(x,\theta)$  funksiyalarning bir xil qiymatlarda maksimumga erishishini hisobga olib, maksimal ishonchlilik usulida  $\theta$  parametrning bahosini aniqlash uchun  $\frac{d(\ln L(x,\theta))}{d\theta} = 0$  tenglama yechimlari topiladi. Keyin bu yechimlar orasidan maksimum boʻlgan  $\widetilde{\theta}$  ajratiladi.

Bahoni aniqlashning *eng kichik kvadratlar usuli*da baho tanlanma qiymatlarining aniqlanayotgan bahodan chetlashishi kvadratilarining yigʻindisini minimallashtirish orqali topiladi, ya'ni  $\widetilde{\theta}$  baho

$$F(\theta) = \sum_{i=1}^{n} (X_i - \theta)^2$$
 funksiyani minimumlashtiruvchi qiymat boʻladi.

5-misol. Normal taqsimlangan X tasodifiy miqdor a va  $\sigma^2$  parametrlarining bahosini momentlar usuli bilan toping.

$$x_1, x_2, ..., x_n$$
 tanlanma asosida  $a = M(X) = \theta_1$  va  $\sigma^2 = D(X) = \theta_2$ 

noma'lum parametrlarning nuqtaviy baholarini topamiz. Bunda momentlar usuliga ko'ra:

$$\begin{cases} M(X) = \overline{X}, \\ D(X) = \overline{D} \end{cases} \text{ yoki } \begin{cases} a = \overline{X}, \\ \sigma^2 = \overline{D} \end{cases}$$

Demak, normal taqsimot parametrlarining baholari:  $\widetilde{\theta}_1 = \overline{X}$  va  $\widetilde{\theta}_2 = \overline{D}$ .

6-misol. Koʻrsatkichli taqsimotga ega *X* tasodifiy miqdor *a* parametrining bahosini maksimal ishonchlilik usuli bilan toping.

Ko'rsatkichli taqsimotga ega X tasodifiy miqdor

$$f(x,a) = ae^{-ax}, x > 0$$

zichlik funksiyaga ega bo'ladi.

Uning ishonchlilik funksiyasini tuzamiz:

$$L(x,\theta) = \prod_{i=1}^{n} \theta \cdot e^{-\theta \cdot X_i} = \theta^n e^{-\theta \cdot \sum_{i=1}^{n} X_i}.$$

Bu funksiyani logarifmlaymiz:

$$\ln(L(x,\theta)) = \ln \theta^n e^{-\theta \cdot \sum_{i=1}^n X_i} = n \ln \theta - \theta \sum_{i=1}^n X_i.$$

Ishonchlilik tenglamasini tuzamiz:

$$\frac{d \ln(L(x,\theta))}{d \theta} = \left(\frac{n}{\theta} - \sum_{i=1}^{n} X_{i}\right)\Big|_{\theta = \widetilde{\theta}} = 0.$$

Bundan

$$\widetilde{\theta} = \frac{n}{\sum_{i=1}^{n} X_i} = \frac{n}{\overline{X}}.$$

$$\frac{d^2 \ln(L(x,\theta))}{d\theta^2} = \left(-\frac{n}{\theta^2}\right)\Big|_{\theta=\widetilde{\theta}} = -\frac{n}{\widetilde{\theta}^2} < 0 \text{ bo'lgani uchun } \widetilde{\theta} = \frac{n}{\overline{X}} \text{ baho } \theta = a$$

parametrning bahosi boʻladi.

7-misol. Puasson taqsimotiga ega X tasodifiy miqdor  $\lambda$  parametrining bahosini eng kichik kvadratlar usuli bilan toping.

 $F(\theta) = \sum_{i=1}^{n} (X_i - \theta)^2$  funksiyani minimumga tekshiramiz:

$$F'(\theta) = \left(\sum_{i=1}^{n} (X_i - \theta)^2\right)' \bigg|_{\theta = \widetilde{\theta}} = \sum_{i=1}^{n} 2(X_i - \widetilde{\theta}) \cdot (-1) = 0.$$

Bundan

$$\sum_{i=1}^{n} X_{i} - n\widetilde{\theta} = 0 \quad \text{yoki} \qquad \widetilde{\theta} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} X_{i} = \overline{X}.$$

$$F''(\theta) = \left(-2\sum_{i=1}^{n}\theta\right)'\Big|_{\theta=\widetilde{\theta}} = -2\sum_{i=1}^{n}(-1) = 2n > 0 \text{ bo'lgani uchun } \widetilde{\theta} = \overline{X} \text{ baho } \theta = \lambda$$

parametrning bahosi boʻladi.

**1.9.3.**  $\theta$  – no'malum parametr,  $\theta_1, \theta_2 - x_1, x_2, ..., x_n$  tanlanma elementlarining ikkita funksiyasi bo'lsin, bu yerda  $\theta_1 < \theta_2$ .

Agar  $P(\theta_1 < \theta < \theta_2) = \gamma$  tenglik bajarilsa  $(\theta_1; \theta_2)$  intervalga  $\theta$  parametrning ishonchli intervali deyiladi. Bunda  $\theta_1$  va  $\theta_2$  qiymatlarga ishonchli intervalning quyi va yuqori chegarasi,  $\gamma$  ga ishonchli ehtimol deyiladi.

Agar ishonchli interval  $\widetilde{\theta}$  nuqtaviy bahoga nisbatan simmetrik tanlansa, ya'ni bu interval  $(\widetilde{\theta} - \varepsilon; \widetilde{\theta} + \varepsilon)$  bo'lsa,  $P(|\widetilde{\theta} - \theta| < \varepsilon) = \gamma$  bo'ladi. Bunda  $\varepsilon > 0$  son bahoning aniqlik ko'rsatkichi bo'ladi.

Ishonchli interval uchun  $\gamma$  ishonchli ehtimol oldindan beriladi. Uning qiymati yechilayotgan masalaning mohiyatiga bogʻliq boʻladi. Odatda  $\gamma$  sifatida birga yaqin boʻlgan qiymatlar, masalan, 0,95, 0,99, 0,999 olinadi.

Ishonchli iIntervalning chegaralarini ifodalovchi  $\theta_1$  va  $\theta_2$  sonlar bilan aniqlanadigan baho *intervalli baho* deyiladi.

## Matematik kutilish uchun intervalli baholar

X belgili a va  $\sigma^2$  parametrli normal taqsimlangan tanlanma berilgan boʻlsin. Bunda  $\gamma$  – berilgan.

 $\sigma$  parametr ma'lum bo'lgan holda  $\left(\overline{X} - \frac{t\sigma}{\sqrt{n}}; \overline{X} + \frac{t\sigma}{\sqrt{n}}\right)$  interval a = M(X) no'malum parametr uchun  $\gamma$  ishonchlilik bilan ishonchli interval bo'ladi. Bunda t kattalik  $\Phi(t) = \frac{\gamma}{2}$  tenglikdan 2- ilova asosida topiladi;  $\varepsilon = \frac{t\sigma}{\sqrt{n}}$  kattalik bahoning aniqligini belgilaydi.

σ parametr noma'lum bo'lgan holda  $\left(\overline{X} - \frac{t_{\gamma}S}{\sqrt{n}}; X + \frac{t_{\gamma}S}{\sqrt{n}}\right)$  interval

a = M(X) no'malum parametr uchun  $\gamma$  ishonchlilik bilan ishonchli interval bo'ladi. Bunda  $t_{\gamma}$  kattalik Styudent kreteriyasi qiymatlari jadvali (4-ilova) asosida topiladi;  $\varepsilon = \frac{t_{\gamma}S}{\sqrt{n}}$  kattalik bahoning aniqligini belgilaydi.

8-misol. X belgili tanlanma  $\sigma = 20$  parametr bilan normal taqsimlangan. X tasodifiy miqdor ustida 5 ta kuzatish o'tkazilgan va  $x_1 = -25$ ,  $x_2 = 34$ ,  $x_3 = -20$ ,  $x_4 = 10$ ,  $x_5 = 21$  natijaga erishilgan.  $\gamma = 0.95$  ishonchlilik bilan  $\alpha$  parametr uchun ishonchli intervalni toping.

 $\odot$   $\overline{X}$  ni topamiz:

$$\overline{X} = \frac{1}{5}(-25 + 34 - 20 + 10 + 21) = 4.$$

 $\Phi(t) = \frac{\gamma}{2} = \frac{0.95}{2} = 0.475$  uchun 2-ilovadagi jadvaldan topamiz: t = 1.96.

U holda 
$$\varepsilon = \frac{t\sigma}{\sqrt{n}} = \frac{1,96 \cdot 20}{\sqrt{5}} = 17,5.$$

a parametr uchun ishonchli intervalni aniqlaymiz:

$$(4-17,5;4+17,5)$$
 yoki  $(-13,5;21,5)$ .

9-misol. Jamgʻarma bozori ayrim aksiyalarining daromadliligi oʻrganilmoqda. 15 kunda tasodifiy tanlanma oʻrtacha kvadratik ogʻishi S=3,5%, oʻrtacha (yillik) daromadlilik  $\overline{X}=10,37\%$  ga teng ekanini kuzatildi. Aksiyalarning daromadliligi normal taqsimot qonuniga boʻysinadi. Oʻrganilayotgan aksiyalar uchun 95% li ishonchli intervalni toping.

lacktriangle Bosh to plam o rtacha kvadratik chetlashishi  $\sigma$  noma lum.

Shu sababli n = 15,  $\gamma = 0.95$  uchun 4-ilovadagi jadvaldan topamiz:

$$t_{y} = t(n; \gamma) = t(15; 0.95) = 2.15.$$

U holda

$$\overline{X} \pm \frac{t_{\gamma}S}{\sqrt{N}} = 10,37 \pm \frac{2,15 \cdot 3,5}{\sqrt{15}} = 10,37 \pm 1,94.$$

Bundan (8,43;12,31).

Demak, oʻrganilayotgan aksiyalarning haqiqiy daromadliligi 0,95 ishonchlilik bilan (8,43;12,31) intervalda yotadi.

## Oʻrtacha kvadratik chetlashish uchun intervalli baholar

X belgili a va  $\sigma^2$  parametrli normal taqsimlangan tanlanma berilgan boʻlsin. Bunda a,  $\sigma$  – no'malum,  $\gamma$  – berilgan.

 $\sigma$  no'malum parametrning  $\gamma$  ehtimolli ishonchli intervalini topish uchun avval tanlanmaning qiymatlari bo'yicha erkinlik darajasi n-1bo'lgan  $\chi^2$  taqsimotli  $\chi^2 = \frac{(n-1)S^2}{\sigma^2}$  asodifiy miqdorning  $(X_1; X_2)$  intervalga tushishi

ehtimoli 
$$P\left(S\sqrt{\frac{n-1}{X_1}} < \sigma < S\sqrt{\frac{n-1}{X_2}}\right) = \gamma$$
 va  $\sqrt{\frac{n-1}{X_1}}$ ,  $\sqrt{\frac{n-1}{X_2}}$  qiymatlarning jadvallari (5-ilova) asosida  $q = q(\gamma, n)$  topiladi.

Keyin  $\sigma$  no'malum parametr uchun  $\gamma$  ishonchlilik bilan ishonchli interval

$$S(1-q) < \sigma < S(1+q)$$
, agar  $q < 1$  bo'lsa,  $0 < \sigma < S(1+q)$ , agar  $q \ge 1$  bo'lsa

tengsizliklardan aniqlanadi.

10-misol. Biror kattalik bitta asbob yordamida sistematik xatolarsiz 10 marta oʻlchangan boʻlib, bunda oʻlchashlardagi tasodifiy xatolarning oʻrta kvadratik chetlashishi 0,6 ga teng chiqqan. Asbob aniqligini 0,95 ishonchlilik bilan toping.

 $\bullet$  5- ilovadagi jadvaldan va  $\gamma = 0.95$  ga mos q ni topamiz:

$$q = q(10,0,95) = 0,65$$
.

U holda

$$0.6(1-0.65) < \sigma < 0.6(1+0.65)$$

yoki

$$0.21 < \sigma < 0.99$$
.

# Mashqlar

**1.9.1.** Hajmi 70 ga teng boʻlgan tanlanmaning statistik taqsimoti berilgan:

1)	$X_{i}$	1	4	9	20	
1)	$n_{i}$	16	20	22	12	:

$$2) \begin{array}{|c|c|c|c|c|c|c|c|} \hline x_i & -2 & 6 & 10 & 18 \\ \hline n_i & 22 & 15 & 23 & 10 \\ \hline \end{array}$$

Bosh o'rtacha qiymatning siljimagan bahosini toping.

- **1.9.2.** Hajmi 60 ga teng boʻlgan tanlanma boʻyicha dispersiyaning siljigan bahosi topilgan: 1)  $\overline{D} = 8,26$ ; 2)  $\overline{D} = 7,67$ . Bosh toʻplam dispersiyasining siljimagan bahosini toping.
- **1.9.3.** Bosh toʻplamdan olingan oʻrta qiymat  $\lambda$  parametrli Puasson taqsimoti uchun siljimagan baho boʻlishini koʻrsating.

- **1.9.4.** Bosh to 'plamdan olingan o'rta qiymat  $\lambda$  parametrli Puasson taqsimoti uchun asosli baho bo'lishini ko'rsating.
- **1.9.5.** Bosh to planning o'rtachasi X = 1,03 ga va o'rtacha kvadratik chetlashishi  $\sigma = 400$  ga teng. Bosh to plandan hajmi 100 ga teng bo'lgan tanlanma olingan. Tanlanmaning o'rtachasi  $\overline{X}$  uchun kutilayotgan qiymatni va o'rtacha kvadratik chetlashishni toping.
- **1.9.6.** Bosh to planning o rtachasi X = 22,5 ga va o rtacha kvadratik chetlashishi  $\sigma = 16$  ga teng. Bosh to plandan hajmi 200 ga teng bo lgan tanlanma olingan. Tanlanmaning o rtachasi  $\overline{X}$  uchun kutilayotgan qiymatni va o rtacha kvadratik chetlashishni toping.
- **1.9.7.** Do'konga kirgan xaridorning do'konda bo'lishi vaqti o'rta hisobda 14 daqiqaga, uning o'rtacha kvadratik chetlashishi 4 daqiqaga teng. Tavakkaliga tanlangan 6 ta xaridorning kamida 12 daqiqa do'konda bo'lishi ehtimolini toping.
- **1.9.8.** Do'konda bir kunda o'rtacha 1000 ta kitob sotiladi. Bir kunlik o'rtacha savdo hajmining o'rtacha kvadratik chetlashishi 100 ga teng bo'lsa, to'rt kunlik savdoning o'rtacha 900 va 1100 dona kitob orasida bo'lishi ehtimolini toping.
- **1.9.9.** Bernulli sxemasidagi noma'lum natija ehtimolini momentlar usuli bilan toping.
- **1.9.10.** Tekis taqsimotga ega *X* tasodifiy miqdor *a* va *b* parametrlarining bahosini momentlar usuli bilan toping.
- **1.9.11.** Puasson taqsimotiga ega X tasodifiy miqdor  $\lambda$  parametrining bahosini maksimal ishonchlilik usuli bilan toping.
- **1.9.12.** Tanga 10 marta tashlanganda 6 marta gerb tomon tushdi. Gerb tomon tushishi ehtimolini maksimal ishonchlilik usuli bilan baholang.
- **1.9.13.** Bosh to'plamning normal taqsimlangan X belgisining no'malum matematik kutilishi a ni 0,99 ishonchlilik bilan baholash uchun ishonchli intervalni toping. Bosh o'rtacha kvadratik chetlashish  $\sigma$ , tanlanmaning o'rta qiymati  $\overline{X}$  va tanlanmaning hajmi n berilgan:

1) 
$$\sigma = 5$$
,  $\overline{X} = 16.3$ ,  $n = 25$ ;

2) 
$$\sigma = 4$$
,  $\overline{X} = 12.4$ ,  $n = 16$ ;

3) 
$$\sigma = 3$$
,  $\overline{X} = 10.1$ ,  $n = 9$ ;

4) 
$$\sigma = 6$$
,  $\overline{X} = 14.5$ ,  $n = 36$ .

- **1.9.14.** Audit tekshiruvchi tavakkaliga 50 ta toʻlov hisoblarini tahlil qilib, ularning oʻrtacha miqdori 1100 soʻmga va oʻrtacha kvadratik hetlashishi 287 soʻmga tengligini aniqladi. Oʻrtacha toʻlov hisoblari uchun 90% li ishonchli intervalni toping.
- **1.9.15.** Normal taqsimlangan bosh toʻplamning oʻrtacha kvadratik chetlashish  $\sigma = 3$  ga teng. Bosh toʻplamning tanlanma oʻrta qiymat boʻyicha matematik kutilishi bahosining aniqligi  $\varepsilon = 0.2$  boʻlsa, tanlanmaning minimal hajmini 0.95 ishonchlilik bilan aniqlang.
- **1.9.16.** Normal taqsimlangan bosh toʻplamning oʻrtacha kvadratik chetlashish  $\sigma = 5$  ga teng. Bosh toʻplamning tanlanma oʻrta qiymat boʻyicha matematik kutilishi bahosining aniqligi  $\varepsilon = 0.4$  katta boʻlmasa, tanlanmaning minimal hajmini 0.9 ishonchlilik bilan aniqlang.
  - **1.9.17.** Bosh to 'plamdan n = 16 hajmli tanlanma olingan:

1)	$\mathcal{X}_{i}$	<b>-2</b>	2	4	6
	$n_{i}$	5	4	4	3

2)	$X_{i}$	-1	1	3	5
	$n_{i}$	6	2	2	6

Bosh to'plamning normal taqsimlangan *X* belgisining no'malum matematik kutilishini o'rtacha qiymati 0,95 ishonchlilik bilan ishonchli interval yordamida baholang.

- **1.9.18.** Biror fizik kattalikni bir xil aniqlikda 16 marta oʻlchash ma'lumotlari boʻyicha oʻlchash natijalarining oʻrtacha arifmetik qiymati  $\overline{X} = 42.8$  va tuzatilgan oʻrtacha kvadratik chetlashshi s = 8 topilgan. Oʻlchanayotgan kattalikning haqiqiy qiymatini 0,999 ishonchlilik bilan baholang.
- **1.9.19.** Bir xil aniqlikdagi 15 ta oʻlchash boʻyicha oʻrtacha kvadratik chetlashish aniqlangan: 1) S = 0.12; 2) S = 0.16; 3) S = 0.24; 4) S = 0.19. Oʻlchash aniqligini 0,99 ishonchlilik bilan toping.
- **1.9.20.** Biror fizik kattalik bitta asbob bilan (sistematik xatolarsiz) 8 marta o'lchangan. Bunda o'lchash tasodifiy xatolarning o'rtacha kvadratik chetlashshi s = 0.25 bo'lib chiqdi. Asbob aniqligini 0,99 ishonchlilik bilan aniqlang.

## 1.10. STATISTIK GIPOTEZALARNI TEKSHIRISH

# Statistik gipotezani tekshirish sxemasi.

Normal taqsimot oʻrta qiymati uchun statistik gipotezani tekshirish. Normal taqsimot dispersiyasi uchun statistik gipotezani tekshirish. Bosh toʻplam haqidagi statistik gipotezani tekshirish

**1.10.1.** Noma'lum taqsimot qonunining koʻrinishi yoki parametri haqidagi har qanday taxminga *statistik gipoteza* deyiladi.

Tekshirilayotgan gipoteza nolinchi gipoteza deb ataladi va  $H_0$  bilan belgilanadi.  $H_0$ ga mantiqan zid boʻlgan gipotezaga raqobatli gipoteza deyiladi va $H_1$  bilan belgilanadi.

 $H_0$  gipoteza biror qoida bilan qabul qilinishi yoki rad etilishi mumkin. Bu qoidaga  $H_0$  gipotezani tekshirishning *statistik mezoni* deyiladi.

Gipotezalarni tekshirishda avval  $X_1, X_2, ..., X_n$  tanlanma natijalari asosida mezonning statistikasi deb ataluvchi  $K = K(X_1; X_2; ...; X_n)$  funksiya tanlanadi.

K statistik mezon tanlangach, uning mumkin bo'lgan qiymatlari to'plami S ikkita kesishmaydigan  $S_1$  va  $S_2$  ( $S_1 \cup S_2 = S$ ,  $S_1 \cap S_2 = \emptyset$ ) qism to'plamlarga ajratiladi:  $S_1 -$  gipotezani qabul qilish sohasi;  $S_2 -$  kritik soha. Bunda:  $K \in S_1$  bo'lsa,  $H_0$  gipoteza qabul qilinadi;  $K \in S_2$  bo'lsa,  $H_0$  gipoteza rad etiladi.

 $S_1$  va  $S_2$  toʻplamlarni ajratuvchi nuqtalarga *kritik nuqtalar* deyiladi va  $K_{kr}$  bilan belgilanadi. Bunda  $K > K_{kr} > 0$  tengsizlik bilan aniqlanuvchi  $(K_{kr}; +\infty)$  oraliqqa oʻng tomonlama kritik soha,  $K < K_{kr} < 0$  tengsizlik bilan aniqlanuvchi  $(-\infty; K_{kr})$  oraliqqa chap tomonlama kritik soha,  $K < K_{1kr}$  va  $K > K_{2kr}$   $(K_{2kr} > K_{1kr})$  tengsizliklar bilan aniqlanuvchi  $(-\infty; K_{1kr}) \cup (K_{2kr}; +\infty)$  oraliqqa ikki tomonlama kritik soha deyiladi.

 $H_0$  gipotezani tekshirishda notoʻgʻri yechim qabul qilinishi mumkin, ya'ni ikki xil xatolikka yoʻl qolyilashi mumkin:

- 1-tur xatolik, bunda toʻgʻri boʻlgan  $H_0$  gipoteza notoʻgʻri deb rad etiladi;
- 2-tur xatolik, bunda noto'g'ri bo'lgan  $H_0$  gipoteza to'g'ri deb qabul qilinadi.

1-tur xatolikka yoʻl qoʻyish ehtimoli  $\alpha$  ga *statistik mezonning qiymatlilik darajasi* deyiladi.

2-tur xatolikka yoʻl qoʻyish ehtimoli  $\beta$  bilan belgilanafdi. 2-tur xatolikka yoʻl qoʻymaslik ehtimoli  $1-\beta$  ga *statistik mezonning quvvati* deyiladi.

1- tur xatolik ehtimoli  $\alpha$  qaralayotgan masalaning mohiyatiga kelib chiqqan holda tadqiqotchi tomonidan belgilanadi. Berilgan  $\alpha$  uchun  $\beta$  eng kichik boʻlgan  $S_2$  soha  $P_{H_0}(K \in S_2) = \alpha$  tenglamadan topiladi.

Kritik nuqtalar K mezon uchun berilgan  $\alpha$  qiymatlilik darajasiga qarab  $P_{H_0}(K > K_{kr}) = \alpha$ ,  $P_{H_0}(K < K_{kr}) = \alpha$ ,  $P_{H_0}(K < K_{lkr}, K > K_{2kr}) = \alpha$  tenglamalarning biridan topiladi. Bu tenglamalarning ildizlari koʻp ishlatiladigan mezonlar uchun odatda maxsus jadvallardan topiladi.

- *Statistik gipoteza quyidagi sxema asosida tekshiriladi*:
- $1^{o}$ . X tasodifiy miqdor ustida n ta bogʻliqmas kuzatishlar oʻtkaziladi va  $X_{1}, X_{2}, ..., X_{n}$  tanlanma hosil qilinadi;
  - $2^{\circ}$ . Nolinchi  $H_0$  va muqobil  $H_1$  statistik gipotezalar kiritiladi;
- $3^{\circ}.K = K(X_1, X_2, ..., X_n)$  statistik mezon tanlanadi va uning  $H_0$  gipotezadagi  $P_{H_0}(K)$  taqsimoti topiladi;
  - $4^{\circ}$ . Qiymatlilik darajasi  $\alpha$  belgilanadi;
  - 5°.  $P_{H_0}(K \in S_2) = \alpha$  tenglama yordamida  $S_2$  kritik soha topiladi;
- 6°.  $K = K(X_1, X_2, ..., X_n)$  statistik mezonda  $X_1, X_2, ..., X_n$  tasodifiy miqdorlar oʻrniga tanlanmaning  $x_1, x_2, ..., x_n$  qiymatlarini qoʻyib, statistik mezonning  $K_t = K(x_1, x_2, ..., x_n)$  tuzatilgan qiymati hisoblanadi. Bunda:  $K_t \in S_2$  bolsa  $H_0$  gipoteza rad etilad;  $K_t \in S_1$  bolsa  $H_0$  gipoteza qabul qilinadi.

Gipotezalarni tekshirishda statistik mezon sifatida odatda normal taqsimot,  $\chi^2$  taqsimot, t – taqsimot va F – taqsimot tanlanadi.

Normal taqsimot bosh toʻplam dispersiyasi ma'lum boʻlganda taqsimot oʻrta qiymati uchun statistik gipotezani tekshirishda, tanlanmaning ulushi uchun qoʻyiladigan gipotezalarni tekshirishda qoʻllaniladi.

 $\chi^2$  taqsimot oʻzgaruvchilar orasidagi bogʻlanishni tekshirishda, kuzatilayotgan taqsimotning biror standart taqsimotga muvofiqligi haqidagi gipotezani tekshrishda ishlatiladi.

- *t* taqsimot bosh toʻplam dispersiyasi noma'lum boʻlganda taqsimot oʻrta qiymati uchun statistik gipotezani tekshirishda tanlanadi.
- *F* taqsimot bosh toʻplamning dispersiyalarini solishtirish gipotezalarida qoʻllaniladi.

# 1.10.2. $\sigma$ parametr ma'lum bo'lgan hol

- 1°. X tasodifiy miqdor  $N(a,\sigma^2)$  normal taqsimotga ega boʻlisin.
- $2^{\circ}$ . Gipotezalarni kiritamiz:  $H_0$ :  $a = a_0$ , ya'ni bosh to'plam o'rta qiymati  $a_0$  ga teng;  $H_1$ :  $a > a_0$  (yoki  $a < a_0$ , yoki  $a \ne a_0$ ).
  - 3°. Statistik mezon sifatida

$$Z = \sqrt{n} \frac{\overline{X} - a_0}{\sigma}$$

ni olamiz, bu yerda  $\overline{X}$  –tanlanma o'rta qiymat.

 $H_0$  gipoteza oʻrinli boʻlganda  $M(\overline{X}) = a_0$ ,  $D(\overline{X}) = \frac{\sigma^2}{n}$  boʻladi va Z statistik mezon N(0,1) normal taqsimotga boʻysinadi.

- $4^{\circ}$ .  $\alpha$  qiymatlilik darajasini belgilaymiz.
- $5^{\circ}$ .  $\alpha$  qiymatlilik darajasi boʻyicha  $S_2$  kritik sohani topamiz. Bu soha  $H_1$  gipotezaga bogʻliq holda topiladi.
  - 1)  $H_1$ :  $a > a_0$  boʻlganda oʻng tomonlama  $S_2 = (Z_{kr}; +\infty)$  kritik soha olinadi. Berilgan  $\alpha$  ga koʻra

$$\alpha = P_{H_0}(Z \in S_2) = P_{H_0}(Z > Z_{kr}) = 1 - P_{H_0}(Z \le Z_{kr}) = 1 - \Phi(Z_{kr}),$$

bu yerda  $\Phi(x) = \frac{1}{2} + \Phi_0(x)$  bo'lib, N(0,1) normal taqsimot funksiyasini ifodalaydi. Bunda kritik nuqta

$$\Phi_0(Z_{kr}) = \frac{1-2\alpha}{2}$$

tenglama asosida Laplas funksiyasining jadvalidan topiladi.

 $6^{\circ}$ . Kuzatuv natijalari boʻyicha  $Z_k$  ni hisoblanadi.

Bunda  $Z_k > Z_{kr}$  bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

2)  $H_1$ :  $a < a_0$  boʻlganda chap tomonlama  $S_2 = (-\infty; -Z_{kr})$  kritik soha olinadi. Bunda

$$\alpha = P_{H_0}(Z \in S_2) = P_{H_0}(Z < -Z_{kr}) = \Phi(-Z_{kr}) = \frac{1}{2} + \Phi_0(-Z_{kr}) = \frac{1}{2} - \Phi_0(Z_{kr})$$

boʻlgani uchun kritik nuqta

$$\Phi_0(Z_{kr}) = \frac{1-2\alpha}{2}$$

Tenglama asosida Laplas funksiyasining jadvalidan topiladi.

Bunda  $Z_k < -Z_{kr}$ bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

3) $H_1$ :  $a \neq a_0$  boʻlganda ikki tomonlama  $S_2 = (-\infty; -Z_{kr}) \cup (Z_{kr}; +\infty)$  kritik

soha olinadi. Bunda  $Z_k$  kritik nuqta

$$\Phi_0(Z_{kr}) = \frac{1-\alpha}{2}$$

tenglamadan Laplas funksiyasining jadvali asosida topiladi.

Bunda  $|Z_k| > Z_k$  bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

1-misol.  $\sigma^2 = 4$ , n = 36,  $\overline{X} = 6,4$ .  $H_0$ : a = 6 gipotezani  $H_1$ : a > 6 gipotezada 0,05 qiymatlilik darajasida tekshiring.

$$\alpha = 0.05 \,\mathrm{dan} \,\Phi_0(Z_{kr}) = \frac{1 - 2\alpha}{2} = \frac{1 - 0.1}{2} = 0.45.$$

Bundan 2-ilovadagi jadvalga koʻra  $Z_{kr} = 1,65$  va  $S_2 = (1,65;+\infty)$ .

Statistik mezonning kuzatilgan qiymatini hisoblaymiz:

$$Z_k = \sqrt{n} \frac{\overline{X} - a_0}{\sigma} = \sqrt{36} \frac{6.4 - 6}{2} = 1.2.$$

 $Z_k = 1,2 < 1,65 = Z_{kr}$ . Demak,  $H_0$  gipoteza  $\alpha = 0,05$  qiymatlilik darajasi bilan qabul qilinadi.

2 – misol.  $\sigma^2 = 9$ , n = 400,  $\overline{X} = 4.8$ .  $H_0$ : a = 5 gipotezani  $H_1$ : a < 5 gipotezada 0,01 qiymatlilik darajasida tekshiring.

$$\alpha = 0.01 \text{ uchun } \Phi_0(Z_{kr}) = \frac{1 - 2\alpha}{2} = \frac{1 - 0.2}{2} = 0.49.$$

Bundan 2-ilovadagi jadvalga koʻra  $Z_{kr} = 2,33$  va  $S_2 = (-\infty; -2,33)$ .

Statistik mezonning kuzatilgan qiymatini hisoblaymiz:

$$Z_k = \sqrt{n} \frac{\overline{X} - a_0}{\sigma} = \sqrt{400} \frac{4.8 - 5}{3} = -1.33.$$

 $Z_k = -1,33 > -2,33 = Z_{kr}$ . Demak,  $H_0$  gipoteza  $\alpha = 0,01$  qiymatlilik darajasi bilan qabul qilinadi.

3-misol.  $\sigma^2 = 9$ , n = 81,  $\overline{X} = 0.8$ .  $H_0$ : a = 0 gipotezani  $H_1$ :  $a \neq 0$  gipotezada 0,1 qiymatlilik darajasida tekshiring.

$$\alpha = 0.1 \text{ uchun } \Phi_0(Z_{kr}) = \frac{1-\alpha}{2} = \frac{1-0.1}{2} = 0.45.$$

Bundan 2-ilovadagi jadvalga koʻra  $Z_{kr} = 1,65$  va  $S_2 = (-\infty; -1,65) \cup (1,65; +\infty)$ .

Statistik mezonning kuzatilgan qiymatini hisoblaymiz:

$$Z_k = \sqrt{n} \frac{\overline{X} - a_0}{\sigma} = \sqrt{81} \frac{0.8 - 0}{3} = 2.4.$$

 $Z_k = 2.4 > 1.65 = Z_{kr}$ . Demak,  $H_0$  gipoteza  $\alpha = 0.01$  qiymatlilik darajasi bilan rad etiladi.

# σ parametr noma'lum bo'lgan hol

- 1°. X tasodifiy miqdor  $N(a,\sigma^2)$  normal taqsimotga ega boʻlsin.
- 2°. Gipotezalarni kiritamiz:  $H_0: a = a_0, H_1: a > a_0$  (yoki  $a < a_0$ , yoki  $a \ne a_0$ ).
- 3°. Statistik mezon sifatida

$$T = \sqrt{n-1} \frac{\overline{X} - a_0}{S}$$

funksiyani olamiz, bu yerda  $\overline{X}$  –tanlanma oʻrta qiymati,  $S^2$  –tuzatilgan tanlanma dispersiya.

Bunda  $H_0$  gipoteza o'rinli bo'lganda T statistik mezon parametri k = n - 1 bo'lgan Styudent taqsimotiga bo'ysinadi.

- $4^{\circ}$ .  $\alpha$  qiymatlilik darajasini belgilaymiz.
- $5^{\circ}$ .  $\alpha$  qiymatlilik darajasi boʻyicha  $S_2$  kritik sohani topamiz. Bu soha  $H_1$  gipotezaga bogʻliq holda topiladi.
  - 1)  $H_1$ :  $a > a_0$  bo'lganda o'ng tomonlama  $S_2 = (T_{kr}; +\infty)$  kritik soha olinadi.

Kritik nuqta  $T_{kr}$  berilgan  $\alpha$  qiymatlilik darajasi va k = n - 1 parametr boʻyicha Styudent taqsimotining kritik nuqtalari jadvalidan topiladi.

 $6^{\circ}$ . Kuzatuv natijalari boʻyicha  $T_k$  hisoblanadi.

Bunda  $T_k > T_{kr}$ bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

2)  $H_1$ :  $a < a_0$  boʻlganda chap tomonlama  $S_2 = (-\infty; -T_{kr})$  kritik soha olamiz. Bunda  $T_{kr}$  yuqoridagi kabi topiladi.

Bunda  $T_k < -T_{kr}$ bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

3)  $H_1: a \neq a_0$  bo'lganda ikki tomonlama  $S_2 = (-\infty; -T_{kr}) \cup (T_{kr}; +\infty)$  kritik soha olinadi. Bunda kritik nuqta  $T_{kr}$  berilgan  $\frac{\alpha}{2}$  qiymatlilik darajasi va k = n - 1 parametr bo'yicha Styudent taqsimotining kritik nuqtalari jadvalidan topiladi.

Bunda  $|T_k| > T_{kr}$  bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

4-misol. Elektr chiroqlari ishlab chiqaruvchi firmaning ma'lum turdagi chiroqlar uchun normalangan xizmat muddati 1500 soat qilib belgilangan ekan. Yangi ishlab chiqarilgan chiroqlar partiyasini tekshirish uchun n=10 dona chiroq tanlanadi. Bu tanlanma uchun o'rtacha xizmat muddati  $\overline{X}=1410$  soatni va o'rtacha tuzatilgan kvatratik chetlashishi S=90 soatni tashkil qilgan. Olingan ma'lumotlar ishlab chiqarilayotgan chiroqlarning xizmat muddati normalangan xizmat muddatidan farqlanadi degan xulosa chiqarishga asos bo'ladimi ( $\alpha=0,1$  da)?

Gipotezalarni kiritamiz:  $H_0$ : a=1500, ya'ni tanlanma o'rtacha 1500 soatga teng bo'lgan bosh to'plamdan olingan;  $H_1$ :  $a \ne 1500$ , ya'ni tanlanma o'rtacha 1500 soatga teng bo'lgan bosh to'plamdan olinmagan.

Styudent taqsimotining kritik nuqtalari jadvalidan (6-ilova)

$$T_{kr} = t(\alpha; n-1) = t(0,1;9) = 1,83.$$

Statistik mezonning kuzatilgan qiymatini hisoblaymiz:

$$T_k = \sqrt{n-1} \frac{\overline{X} - a_0}{S} = \sqrt{10 - 1} \frac{1410 - 1500}{90} = -3.$$

 $T_k = -3 < -1,83 = T_{kr}$  va  $H_0$  gipoteza  $\alpha = 0,1$  qiymatlilik darajasi bilan qabul qilinadi.

Demak, chiroqlarning oʻrtacha xizmat muddati oʻzgargan va u normalangan xizmat muddatini qanoatlantiradi degan xulosa chiqazish mumkin.

- **1.10.3.** 1°. X tasodifiy miqdor  $N(a, \sigma^2)$  normal taqsimotga ega boʻlisin.
- $2^{\circ}$ . Gipotezalarni kiritamiz:  $H_0$ :  $\sigma^2 = \sigma_0^2$ , ya'ni bosh to'plam dispersiyasi  $\sigma_0^2$  ga teng;  $H_1$ :  $\sigma^2 > \sigma_0^2$  (yoki  $\sigma^2 < \sigma_0^2$ , yoki  $\sigma^2 \neq \sigma_0^2$ ).
  - 3°. Statistik mezon sifatida

$$\chi^2 = \frac{(n-1)S^2}{\sigma_0^2}$$

olinadi, bu yerda  $S^2$  – tanlanmaning tuzatilgan dispersiyasi.

- $4^{\circ}$ .  $\alpha$  qiymatlilik darajasini belgilanadi.
- $5^{\circ}$ .  $\alpha$  qiymatlilik darajasi boʻyicha  $S_2$  kritik sohani topamiz. Bu soha  $H_1$  gipotezaga bogʻliq holda topiladi.
- 1).  $H_1$ :  $\sigma^2 > \sigma_0^2$  boʻlsin. Bunda oʻng tomonlama  $S_2 = (\chi_{kr}^2; +\infty)$  kritik soha tuziladi.  $S_2$  sohaning kritik nuqtasi

$$\alpha = P_{H_0}(\chi^2 \in S_2) = P_{H_0}(\chi^2 > \chi_{kr}^2)$$

tenglama asosida berilgan k = n - 1 va  $\alpha$  bo'yicha  $\chi^2$ taqsimotning kritik nuqtalari jadvalidan topiladi.

6°. Kuzatuv natijalari boʻyicha  $\chi_k^2$  hisoblanadi.

Bunda  $\chi_k^2 > \chi_{kr}^2$  bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

2)  $H_1$ :  $\sigma^2 < \sigma_0^2$ boʻlsin. Bunda chap tomonlama  $S_2 = [0; \chi_{kr}^2)$  kritik soha tuziladi.  $S_2$  sohaning kritik nuqtasi

$$\alpha = P_{H_0}(\chi \in S_2) = P_{H_0}(\chi^2 < \chi_{kr}^2) = 1 - P_{H_0}(\chi^2 > \chi_{kr}^2)$$
 yoki  $P_{H_0}(\chi^2 > \chi_{kr}^2) = 1 - \alpha$  tenglama asosida berilgan  $k = n - 1$  va  $\alpha - 1$  boʻicha  $\chi^2$  taqsimotning kritik nuqtalari jadvalidan topiladi.

Bunda  $\chi_k^2 > \chi_{kr}^2$  bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

3)  $H_1$ :  $\sigma^2 \neq \sigma_0^2$  boʻlsin. Bunda chap tomonlama  $S_2' = [0; \chi_{1kr}^2)$  va oʻng tomonlama  $S_2'' = (\chi_{kr}^2; +\infty)$  sohalardan tashkil topgan  $S_2 = S_2' + S_2''$  ikki tomonlama kritik soha tuziladi.

Berilgan  $\alpha$  ga koʻra chap  $\chi^2_{1kr}$  va oʻng  $\chi^2_{2kr}$  kritik nuqtalar

$$\frac{\alpha}{2} = P_{H_0}(\chi^2 \in S_2') = P_{H_0}(\chi^2 \in S_2'')$$
 tenglamadan topiladi.

U holda

$$P_{H_0}(\chi^2 \in S_2) = P_{H_0}(\chi^2 \in S_2') + + P_{H_0}(\chi^2 \in S_2'') = \frac{\alpha}{2} + \frac{\alpha}{2} = \alpha$$

munosabat o'rinli bo'ladi.

 $\frac{\alpha}{2} = P_{H_0}(\chi^2 \in S_2'') = P_{H_0}(\chi^2 > \chi_{2kr}^2) \text{ tenglama asosida berilgan } k = n - 1 \text{ va } \frac{\alpha}{2}$  boʻyicha jadvaldan  $\chi_{2kr}^2$  kritik nuqta topiladi.

$$\frac{\alpha}{2} = P_{H_0}(\chi^2 \in S_2') = P_{H_0}(\chi^2 < \chi_{1kr}^2) = 1 - P_{H_0}(\chi^2 > \chi_{1kr}^2) \quad \text{yoki } P_{H_0}(\chi^2 > \chi_{1kr}^2) = 1 - \frac{\alpha}{2}$$

tenglik asosida berilgan k = n - 1 va  $1 - \frac{\alpha}{2}$  bo'yicha jadvaldan  $\chi_{1kr}^2$  kritik nuqtani topamiz.

Bunda  $\chi_{1kr}^2 < \chi_k^2 < \chi_{2kr}^2$  boʻlsa  $H_0$  gipoteza qabul qilinadi, aks holda rad etiladi.

5 – misol. n = 21,  $S^2 = 14.3$ ,  $\alpha = 0.02$ ,  $H_0$ :  $\sigma_0^2 = 6.7$ ,  $H_1$ :  $\sigma^2 \neq 6.7$  bo'lsa,  $H_0$  gipotezani tekshiring.

 $\odot$  7-ilovadagi jadvaldan k = n - 1 = 21 - 1 = 20 va  $\frac{\alpha}{2} = 0.01$  parametrlar boʻyicha oʻng kritik nuqta  $\chi^2_{2kr} = 37.6$  va k = n - 1 = 21 - 1 = 20 va  $1 - \frac{\alpha}{2} = 0.99$  parametrlar boʻyicha chap kritik nuqta  $\chi^2_{1kr} = 8.26$  ekanini topamiz.

Statistik mezonning kuzatilgan qiymatini hisoblaymiz:

$$\chi_k^2 = \frac{(n-1)S^2}{\sigma_0^2} = \frac{20 \cdot 14{,}3}{6{,}7} = 42{,}7.$$

 $\chi_k^2 = 42.7 > 37.6 = \chi_{2kr}^2$  boʻlgani uchun  $H_0$  gipoteza  $\alpha = 0.02$  qiymatlilik darajasi bilan rad etiladi.

**1.10.4.** Bosh toʻplam haqidagi gipotezalarni tekshirish muvofiqlik kriteriyalariga (mezonlariga) asoslanadi.

*Muvofiqlik kriteriyasi* deb taqsimot funksiyasining umumiy koʻrinishi haqidagi gipotezani qabul qilish yoki rad etishga imkon beradigan kriteriyaga aytiladi.

Matematik statistikada Pirson ( $\chi^2$ ), Kolmogorov , Fisher, Smirnov va boshqa muvofiqlik kriteriyalari qoʻllaniladi.

## Pirson kriteriyasi

 $1^{\circ}$ . X ustida oʻtkazilgan n ta bogʻliqmas kuzatishlar natijasida olingan tanlanma asosida

$X_{i}$	$\boldsymbol{x}_{_{1}}$	$\boldsymbol{x}_{2}$	•••	$\mathcal{X}_{m}$
$n_{i}$	$n_{_1}$	$n_{2}$	•••	$n_{_m}$

taqsimot qonuni olinadi, bu yerda  $n_i$  – emperik kuzatishlar chastotasi.

 $n_i$  chastotalarga mos  $n_i^*$  nazariy chastotalar taqsimotining turiga bogʻliq ravishda topiladi.

- 1) Taqsimot diskret boʻlganda bu taqsimotdagi kuzatilgan  $x_i$  ( $i = \overline{1,m}$ ) variantalarning  $p_i = P(X = x_i)$  ehtimollari hisoblanadi va  $n_i^* = np_i$  nisbiy chastotalar topiladi, bu yerda  $n = \sum_{i=1}^{m} n_i$  tanlanma hajmi.
- 2) Taqsimot uzluksiz boʻlganda barcha variantalar yotgan [a;b]  $(a = \min x_i, b = \max x_i, i = \overline{1,m})$  kesmani bir xil uzunlikdagi m ta  $(x_j; x_{j+1})$  qismiy oraliqlarga ajratiladi. Taqsimot qonuni (yoki tanlanma) asosida bu qismiy oraliqlarga tushgan  $x_i$  variantalar soni, ya'ni  $n_j$   $(j = \overline{1,m})$  emperik chastotalar aniqlanadi. Taxmin qilinayotgan taqsimot qonuni yordamida  $P_j = P_{H_0}(x_j < X < x_{j+1})$  ehtimollar hisoblanadi. va  $n_j^* = np_j$  nisbiy chastotalar topiladi, bu yerda  $n = \sum_{j=1}^m n_j$  tanlanmaning hajmi.
- $2^{\circ}$ . Gipotezalarni kiritamiz:  $H_{\scriptscriptstyle 0}$ : taqsimot qonuni J qonundan iborat boʻlsin.
  - 3°. Statistik mezon sifatida

$$\chi^{2} = \sum_{j=1}^{m} \frac{(n_{j} - n_{j1}^{*})^{2}}{n_{j}^{*}}$$

ni olinadi. Bunda  $H_0$  gipoteza oʻrinli va  $np_i > 5$  boʻlsa, u holda  $\sum_{i=1}^m \xi_i^2$  tasodifiy miqdor k erkinlik darajali  $\chi^2$  taqsimotga boʻysinadi.

k erkinlik daraja J taqsimotga bogʻliq holda k = m - r - 1 tenglikdan topiladi, bu yerda r - J taqsimotning parametrlari soni. Masalan, J Puasson taqsimoti boʻlsa r = 1, normal taqsimot boʻlsa r = 2 boʻladi.

- 4°. α qiymatlilik darajasini belgilaymiz.
- 5°.  $\alpha$  qiymatlilik darajasi boʻyicha oʻng tomonlama  $S_2 = (\chi_{kr}^2; +\infty)$  kritik sohani olamiz.

Bunda:  $k \le 30$  bo'lganda  $\chi_{kr}^*$  kritik nuqta

$$\alpha = P_{H_0}(\chi^2 \in S_2) = P_{H_0}(\chi^2 > \chi_{kr}^2)$$

tenglama boʻyicha erkinlik darajasai k = m - r - 1 boʻlgan  $\chi^2$  taqsimot jadvalidan topiladi; n > 30 boʻlganda kritik nuqta normal taqsimotdan foydalanib topiladi.

6°. Kuzatuv natijalari boʻyicha  $\chi_k^2$  ni hisoblaymiz.

Bunda  $\chi_k^2 > \chi_{kr}^2$  bo'lsa  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

Izohlar.

- 1. Pirson kriteriyasida tanlanma hajmi yetarlicha katta  $(n \ge 50)$  boʻlishi kerak;
- 2. Har bir  $(x_j; x_{j+1})$  qismiy oraliq kamida 5–8 ta variantani oʻz ichiga olishi kerak;
- 3. Hisoblashni soddalashtirish uchun statistik mezonni  $\chi^2 = \sum_{j=1}^m \frac{n_j^2}{n_j^*} n$  kabi olish mumkin.
- 6-misol. Bosh toʻplam normal taqsimotga boʻysinishi haqidagi $H_0$  gipotezani tekshirish uchun tanlanma asosida emperik  $n_j$  va nazariy  $n_j^*$  chastotlar topilgan:

$n_{j}$	8	16	35	72	60	53	36
$n_j^*$	5	12	39	81	65	49	29

 $\alpha = 0.05$  qiymatlilik darajasida  $H_0$  gipotezani tekshiring.

Chastotalarning hajmlarini hisoblaymiz:

$$\sum_{j=1}^{7} n_j = 8 + 16 + 35 + 72 + 60 + 53 + 36 = 280;$$
  
$$\sum_{j=1}^{7} n_j^* = 5 + 12 + 39 + 81 + 65 + 49 + 29 = 280.$$

 $\chi^2$ kriteriyaning kuzatilgan  $\chi_k^2$ qiymatlarini jadval tarzida keltiramiz:

j	$n_{j}$	$n_{j}^{*}$	$n_j - n_j^*$	$(n_j - n_j^*)^2$	$\frac{(n_j - n_j^*)^2}{n_j^*}$
1	8	5	3	9	1,80
2	16	12	4	16	1,33
3	35	39	<b>–4</b>	16	0,41
4	72	81	<b>–</b> 9	81	1,00
5	60	65	-5	25	0,38
6	53	49	4	16	0,33
7	36	29	7	49	1,69
$\sum_{i}$	280	280			6,94

Jadvalga muvofiq:  $\chi_k^2 = 6.94$ , m = 7, r = 2, chunki taqsimot normal.

U holda k=7-2-1=4. k=4,  $\alpha=0.05$  parametrlarda 7-ilovadagi jadvalidan topamiz:  $\chi_{kr}^2=9.5$ .  $\chi_k^2=6.94 < 9.5 = \chi_{rk}^2$ .

Demak,  $H_0$  gipoteza qabul qilinadi.

# Kolmogorov kriteriyasi

- 1°. X belgili bosh toʻplam va hajmi n ga teng boʻlgan  $X_1, X_2, ..., X_n$  tanlanma va  $F_n^*(x)$  emperik taqsimot funksiyasi berilgan boʻlsin.
  - $2^{\circ}$ . Gipotezalarni kiritamiz:  $H_0$ : taqsimot qonuni F(x) boʻlsin.
  - 3°. Statistik mezon sifatida

$$D_n = \max |F(x) - F_n^*(x)|$$

olinadi.

Bunda istalgan uzluksiz F(x) funksiya uchun

$$\lim_{n\to\infty} P\left(D_n < \frac{\lambda}{\sqrt{n}}\right) = K(\lambda)$$

bo'ladi, bu yerda  $K(\lambda) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} (-1)^k e^{-2k^2 \lambda^2}$ .

- $4^{\circ}$ .  $\alpha$  qiymatlilik darajasini belgilaymiz.
- 5°.  $K(\lambda_{\alpha}) = 1 \alpha$  tenglama ildizlari uchun ( $n \ge 20$  da) tuzilgan

α	0,1	0,05	0,02	0,01	0,001
$\lambda_{\alpha}$	1.224	1,358	1,520	1,627	1,950

jadvalidan  $\alpha$  qiymatlilik darajasiga mos  $\lambda_{\alpha}$  topiladi.

6°. Kuzatuv natijalari boʻyicha *D*, ni hisoblaymiz.

Agar bunda  $D_n > \frac{\lambda_a}{\sqrt{n}}$  bo'lsa,  $H_0$  gipoteza rad etiladi, aks holda qabul qilinadi.

7-misol. Tanga 4040 marta tashlanadi (Byuffon).  $n_1 = 2048$  marta gerb tomon tushish va  $n_2 = 1992$  marta raqam tomoni tushish kuzatildi. Bu natijalar tanganing simmetrikligi haqidagi  $H_0$  gipotezaga mos kelishini Kolmogorov kriteriyasi bilan tekshiring ( $\alpha = 0.05$ ).

 $\Rightarrow$  X tasodifiy miqdor ikkita qiymat qabul qiladi:  $x_1 = -1$  (raqam),  $x_2 = 1$  (gerb).

Bunda 
$$H_0$$
:  $P(X = -1) = P(X = 1) = \frac{1}{2}$ .

F(x) va  $F_n^*(x)$  larni tuzamiz:

$X_{i}$	-1	1		0, $agar x - 1$ ,
$n_{i}$	1992	2048	dan	$F(x) = \begin{cases} 0,493, \ agar -1 < x \le 1, \end{cases}$
$p_{i}^{*}$	0,493	0,507		1, agar x > 1.

Bundan

$$D_n = \max |F(x) - F_n^*(x)| = |0.5 - 0.493| = 0.007.$$

Kolmogorov taqsimoti jadvaliga koʻra

$$K(\lambda_{\alpha}) = 1 - 0.05 = 0.05 \text{ da } \lambda_{\alpha} = 1.358.$$

U holda

$$D_0 = \frac{1,358}{\sqrt{4040}} \approx 0,021.$$

Bunda

$$D_n = 0.007 < 1.358 = D_{\lambda}$$
.

Demak,  $H_0$  gipoteza qabul qilinadi.

# Mashqlar

**1.10.1.**  $\sigma^2 = 4$ , n = 36,  $\overline{X} = 6.2$  da  $H_0$  gipotezani  $H_1$  gipotezada

 $\alpha$  qiymatlilik darajasi bilan tekshiring: 1)  $H_0: a = 6, H_1: a > 6, \alpha = 0,1;$ 

2)  $H_0: a = 5, H_1: a \neq 5, \alpha = 0.05;$ 

3)  $H_0$ : a = 7,  $H_1$ : a < 7,  $\alpha = 0.01$ .

**1.10.2.** Atirgul ko'chatlarining bo'yi o'rtachasi a = 43 sm. va dispersiyasi  $\sigma^2 = 9$  ga teng bo'lgan normal taqsimotga ega. 15 dona ko'chat o'tqazilishi kerak bo'lgan maydonga o'g'itlar normadan ikki barobar ko'p solingan. Bunda ko'chatlarning o'rtacha bo'yi 46 sm. ga etgan. Normadan ortiqcha solingan o'g'itlar foyda bermadi degan xulosa chiqarishga asos bormi?

**1.10.3.**  $S = 1,2, n = 16, \overline{X} = 12,4 \text{ da } H_0 \text{ gipotezani } H_1 \text{ gipotezada } \alpha$ 

qiymatlilik darajasi bilan tekshiring:

1)  $H_0: a = 11.8, H_1: a \neq 11.8, \alpha = 0.02;$ 

2)  $H_0: a = 12, H_1: a > 12, \alpha = 0.05;$ 

3)  $H_0: a = 13, H_1: a < 13, \alpha = 0,1.$ 

**1.10.4.** Kofe 100 gr. li idishlarga avtomat uskunada qadoqlanadi. Qadoqlanayotgan idishning ogʻirligi aniq ogʻirlikdan farq qilsa uskuna sozlanadi. Ma'lum vaqtda qadoqlanayotgan idishlar ajratib olinib, ularning o'rtacha og'irligi tekshiriladi va og'irlikdan chtlasishi hisoblanadi. 30 dona qadoqlangan idishlar ogʻirliklari tahlili natijasida ularning oʻrtacha ogʻirligi  $\overline{X}$  = 102,4 va tuzatilgan o'rtacha kvadratik chetlashishi S = 18,54 ekani aniqlangan. Uskunani cozlash zaruriyati bormi? (Qiymatlilik darajasi  $\alpha = 0.05$ ).

**1.10.5.**  $S^2 = 16.2$ , n = 21 da  $H_0$  gipotezani  $H_1$  gipotezada  $\alpha$  qiymatlilik darajasi bilan tekshiring:

- 1)  $H_0: \sigma_0^2 = 15$ ,  $H_1: \sigma^2 > 15$ ,  $\alpha = 0.01$ ;
- 2)  $H_0: \sigma_0^2 = 17$ ,  $H_1: \sigma^2 < 17$ ,  $\alpha = 0.05$ ;
- 3)  $H_0: \sigma_0^2 = 16$ ,  $H_1: \sigma^2 \neq 16$ ,  $\alpha = 0.02$ .

**1.10.6.**  $S^2 = 0.24$ , n = 17 da  $H_0$  gipotezani  $H_1$  gipotezada  $\alpha$  qiymatlilik darajasi bilan tekshiring:

- 1) $H_0: \sigma_0^2 = 0.18, \ H_1: \sigma^2 > 0.18, \ \alpha = 0.05;$
- 2) $H_0$ :  $\sigma_0^2 = 0.20$ ,  $H_1$ :  $\sigma^2 < 0.20$ ,  $\alpha = 0.01$ ;
- 3) $H_0: \sigma_0^2 = 0.16$ ,  $H_1: \sigma^2 \neq 0.16$ ,  $\alpha = 0.02$ .

**1.10.7.** Bosh toʻplamdan olingan tanlanma asosida emperik  $n_j$  va nazariy  $n_j^*$  chastotalar topilgan:

	$n_{j}$							
1)	$n_{j}^{*}$	5	8	34	70	62	43	28

						66		
<i>2)</i>	$n_{j}^{*}$	4	5	28	63	62	42	36

 $\alpha$  = 0,05 qiymatlilik darajasida bosh toʻplamning normal taqsimotga boʻysinishi haqidagi  $H_0$  gipotezani Pirson kriteriyasi bilan tekshiring.

**1.10.8.** Bosh toʻplamdan olingan tanlanma asosida emperik  $n_j$  va nazariy  $n_j^*$  chastotalar topilgan:

	$X_{j}$	- 2	-1	0	1	2	3	4
1)	$n_{j}$	23	27	30	38	46	29	7
	$n_j^*$	25	20	23	42	40	34	16

	$\boldsymbol{x}_{j}$	-5	-3	-1	0	1	3	5
2)	$n_{j}$	28	16	33	41	47	25	10
	$n_j^*$	18	30	40	22	36	31	23

 $\alpha$  = 0,01 qiymatlilik darajasida bosh toʻplamning normal taqsimotga boʻysinishi haqidagi  $H_0$  gipotezani Pirson kriteriyasi bilan tekshiring.

# 1.11. KORRELYATSION ANALIZ

# Korrelyatsion bogʻlanish. Chiziqli korrelyasiya. Chiziqli boʻlmagan korrelyasiya. Korrelyatsiya bogʻlanishi zichligini baholash

**1.11.1.** *X* tasodifiy miqdorning mumkin boʻlgan har bir qiymatiga *Y* tasodifiy miqdorning mumkin boʻlgan bitta qiymati mos qoʻyilgan bogʻlanishga *funksional bogʻlanish* deyiladi.

X tasodifiy miqdorning mumkin boʻlgan har bir qiymatiga Y tasodifiy miqdorning biror taqsimoti mos qoʻyilgan bogʻlanishga *statistik bogʻlanish* deyiladi.

Statistik bogʻlangan X va Y tasodifiy miqdorlar uchun Y ning belgilangan X larda hisoblangan matematik kutilishiga (oʻrta qiymatiga) *shartli* oʻrta qiymat deyiladi va  $\bar{y}_x$  bilan belgilanadi.

Korrelyasiya bogʻlanishining tenglamasi  $\bar{y}_x = \varphi(x)$  ga Y tasodifiy miqdorning X tasodifiy miqdor boʻyicha regressiya tenglamasi deyiladi. Bunda  $\varphi(x)$  funksiya regressiya funksiyasi,  $\varphi(x)$  funksiyaning grafigi regressiya chizigʻi deb ataladi.

X va Y tasodifiy miqdorlar orasidagi korrelyatsiya bogʻlanishi odatda korrelyatsiya jadvali yordamida beriladi:

Y X	$\mathcal{Y}_1$	${\mathcal Y}_2$	•••	$\mathcal{Y}_{m}$	$\sum_{j=1}^{m} n_{ij}$
$x_1$	$n_{11}$	$n_{12}$	•••	$n_{_{1m}}$	$\sum_{j=1}^{m} n_{1j}$
$x_2$	$n_{_{21}}$	$n_{22}$		$n_{2m}$	$\sum_{j=1}^{m} n_{2j}$
	•••	•••			•••
$\mathcal{X}_k$	$n_{_{k1}}$	$n_{k2}$		$n_{_{km}}$	$\sum_{j=1}^m n_{kj}$
$\sum_{i=1}^{k} n_{ij}$	$\sum_{i=1}^k n_{i1}$	$\sum_{i=1}^{k} n_{i2}$		$\sum_{i=1}^{k} n_{im}$	n

Bunda  $x_1, x_2, ..., x_k; y_1, y_2, ..., y_m - X$  va Y tasodifiy miqdorlarning kuzatilgan qiymatlari (diskret tasodifiy miqdorlar uchun) yoki intervallarining oʻrtalari (uzluksiz tasodifiy miqdorlar uchun);  $n_{ij} - (x_i, y_i)$  juftlik uchraydigsan chastota;  $n = \sum_{i=1}^{k} \sum_{j=1}^{m} n_{ij}$ . Korrelyasiya jadvalini funksional bogʻlanish bilan almash-

tirish uchun jadvaldagi har bir  $x_i$  qiymatning  $\overline{y}_i = \frac{\sum_{j=1}^m y_j n_{ij}}{n_i}$  shartli qiymatlari hisoblanadi, bu yerda  $n = \sum_{j=1}^m n_{ij}$ .

X va Y orasidagi korrellatsiya bogʻlanishining koordinata tekisligi nuqtalari bilan berilgan geometrik tasviriga *korrelyasiya maydoni* deyiladi.

Korrelyatsiya maydonining  $(x_i; \overline{y}_i)$  nuqtalarni tutashtiruvchi siniq chizigʻiga Yning X boʻyicha emperik regressiya chizigʻi deyiladi.

Agar emperik regressiya chizigʻi unga yaqin boʻlgan biror silliq chiziq bilan almashtirilsa, bu chiziqqa *nazariy regressiya chizigʻi* deyiladi.

# 1.11.2. Chiziqli korrelyatsiyada nazariy regressiya tenglamasi

$$y_x = b_0 + b_1 x$$

koʻrinishda izlanadi. Bunda  $b_0$  va  $b_1$  noma'lum parametrlarni bir nechta usul bilan topish mumkin.

Parametrlarni topishning eng kichik kvadratlar usulida  $b_0$  va  $b_1$  noma'lum parametrlar

$$S = \sum_{i=1}^{k} (y_{x_i} - \overline{y}_i)^2 n_i = \sum_{i=1}^{k} (b_0 + b_1 x_i - \overline{y}_i)^2 n_i$$

funksiyaning minununga erishishi shartidan keltirib chiqariladigan

$$\begin{cases} b_0 + b_1 \overline{x} = \overline{y}, \\ b_0 \overline{x} + b_1 \overline{x^2} = \overline{xy}, \end{cases}$$

sistemadan topiladi va Y ning X boʻyicha regressiya tenglamasi

$$y_x - \overline{y} = \rho_{vx}(x - \overline{x})$$

koʻrinishga keltiriladi. Bunda

$$\rho_{yx} = b_1 = \frac{\overline{xy} - \overline{x} \cdot \overline{y}}{\overline{x^2} - \overline{x}^2} = \frac{\overline{xy} - \overline{x} \cdot \overline{y}}{\overline{\sigma}_x^2} = \frac{\mu}{\overline{\sigma}_x^2},$$

kattalik Y ning X boʻyicha tanlanma regressiya koeffitsiyenti (yoki regressiya koeffitsiyenti) deb ataladi, bu yerda

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^{k} x_i n_i}{n}, \quad \bar{y} = \frac{\sum_{j=1}^{m} y_j n_j}{n}, \quad \bar{x}^2 = \frac{\sum_{i=1}^{k} x_i^2 n_i}{n}, \quad \bar{x}y = \frac{\sum_{i=1}^{k} \sum_{j=1}^{m} x_i y_j n_{ij}}{n}.$$

 $\mu = \overline{xy} - \overline{x} \cdot \overline{y}$  kattalikka tanlanma *korrelyatsiya momenti* yoki *tanlanma kovariatsiya* deyiladi.

X ning Y boʻyicha regressiya tenglamasi

$$x_{y} - \overline{x} = \rho_{xy}(y - \overline{y}),$$

koʻrinishga keltiriladi, bu yerda

$$\rho_{xy} = \frac{\overline{xy} - \overline{x} \cdot \overline{y}}{\overline{y^2} - \overline{y}^2} = \frac{\overline{xy} - \overline{x} \cdot \overline{y}}{\overline{\sigma}_y^2} = \frac{\mu}{\overline{\sigma}_y^2}; \quad \overline{\sigma}_y^2 = \overline{y^2} - \overline{y}^2.$$

**1.11.3.** Chiziqli boʻlmagan emperik regressiya chizigʻi parabolaga yaqin boʻlsa, u holda uning nazariy regressiya tenglamasi

$$y_{x} = b_{0} + b_{1}x + b_{2}x^{2}$$

koʻrinishda izlanadi. Bunda  $b_0$ ,  $b_1$  va  $b_2$  nomaʻlum parametrlar

$$S = \sum_{i=1}^{k} (y_{x_i} - \overline{y}_i)^2 n_i = \sum_{i=1}^{k} (b_0 + b_1 x_i + b_2 x_i^2 - \overline{y}_i)^2 n_i$$

funksiyaning minununga erishishi shartidan keltirib chiqariladigan

$$\begin{cases} b_0 \sum_{i=1}^k n_i + b_1 \sum_{i=1}^k x_i n_i + b_2 \sum_{i=1}^k x_i^2 n_i = \sum_{i=1}^k \overline{y}_i n_i, \\ b_0 \sum_{i=1}^k x_i n_i + b_1 \sum_{i=1}^k x_i^2 n_i + b_2 \sum_{i=1}^k x_i^3 n_i = \sum_{i=1}^k x_i \overline{y}_i n_i, \\ b_0 \sum_{i=1}^k x_i^2 n_i + b_1 \sum_{i=1}^k x_i^3 n_i + b_2 \sum_{i=1}^k x_i^4 n_i = \sum_{i=1}^k x_i^2 \overline{y}_i n_i \end{cases}$$

sistemadan topiladi.

Chiziqli boʻlmagan

$$y_{x} = \frac{b}{x}$$
,  $y_{x} = ba^{x}$ ,  $y_{x} = be^{x}$ ,  $y_{x} = bx^{n}$ 

koʻrinishdagi korrelyatsiyalar tenglikning har ikkala tomonini logarifmlash va belgilashlar kiritish orqali chiziqli korrelyatsiyaga keltiriladi.

Ixtiyoriy chiziqli boʻlmagan  $\varphi(x)$  funksiyaning  $y = a\varphi(x) + b$  koʻrinishdagi chiziqli boʻlmagan korrelyatsiyalarda  $z = \varphi(x)$  belgilash kiritish orqali chiziqli korrelyatsiya hosil qilinadi.

**1.11.4.** Chiziqli korrelyatsiyada *X* va *Y* tasodifiy miqdorlar bogʻlanishi zichligining bahosi sifatida oʻrtacha kvadratik chetlashshlarning oʻzgarishiga asoslangan

$$r = \rho_{yx} \frac{\overline{\sigma}_{x}}{\overline{\sigma}_{y}}$$
 yoki  $r = \frac{\overline{xy} - \overline{x} \cdot \overline{y}}{\overline{\sigma}_{x} \overline{\sigma}_{y}}$ 

kattalik olinadi. Bu kattalik *tanlanma koppelyatsiya koeffitsiyenti* (yoki *koppelyatsiya koeffitsiyenti* ) deb ataladi. Korrelyatsiya koeffitsiyenti X bir  $\overline{\sigma}_x$  ga ortganda Y ning ortacha nechta  $\overline{\sigma}_y$  ga oʻzgarishini koʻrsatadi.

Tanlanma korrelyatsiya koeffitsiyenti quyidagi xossalarga ega:

- $1^{\circ}$ .  $-1 \le r \le 1$ ;
- $2^{\circ}$ . |r| qancha katta boʻlsa korrelyatsiya bogʻlanishi shuncha zich boʻladi;
- $3^{\circ}$ . |r|=1da korrelyatsion bogʻlanish funksional bogʻlanishga aylanadi;
- $4^{\circ}$ . r = 0 bo'lsa, X va Y tasodifiy miqdorlar orasida chiziqli bog'lanish mavjud bo'lmaydi.

Chishiqli boʻlmagan korrelyatsiyada *X* va *Y* tasodifiy miqdorlar orasidagi korrelyatsiya bogʻlanishi zichligi *tanlanma korrelyatsion nisbat* deb ataluvchi ushbu

$$\eta_{yx} = +\sqrt{1 - \frac{\overline{\sigma}_x^2}{\overline{\sigma}_y^2}}$$

kattalik bilan baholanadi. Bunda  $\eta_{,\scriptscriptstyle yx} \to 1$  da X va Y tasodifiy miqdorlar

orasidagi bogʻlanish zichlashib boradi va  $\eta_{,x} = 1$  da funksional bogʻlanishga aylanadi.

1-misol. Bir tipdagi 50 ta korxonaning sytkalik mahsulot ishlab chiqarishi *Y* (t) va asosiy ishlab chiqarish fondlari *X* (mln.soʻm) berilgan.

X Y	9	13	17	21	25	$\sum_{j=1}^{m} n_{ij}$
22,5	2	1	-	-	-	3
27,5	3	6	4	-	-	13
32,5	-	3	11	7	-	21
37,5	ı	1	2	6	2	11
42,5	ı	1	1	1	1	2
$\sum_{i=1}^k n_{ij}$	5	11	17	14	3	50

- 1) Y ning X boʻyicha regressiya tenglamasini tuzing; 2) Asosiy ishlab chiqarish fondlari X va korxonalarning sutkalik ishlab chiqarishi Y orasidagi bogʻlanish zichligini baholang.
- $\odot$  1) Korrelyatsion jadvalga muvofiq har bir  $x_i$  uchun shartli oʻrta qiymatlarni topamiz:

$$\overline{y}_1 = \frac{1}{3}(9 \cdot 2 + 13 \cdot 1) = 10,3; \qquad \overline{y}_2 = \frac{1}{13}(9 \cdot 3 + 13 \cdot 6 + 17 \cdot 4) = 13,3;$$

$$\overline{y}_3 = \frac{1}{21}(13 \cdot 3 + 17 \cdot 11 + 21 \cdot 7) = 17,8;$$

$$\overline{y}_4 = \frac{1}{11}(13 \cdot 1 + 17 \cdot 2 + 21 \cdot 6 + 25 \cdot 2) = 20,3;$$

$$\overline{y}_5 = \frac{1}{2}(21 \cdot 1 + 25 \cdot 1) = 23.$$

Kerakli yigʻindilarni hisoblaymiz:

$$\sum_{i=1}^{5} x_i n_i = 22,5 \cdot 3 + 27,5 \cdot 13 + 32,5 \cdot 21 + 37,5 \cdot 11 + 42,5 \cdot 2 = 1605;$$

$$\sum_{i=1}^{5} x_i^2 n_i = 22,5^2 \cdot 3 + 27,5^2 \cdot 13 + 32,5^2 \cdot 21 + 37,5^2 \cdot 11 + 42,5^2 \cdot 2 = 52612,5;$$

$$\sum_{j=1}^{5} y_j n_j = 9 \cdot 5 + 13 \cdot 11 + 17 \cdot 17 + 21 \cdot 14 + 25 \cdot 3 = 846;$$

$$\sum_{i=1}^{5} \sum_{j=1}^{5} x_i y_j n_{ij} = 22,5 \cdot 9 \cdot 2 + 22,5 \cdot 1 \cdot 13 + \dots + 42,5 \cdot 1 \cdot 21 + 42,5 \cdot 1 \cdot 25 = 27875.$$

Regressiya tenglamasining tanlanma xarakteristikalari va parametrlarini aniqlaymiz:

$$\overline{x} = \frac{1605}{50} = 32,1;$$
  $\overline{y} = \frac{846}{50} = 16,92;$   $\overline{\sigma}_{x}^{2} = \frac{52612,5}{50} - 32,1^{2} = 21,84;$   $\mu = \frac{27895}{50} - 32,1 \cdot 16,92 = 14,768;$   $\rho_{yx} = \frac{14,768}{21.84} = 0,6762.$ 

Demak, regressiya tenglamasi:

$$y_x - 16,92 = 0,6762(x - 32,1)$$

yoki

$$y_x = 0.6762x - 4.79$$
.

2)  $\overline{\sigma}_{v}$  ni topish uchun avval

$$\sum_{j=1}^{5} y_{j}^{2} n_{j} = 9^{2} \cdot 5 + 13^{2} \cdot 11 + 17^{2} \cdot 17 + 21^{2} \cdot 14 + 25^{2} \cdot 3 = 15226$$

yigʻindini topamiz.

U holda

$$\overline{\sigma}_y^2 = \frac{15226}{50} - 16,92^2 = 18,2336.$$

Korrelyatsiya koeffitsiyentini topamiz:

$$r = 0.6762 \sqrt{\frac{21.84}{18.2336}} = 0.6762 \cdot 1.0944 = 0.74$$
.

Demak, X va Y lar orasidagi bogʻlanish toʻgʻri chiziqli va etarlicha zich.

# Mashqlar

- **1.11.1.** *X* va *Y* tasodifiy miqdorlar orasidagi bogʻlanish oʻrganilganida bu miqdorlarning mos qiymatlarini oʻlchash natijalari jadvali olingan:
  - 1)  $x_i$ : 0,3 0,4 0,5 0,5 0,6 0,7 0,8 0,9 0,9 1,0 1,1 1,4

$$y_i$$
: 0,2 0,8 1,2 1,1 1,8 2,5 3,1 3,4 3,8 4,1 4,4 5,9

Y ning X boʻyicha  $y_x = b_0 + b_1 x$  regressiya tenglamasini tuzing va ular orasidagi bogʻlanish zichligini baholang.

2) 
$$x_i$$
: 1,3 1,5 1,5 1,8 1,9 2,0 2,1 2,4 2,4 2,5  $y_i$ : 0,2 0,8 1,2 1,1 1,8 3,2 2,5 3,1 3,4 3,8

Y ning X boʻyicha  $y_x = b_0 + b_1 x + b_2 x^2$  regressiya tenglamasini tuzing va ular orasidagi bogʻlanish zichligini baholang.

## 1-NAZORAT ISHI

- 1-2. Hodisalarning ehtimollarini topishga oid masalalarni yeching.
- 3. Berilfan X diskret tasodifiy miqdorning taqsimot qonunini va taqsimot funksiyasini toping. F(X), M(X), D(X),  $P(a < X \le b)$  larni hisoblang.

#### 1-variant

- 1. Qutida 7 ta qizil va 13 ta koʻk qalam bor. Tavakkaliga olingan 3 ta qalamning: 1) barchasi bir xil rangli chiqishi; 2) kamida 2 tasi qizil rangli chiqishi ehtimolini toping.
- 2. Savdo firmasiga kompyuterlar uchta ta'minotchidan 8:5:7 nisbatda keltirilgan. Ta'minotchilar kompyuterlarining mos ravishda 85, 90 va 75 %i uchun kafolat muddatida ta'mir talab qilinmaydi. 1) Savdo firmasiga keltirilgan kompyuter uchun kafolat muddatida ta'mir talab qilinmasligi ehtimolini toping. 2) Sotilgan kompyuter kafolat muddatida ta'mirlandi. Uning birinchi ta'minotchidan keltirilgan bo'lishi ehtimolini toping.
- **3.** Savdo firmasidagi 10 ta kompyuterdan 4 tasi "Samsung" rusumli. Firmada 3 ta kompyuter sotilgam. X sotilgan kompyuterlarning "Samsung" rusumlilari sonidan iborat tasodifiy miqdor, a = 1, b = 3.

## 2-variant

- 1. Koʻprik yakson boʻlishi uchun unga bitta bomba tushishi etarli. Agar koʻprikka tushishi ehtimollari 0,3, 0,4, 0,7, 0,8 ga teng boʻlgan 4 ta bomba tashlangan boʻlsa, koʻprikning yakson boʻlishi ehtimolini toping.
- **2.**Uchta qutining har birida 6 ta qora va 4 ta oq shar bor. Birinchi qutidan tavakkaliga bitta shar olinadi va ikkinchisiga solinadi, keyin ikkinchi qutidan tavakkaliga bitta shar olinadi va uchinchi qutiga solinadi. Uchinchi qutidan tavakkaliga olingan sharning oq boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Ikkita samolyot nishonga tekkuncha galma-galdan bomba tashlaydi. Birinchi samolyotning nishonni aniq moʻljalga olishi ehtimoli 0,7 ga, ikkinchisiniki 0,8 ga teng. Samolyotlarning har birida 3 tadan bomba bor. X –tashlangan bombalar soni, a = 3, b = 5.

## 3-variant

- **1.** Ishchi 4 ta stanokka xizmat koʻrsatadi. Bir soat davomida stanoklarda ishchining sozlash uchun aralashuvi talab qilinmasligi ehtimollari mos ravishda 0,2, 0,25, 0,6 va 0,4 ga teng. Bir soat davomida birorta ham stanokda ishchining aralashuvi talab qilinmasligi ehtimolini toping.
- **2.** Uchta ovchi ayiqqa qarata bir yoʻla oʻq uzushdi. Ayiq bitta oʻq bilan oʻldirildi. Birinchi, ikkinchi va uchinchi ovchilarning nishonga tekkasishi ehtimollari mos ravishda 0,6, 0,5, 0,4 ga teng. Ayiq uchinchi mergan tomonidan oʻldirilgan boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Nazorat 3 ta test savolidan iborat. Hr bir testda 4 ta javob berilgan bo'lib, ulardan 1 tasi to'g'ri. X –topilgan to'g'ri. javoblar soni, a = 1, b = 2.

#### 4-variant

- 1. Elektr zanjirida  $K_1$  element ishdan chiqsa yoki  $K_2$  va  $K_3$  elementlar birgalikda ishdan chiqsa uzilish roʻy beradi. Elementlarning bir-biriga bogʻliq boʻlmagan holda ishdan chiqishi ehtimollari mos ravishda 0,1, 0,2 va 0,3 ga teng boʻlsa, elektr zanjirida yzilish roʻy berishi ehtimolini toping.
- 2. Do'konga to'rtta zavodda tayyorlangan bir xil elektr yoritgichlari qabul qilib olindi: birinchisidan 350 dona, ikkinchisidan 625 dona, ucchinchisidan 245 dona va to'rtinchisidan 850 dona. Yoritgichlar 1500 soatdan ortiq vaqt yonishi ehtimollari zavodlar uchun mos ravishda 0,25, 0,30, 0,40 va 0,75 ga teng. Do'kon tokchalariga yoritgichlar aralashtirib terib chiqiladi. Sotilgan yoritgichning 1500 soatdan ko'p vaqt yonishi ehtimolini toping.
- **4.** Oilada o'gil bola tug'ilishi ehtimoli 0,5 ga teng. X 3 farzandli oiladagi qiz bolalar soni, a = 1, b = 2.

#### 5-variant

- 1. Do'konga mahsulot uchta firmadan 5:8:7 nisbatda keltirilgan. Firmalar mahsulotlarining mos ravishda 90, 85 va 75 %i standart. Do'kondan tavakkaliga olingan mahsulotning nostandart bo'lishi ehtimolini toping.
- 2. 15 ta sinov biletining har birida ikkitadan savol boʻlib, ular takrorlanmaydi. Talaba 25 ta savolga tayyorlangan. Talaba sinovdan oʻtishi uchun tushgan biletdagi 2 ta savolga yoki biletdagi 1 ta savolga va 1 ta qoʻshimcha savolga javob berishi yetarli boʻlsa, talabaning sinovdan oʻtishi ehtimolini toping.

3. Merganning bitta otishda oʻqni nishonga tekkazishi ehtimoli 0,8 ga teng. U har bir tekkazgan oʻqi uchun 5 ochko oladi, xatosi uchun ochko olmaydi. X-3 ta oʻq otilganda merganning toʻplagan ochkolari soni, a=0, b=2.

### 6-variant

- **1.** Qirqma alfavitning 7 ta harfidan "ALLAQANDAY" soʻzi tuzilgan. Bu harflar sochilib ketgan va qaytadan ixtiyoriy tartibda yigʻilgan. Quyidagi soʻzlar chiqishi ehtimollarini toping: 1) "ALLAQANDAY", 2) "QALAY".
- 2. Omborga 1000 ta avtomobil shinasi keltirildi. Ularning 260 tasi birinchi korxonada, 400 tasi ikkinchi korxonada va 340 tasi uchinchi korxonada tayyorlangan. Shinaning nostandart boʻlib chiqishi ehtimoli korxonalar uchun mos ravishda 0,08, 0,025 va 0,04 ga teng. Tavakkaliga olingan shina nostandart boʻlib chiqdi. Bu shinaning ikkinchi korxonada tayyorlanganligi ehtimolini toping.
- **3.** Omborda 12 % nostandart detal bor. Tavakkaliga 5 ta detal olinadi. X olingan detallardan nostandart detallar soni, a = 1, b = 2.

## 7-variant

- 1. 12 ta qiz va 18 ta oʻgʻil talabasi bor guruhdan 1-anjumanga 2 ta vakil joʻnatildi. Soʻngra yana 2 ta vakil 2-anjumanga joʻnatildi. Joʻnatilgan vakillarning barchasi qiz bola boʻlishi ehtimolini toping.
- **2.** Do'konga uchta firmada ishlab chiqarilgan sovutgichlar keltirildi: ularning 30 % i birinchi, 50 % i ikkinchi va qolganlari uchinchi firmada ishlab chiqarilgan. Firmalar ishlab chiqargan sovutgichlarining mos ravishda 5, 4 va 3 %i nuqsonga ega. Sotilgan sovutchisninh nuqsonga ega bo'lmasligi ehtimolini toping.
- **3.** Avtomobil 4 ta svetoforga duch keladi. Svetoforlarning har biri 0,5 ehtimol bilan yoʻlni ochadi yoki harakatni taqiqlaydi. X avtomobilning birinchi toʻxtashigacha oʻtgan svetoforlari soni, a = 2, b = 4.

## 8-variant

1. Qurilma bir-biriga bogʻliqsiz ishlaydigan beshta elementdan iborat. Ulardan bittasi buzilsa, qurilma ishlashdan toʻxtaydi. Bunda har bir element qurilma ishlay boshlaguncha ketma-ket almashtiriladi. 1) ikkita elementni almashtirishga toʻgʻri kelishi ehtimolini toping. 2) toʻrtta elementni almashtirishga toʻgʻri kelishi ehtimolini toping.

- 2. Talabalarning saralash sport musabaqasida I bosqichdan 6 ta, II bosqichdan 4 ta va III bosqichdan 5 ta talaba qatnashmoqda. Talabalarning institut terma jamoasiga qabul qilinishi ehtimollari bosqichlar uchun mos ravishda 0,9, 0,7, 0,8 ga teng. 1) Tavakkaliga tanlangan talabaning institut terma jamoasiga qabul qilinishi ehtimolini toping. 2) talaba terma jamoaga qabul qilingan boʻlsa, uning II bosqichdan boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Bankning mijozlari olgan kreditlarini 0,1 ga teng ehtimol bilan muddatida qaytaradi. X 5 ta mizozning olgan kreditini muddatida qaytarishlari soni, a = 2, b = 3.

#### 9-variant

- 1. Institutning 60% talabasi sport bilan shugʻullanadii, 40% talabasi turli toʻgaraklarga qatnashadi, 20% talabasi ham sport bilan shugʻullanadi ham toʻgaraklarga qatnashadi. Muxbir tasodifiy ravishda bitta talabani suhbatga chorladi. Bu talaba: A-faqat sport bilan shugʻullanadi hodisasining ehtimolini toping; B-keltirilgan faoliyatlardan faqat bittasi bilan shugʻullanadi hodisasining ehtimolini toping.
- 2. Sinovga kelgan 10 talabaning 3 tasi a'lo, 4 tasi yaxshi, 2 tasi o'rtacha va 1tasi yomon tayyorgarlikka ega. Sinov biletlarida 20 ta savol bor. A'lo tayyorgarlikka ega talaba barcha 20 ta savolga, yaxshi tayyorgarlikka ega talaba 16 ta savolga, o'rtacha tayyorgarlikka ega talaba 10 ta savolga, yomon tayyorgarlikka ega talaba 5 ta savolga javob berishi mumkin. Tavakkaliga chaqirilgan talaba berilgan 3 ta istalgan savolga javob berdi. Bu talabaning : 1) yaxshi tayyorgarlikka ega bo'lishi ehtimolini; 2) yomon tayyorgarlikka ega bo'lishi ehtimolini toping.
- **3.** Qutidagi 10 ta detaldan 4 tasi yaroqsiz. X-3 ta olingan detaldan yaroqsiz detallar soni, a=1, b=2.

## 10-variant

- 1. Kerakli detalning birinchi, ikkinchi va uchinchi qutida boʻlishi ehtimollari mos ravishda 0,7; 0,8; 0,9 ga teng. Detalning: faqat uchinchi qutida boʻlishi; 2) faqat ikkita qutida boʻlishi; 3) har uchala qutida boʻlishi ehtimollarini toping.
- 2. Bir turdagi sharlar solingan uchta qutidan birinchisida 6 ta oq va 6 ta qora shar, ikkinchisida 8 ta oq va 4 ta qora shar, uchinchisida 6 ta oq shar bor. Qutilardan bittasi tavakkaliga tanlanadi va qutidan 1 ta shar olinadi. Bu shar oq boʻlsa, uning ikkinchi qutidan olingan boʻlishi ehtimolini toping.

**3.** Firma buxgalteri hisobat xujjatlarida 5 % xatoga yoʻl qoʻyadi. X-3 ta tanlangan xujjatlardagi xatolar soni, a=2, b=3.

### 11-variant

- 1. Toʻrtta ovchi nishonga qarata ushbu tartibda oʻq uzishga kelishib olishdi: navbatdagi ovchi undan oldingi ovchi nishonga tekkiza olmagan taqdirdagina oʻq uzadi. Har bir ovchining nishonga tekkazishi ehtimoli 0,8 ga teng boʻlsa, 2 ta oʻq uzilishi kerak boʻlishining ehtimolini toping.
- 2. Oʻzbekiston havo yoʻllari yoʻnalishlarining 60 %i mahalliy, 30 %i MDH davlatlari va 10 %i xalqaro yoʻnalishlarda. Mahalliy yoʻnalishdagi yoʻlovchilarning 40 %i, MDH yoʻnalishdagi yoʻlovchilarning 60 %i, xalqaro yoʻnalishdagi yoʻlovchilarning 80 %i tadbirkorlik ishlari bilan yoʻlga chiqadi. Aeroportga kelgan yoʻlovchilardan bittasi tavakkaliga tanlandi. Bu yoʻlovchining xalqora yoʻnalishdagi tadbirkor boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** O'yin kubigi 3 marta tashlanadi. X kubikda 6 ochko tushishlari soni, a = 0, b = 2.

#### 12-variant

- 1. Ikkita avtomat detallar tayyorlaydi. Birinchi avtomatning nostandart detal tayyorlash ehtimoli 0,07 ga, ikkinchisiniki esa 0,09 ga teng. Ikkinchi avtomatning ishlab chiqarish unumdorligi birinchi avtomatning unumdorligidan uch marta yuqori. Tavakkaliga olingan detalninig standart boʻlishi ehtimolini toping.
- 2. Kamondan otuvchi 15 ta sportchining 3 tasi sport ustasi, 6 tasi sport ustaligiga nomzod va 6 tasi birinchi razryadli. Sportchilarning oʻqni nishonga tekkazishi ehtimollari mos ravishda 0,9, 0,8, 0,7 ga teng. Tavakkaliga tanlangan sportchi otgan oʻq nishonga tegdi. Bu kamondan otuvchining sport ustasi boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Ovchi oʻljaga qarata oʻq tekkunicha oʻq uzadi, ammo 4 tadan koʻp boʻlmagan oʻq uzishga ulguradi. Bitta oʻq uzishda ovchining oʻljaga tekkazishi ehtimoli 0.7 ga teng. X uzilgan oʻqlar soni, a = 1, b = 3.

#### 13-variant

1. Talaba 25 ta savoldan 20 tasini biladi. Talaba biletdagi 4 ta savoldan kamida 3 tasiga javob bersa sinovdan oʻtgan hisoblanadi. Biletdagi birinchi savolga nazar tashlagan talaba uni bilishini aniqladi. Talabaning: 1) sinovni topshirishi ehtimolini; 2) sinovni topshira olmasligi ehtimolini toping.

- **2.** 52 qartali dastadan bir yoʻla n (n < 52) ta qarta olindi. Ulardan biri ochib koʻrilganda, u tuz boʻlib chqdi. Keyin bu qarta olingan boshqa qartalar bilan birga aralashtirildi. Soʻgra bu qartalardan ikkinchi marta bitta qarta olindi. Bu qartaning tuz boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Korxona ishlab chiqargan 25 ta mahsulotning 6 tasi sifatsiz. X 3 ta tanlangan mahsulotlarning sifatsizlari soni, a = 1, b = 3.

- 1. Ikkita oʻyinchi oʻyin kubigini navbatma-navbat tashlaydi. Kimning kubigida olti ochko tushsa, u yutgan hisoblanadi. 1) oʻyin kubigini birinchi boʻlib tashlagan oʻyinchining yutishi ehtimolini toping; 2) oʻyin kubigini ikkinchi boʻlib tashlagan oʻyinchining yutishi ehtimolini toping.
- **2.** Birinchi qutida 6 ta qora va 5 ta oq shar, ikkinchi qutida 8 ta qora va 4 ta oq shar bor. Birinchi qutidan tavakkaliga 3 ta shar olinadi va ikkinchisiga solinadi, keyin ikkinchi qutidan tavakkaliga 4 ta shar olinadi. Ikkinchi qutidan olingan barcha sharlarning oq boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Firma mahsulotining 10 % i sifatsiz. Firma mahsulotlaridan tavakkaliga 6 tasi olingan. X-3 mahsulotdan sifatsizlari soni, a=1, b=2.

## 15-variant

- **1.** Ikkita qutining birida 5 ta oq, 11 ta qizil va 8 ta yashil sharlar bor, ikkinchisida mos ravishda 10, 8 va 6 ta sharlar bor. Har ikkala qutidan tavakkaliga bittadan shar olinadi. Olingan har ikkala sharning bir xil rangli boʻlishi ehtimolini toping.
- 2. Toʻrtta mergan oʻzaro bogʻliq boʻlmagan holda bitta nishonga bittadan oʻq uzdi. Merganlarning nishonga tekkazish ehtimollari mos ravishda 0,4, 0,6, 0,7 va 0,8 ga teng. Sinash tugagandan keyin nishondan uchta oʻqning izi topildi. Toʻrtinchi merganning oʻqi xato ketganligi ehtimolini toping.
- **3.** Ikkita o'yin kubigi 2 marta tashlanadi. X har ikkala kubiklarda juft ochkolar tushishlari soni, a = 1, b = 2.

### 16-variant

1. Benzin quyish shaxobchasi joylashgan shosse boʻylab oʻtayotgan yuk mashinalari sonining engil mashinalar soniga nisbati 7:2 kabi. Benzin olish uchun yuk masinasining 10%i, engil mashinaning 20%i shahobchaga kiradi. Benzin olish uchun kirib kelgan mashina yuk mashinasi boʻlishi ehtimolini toping.

- **2.** Birinchi jamoada 6 ta oʻgʻil va 4 ta qiz sportchi, ikkinchi jamoada 4 ta oʻgʻil va 6 ta qiz sportchi bor. Terma jamoaga birinchi jamoadan 6 ta va ikkinchi jamoadan 4 ta sportchi olindi. Terma jamoadan tavakkaliga bir oʻyinchi tanlanadi. Bu oʻyinchining qiz sportchi boʻlishi ehtimolini toping.
- 3. Kompyuterning virus bilan kasallanishi ehtimoli 0,2 ga teng. X-4 ta tanlangan kompyuterning virus bilan kasallanishlari soni, a=2, b=4.

- 1. Yigʻuvchiga kerakli detal birinchi, ikkinchi, uchinchi va toʻrtinchi qutida boʻlishi ehtimollari mos ravishda 0,6, 0,6, 0,7 va 0,8 ga teng. Kerakli detalning: 1) koʻpi bilan uchta qutida boʻlishi; 2) kamida ikkita qutida boʻlishi boʻlishi ehtimolini toping.
- 2. Plastmassa idishlar uchta avtomat mos ravishda idishlarning 40, 35 va 25 % ini ishlab chiqaradi. Birinchi avtomat ishlab chiqargan idishlarning 0,13 qisni, ikkinchi avtomat ishlab chiqargan idishlarning 0,025 qismi va uchinchi avtomat ishlab chiqargan idishlarning 0,025 qismi nostandart. Tanlangan standart idish uchinchi avtomatda tayyorlanganligi ehtimolini toping.
- **3.** Darslik 100000 nusxada chop etilgan. Uning notoʻgʻri muqovalangan boʻlishi ehtimoli 0,0001 ga teng. X –notoʻgʻri muqovalangan darsliklar soni, a = 100, b = 1000.

#### 18-variant

- 1. Uchta mergan bir vaqtda nishonga oʻq uzmoqda. Merganlarning oʻqni nishonga tekkazishi ehtimollari mos ravishda 0,5, 0,6 va 0,8 ga teng. Nishonning 2 tadan kam boʻlmagan oʻq bilan yakson boʻlishi ehtimolini toping.
- 2. Yoʻnalishning ikki bekati orasida avtobus ichida 3 ta yoʻlovchi ketmoqda. Yoʻlovchilardan har birining navbatdagi bekatda tushishi ehtimollari bogʻliqmas va 0,1 ga teng. Navbatdagi bekatda avtobusni 3 ta yoʻlovchi kutmoqda. Ularning avtobusga chiqishi ehtimollari bogʻliqmas va 0,3 ga teng. Avtobus navbatdagi bekatdan joʻnagandan keyin, avtobus ichidagi yoʻlovchilar soni oʻzgarmasligi ehtimolini toping.
- **3.** Qurilma 3 ta elementdan tashkil topgan. Bitta sinashda har qaysi elementning ishdan chiqishi ehtimoli 0,4 ga teng. X-ishdan chiqqan elementlar soni, a=1, b=2.

- 1. Bir xil detal ishlab chiqariladigan uchta stanokning mehnat unumdorligi 1:3:6 ga teng. Saralanmagan detallar partiyasidan tavakkaliga 2 ta detal olindi. Olingan detallarning: 1) 1 tasi uchinchi stanokda ishlab chiqarilgan boʻlishi; 2) har ikkala detal bitta stanokda ishlab chiqarilgan boʻlishi ehtimolini toping.
- **2.** Qutida 2 ta oq va 4 ta oq shar bor. Qutidan tavakkaliga 2 ta shar olinadi va rangiga qaralmasdan chetga qoʻyiladi. Keyin qutidan yana bitta shar olinadi. Bu sharning oq boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Ovchining bitta oʻq uzishda oʻqni ayiqqa tekkazishi ehtimoli 0,7 ga teng va har bir otishdan keyin 0,1 ga kamayadi. X 4 ta otishda ayiqqa tekkan oʻqlar soni, a = 1, b = 3.

### 20-variant

- 1. Hakamlar hay'ati uchta hakamdan iborat. Birinchi va ikkinchi hakam bir-biriga bogʻliq boʻlmagan holda 0,8 ehtimol bilan toʻgʻri qaror qabul qiladi. Uchinchi hakam qaror qabul qilishi uchun tanga tashlaydi. Hakamlar hay'ati eng koʻp ovozlar ntijasiga koʻra oxirgi qarorni qabul qiladi. Hakamlar hay'atining toʻgʻri qaror qabul qilishi ehtimolini toping.
- 2. Uchta mergan nishonga qarata baravariga oʻq uzadi. Nisonning bitta oʻq tekkanda yakson boʻlishi ehtimoli 0,1 ga, ikkita oʻq tekkanda yakson boʻlishi ehtimoli 0,3 ga, uchta oʻq tekkanda yakson boʻlishi ehtimoli 0,6 ga teng. Uchta oʻq uzildi va nishon yakson boʻldi. Nechta oʻqning nishonga tegishi ehtimolliroq boʻladi?
- **3.** 5 ta atirguldan ikkitasi oq. 2 ta atirgul bir vaqtda uziladi. X –uzilgan oq atirgullar soni, a = 0, b = 1.

### 21-variant

- 1. Uchta quroldan otilgan oqning nishonga tegishi ehtimollari mos ravishda 0,8, 0,7, 0,9 ga teng. Hamma quroldan baravariga oʻq uzilganda ikkita oʻqning nishonga tegishi ehtimolini toping.
- 2. Kitob javoninda 20 ta kitob boʻlib, ulardan 4 tasi uy egasi tomonidan oʻqib chiqilgan. Uy egasi tavakkaliga bitta kitob oladi va uni oʻqib chiqib, javonga qayta qoʻyadi. Keyin uy egasi javondan navbatdagi kitobni oladi. Bu kitobning oʻqilmagan boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Ichida 5 ta oq va 7 ta qora shar boʻlgan idishdan 4 ta shar olinadi. X olingan oq sharlar soni, a = 3, b = 4.

- 1. Samolyotga qarata o'q uzilmoqda. Samolyotni urib tushirish uchun o'qlarni ikkita dvigatelga yoki uchuvchi kabinasiga tekkazish yetarli. O'qning birinchi dvigatelga tegishi ehtimoli  $p_1$  ga, ikkinchi dvigatelga tegishi ehtimoli  $p_2$  ga va kabinaga tegishi ehtimoli  $p_3$  ga teng bo'lsa, samolyotning urib tushirilishi ehtimolini toping.
- 2. Ikkita qutining birida 12 ta qora va 10 ta oq shar, ikkinchisida 12 ta oq va 10 ta qora shar bor. Birinchi qutidan tavakkaliga ikkita shar olinadi va ikkinchisiga solinadi, keyin ikkinchi qutidan tavakkaliga bitta shar olinadi. Ikkinchi qutidan olingan shar qora boʻlsa, birinchi qutidan olingan har ikkala sharning oq boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Do'kondagi 10 ta televizordan 4 tasi "Soni" rusumli. X sotilgan 3 ta televizorlarning "Soni" rusumlilari soni, a = 2, b = 4.

### 23-variant

- 1. Guruh 8ta a'lochi, 7 ta yaxshi o'qiydigan va 5 ta kuchsiz shug'ullanuvchi talabalardan iborat. Sinovda a'lochi faqat a'lo baho olishi, yaxshi o'qiydigan talaba a'lo yoki yaxshi baho olishi, kuchsiz shug'ullanuvchi talaba yaxshi, qoniqarli yoki qoniqarsiz baho olishi mumkin. Sinovga tasodifiy ravishda bitta talaba chaqiriladi. Bu talabaning sinovda yaxshi yoki a'lo baho olishi ehtimolini toping.
- **2.** Zavod bir turdagi mahsulotlar ishlab chiqaradi: har bir mahsulot  $p_i$  ehtimol bilan nosozlikka ega. Tayyor mahsulotlar k ta nazoratchi tomonidan tekshiriladi. i (i = 1, 2, ..., k) nazoratchi mahsulotning nosozligini  $p_i$  ehtimol bilan aniqlaydi. Nosozlik aniqlansa mahsulot zavodga qaytariladi. 1) Mahsulotning zavodga qaytarilishi ehtimolini toping; 2) mahsulotning 2- nazoratchi tomonodan qaytarilishi ehtimolini toping; 3) mahsulotning barcha nazoratchilar tomonodan qaytarilishi ehtimolini toping.
- **6.** Oilada qiz bola tugʻilishi ehtimoli 0,5 ga teng. X 4 farzandli oiladagi oʻgʻil bolalar soni, a = 2, b = 3.

# 24-variant

**1.** Nishon k ta nuqtadan oʻqqa tutilmoqda. Har bir nuqtadan bir- biriga bogʻliq boʻlmagan holda  $p_i$  ( $i = \overline{1,k}$ ) ehtimol bilan oʻq uziladi. 1) hech boʻlmaganda bitta oqning nishonga tegishi ehtimolini toping; 2) barcha oʻqlarning nishonga tegishi ehtimolini toping.

- 2. Mijozning bankdan olgan kreditini qaytarmaslik ehtimoli iqtisodiy oʻshish davrida 0,04 ga, iqtisodiy tanglik davrida 0,13 ga teng. Agar iqtisodiy oʻsish davri boshlanishi ehtimoli 0,65 ga teng boʻlsa, tasodifiy tanlangan mijozning kreditini qaytarmasligi ehtimolini toping.
- **3.** Qulfga 4 ta kalitdan bittasi tushadi. X qulfni ochishga qilingan urinishlar soni, a = 0, b = 3.

- **1.** Qutida 3 ta oq va 7 ta qizil shar bor. Qutidan tavakkaliga ketma-ket qutiga qaytarilmasdan 2 ta shar olinadi. A-olingan birinchi sharning oq chiqishi, B-olingan ikkinchi sharning oq chiqishi, C-hech boʻlmaganda bitta sharning oq chiqishi hodisalari boʻlsa,  $P_A(B)$ ,  $P_B(A)$ ,  $P_C(A)$  ehtimollarni toping.
- 2. Zavod ishlab chiqargan detalning 95%i standartlik talabiga javob beradi. Ishlab chiqarilgan detallar quyidagicha nazoratdan oʻtkazilad: agar detal standart boʻlsa, u 0,98 ehtimol bilan yaroqli deb topiladi; agar detal nostandart boʻlsa, u 0,06 ehtimol bilan yaroqli deb topiladi. 1) Tavakkaliga olingan detalning yaroqli deb topilishi ehtimolini toping; 2) bir marta nazoratdan oʻtgan detalning yaroqli deb topilishi ehtimolini toping.
- **3.** Merganning bitta oʻq uzishda oʻqni nishonga tekkazishi ehtimoli 0,8 ga teng. U har bir tekkazgan oʻqi uchun 5 ochko oladi va xatosi uchun ochko olmaydi. X-3 ta oʻq otilgnda merganning toʻplagan ochkolari soni, a=0, b=2.

### 26-variant

- 1. Avtobus yoʻnalishiga uchta avtobus bilan xizmat koʻrsatiladi. Smena davomida yoʻnalishdagi avtobuslarda nosozliklar roʻy berishi ehtimollari mos ravishda 0,2, 0,1, 0,08 ga teng. Smena davomida: 1) faqat bitta avtobusda nosozlik roʻy birishi ehtimolini; 2) faqat ikkita avtobusda nosozlik roʻy berishi ehtimolini toping.
- 2. Baliqchining ov qilish uchun uchta belgilangan joyi boʻlib, u birinchi joyda 0,3 ehtimol bilan, ikkinchi joyda 0,2 ehtimol bilan va uchinchi joyda 0,6 ehtimol bilan baliq ovlashi mumkin. Baliqchi uch marta qarmoq tashlaganda bitta baliq ilindi. Bu baliqning birinchi joyda ilinganligi ehtimolini toping.
- **3.** Ikkita mergan navbati bilan nishonga oʻq uzadi. Bitta oʻq uzishda xato ketish ehtimoli birinchi mergan uchun 0,2 ga, ikkinchisi uchun 0,4 ga teng. 4 ta oʻq uzilgan. X nishonga tekkunicha otilgan oʻqlar soni , a = 1, b = 3.

- 1. 52 ta qartali dastadan bir vaqtda 4 ta qarta olinadi. Olingan qartalarning har xil turda boʻlishi ehtimolini toping: 1) qartalar qutiga qaytarilsa; 2) qartalar qutiga qaytarilmasa.
- 2. Bir turdagi mahsulotlarning ikkita partiyasi bor: birinchi partiyada 20 ta mahsulot boʻlib, ulardan 6 tasi yaroqsiz; ikkinchi partiyada 15 ta mahsulot boʻlib, ulardan 5 tasi yaroqsiz. Birinchi partiyadan 8 ta ikkinchi partiyadan 10 ta mahsulot olinadi. Olingan 18 ta mahsulot aralashtirilib, yangi partiya hosil qilinadi. Yangi partiyadan tavakkaliga olingan mahsulotning yaroqsiz chiqishi ehtimolini toping.
- **3.** Qutidagi 8 ta detaldan 6 tasi yaroqli. X-4 ta olingan detalning yaroqlilari soni, a=1, b=2.

### 28-variant

- 1. Uchta basketbolchi savatga bittadan toʻp tashlaydi. Basketbolchilarning toʻpni savatga tushirishi ehtimollari mos ravishda 0,9, 0,8, 0,7 ga teng. 1) ikkita toʻpning savatga tushishi; 2) kamida ikkita toʻpning savatga tushishi; 3) hech boʻlmaganda bitta toʻpning savatga tushishi ehtimolini toping.
- **2.** Yoʻlovchi chipta olishi uchun uchta kassaga mos ravishda 0,3, 0,2, 0,5 ehtimollar bilan murojat qilishi mumkin. Yoʻlovchi kelgan vaqtda kassalarda boʻlgan chiptalarning mos ravishda 0,25, 0,4 va 0,35 qismlari sotib boʻlingan. Yolovchi kassalardan biriga murojat qildi va chipta oldi. Bu chiptaning ikkinchi kasadan olingan boʻlishi ehtimolini toping.
- **3.** Ikkita tanga 3 martadan tashlanadi. X gerbli tomon tushishlar soni, a = 1, b = 2.

## 29-variant

- 1. Nashriyot uchta aloqa boʻlimiga gazetalar joʻnatadi. Gazetalarning aloqa boʻlimlariga oʻz vaqtida etkazilishi ehtimollari mos ravishda 0,95, 0,9, 0,8 ga teng. Aloqa boʻlimlaridan: 1) faqat bittasi gazetalarni oʻz vaqtida olishi; 2) hech boʻlmaganda bittasi gazetalarni oʻz vaqtida olishi ehtimolini toping.
- **2.** 20 ta mergandan 6 tasining nishonga tekkazishi ehtimoli 0,7 ga, 7 tasiniki 0,8 ga, 5 tasiniki 0, 6 ga va 2 tasiniki 0, 5 ga teng. Tavakkaliga tanlangan mergan nishonga tekkaza olmadi. Uning qaysi guruhga tegishli boʻlishi ehtimoli katta?
- **3.** Biletda 3 ta misol bor. Misollarning to 'g'ri yechilishi ehtimollari 0,9, 0,8 va 0,7 ga teng. X to 'g'ri yechilgan misollar soni, a = 0, b = 1.

- 1. Talabaning uchta yozma ishdan oʻtishi ehtomollari mos ravishda 0,9, 0,8 va 0,9 ga teng. Talabaning: 1) 2 ta yozma ishdan oʻtishi ehtimolini; 2) hech boʻlmaganda 2 ta yozma ishdan oʻtishi ehtimolini toping.
- 2. Bir xil detal ishlab chiqariladigan uchta stanok 1:3:6 nisbatda ishlab chiqarish unumdorligiga ega. Stanoklarda ishlab chiqrilgan detallarning yaroqsiz boʻlishi ehtimollari mos ravishda 0,05, 0,15 va 0,05 ga teng. Ishlab chiqarilgan detallar orasidan tavakkaliga olingan detalning yaroqli boʻlishi ehtimolini toping.
  - **3.** Tanga 5 marta tashlanadi. X gerbli tomon tushishi soni, a = 3, b = 4.

# LABORATORIYA ISHI

Chiziqli regressiya tenglamasini eng kichik kvadratlar usuli bilan toping. Hisoblashni soddalashtirish uchun  $u_i = \frac{x_i - C_1}{h_1}$ ,  $v_i = \frac{y_i - C_2}{h_2}$  almashtirishlardan foydalaning.

1.	X	5	10	15	20	25	30	$n_{_y}$
	30	2	6	-	-	1	-	8
	40	-	5	3	-	-	-	8
	50	-	-	7	40	2	-	49
	60	-	-	4	9	6	-	19
	70	-	-	-	4	7	5	16
	$n_{x}$	2	11	14	53	15	5	n=100

2.	X	2	5	8	11	14	17	$n_{y}$
	1	2	4	-	-	-	-	6
	6	-	6	3	-	-	-	9
	11	-	-	6	35	4	-	45
	16	-	-	2	8	6	-	16
	21	-	-	-	14	7	3	24
	$n_{x}$	2	10	11	57	17	3	n = 100

3.	Y	5	10	15	20	25	30	$n_y$
	45	2	4	-	-	-	-	6
	55	-	3	5	-	-	-	8
	65	-	-	5	35	5	-	45
	75	-	-	2	8	17	-	27
	85	-	-	-	4	7	3	14
	$n_{x}$	2	7	12	47	29	3	n = 100

4.	Y	15	20	25	30	35	40	$n_y$
	25	3	4	-	-	-	-	7
	35	-	6	3	-	-	-	9
	45	-	-	6	35	2	-	43
	55	-	-	12	8	6	-	26
	65	-	-	-	4	7	4	15
	$n_{x}$	3	10	21	47	15	4	n = 100

5.	X	5	10	15	20	25	30	$n_{_{y}}$
	210	3	5	-	-	-	-	8
	220	-	4	4	-	-	-	8
	230	-	-	7	35	8	-	50
	240	-	-	2	10	8	-	20
	250	-	-	-	5	6	3	14
	$n_{x}$	3	9	13	50	22	3	n = 100

6.	X	10	15	20	25	30	35	$n_{y}$
	100	-	-	-	1	6	1	7
	120	-	-	-	-	4	2	6
	140	-	8	10	5	-	-	23
	160	6	4	-	-	-	-	10
	180	3	-	1	-	-	-	4
	$n_{x}$	9	12	11	5	10	3	n = 50

7.	X	45	50	55	60	65	70	$n_{y}$
	30	1	-	-	-	8	4	12
	35	-	1	6	20	30	12	69
	40	1	2	10	40	35	5	93
	45	-	1	10	8	2	-	21
	50	-	2	2	1	-	-	5
	$n_{x}$	1	6	28	69	75	21	n = 200

8.	X	10	15	20	25	30	35	$n_y$
	40	2	4	-	-	-	-	6
	50	-	3	7	-	-	-	10
	60	-	-	5	30	10	-	45
	70	-	-	7	10	8	-	25
	80	-	-	-	5	6	3	14
	$n_{x}$	2	3	19	45	24	3	n = 100

9.	Y	15	20	25	30	35	40	$n_y$
	15	4	1	-	-	-	-	5
	25	-	6	4	-	-	-	10
	35	-	-	2	50	2	-	54
	45	-	-	1	9	7	-	17
	55	-	-	-	4	3	7	14
	$n_{x}$	4	7	7	63	12	7	n = 100

10.	Y	10	15	20	25	30	35	$n_{y}$
	125	-	-	-	-	6	1	7
	150	-	-	-	-	4	2	6
	175	-	8	10	5	-	-	23
	200	6	4	-	-	-	-	10
	225	3	-	1	-	-	-	4
	$n_{x}$	9	12	11	5	10	3	n = 50

11.	Y	45	50	55	60	65	70	$n_{y}$
	30	-	1	-	-	-	-	1
	35	1	2	5	12	-	-	20
	40	-	3	2	8	-	-	13
	45	-	-	1	-	7	-	8
	50	-	-	-	-	4	4	8
	$n_{x}$	1	6	8	20	11	4	n = 50

12.	Y	15	20	25	30	35	40	$n_y$
	110	4	1	-	-	1	1	5
	120	-	6	4	-	-	-	10
	130	-	-	2	50	2	-	54
	140	-	-	1	13	10	7	31
	$n_{x}$	4	7	7	63	12	7	n=100
	0							<u>.</u>

13.	X	15	20	25	30	35	40	$n_{y}$
	15	4	1	-	-	-	-	5
	25	-	6	4	-	-	-	10
	35	-	-	2	50	2	-	54
	45	-	-	1	13	10	7	31
	$n_{x}$	4	7	7	63	12	7	n = 100
•	0							

14.	X	12	17	22	27	32	37	$n_{_{y}}$
	25	2	4	-	1	-	-	6
	35	-	6	3	-	-	-	9
	45	-	-	6	35	4	-	45
	55	-	-	2	8	6	-	16
	65	-	-	-	14	7	3	24
	$n_{x}$	2	10	11	57	17	3	n = 100

15.	Y	4	6	8	10	12	14	$n_{y}$
	3	7	21	10	-	-	-	38
	8	-	5	15	10	-	-	30
	13	-	-	11	10	4	-	25
	18	-	-	-	4	1	2	7
	$n_{x}$	7	26	36	24	5	2	n = 100

16.	Y	3	7	11	15	19	23	$n_y$
	4	2	4	-	-	-	-	6
	6	-	3	5	-	-	-	8
	8	-	-	5	35	5	-	45
	10	-	-	2	8	15	-	25
	12	-	-	-	4	7	5	16
	$n_{x}$	2	7	12	47	27	5	n = 100

17.	Y	25	30	35	40	45	50	$n_{y}$
	30	-	-	-	-	8	4	12
	35	-	1	6	20	30	12	69
	40	1	2	10	40	35	5	93
	45	-	1	10	8	2	-	21
	50	-	2	2	1	-	-	5
	$n_{x}$	1	6	28	69	75	21	n = 200

18.	X	5	10	15	20	25	30	$n_{y}$
	40	3	5	-	-	-	-	8
	50	-	4	4	-	-	-	8
	60	-	-	7	35	8	-	50
	70	-	-	2	10	8	-	20
	80	-	-	-	5	6	3	14
	$n_{x}$	3	9	13	50	22	3	n=100

19.  $\setminus X$  $n_y$ 90 n = 50 $n_x$ 

20.	X	5	10	15	20	25	30	$n_y$
	2	7	21	10	1	-	1	38
	12	-	5	15	10	-	-	30
	22	-	-	10	11	4	-	25
	32	-	-	-	4	1	2	7
	$n_{x}$	7	26	35	25	5	2	n = 100

21.	Y	10	15	20	25	30	35	$n_{y}$
	5	2	4	-	1	1	-	6
	15	-	3	7	-	-	-	10
	25	-	-	5	30	10	-	45
	35	-	-	7	10	8	-	25
	45	-	-	-	5	6	3	14
	$n_{x}$	2	3	19	45	24	3	n = 100

22.	X	15	20	25	30	35	40	$n_{y}$
	25	4	1	-	-	-	-	5
	35	-	6	4	-	-	-	10
	45	-	-	2	50	2	-	54
	55	-	-	1	13	10	7	31
	$n_{x}$	4	7	7	63	12	7	n=100
•	0							

23.	X	20	25	30	35	40	45	$n_y$
	25	2	4	-	-	-	-	6
	35	-	6	3	-	-	-	9
	45	-	-	6	35	4	-	45
	55	-	-	2	8	6	-	16
	65	-	-	-	14	7	3	24
	$n_x$	2	10	11	57	17	3	n = 100

24.	Y	10	12	14	16	18	20	$n_{y}$
	3	7	21	10	1	1	-	38
	8	-	5	15	10	-	-	30
	13	-	-	11	10	4	-	25
	18	-	-	-	4	1	2	7
	$n_{x}$	7	26	36	24	5	2	n = 100

25.	Y	3	7	11	15	19	23	$n_y$
	12	2	4	-	1	-	-	6
	14	-	3	5	-	-	-	8
	16	-	-	5	35	5	-	45
	18	-	-	2	8	15	-	25
	20	-	-	-	4	7	5	16
	$n_{x}$	2	7	12	47	27	5	n = 100

26.	Y	5	10	15	20	25	30	$n_{y}$
	100	7	21	10	-	1	-	38
	120	-	5	15	10	-	-	30
	140	-	-	10	11	4	-	25
	160	-	-	-	4	1	2	7
	$n_{x}$	7	26	35	25	5	2	n = 100

27.	X	5	10	15	20	25	30	$n_{y}$
	25	2	6	-	-	-	-	8
	35	-	5	3	-	-	-	8
	45	-	-	7	40	2	-	49
	55	-	-	4	9	6	-	19
	65	-	-	-	4	7	5	16
	$n_{x}$	2	11	14	53	15	5	n = 100

28	X	5	8	11	14	17	20	$n_{y}$
	1	2	4	-	-	-	1	6
	6	-	6	3	-	-	-	9
	11	-	-	6	35	4	-	45
	16	-	-	2	8	6	-	16
	21	-	-	-	14	7	3	24
	$n_{x}$	2	10	11	57	17	3	n = 100

29.	Y	5	10	15	20	25	30	$n_y$
	130	2	4	-	1	-	-	6
	140	-	3	5	-	-	-	8
	150	-	-	5	35	5	-	45
	160	-	-	2	8	17	-	27
	170	-	-	-	4	7	3	14
	$n_{x}$	2	7	12	47	29	3	n = 100

30.	1 Y	8	13	18	23	28	33	$n_{y}$
	35	3	4	-	-	-	-	7
	50	-	6	3	-	-	-	9
	65	-	-	6	35	2	-	43
	80	-	-	12	8	6	-	26
	95	ı	ı	ı	4	7	4	15
	$n_x$	3	10	21	47	15	4	n = 100

# II bob KOMPLEKS OʻZGARUVCHILI FUNKSIYALAR NAZARIYASI

# 2.1. KOMPLEKS SONLAR

# Kompleks son. Kompleks sonlar ustida amallar

**2.1.1.** *z kompleks son* deb ma'lum taryibda berilgan x va y haqiqiy sonlar juftiga aytiladi va z = (x, y) yoki z = x + iy deb yoziladi, bu yerda x, y-haqiqiy sonlar, i ( $i^2 = -1$ ) – mavhum birlik.

x, y larga mos ravishda kompleks sonning *haqiqiy* va *mavhum qismlari* deyiladi va x = Re z, y = Im z kabi belgilanadi.

 $z_1 = (x, y_1)$  va  $z_2 = (x_2, y_2)$  kompleks sonlarida  $x_1 = x_2$ ,  $y_1 = y_2$  boʻlsa,  $z_1 = z_2$  boʻladi.

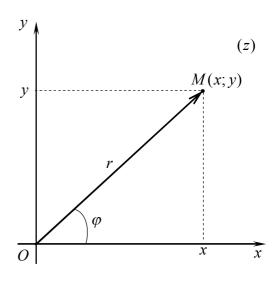
z = x + iy kompleks son nolga teng bo'ladi, faqat x = y = 0 bo'lsa. Kompleks sonlar uchun "katta" va "kichik" tushunchalari kiritilmagan.

Mavhum qismlarining ishorasi bilan farq qiluvchi z = x + iy va  $\bar{z} = x - iy$  sonlarga *qoʻshma kompleks sonlar* deyiladi.

Haqiqiy va mavhum qismlarining ishorasi bilan farq qiluvchi  $z_1 = x + iy$  va  $z_2 = -x - iy$  sonlarga *qarama-qarshi kompleks sonlar* deyiladi.

Har bir z = x + iy kompleks sonni geometrik jihatdan Oxy koordinatalar tekisligining M(x;y) nuqtasi bilan ifodalash mumkin, bu yerda x = Re z, y = Im z. Shuningdek, koordinatalar tekisligining har bir M(x;y) nuqtasini z = x + iy kompleks sonning geometrik tasviri deb qarash mumkin (1-shakl).

Oxy tekislikka *kompleks tekisligi* deyiladi va (z) kabi belgilanadi. Bunda, z = x haqiqiy sonlar *haqiqiy oʻq* deb ataluvchi Ox oʻqning nuqtalari bilan



1-shakl.

aniqlanadi; z = iy mavhum sonlar mavhum o'q deb ataluvchi Oy o'qning nuqtalari bilan aniqlanadi.

 $\implies z = x + iy$  kompleks sonni M(x;y) nuqtaning radius vektori  $\vec{r} = \overrightarrow{OM}$  bilan ifodalash mumkin (1-shakl). Bunda  $\vec{r}$  vektorning uzunligiga *kompleks sonning moduli* deyiladi va |z| yoki r bilan belgilanad;  $\vec{r}$  vektorning Ox oʻqning musbat yoʻnalishi bilan hosil qilgan burchagiga *kompleks sonning argumenti* deyiladi va Argz yoki  $\varphi$  bilan belgilanadi.

 $\Longrightarrow z=0$  kompleks sonning argumenti aniqlanmagan.  $z\neq 0$  kompleks sonning argumenti koʻp qiymatli boʻlib,  $2\pi k$  (k=0,-1,1,-2,2,...) qoʻshiluvchigacha aniqlikda topiladi:  $Argz=\arg z+2\pi k$ , bu yerda  $\arg z-(-\pi,\pi]$  oraliqda yotuvchi *argumentning bosh qiymati*, ya'ni  $-\pi<\arg z\leq\pi$  ( ayrim hollarda argumentning bosh qiymati sifatida  $[0;2\pi)$  oraliqqa tegishli qiymat olinadi).

Kompleks sonning algebraik shakli deb, z = x + iy ifodaga, kompleks sonning trigonometrik shakli deb,  $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$  ifodaga aytiladi. Bunda:  $r = |z| \mod r = |z| \sqrt{x^2 + y^2}$  formula bilan bir qiymatli aniqlanadi;  $\varphi$  argument  $\cos \varphi = \frac{x}{r}$ ,  $\sin \varphi = \frac{y}{r}$ ,  $t\varphi = \frac{y}{x}$  formulalardan topiladi.

Kompleks sonning algebraik shaklidan trigonometrik shakliga oʻtishda kompleks son argumentining bosh qiymatini aniqlash etarli boʻladi. Bu qiymat  $-\pi < \arg z \le \pi$  boʻlgani ucun  $t\varphi = \frac{y}{r}$  tenglikdan topiladi:

$$\arg z = \begin{cases} arctg\frac{y}{x}, \ I, IV\ choraklarning\ ichki\ nuqtalarida, \\ arctg\frac{y}{x} + \pi, \ II\ chorakning\ ichki\ nuqtalarida, \\ arctg\frac{y}{x} - \pi, \ III\ chorakning\ ichki\ nuqtalarida. \end{cases}$$

Eyler formulasi deb ataluvchi  $\cos \varphi + i \sin \varphi = e^{i\varphi}$  ifoda yordamida  $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$  tenglikdan  $z = re^{i\varphi}$  ifoda keltirib chiqariladi. Bu ifodaga *kompleks sonning koʻrsatkichli* ( *yoki eksponensial*) *shakli* deyiladi, bu yerda  $r = |z| - \text{kompleks sonning moduli}; \quad \varphi = \arg z + 2\pi k \ (k = 0, -1, 1, -2, 2, ...) - \text{kompleks sonning argumenti}.$ 

Eyler formulasiga koʻra  $e^{i\varphi}$  funksiya  $2\pi$  davrli davriy funksiya boʻladi. Shu sababli z kompleks sonni koʻrsatkichli shaklda yozish uchun kompleks son argumentining bosh qiymatini, ya'ni  $\varphi = \arg z$  ni aniqlash etarli boʻladi. **Teorema**(algebraning asosiy teoremasi).  $a_1, a_2, ..., a_n$  kompleks koeffitsiyentli har qanday  $P_n(z) = z^n + a_1 z^{n-1} + a_2 z^{n-2} + ... + a_n$   $(n \ge 1)$  koʻphad kompleks sonlar toʻplamida hech boʻlmaganda bitta yechimga ega boʻladi.

Xususan,  $z^2 + pz + q = 0\left(\frac{p^2}{4} - q < 0\right)$  tenglama ikkita kompleks qoʻshma

$$z_{1,2} = \alpha \pm i\beta$$
 yechimlarga ega bo'ladi, bu yerda  $\alpha = -\frac{p}{2}$ ,  $\beta = \sqrt{q - \frac{p^2}{4}}$ .

1-misol.  $z^2 - 6z + 13 = 0$  tenglamani yeching va  $z^2 - 6z + 13$  kvadrat uchhadni koʻpaytuvchilarga ajrating.

$$\alpha = -\frac{(-6)}{2} = 3, \ \beta = \sqrt{13 - \frac{(-6)^2}{4}} = 2.$$

U holda

$$z_1 = 3 + 2i$$
,  $z_2 = 3 - 2i$ ;  
 $z^2 - 6z + 13 = (z - z_1)(z - z_2) = ((z - 3) - 2i)((z - 3) + 2i)$ .

2-misol. Berilgan kompleks sonlarni turli (algebraik, trigonometrik va koʻrsatkichli) shakllarda yozing:

1) 
$$z_1 = 1 + i\sqrt{3}$$
; 2)  $z_2 = 2\left(\cos\frac{5\pi}{6} + i\sin\frac{5\pi}{6}\right)$ ;

3) 
$$z_3 = 5e^{\frac{iarctg^3}{4}}$$
; 4)  $z_4 = -\sin\frac{\pi}{8} + i\cos\frac{\pi}{8}$ .

> 1)  $z_1 = 1 + i\sqrt{3}$  sonning moduli va argumentini topamiz.

Bunda  $x_1 = 1 > 0$  va  $y_1 = \sqrt{3} > 0$ .

U holda

$$r_1 = |z_1| = \sqrt{1^2 + (\sqrt{3})^2} = 2$$
,  $\varphi_1 = \arg z_1 = \arctan \frac{\sqrt{3}}{1} = \frac{\pi}{3}$ .

Bundan

$$z_1 = 2\left(\cos\frac{\pi}{3} + i\sin\frac{\pi}{3}\right).$$

 $\cos \varphi + i \sin \varphi = e^{i\varphi}$  (Eyler formulasi) tenglikni qoʻllab, topamiz:

$$z_1 = 2\left(\cos\frac{\pi}{3} + i\sin\frac{\pi}{3}\right) = 2e^{\frac{\pi}{3}i}.$$

Demak,

$$z_1 = 1 + i\sqrt{3} = 2\left(\cos\frac{\pi}{3} + i\sin\frac{\pi}{3}\right) = 2e^{\frac{\pi}{3}i}.$$

2) Eyler formulasi bilan topamiz:

$$z_2 = 2\left(\cos\frac{5\pi}{6} + i\sin\frac{5\pi}{6}\right) = 2e^{\frac{5\pi}{6}i}.$$

Kompleks sonning algebraik shaklini topamiz:

$$x_2 = r\cos\varphi = 2\cos\frac{5\pi}{6} = 2\cdot\left(-\frac{\sqrt{3}}{2}\right) = -\sqrt{3}, \quad y_2 = r\sin\varphi = 2\sin\frac{5\pi}{6} = 2\cdot\frac{1}{2} = 1,$$

$$z_2 = -\sqrt{3} + i.$$

Demak,

$$z_2 = -\sqrt{3} + i = 2\left(\cos\frac{5\pi}{6} + i\sin\frac{5\pi}{6}\right) = 2e^{\frac{5\pi}{6}i}$$

3) Eyler formulasiga koʻra

$$z_3 = 5e^{iarctg\frac{3}{4}} = 5\left(\cos\left(arctg\frac{3}{4}\right) + i\sin\left(arctg\frac{3}{4}\right)\right).$$

Bunda

$$\cos\left(arctg\frac{3}{4}\right) = \frac{1}{\sqrt{1 + tg^{2}\left(arctg\frac{3}{4}\right)}} = \frac{1}{\sqrt{1 + \left(\frac{3}{4}\right)^{2}}} = \frac{4}{5},$$

$$\sin\left(arctg\frac{3}{4}\right) = \sqrt{1 - \cos^{2}\left(arctg\frac{3}{4}\right)} = \sqrt{1 - \left(\frac{4}{5}\right)^{2}} = \frac{3}{5}.$$

U holda  $z_3 = 5\left(\frac{4}{5} + i\frac{3}{5}\right) = 4 + 3i$ .

Demak, 
$$z_3 = 4 + 3i = 5 \left( \cos \left( arctg \frac{3}{4} \right) + i \sin \left( arctg \frac{3}{4} \right) \right) = 5e^{iarctg \frac{3}{4}}$$
.

4)  $z_4 = -\sin\frac{\pi}{8} + i\cos\frac{\pi}{8}$  kompleks son trigonometrik shaklda berilgan emas. Shu sababli shunday  $\varphi_4$  burchakni topamizki,  $\cos\varphi_4 = -\sin\frac{\pi}{8}$  va  $\sin\varphi_4 = \cos\frac{\pi}{8}$  boʻlsin. Bunday burchak  $\varphi_4 = \frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{8} = \frac{5\pi}{8}$  boʻladi.

 $\cos\frac{5\pi}{8} = -\frac{\sqrt{2-\sqrt{2}}}{2}$  va  $\sin\frac{5\pi}{8} = \frac{\sqrt{2+\sqrt{2}}}{2}$  ni hisobga olib, kompleks sonnning turli shakllarini yozamiz:

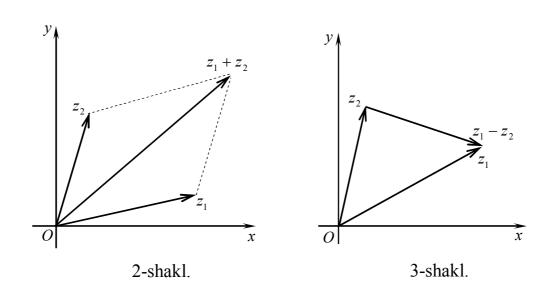
$$z_4 = -\frac{\sqrt{2-\sqrt{2}}}{2} + i\frac{\sqrt{2+\sqrt{2}}}{4} = \cos\frac{5\pi}{8} + i\sin\frac{5\pi}{8} = e^{\frac{5\pi}{8}i}.$$

songa aytiladi. Demak,

$$z_1 + z_2 = (x_1 + x_2) + i(y_1 + y_2)$$

Kompleks sonlar geometrik jihatdan vektorlar kabi qoʻshiladi (2-shakl). 2-shakldan koʻrinadiki,  $|z_1 + z_2| \le |z_1| + |z_2|$ . Bu tengsizlikka *uchburchak* 

tengsizligi deyiladi.



Kompleks sonlarni ayirish qoʻshish amaliga teskari amal sifatida aniqlanadi.

 $z_1$  va  $z_2$  kompleks sonlarning ayirmasi deb,  $z_2$  ga qoʻshganda  $z_1$  ni hosil qiluvchi z kompleks soniga aytiladi.

Agar 
$$z_1 = x_1 + iy_1$$
 va  $z_2 = x_2 + iy_2$  boʻlsa, bu ta'rifga koʻra  $z = z_1 - z_2 = (x_1 - x_2) + i(y_1 - y_2)$ 

Kompleks sonlar geometrik jihatdan vektorlar kabi ayriladi (4-shakl). 4-shakldan bevosita koʻrinadiki,  $|z_1 - z_2| \ge z_1 |-|z_2|$ .

Kompleks sonlar uchun

$$|z_1 - z_2| = \sqrt{(x_1 - x_2)^2 + (y_1 - y_2)^2} = d$$

boʻladi, ya'ni ikkita kompleks sonlar ayirmasining moduli tekislikda bu sonlarni ifodalovchi nuqtalar orasidagi masofaga teng.

Shu sababli, masalan |z-2i|=1 tenglik kompleks tekisligida  $z_0=2i$  nuqtadan birga teng masofada yotuvchi nuqtalar toʻplami z ni, ya'ni markazi  $z_0=2i$  nuqtada joylashgan va radiusi birga teng aylanani aniqlaydi.

 $z_1 = (x, y_1)$  va  $z_2 = (x_2, y_2)$  kompleks sonlarining koʻpaytmasi deb  $z_1 \cdot z_2 = z = (x, y) = (x_1 x_2 - y_1 y_2, x_2 y_2 + y_1 x_2)$ 

songa aytiladi. Demak,

$$z = z_1 z_2 = (x_1 x_2 - y_1 y_2) + i(x_1 y_2 + y_1 x_2).$$

Trigonometrik shaklda berilgan

$$z_1 = r_1(\cos\varphi_1 + i\sin\varphi_1)$$
 Va  $z_2 = r_2(\cos\varphi_2 + i\sin\varphi_2)$ 

kompleks sonlarni koʻpaytmasi

$$z_1 z_2 = r_1 r_2 (\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 + \varphi_2))$$

kabi topiladi.

Demak, kompleks sonlar koʻpaytirilganda ularning modullari koʻpaytiriladi va argumentlari qoʻshiladi.

Bu qoida istalgan sondagi koʻpaytuvchilar uchun ham oʻrinli boʻladi. Xususan, agar *n* ta bir xil koʻpaytuvchilar uchun

$$z^{n} = (r(\cos\varphi + i\sin\varphi)^{n} = r^{n}(\cos n\varphi + i\sin n\varphi).$$

Bu formulaga Muavr formulasi deyiladi.

Kompleks sonlarni boʻlish koʻpaytirish amaliga teskari amal sifatida aniqlanadi.

 $z_1$  va  $z_2 \neq 0$  kompleks sonlarning bo'linmasi deb,  $z_2$  ga ko'paytirganda  $z_1$  ni hosil qiluvchi z kompleks soniga aytiladi:

$$z = \frac{z_1}{z_2} = \frac{x_1 x_2 + y_1 y_2}{x_2^2 + y_2^2} + i \frac{x_2 y_1 - x_1 y_2}{x_2^2 + y_2^2}.$$

Trigonometrik shaklda berilgan  $z_1 = r_1(\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)$  kompleks sonini  $z_2 = r_2(\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2)$  kompleks soniga boʻlinmasi

$$\frac{r_1(\cos\varphi_1 + i\sin\varphi_1)}{r_2(\cos\varphi_2 + i\sin\varphi_2)} = \frac{r_1}{r_2}(\cos(\varphi_1 - \varphi_2) + i\sin(\varphi_1 - \varphi_2))$$

kabi aniqlanadi.

Shunday qilib, kompleks sonlar boʻlinganda ularning moʻdullari boʻlinadi va argumentlari ayriladi.

Kompleks sondan n – darajali ildiz chiqarish n – natural darajaga koʻtarish amaliga teskari amal sifatida aniqlanadi.

*z kompleks sonidan n–ildiz chiqarish* deb,  $w^n = z$  tenglikni qanoatlantiruvchi *w* kompleks soniga aytiladi.

 $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$  kompleks sonidan  $w = \sqrt[n]{z}$  ildiz chiqarish quyidagi formula bilan topiladi:

$$w_k = \sqrt[n]{r(\cos\varphi + i\sin\varphi)} = \sqrt[n]{r} \left(\cos\frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i\sin\frac{\varphi + 2k\pi}{n}\right), \quad k = 0,1,...,n-1.$$

3-misol.  $z_1 = 1 + 3i$ ,  $z_2 = -3 + i$  boʻlsa,  $z_1 + z_2$ ,  $2z_1 - z_2$ ,  $z_1 \cdot z_2$ ,  $\frac{z_1}{z_2}$  larni hisoblang.

$$z_1 + z_2 = (1+3i) + (-3+i) = -2 + 4i; \quad 2z_1 - z_2 = (2+6i) - (-3+i) = 5 + 5i;$$

$$z_1 \cdot z_2 = (1+3i) \cdot (-3+i) = (-3-3) + i(1-9) = -6 - 8i;$$

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{1+3i}{-3+i} = \frac{(1+3i) \cdot (-3-i)}{(-3+i) \cdot (-3-i)} = \frac{(-3+3) + i(-9-1)}{9+1} = -\frac{10i}{10} = -i.$$

4-misol.  $z = \frac{\sqrt{3}}{2} - \frac{1}{2}i$  bo'lsa,  $z^6$  ni hisoblang.

Avval kompleks sonni trigonometrik shaklga keltiramiz.

$$x = \frac{\sqrt{3}}{2}$$
,  $y = -\frac{1}{2}$  bo'lgani uchun  $r = \sqrt{\left(\frac{\sqrt{3}}{2}\right)^2 + \left(-\frac{1}{2}\right)^2} = 1$ ,  $\arg z = arctg = \frac{-\frac{1}{2}}{\frac{\sqrt{3}}{2}} = -\frac{\pi}{6}$ .

Bundan 
$$z = \cos\left(-\frac{\pi}{6}\right) + i\sin\left(-\frac{\pi}{6}\right)$$
.

Muavr formulasi bilan topamiz:

$$z^{6} = \cos\left(-\frac{\pi}{6} \cdot 6\right) + i\sin\left(-\frac{\pi}{6} \cdot 6\right) = \cos\pi - i\sin\pi = -1.$$

5-misol.  $\sqrt[4]{-1}$  ning barcha ildizlarini toping.

Ildiz ostidagi ifodani trigonometrik shaklda yozamiz:

$$-1 = \cos \pi + \sin \pi .$$

Bundan

$$\sqrt[4]{-1} = \cos\frac{\pi + 2\pi k}{4} + i\sin\frac{\pi + 2\pi k}{4}, \ k = 0,1,2,3.$$

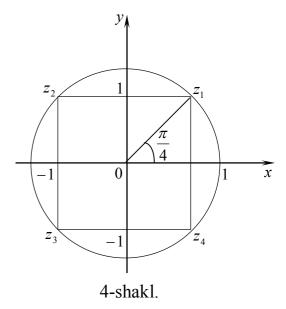
k ga qiymatlar berib, topamiz:

$$w_0 = \cos\frac{\pi}{4} + i\sin\frac{\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2}(1+i),$$

$$w_1 = \cos\frac{3\pi}{4} + i\sin\frac{3\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2}(-1+i),$$

$$w_2 = \cos\frac{5\pi}{4} + i\sin\frac{5\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2}(-1-i),$$

$$w_3 = \cos\frac{7\pi}{4} + i\sin\frac{7\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2}(1-i).$$



Bu ildizlar (z) kompleks tekisligida birlik aylanaga ichki chizilgan muntazam toʻrtburchakning (kvadratning) uchlarida yotadi (4-shakl).

# Mashqlar

**2.1.1.**  $z_1 = x - 3yi - y - \frac{2x}{i}$  va  $z_2 = 2x + i^2 - 3xi - yi^3$  kompleks sonlar x, y ning qanday haqiqiy qiymatlarida qo'shma bo'ladi?

**2.1.2.**  $z_1 = y + 2i^3 + 3 - 2xi$  va  $z_2 = 3x + 8i + \frac{2y}{i} + 2i^2$  kompleks sonlar x, y ning qanday haqiqiy qiymatlarida teng bo'ladi?

**2.1.3.**  $z_1 = 3x - 2yi + 5i^3 - 1$  va  $z_2 = 3y - i^3 + \frac{8x}{i} + 2i^2$  kompleks sonlar x, y ning qanday haqiqiy qiymatlarida qarama-qarshi bo'ladi?

**2.1.4.**  $z_1 = 5x + \frac{3y}{x^2} + 3yi + i^3$  va  $z_2 = 3y(1+i) + \frac{5x}{i} - i^4$  kompleks sonlar x, y ning qanday haqiqiy qiymatlarida nolga teng bo'ladi?

**2.1.5.** (z) tekislikda berilgan tenglamalarni yeching:

1) 
$$z^2 + 6z + 25 = 0$$
;

2) 
$$2z^2 + iz + 1 = 0$$
;

3) 
$$iz^2 - 2z + 3i = 0$$
;

4) 
$$z^2 - 6iz - 5 = 0$$
.

**2.1.6.** (z) tekislikda berilgan shartlar bilan qanday nuqtalar toʻplami aniqlanadi?

1) Re 
$$z = a$$
;

2) 
$$\text{Im } z = b$$
;

3) 
$$r < |z| < R$$
;

2) 
$$\operatorname{Im} z = b$$
; 3)  $r < |z| < R$ ; 4)  $\varphi < \arg z < \psi$ ;

5) r < |z| < R,  $\varphi < \arg z < \psi$ , bu yerda  $a, b, r, R, \varphi, \psi$  – haqiqiy sonlar.

2.1.7. Berilgan kompleks sonlarni turli (algebraik, trigonometrik va koʻrsatkichli) shakllarda yozing:

1) 
$$z = -2 + 2\sqrt{3}i$$
;

2) 
$$z = \sqrt{3} - i$$
;

3) 
$$z = \sqrt{3} \left( \cos \frac{3\pi}{4} + i \sin \frac{3\pi}{4} \right)$$
;

4) 
$$z = 2\sqrt{2} \left( \cos \frac{\pi}{4} + i \sin \frac{\pi}{4} \right);$$

5) 
$$z = \sqrt{2}e^{-\frac{\pi}{4}i}$$
;

6) 
$$z = \sqrt{13}e^{i\left(arctg\frac{2}{3}-\pi\right)};$$

$$7) z = 2\cos\frac{\pi}{3} - 2i\sin\frac{\pi}{3};$$

8) 
$$z = -2\cos 45^{\circ} - 2i\sin 45^{\circ}$$
.

**2.1.8.** Berilgan kompleks sonlarning yigʻindisi, ayirmasi, koʻpaytmasi va bo'linmasini toping:

1) 
$$z_1 = -5 + 3i$$
 va  $z_2 = 2 - 4i$ ;

2) 
$$z_1 = -3 - 4i$$
 va  $z_2 = 2 + 3i$ .

**2.1.9.** (z) tekislikda berilgan nuqtalar orasidagi masofani toping:

1) 
$$1-3i$$
 va  $4i$ ;

2) 
$$1-5i$$
 va  $-4$ ;

3) 
$$1+3i$$
 va  $3+2i$ ;

4) 
$$8-3i$$
 va  $2+5i$ 

**2.1.10.** Hisoblang:

1) 
$$\frac{2-3i}{1+2i}+(1-i)^2(1+i);$$

2) 
$$\frac{1+3i}{-2+i} \cdot (-2i) + 1$$
;

3) 
$$(2+3i)^3-(2-3i)^3$$
;

4) 
$$(-1+2i)^4-(1+2i)^4$$
.

**2.1.11.** Kompleks sonlarning haqiqiy va mavhum qismlarini toping:

1) 
$$\frac{3\sqrt{3}-i^7}{2(\sqrt{3}+2i^3)}$$
;

2) 
$$\frac{-1+i^5}{2+i} + \frac{8+19i^3}{40}$$
;

3) 
$$\frac{3+i^5}{(1-i^3)(1+2i^7)}$$
;

4) 
$$(i^5-5)\left(2i+\frac{3}{2-i^3}\right)$$
.

**2.1.12.** Berilgan kompleks sonlarning koʻpaytmasi va boʻlinmasini toping:

1) 
$$z_1 = 4\left(\cos\frac{\pi}{4} + i\sin\frac{\pi}{4}\right)$$
 va  $z_2 = 2\left(\cos\frac{5\pi}{12} + i\sin\frac{5\pi}{12}\right)$ ;

2) 
$$z_1 = 6\left(\cos\frac{5\pi}{6} + i\sin\frac{5\pi}{6}\right)$$
 va  $z_2 = \cos\left(-\frac{2\pi}{3}\right) + i\sin\left(-\frac{2\pi}{3}\right)$ ;

3) 
$$z_1 = 8(\cos 135^\circ + i \sin 135^\circ)$$
 va  $z_2 = 2(\cos 45^\circ + i \sin 45^\circ)$ ;

4) 
$$z_1 = 8(\cos 90^\circ + i \sin 90^\circ)$$
 va  $z_2 = \cos 30^\circ + i \sin 30^\circ$ .

**2.1.13.** Berilgan sonlarning darajasini toping:

1) 
$$\left(\frac{\sqrt{2}}{2}\left(\cos\frac{7\pi}{36} + i\sin\frac{7\pi}{36}\right)\right)^{-9}$$
;

2) 
$$(\sqrt{2}(\cos 20^{\circ} + i \sin 20^{\circ}))^{12}$$
;

3) 
$$(2-2i)^9$$
;

$$4)\left(\frac{1+i}{1-i}\right)^{10}.$$

**2.1.14.** Berilgan sonlarning barcha ildizlarini toping:

1) 
$$\sqrt{2-2\sqrt{3}i}$$
;

2) 
$$\sqrt[3]{-i}$$
;

3) 
$$\sqrt[4]{-8+8\sqrt{3}i}$$
;

4) 
$$\sqrt[5]{1+i}$$
.

**2.1.15.** (z) tekislikda berilgan tenglamalarni yeching:

1) 
$$z^2 + i = 0$$
;

2) 
$$z^3 - i = 0$$
;

3) 
$$z^3 + 8 = 0$$
:

4) 
$$z^4 + 4 = 0$$
.

$$5) z^2 + 4z + 53 = 0;$$

2) 
$$z^3 - i = 0;$$
  
3)  $z^3 + 8 = 0;$   
5)  $z^2 + 4z + 53 = 0;$   
6)  $z^4 + 26z^2 + 25 = 0;$ 

7) 
$$z^3 + 2z^2 + 2z + 1 = 0;$$
 8)  $iz^4 + 1 = 0;$ 

$$8)iz^4 + 1 = 0$$

9) 
$$z^4 + z^2 = 2$$
.

# 2.2. KOMPLEKS O'ZGARUVCHINING FUNKSIYASI

# Funksiya tushunchasi. Funksiyaning limiti va uzluksizligi. Kompleks oʻzgaruvchining asosiy elementar funksiyalari

- **2.2.1.** Elementlari kompleks sonlardan iborat bo'lgan D va E to'plamlar berilgan va bunda D to'plamning z = x + iy soni (z) kompleks tekisligining nuqtasi, E to'plamning w = u + iv soni (w) kompleks tekisligining nuqtasi bo'lsin.
- Agar D to plamning har bir z soniga biror qonun yoki qoida bilan E to plamdagi yagona w soni mos qo yilgan bo lsa, D to plamda w = f(z) bir qiymatli funksiya aniqlangan deyiladi. Bunda D to plamga w = f(z) funksiyaning aniqlanish sohasi, E to plamning barcha f(z) qiymatlari to plami  $E_1$  ga w = f(z) funksiyaning qiymatlar sohasi deyiladi.

Agar  $E_1 = E$ , ya'ni E to'plamning har bir nuqtasi w = f(z) funksiyaning qiymatlar sohasi bo'lsa, w = f(z) funksiya D to'plamni E to'plamga akslantiradi deyiladi.

Agar har bir  $z \in D$  songa bir nechta  $w \in E$  sonlar mos qoʻyilsa, w = f(z) funksiyaga koʻp qiymatli funksiya deyiladi.

Bundan keyin D va  $E_1$  toʻplamlari sohalar boʻlgan w = f(z) funksiyalarni qaraymiz. Kompleks tekisligining ochiqlilik va bogʻlamlilik xossalariga ega boʻlgan nuqtalari toʻplamiga soha deyiladi: ochiqlilik xossasiga koʻra toʻplamning har bir nuqtasi biror atrofi bilan toʻplamga tegishli boʻladi; bogʻlamlilik xossasiga koʻra toʻplamning istalgan ikki nuqtasini toʻplamda yotuvchi uzluksiz chiziq bilan tutashtirish mumkin boʻladi.

- w = f(z) funksiyani u + iv = f(x + iy) yoki f(x + iy) = u(x, y) + iv(x, y) koʻrinishda yozish mumkin, bu yerda  $(x, y) \in D$ ; u(x, y) = Re f(z) funksiyaning haqiqiy qismi; v(x, y) = Im f(z) funksiyaning mavhum qismi.
- Shunday qilib, kompleks oʻzgaruvchili funksiyaning berilishi ikkita haqiqiy oʻzgaruvchili funksiyaning berilishidan iborat boʻladi.

1-misol. Argumentning berilgan qiymatlarida  $f(z) = z^3 - 3z^2 + z$  funksiyaning qiymatlarini toping: 1) z = i; 2) z = 1 + i; 3) z = 3 - i.

Mavhum birlikning darajalari qiymatlarini hisobga olib, topamiz:

1) 
$$f(i) = i^3 - 3i^2 + i = -i + 3 + i = 3$$
;

2) 
$$f(1+i) = (1+i)^3 - 3(1+i)^2 + (1+i) = 1 + 3i + 3i^2 + i^3 - 3(1+2i+i^2) + 1 + i = 1 + 3i - 3 - i - 3(1+2i-1) + 1 + i = -1 - 3i$$
:

3) 
$$f(3-i) = (3-i)^3 - 3(3-i)^2 + (3-i) =$$
  
=  $27 - 27i + 9i^2 - i^3 - 3(9-6i+i^2) + 3-i =$   
=  $27 - 27i - 9 + i - 27 + 18i + 3 + 3 - i = -3 - 9i$ .

2-misol.  $f(z) = -z + i(\bar{z} + z^2)$  funksiyaning haqiqiy va mavhum qismlarini toping.

$$f(z) = u(x, y) + iv(x, y) = -(x + iy) + i(x - iy + (x + iy)^{2}) =$$

$$= -x - iy + i(x - iy + x^{2} + 2xyi + i^{2}y^{2}) = -x - iy + i(x + x^{2} - y^{2}) - 2xy + y =$$

$$= (y - x - 2xy) + i(x - y + x^{2} - y^{2}) = (y - x - 2xy) + i(x - y) \cdot (1 + x + y).$$

Demak, Re 
$$f(z) = u(x, y) = y - x - 2xy$$
, Im  $f(z) = v(x, y) = (x - y) \cdot (1 + x + y)$ .

3-misol. Haqiqiy Re  $f(z) = u(x, y) = x^2 - y^2$  va mavhum Im f(z) = 2xy qismlariga koʻra f(z) funksiyani toping.

$$z = x + iy$$
 va  $\bar{z} = x - iy$  dan topamiz:  $x = \frac{z + \bar{z}}{2}$ ,  $y = \frac{z - \bar{z}}{2i}$ .

U holda

$$f(z) = (x^{2} - y^{2}) + i(2xy) = \frac{z^{2} + 2z\overline{z} + \overline{z}^{2}}{4} + \frac{z^{2} - 2z\overline{z} + \overline{z}^{2}}{4} + 2\frac{z + \overline{z}}{2} \cdot \frac{z - \overline{z}}{2} =$$

$$= \frac{z^{2} + \overline{z}^{2}}{2} + \frac{z^{2} - \overline{z}^{2}}{2} = z^{2}.$$

4-misol.  $w = z - \sqrt{z}$  funksiyaning  $z_0 = i$  nuqtadagi barcha qiymatlarini toping.

$$z_0 = i = \cos \frac{\pi}{2} + i \sin \frac{\pi}{2}$$
 uchun topamiz:

$$\sqrt{z_0} = \cos\left(\frac{\pi}{4} + k\pi\right) + i\sin\left(\frac{\pi}{4} + k\pi\right).$$

U holda

$$w_k = i - \cos\left(\frac{\pi}{4} + k\pi\right) - i\sin\left(\frac{\pi}{4} + k\pi\right), \quad k = 0,1.$$

Bundan

$$w_0 = i - \cos\left(\frac{\pi}{4}\right) - i\sin\left(\frac{\pi}{4}\right) = i - \frac{\sqrt{2}}{2} - i\frac{\sqrt{2}}{2} = \frac{\sqrt{2}}{2}(-1 + i\cdot(\sqrt{2} - 1)),$$

$$w_1 = i - \cos\left(\frac{\pi}{4} + \pi\right) - i\sin\left(\frac{\pi}{4} + \pi\right) = i + \frac{\sqrt{2}}{2} + i\frac{\sqrt{2}}{2} = \frac{\sqrt{2}}{2}(1 + i\cdot(\sqrt{2} + 1)).$$

Agar w = f(z) funksiya bir qiymatli boʻlsa, har bir  $z_0 \in D \subset (z)$  nuqtaga biror  $w_0 \in E \subset (w)$  nuqta mos keladi. Bunda  $w_0$  nuqta  $z_0$  nuqtaning (z) tekislikdagi aksi,  $z_0$  nuqta esa  $w_0$  nuqtaning (z) tekislikdagi asli deb ataladi.

Agar z oʻzgaruvchi  $z_0$  nuqtadan oʻtuvchi l chiziqli ifodalasa va w oʻzgaruvchi  $w_0$  nuqtadan oʻtuvchi L chiziqli ifodalasa, L chiziqqa l chiziqning (w) tekislikdagi aksi, l chiziqqa L chiziqning (z) tekislikdagi asli deyiladi.

5-misol.  $z_0 = 1 + i$  nuqtaning  $w = z^2 + 1$  akslantirishdagi shaklini toping.

$$w_0 = f(z_0) = (z_0)^2 + i = (1+i)^2 + i = 1+2i-1+i=3i.$$

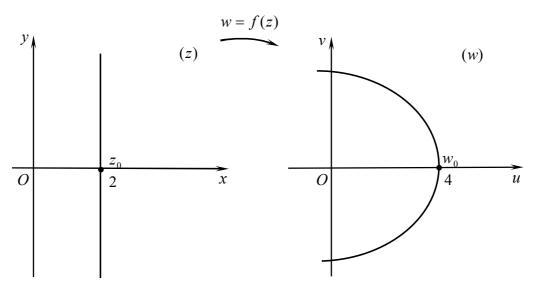
Demak,  $w_0 = 3i$ .

6-misol. x = 2 chiziqning  $w = z^2$  akslantirishda (w) tekislikdagi aksini toping.

 $\implies$   $w = z^2$  funksiyaning haqiqiy va mavhum qismlarini topamiz:

$$w = u(x, y) + iv(x, y) = (x + iy)^{2} = (x^{2} - y^{2}) + i \cdot (2xy).$$

Demak,  $\begin{cases} u = x^2 - y^2, \\ v = 2xy. \end{cases}$ 



5-shakl.

x=2 chiziqning nuqtalari z=2+iy koʻrinishga ega.  $z_0=x_0+i\cdot 0$  da  $w_0=w(z_0)=4$  boʻladi.

$$x=2$$
 da  $\begin{cases} u=4-y^2, \\ v=4y. \end{cases}$  Bundan  $u=-\frac{1}{16}v^2+4$  kelib chiqadi.

Bu chizich (w) tekislikda parabolani ifodalaydi (5-shakl).

**2.2.2.** Bir qiymatli w = f(z) funksiya  $z_0$  nuqtaning biror atrofida aniqlangan boʻlsin.

 $z_0$  nuqtaning  $\delta$  – atrofi deb (z) kompleks tekisligining  $|z-z_0| < \delta$  tengsizlikni qanoatlantiruvchi barcha z nuqtalari toʻplamiga aytiladi. Bu toʻplam markazi  $z_0$  nuqtada boʻlgan va radiusi  $\delta$  ga teng ochiq (chegarasiz) doirada yotuvchi barcha z nuqtalardan tashkil topadi.

Agar  $\forall \varepsilon > 0$  son uchun  $z_0$  nuqtaning shunday  $\delta$  – atrofi topilsaki, bu atrofning istalgan z nuqtasi  $(z_0$  nuqta bundan istisno boʻlishi mumkin) uchun  $|f(z) - w_0| < \varepsilon$  tengsizlik bajarilsa,  $w_0$  songa w = f(z) funksiyaning  $z_0$  nuqtadagi yoki  $z \to z_0$  dagi limiti deyiladi va  $\lim_{z \to z_0} f(z) = w_0$  kabi yoziladi.

Agar  $\lim_{z \to z_0} f(z) = w_0$  limit mavjud boʻlsa, u holda  $\lim_{(x,y) \to (x_0,y_0)} u(x,y) = u_0$  va  $\lim_{(x,y) \to (x_0,y_0)} v(x,y) = v_0$  limitlar ham mavjud boʻladi va aksincha.

Shunday qilib, kompleks oʻzgaruvchili funksiya limitining berilishi ikkita haqiqiy oʻzgaruvchili funksiya limitining berilishidan iborat boʻladi.

Bir (bir necha) haqiqiy oʻzgaruvchili funksiya uchun oʻrinli boʻlgan arifmetik amallarning limiti haqidagi xossalar kompleks oʻzgaruvchili funksiyalar uchun ham oʻrinli boʻladi:

$$\lim_{z \to z_0} (f(z) \pm g(z)) = \lim_{z \to z_0} f(z) \pm \lim_{z \to z_0} g(z); \quad \lim_{z \to z_0} (f(z) \cdot g(z)) = \lim_{z \to z_0} f(z) \cdot \lim_{z \to z_0} g(z);$$

$$\lim_{z \to z_0} f(z) \pm \lim_{z \to z_0} f(z) = \lim_{z \to z_0} f(z) \cdot \lim_{z \to z_0} g(z);$$

$$\lim_{z \to z_0} (c \cdot f(z)) = c \cdot \lim_{z \to z_0} f(z), \ c = const; \qquad \lim_{z \to z_0} \frac{f(z)}{g(z)} = \frac{\lim_{z \to z_0} f(z)}{\lim_{z \to z_0} g(z)}, \ \lim_{z \to z_0} g(z) \neq 0.$$

7-misol.  $\lim_{z\to 2i} \frac{z^2-iz+2}{z-2i}$  limitni toping.

$$\lim_{z \to 2i} \frac{z^2 - iz + 2}{z - 2i} = \left(\frac{0}{0}\right) = \lim_{z \to 2i} \frac{z^2 - 2iz + iz - 2i^2}{z - 2i} = \lim_{z \to 2i} \frac{z(z - 2i) + i \cdot (z - 2i)}{z - 2i} = \lim_{z \to 2i} (z + i) = 3i. \quad \square$$

Shu kabi, agar  $\lim_{\Delta z \to 0} \Delta f(z) = 0$  boʻlsa, f(z) funksiya  $z_0$  nuqtada uzluksiz deyiladi.

Agar w = f(z) funksiya D sohaning har bir nuqtasida uzluksiz boʻlsa, u shu *sohada uzluksiz* deyiladi.

Kompleks oʻzgaruvchili funksiyaning moduli uchun haqiqiy oʻzgaruvchili funksiyaning limiti haqidagi barcha xossalar oʻrinli boʻladi.

8-misol. w = |z| funksiyaning istalgan z da uzluksiz boʻlishini koʻrsating.

- $\implies w = |z|$  funksiya uchun  $w_0 = |z_0|$  boʻladi.
- (z) kompleks tekisligida |z|,  $|z_0|$ ,  $|z-z_0|$  qiymatlar uchburchakning tomonlarini ifodalaydi. Uchburchak tengsizligiga koʻra  $||z|-|z_0|| \le |z-z_0|$ . Bundan  $|w-w_0| \le |z-z_0|$  kelib chiqadi.

 $0 < \delta < \varepsilon$  bo'lsin. U holda  $|z - z_0| < \delta$  tengsizlikdan  $|w - w_0| < \varepsilon$  tengsizlik keliib chiqadi. Bundan limit ta'rifiga ko'ra,  $\lim_{z \to z_0} w = w_0$  yoki  $\lim_{z \to z_0} |z| = |z_0|$ .

Demak, w = |z| funksiya istalgan z da uzluksiz bo'ladi.  $\Box$ 

# **2.2.3.** Ko'rsatkichli funksiya: $w = e^z = e^x(\cos y + i\sin y)$ .

Koʻrsatkichli funksiyada y = 0 boʻlsa  $w = e^x$  boʻladi, ya'ni  $e^z$  funksiya z = x haqiqiy qiymatlarda haqiqiy oʻzgaruvchili koʻrsatkichli funksiya bilan ustma-ust tushadi.

 $w = e^z$  funksiya z oʻzgaruvchining istalgan qiymatida aniqlangan. Koʻrsatkichli funksiyaning xossalari:

1°. 
$$e^{z_1} \cdot e^{z_2} = e^{z_1+z_2}$$
;

$$2^{0}.\frac{e^{z_{1}}}{e^{z_{2}}}=e^{z_{1}-z_{2}};$$

$$3^{0}$$
.  $(e^{z})^{n} = e^{nz}$ ,  $(n \in N)$ ;

4°. 
$$\lim_{\text{Re }z\to-\infty}e^z=0$$
,  $\lim_{z\to+\infty}e^z=\infty$  (ma'noga ega emas);

 $5^{\circ}$ .  $w = e^{z}$  funksiya asosiy davri  $T_{0} = 2\pi i$  boʻlgan davriy funksiya.

# **Logarifmik funksiya**: $Lnz = \ln r + i(\varphi + 2k\pi)$ .

 $e^w$  funksiya w ning har qanday qiymatida nolga teng boʻlmagani sababli  $z = x + iy \neq 0$  boʻladi, ya'ni nolning logarifmi mavjud boʻlmaydi.

Logarifmik funksiya

$$Lnz = \ln r + i(\varphi + 2k\pi)$$
 yoki  $Lnz = \ln r + iArgz$ ,

kabi aniqlanadi, bu yerda r = |z|,  $\varphi = \arg z$ ,  $Argz = \arg z + 2k\pi$ .

w = Lnz logarifmik funksiya koʻp qiymatli funksiya. Bunda k ga tayin qiymat berish orqali bir qiymatli funksiya hosil qilinadi. k = 0 boʻlgan

holni, ya'ni  $\ln r + i\varphi$  ni logarifmning bosh qiymati deyiladi va  $\ln z$  bilan belgilanadi:

$$\ln z = \ln |z| + i\varphi.$$

Agar z haqiqiy son boʻlsa  $\arg z = 0$  va  $\ln z = \ln |z|$  boʻladi, ya'ni haqiqiy musbat son logarifmining bosh qiymati bu sonning odatdagi natural logarifmi bilan ustma-ust tushadi.

Logarifmning xossalari kompleks sohada quyidagicha umumlashtiriladi:

1°. 
$$Ln(z_1 \cdot z_2) = Lnz_1 + Lnz_2$$
;

$$2^{0}. Ln\left(\frac{z_{1}}{z_{2}}\right) = Lnz_{1} - Lnz_{2};$$

$$3^{\circ}$$
.  $Lnz^{n} = nLnz$ ;

$$4^{\circ}. Ln\sqrt[n]{z} = \frac{1}{n}\ln z.$$

# **Darajali funksiya**: $w = z^n$ .

n natural son boʻlganda darajali funksiya

$$w = z^n = r^n (\cos n\varphi + i \sin n\varphi)$$

tenglik bilan aniqlanadi. Bu funksiya kompleks tekisligining barcha nuqtalarida aniqlangan va bir qiymatli.

$$n = \frac{1}{m}$$
,  $m \in N$  bo'lganda darajali funksiya

$$w = z^{\frac{1}{m}} = \sqrt[m]{z} = \sqrt[m]{|z|} \left( \cos \frac{\arg z + 2k\pi}{m} + i \sin \frac{\arg z + 2k\pi}{m} \right), \quad k = 0, 1, ..., m - 1$$

tenglik bilan aniqlanadi. Bu funksiya kompleks tekisligining barcha nuqtalarida aniqlangan va koʻp qiymatli (*m* qiymatli). Bunda *k* ga tayin qiymat berish orqali bir qiymatli funksiya hosil qilinadi.

$$n = \frac{l}{m}$$
,  $l, m \in N$  boʻlganda darajali funksiya

$$w = z^{\frac{l}{m}} = \sqrt[m]{z^{l}} = \sqrt[m]{|z|^{l}} \left( \cos \frac{l(\arg z + 2k\pi)}{m} + i \sin \frac{l(\arg z + 2k\pi)}{m} \right)$$

tenglik bilan aniqlanadi. Bu funksiya kompleks tekisligining barcha nuqtalarida aniqlangan, koʻp qiymatli.

 $\alpha = x + iy$  kompleks koʻrsatkichli darajali funksiya

$$w = z^{\alpha} = e^{\alpha L n z}$$

tenglik bilan aniqlanadi. Bu funksiya kompleks tekisligining z = 0 nuqtadan boshqa barcha nuqtalarida aniqlangan va koʻp qiymatli.

# Trigonometrik funksiyalar

z = x + iy kompleks argumentning trigonometrik funksiyalari

$$\sin z = \frac{e^{iz} - e^{-iz}}{2i}, \quad \cos z = \frac{e^{iz} + e^{-iz}}{2}, \quad tgz = \frac{\sin z}{\cos z}, \quad ctgz = \frac{\cos z}{\sin z}$$

tengliklar bilan aniqlanadi.

Haqiqiy z da bu tengliklardan haqiqiy oʻzgaruvchining trigonometrik funksiyalari kelib chiqadi.

Haqiqiy oʻzgaruvchining trigonometrik funksiyalari orasidagi munosabatlarni ifodalovchi barcha formulalar kompleks sohada ham oʻrinli boʻladi. Xususan,

$$\sin^2 z + \cos^2 z = 1,$$

$$\sin 2z = 2\sin z \cos z,$$

$$\sin \left(z + \frac{\pi}{2}\right) = \cos z,$$

$$\cos \left(z + \frac{\pi}{2}\right) = -\sin z,$$

$$\cos(z + \pi) = -\cos z,$$

$$\sin \left(z + \frac{3\pi}{2}\right) = -\cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \sin z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\sin(z + 2\pi) = \cos z,$$

$$\cos(z + 2\pi) = \cos(z + 2\pi)$$

$$\cos(z + 2\pi)$$

Kompleks oʻzgaruvchi trigonometrik funksiyalarining nollari haqiqiy oʻzgaruvchi trigonometrik funksiyalarining nollari kabi boʻladi:

$$z = k\pi, \ k \in \mathbb{Z}$$
 da  $\sin z = 0; \ z = \frac{\pi}{2} + k\pi, \ k \in \mathbb{Z}$  da  $\cos z = 0$ .

Kompleks tekislikda  $\sin z$  va  $\cos z$  funksiyalar chegaralanmagan, ya'ni  $\lim_{\text{Im} z \to \pm \infty} \sin z = \infty$ ,  $\lim_{\text{Im} z \to \pm \infty} \cos z = \infty$ .

# Giperbolik funksiyalar

z = x + iy kompleks argumentning giberbolik funksiyalari deb

$$shz = \frac{e^z - e^{-z}}{2}$$
,  $chz = \frac{e^z + e^{-z}}{2}$ ,  $thz = \frac{shz}{chz}$ ,  $cthz = \frac{chz}{shz}$ 

tengliklar bilan aniqlanadigan funksiyalarga aytiladi. Bunda *shz* va *chz* asosiy davri  $T_0 = 2\pi i$  boʻlgan davriy funksiyalar boʻladi, *thz* va *cthz* asosiy davri  $T_0 = \pi i$  boʻlgan davriy funksiyalar boʻladi.

Haqiqiy z da bu tengliklardan haqiqiy oʻzgaruvchining giperbolik funksiyalari kelib chiqadi.

Kompleks sohada giperbolik va trigonometrik funksiyalar orasidagi quyidagi munosabatlar oʻrinli boʻladi:

$$shiz = i \sin z$$
;  $\sin iz = ishz$ .;

$$chiz = \cos z$$
;  $\cos iz = chz$ ;  
 $thiz = itgz$ ;  $tgiz = ithz$ ;  
 $cthiz = -ictgz$ ;  $ctgiz = -icthz$ .

Kompleks sohada giperbolik funksiyalarni bogʻlovchi quyidagi formulalar keltirib chiqarilgan:

$$sh2z = 2shzchz$$
;  $ch2z = ch^2z + sh^2z$ ;  $shz + chz = e^z$ ;  $sh(-z) = -shz$ ,  $ch(-z) = -shz$ ,  $ch(-z) = chz$ ,  $ch(-z) = chz$ ,  $ch(-z) = chz$ ,  $ch(-z) = shz$ 

# Teskari trigonometrik va teskari giperbolik funksiyalar

Kompleks sohadagi boshqa teskari trigonometrik funksiyalar quyidagi formulalar bilan aniqlanadi:

$$Arc\cos z = -iLn(z + \sqrt{z^2 - 1}), \quad Arctgz = -\frac{i}{2}Ln\frac{i - z}{i + z} \quad (z \neq \pm i),$$
$$Arcctgz = \frac{i}{2}Ln\frac{z - i}{z + i} \quad (z \neq \pm i).$$

 $\bigcirc$  shw = z tenglikni qanoatlantiruvchi w soniga z kompleks sonning areasinusi deyiladi va w = Archz bilan belgilanadi. Bu funksiya  $Arshz = Ln(z + \sqrt{z^2 + 1})$ kabi aniqlanadi.

Kompleks sohadagi boshqa teskari giperbolik funksiyalar quyidagi tengliklar bilan topiladi:

$$Archz = Ln(z + \sqrt{z^2 - 1}), \quad Arthz = \frac{1}{2}Ln\frac{1+z}{1-z}, \quad Arcthz = \frac{1}{2}Ln\frac{z+1}{z-1}.$$

9-misol. Hisoblahg:

1) 
$$Ln(1-i)$$
; 2)  $i^{1+i}$ ; 3)  $sin(2-i)$ ; 4)  $cos(1+i)$ ;

5) 
$$ch(2-3i)$$
; 6)  $Arc \cos 2$ ; 7)  $Arctg(2i)$ ; 8)  $Arcch(2i)$ .

Hisoblarni kompleks oʻzgaruvchili elementar funksiyalarning formulalari va ular oʻrtasidagi munosabatlarni ifodalovchi tengliklardan foydalanib, bajaramiz.

1) z=1-i sonning moduli va argumentini topamiz:

$$r = |z| = \sqrt{1^2 + 1^2} = \sqrt{2}, \ \ \varphi = \arg z = arctg\left(\frac{-1}{1}\right) = -\frac{\pi}{4}.$$

Bundan

$$Ln(1-i) = \ln \sqrt{2} + i \cdot \left(-\frac{\pi}{4} + 2k\pi\right) = \frac{1}{2}\ln 2 + i\pi\left(-\frac{1}{4} + 2k\right), \ k \in \mathbb{Z}.$$

2) 
$$i^{1+i} = e^{(1+i)Lni} = e^{(1+i)\cdot \left(\frac{\pi}{2}i + 2k\pi i\right)} = e^{-\left(\frac{\pi}{2} + 2k\pi\right)} \cdot e^{i\cdot \left(\frac{\pi}{2} + 2k\pi\right)} =$$

$$=e^{Lni}\cdot e^{-\left(\frac{\pi}{2}+2k\pi\right)}=i\cdot e^{-\pi\cdot\left(\frac{1}{2}+2k\right)}, \ k\in Z.$$

- 3)  $\sin(2-i) = \sin 2ch(-1) + i\cos 2sh(-1) = \sin 2ch(-1) i\cos 2sh(-1)$ .
- 4)  $\cos(1+i) = \cos 1ch1 i\sin 1sh1$ .
- 5)  $ch(2-3i) = ch2\cos(-3) + ish2\sin(-3) = ch2\cos 3 ish2\sin 3$ .

6) 
$$Arc\cos 2 = -iLn(2 + \sqrt{2^2 - 1}) = -iLn(2 + \sqrt{3}) = -\ln(2 + \sqrt{3}) + 2k\pi, \ k \in \mathbb{Z}.$$

7) 
$$Arctg(2i) = -\frac{i}{2}Ln\frac{i-2i}{i+2i} = -\frac{i}{2}Ln\left(-\frac{1}{3}\right) =$$

$$= -\frac{i}{2}\left(\ln\frac{1}{3} + \pi i + 2k\pi i\right) = \pi\left(\frac{1}{2} + 2k\right) + i\frac{\ln 3}{2}, \ k \in \mathbb{Z}.$$

8) 
$$Arcch(2i) = Ln(2i + \sqrt{(2i)^2 - 1}) = Ln(2i + i\sqrt{5}) =$$
  
=  $Ln(i(2 + \sqrt{5}) = \ln(2 + \sqrt{5}) + i\pi\left(\frac{1}{2} + 2k\right), k \in \mathbb{Z}$ .

# Mashqlar

**2.2.1.** f(z) funksiyaning berilgan argumentdagi qiymatini toping:

1) 
$$w = z^3 - z$$
,  $z = 1 + i$ ;

2) 
$$w = z^3 - 2z^2 + 5z$$
,  $z = 1 - i$ ;

3) 
$$w = z^7 + z^5$$
,  $z = \frac{1}{2} - i\frac{\sqrt{3}}{2}$ ;

4) 
$$w = \frac{z}{|z|} + \frac{2}{z}$$
,  $z = 2 + 2i$ .

**2.2.2.** f(z) funksiyaning  $z_1$  va  $z_2$  nuqtalardagi qiymatlarini toping:

1) 
$$w = \frac{1}{\overline{z}}$$
,  $z_1 = 1 + i$ ,  $z_2 = 3 - 2i$ ;

2) 
$$w = \frac{1}{\overline{z}} - 2i$$
,  $z_1 = 1 - i$ ,  $z_2 = \frac{i}{2}$ .

**2.2.3.** f(z) = u(x, y) + iv(x, y) (bu yerda z = x + iy) funksiyaning haqiqiy va mavhum qismlarini toping:

1) 
$$f(z) = (\bar{z})^3 + 2i - 1;$$

2) 
$$f(z) = 2i - z + iz^2$$
;

3) 
$$f(z) = \operatorname{Re}(z^2) + i\operatorname{Im}(\overline{z}^2);$$

4) 
$$f(z) = \text{Re}(z^2 + i) + i \text{Im}(z^2 - i)$$
.

2.2.4.	Haqiqiy	u(x,y) va	mavhum	v(x, y) qismlariga	koʻra
f(z) funksiyaı	ni toping:				

1) 
$$u = x$$
,  $v = -y$ ;

2) 
$$u = x + y$$
,  $v = x - y$ ;

3) 
$$u = \frac{x}{x^2 + y^2}$$
,  $v = \frac{y}{x^2 + y^2}$ ;

4) 
$$u = \frac{1}{x}$$
,  $v = \frac{1}{y}$ ;

2.2.5. Haqiqiy oʻzgaruvchilarni kompleks shaklida yozing:

1) 
$$x^2 + 2x + y^2 - y = 1$$
;

2) 
$$x + y + xy = 1$$
.

**2.2.6.** w = f(z) funksiyaning berilgan nuqtadagi barcha qiymatlarini toping:

1) 
$$w = \frac{\sqrt{z} + 1}{\sqrt{z} - 1}$$
,  $z_0 = i$ ;

2) 
$$w = \sqrt{i + \sqrt{z}}, \ z_0 = -1.$$

**2.2.7.**  $z_0$  nuqtaning berilgan akslanishdagi shaklini toping:

1) 
$$z_0 = 3 - 2i$$
,  $w = \frac{z}{\overline{z}}$ ;

2) 
$$z_0 = \frac{1-i}{2}$$
,  $w = (z+i)^3$ .

**2.2.8.** y = 2 chiziqning  $w = z^2$  akslantirishda (w) tekislikdagi aksini toping.

**2.2.9.** x = -1 chiziqning  $w = \bar{z}^2$  akslantirishda (w) tekislikdagi aksini toping.

2.2.10. Limitlarni toping:

1) 
$$\lim_{z\to i} \frac{z^2 + 3iz + 4}{z - i}$$
;

2) 
$$\lim_{z\to -3i} \frac{z^2 + 2iz + 3}{z + 3i}$$
;

3) 
$$\lim_{z\to 0}\frac{1}{2i}\left(\frac{z}{z}-\frac{\overline{z}}{z}\right);$$

4) 
$$\lim_{z \to \frac{\pi}{2}} \frac{e^{2iz} + 1}{e^{iz} - i}$$
.

**2.2.11.**  $w = z^2$  funksiyaning istalgan z da uzluksiz boʻlishini koʻrsating.

**2.2.12.**  $w = \overline{z}$  funksiyaning istalgan z da uzluksiz bo'lishini ko'rsating.

**2.2.13.** Hisoblang:

1) 
$$e^{1-z}$$
;

2) 
$$e^{\bar{z}}$$
;

3) 
$$e^{(\bar{z}+i)^2}$$
;

4) 
$$Ln(-5)$$
;

5) 
$$Ln(2\sqrt{3}i-2);$$

7) 
$$(-1)^i$$
;

8) 
$$(-3)^{-i}$$
;

9) 
$$(3-4i)^{1+i}$$
:

10) 
$$\sin(1+2i)$$
;

11) 
$$\sin i$$
;

14) 
$$sh(i-2)$$
;

15) 
$$th\pi i$$
;

18) 
$$Arctg\sqrt{3}$$
;

20) 
$$Arch(-1)$$
.

# 2.3. KOMPLEKS OʻZGARUVCHI FUNKSIYASINI DIFFERENSIALLASH

# Funksiyaning hosilasi. Differensiallash qoidalari. Analitik funksiyalar. Konform akslantirish

- **2.3.1.** Kompleks tekislikdagi biror G sohada bir qiymatli w = f(z) funksiya aniqlangan bo'lib,  $z \in G$ ,  $z + \Delta z \in G$ ,  $\Delta w = f(z + \Delta z) f(z)$  bo'lsin.
- O Agar Δz har qanday yoʻl (qonun) bilan nolga intilganda ham  $\frac{\Delta w}{\Delta z}$  nisbat yagona limitga intilsa, bu limitga f(z) funksiyaning z nuqtadagi hosilasi deyiladi va f'(z), w'(z),  $\frac{df}{dz}$ ,  $\frac{dw}{dz}$  larning biri bilan belgilanadi:

$$f'(z) = \lim_{\Delta z \to 0} \frac{\Delta w}{\Delta z} = \lim_{\Delta z \to 0} \frac{f(z + \Delta z) - f(z)}{\Delta z}.$$

z nuqtada hosilaga ega boʻlgan w = f(z) funksiyaga shu nuqtada differensiallanuvchi (yoki monogen) funksiya deyiladi.

**Teorema**. Biror G sohada aniqlangan w = f(z) = u(x,y) + iv(x,y) funksiya shu sohaga tegishli z nuqtada differensiallanuvchi boʻlishi uchun bu nuqtada u(x,y), v(x,y) funksiyalar differensiallanuvchi boʻlishi va Koshi-Riman (yoki Dalamber-Eyler) shartlari deb ataluvchi

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{\partial v}{\partial y}, \quad \frac{\partial u}{\partial y} = -\frac{\partial v}{\partial x}$$

tengliklar bajarilishi zarur va yetarli.

Bu tengliklar Koshi-Riman shartlarining yagona shakli emas:

 $z=re^{i\varphi}$  kompleks oʻzgaruvchi  $f(z)=u(r,\varphi)+iv(r,\varphi)$  funksiyasining haqiqiy va mavhum qismlari

$$\frac{\partial u(r,\varphi)}{\partial r} = \frac{1}{r} \frac{\partial v(r,\varphi)}{\partial \varphi}, \quad \frac{\partial v(r,\varphi)}{\partial r} = -\frac{1}{r} \frac{\partial u(r,\varphi)}{\partial \varphi}$$

tengliklar bilan bogʻlanadi, bu yerda  $r, \varphi - (x; y)$  nuqtaning qutb koordinatalari;

 $f(z) = R(x, y)e^{i\Phi(x,y)}$  funksiyaning moduli va argumenti

$$\frac{\partial R}{\partial x} = R \frac{\partial \Phi}{\partial y}, \quad \frac{\partial R}{\partial y} = -R \frac{\partial \Phi}{\partial x},$$

tenliklar bilan boʻglanadi.

*Koshi-Riman* shartlariga koʻra w = f(z) funksiyaning z nuqtadagi hosilasini quyidagi formulalardan biri bilan topish mumkin:

$$f'(z) = \frac{\partial u}{\partial x} + i \frac{\partial v}{\partial x}, \quad f'(z) = \frac{\partial v}{\partial y} + i \frac{\partial v}{\partial x}, \quad f'(z) = \frac{\partial u}{\partial x} - i \frac{\partial u}{\partial y}, \quad f'(z) = \frac{\partial v}{\partial y} - i \frac{\partial u}{\partial y},$$
$$f'(z) = \frac{r}{z} \left( \frac{\partial u}{\partial r} + i \frac{\partial v}{\partial r} \right), \quad f'(z) = \frac{1}{z} \left( \frac{\partial v}{\partial \varphi} - i \frac{\partial u}{\partial \varphi} \right)$$

2.3.2. Sompleks oʻzgaruvchi funksiyasi hosilasining ta'rifi haqiqiy oʻzgaruvchi funksiyasi hosilasining ta'rifiga oʻxshash boʻlgani sababli kompleks oʻzgaruvchi funksiyasi uchun haqiqiy oʻzgaruvchi funksiyasining differensiallash qoidalariga oʻxshash qoidalar kelib chiqadi.

Jumladan:

- 1.  $(f(z) \pm g(z))' = f'(z) \pm g'(z)$ , f(z), g(z) differensiallanuvchi funksiyalar;
  - 2.  $(f(z) \cdot g(z))' = f'(z) \cdot g(z) + f(z) \cdot g'(z)$ ;

$$3. \left(\frac{f(z)}{g(z)}\right)' = \frac{f'(z) \cdot g(z) - f(z) \cdot g'(z)}{g^2(z)}, \ (g(z) \neq 0);$$

- 4.  $(f(\varphi(z))' = f'_{\varphi}(\varphi) \cdot \varphi'_{z}(z)$ , agar  $\varphi(z)$  funksiya z nuqtada differensiallanuvchi va f(w) funksiya w = f(z) nuqtada differensiallanuvchi boʻlsa;
- 5.  $f'(z) = \frac{1}{(f^{-1}(w))'}$ , agar biror z nuqtada f(z) funksiya differensiallanuvchi,  $f^{-1}(w)$  teskari funksiya mavjud va  $(f^{-1}(w))' \neq 0$  boʻlsa;
- 6.  $w = e^z$ ,  $w = \sin z$ ,  $w = \cos z$ , w = shz, w = chz,  $w = z^n (n \in N)$  funksiyalar kompleks tekisligining har bir nuqtasida differensiallanuvchi, w = tgz funksiya  $z = \frac{\pi}{2} + k\pi$   $(k \in Z)$  nuqtalardan boshqa nuqtalarda va w = thz funksiya  $z = \left(\frac{\pi}{2} + 2k\pi\right) \cdot i$   $(k \in Z)$  nuqtalardan boshqa nuqtalarda differensiallanuvchi;

 $7. w = Lnz, \ w = a^z \ (a \ne 0, \ a - kompleks son), \ w = z^\alpha \ (kompleks son)$  funksiyalar uchun nolga teng boʻlmagan istalgan z nuqtaning atrofida bir qiymatli barg topish mumkinki, bu funksiyalar z nuqtada differensiallanuvchi boʻladi;

8. 6-7 bandlarda keltirilgan funksiyalar uchun haqiqiy oʻzgaruvchi funksiyalarining hosilalar jadvaliga oʻxshash formulalar oʻrinli boʻladi.

Masalan, 
$$(e^z)' = e^z$$
,  $(tgz)' = \frac{1}{\cos^2 z} \left( z \neq \frac{\pi}{2} + k\pi \ (k \in Z) \right)$ ,  $(Lnz)' = \frac{1}{z} \ (z \neq 0)$ .

1-misol. w = f(z) funksiya uchun f'(z) hosila mavjud boʻladigan nuqtalarni koʻrsating va bu nuqtalardagi hosilani toping:

1) 
$$w = i\overline{z}$$
; 2)  $w = 5xy - 9x + 18y + i(2x^2 - 2y^2)$ ; 3)  $w = \cos z$ ; 4)  $w = Lnz$ .

Bundan u = y, v = x kelib chiqadi.

u va v funksiyalarning xususiy hosilalarini topamiz:

$$\frac{\partial u}{\partial x} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial y} = 1, \quad \frac{\partial v}{\partial x} = 1, \quad \frac{\partial v}{\partial y} = 0.$$

Bundan

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{\partial v}{\partial y} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial y} = 1 \neq -1 = -\frac{\partial v}{\partial x},$$

ya'ni Koshi-Riman tengliklarining ikkinchisi bajarilmaydi.

Demak, berilgan funksiya kompleks tekisligining hech bir nuqtasida hosilaga ega boʻlmaydi.

2)  $w = 5xy - 9x + 18y + i(2x^2 - 2y^2)$  da u = 5xy - 9x + 18y va  $v = 2x^2 - 2y^2$ . u va v funksiyalarning xususiy hosilalarini topamiz:

$$\frac{\partial u}{\partial x} = 5y - 9, \quad \frac{\partial u}{\partial y} = 5x + 18, \quad \frac{\partial v}{\partial x} = 4x, \quad \frac{\partial v}{\partial y} = -4y.$$

Koshi-Riman shartlariga ko'ra funksiya hosilaga ega bo'ladigan nuqtalarda

$$\begin{cases} 5y - 9 = -4y, \\ 5x + 18 = -4x \end{cases}$$

bo'lishi kerak. Bundan x = -2, y = 1.

Demak, berilgan funksiya kompleks tekisligining  $z_0 = -2 + i$  nuqtasida hosilaga ega bo'ladi. Bu hosilani topamiz:

$$w'(z_0) = \left(\frac{\partial u}{\partial x} + i \frac{\partial v}{\partial x}\right)\Big|_{\substack{x=-2\\y=1}} = (5y - 9 + i4x)\Big|_{\substack{x=-2\\y=1}} = 5 \cdot 1 - 9 + i4 \cdot (-2) = -4 - 8i.$$

3)  $w = \cos z = \cos x chy - i \sin x shy$  ekanidan  $u = \cos x chy$  va  $v = -\sin x shy$ . U holda

$$\frac{\partial u}{\partial x} = -\sin x c h y, \quad \frac{\partial u}{\partial y} = \cos x s h y, \quad \frac{\partial v}{\partial x} = -\cos x s h y, \quad \frac{\partial v}{\partial y} = -\sin x c h y.$$

Demak, berilgan funksiya uchun butun kompleks tekisligida Koshi-Riman shartlari bajariladi. Bu funksiyaning hosilasini topamiz:

$$w'(z) = \frac{\partial u}{\partial x} + i \frac{\partial v}{\partial x} = -\sin x \cdot chy - i \cos x \cdot shy = -(\sin x \cdot chy + \cos x \cdot shy) = -\sin z.$$

4)  $w = Lnz = \ln r + i(\varphi + 2k\pi)$  ekanidan  $u = \ln r$  va  $v = \varphi + 2k\pi$ .

Koshi-Riman shartlarining qutb koordinatalardagi ko'rinishiga ko'ra

$$\frac{\partial u}{\partial r} = \frac{1}{r}, \quad \frac{\partial u}{\partial \varphi} = 0, \quad \frac{\partial v}{\partial r} = 0, \quad \frac{\partial v}{\partial \varphi} = 1.$$

Bundan

$$\frac{\partial u}{\partial r} = \frac{1}{r} = \frac{1}{r} \frac{\partial v}{\partial \varphi}, \qquad \frac{\partial v}{\partial r} = 0 = -\frac{1}{r} \frac{\partial u}{\partial \varphi},$$

ya'ni Koshi-Riman shartlari z=0 nuqtadan boshqa barcha nuqtalarda bajariladi. Bu funksiyaning hosilasini topamiz:

$$w'(z) = \frac{r}{z} \left( \frac{\partial u}{\partial r} + i \frac{\partial v}{\partial r} \right) = \frac{r}{z} \left( \frac{1}{r} + i0 \right) = \frac{1}{z}, \quad z \neq 0. \quad \blacksquare$$

- **2.3.3.** © G kompleks sohaning har bir nuqtasida differensiallanuvchi boʻlgan bir qiymatli w = f(z) funksiyaga G sohada analitik (golomorf, reguyar) funksiya deyiladi.
- z nuqtada va uning biror atrofida differensiallanuvchi boʻlgan bir qiymatli w = f(z) funksiyaga z nuqtada analitik funksiya deyiladi.

Bir qiymatli w = f(z) funksiya analitik bo'ladigan nuqtalarga *to'g'ri* (*regular*) nuqtalar deyiladi. Bir qiymatli w = f(z) funksiya analitik bo'lmaydigan nuqtalarga esa *maxsus* nuqtalar deyiladi.

- w = f(z) analitik funksiyaning z nuqtadagi differensiali dw deb,  $\Delta w$  orttirmaning bosh qismiga aytiladi, ya'ni  $dw = f'(z)\Delta z$  yoki dw = f'(z)dz.
- Agar w = f(z) = u(x, y) + iv(x, y) funksiya biror kompleks G sohada analitik bo'lsa, u holda bu funksiyaning haqiqiy va mavhum qismlari Laplas tenglamasi deb ataluvchi  $\frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} = 0$  tenglamanini qanoatlantiradi, ya'ni

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = 0, \qquad \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} = 0$$

boʻladi.

Laplas tenglamasini qanoatlantiruvchi funksiyalarga *garmonik funksiyalar* deyiladi. Demak, analitik funksiyalarning haqiqiy va mavhum qismlari garmonik funksiyalar boʻladi.

2-misol. w = f(z) funksiyaning analitik yoki analitik emasligini tekshiring: 1)  $w = z^2$ ; 2)  $w = z \operatorname{Re} z$ .

(a) 1) 
$$w = z^2 = (x + iy)^2 = x^2 - y^2 + i2xy$$
 ekanidan,  $u = x^2 - y^2$ ,  $v = 2xy$ .

u va v funksiyalarning xususiy hosilalarini topamiz:

$$\frac{\partial u}{\partial x} = 2x$$
,  $\frac{\partial u}{\partial y} = -2y$ ,  $\frac{\partial v}{\partial x} = 2y$ ,  $\frac{\partial v}{\partial y} = 2x$ .

Koshi-Riman shartlarining bajarilishini tekshiramiz:

$$\frac{\partial u}{\partial x} = 2x = \frac{\partial v}{\partial y}, \quad \frac{\partial u}{\partial y} = -2y = -\frac{\partial v}{\partial x}.$$

Demak, butun kompleks tekisligida Koshi-Riman shartlari bajariladi va berilgan funksiya bu tekislikning barcha nuqtalarida analitik boʻladi.

2) 
$$w = z \operatorname{Re} z = (x + iy)x = x^2 + ixy$$
 ekanidan  
 $\frac{\partial u}{\partial x} = 2x$ ,  $\frac{\partial u}{\partial y} = 0$ ,  $\frac{\partial v}{\partial x} = y$ ,  $\frac{\partial v}{\partial y} = x$ 

kelib chiqadi. Bu hosilalardan koʻrinadiki, Koshi-Riman shartlari bajarilishi uchun x = 0, y = 0 boʻlishi kerak. Demak, funksiya bitta (0;0) nuqtada hosilaga ega. Shu sababli  $w = z \operatorname{Re} z$  funksiya analitik emas.

**2.3.4.** (z) kompleks tekisligining biror G sohasida w = f(z) analitik funksiya berilgan va G sohaning qoʻzgʻalmas  $z_0$  nuqtasida  $f'(z_0) \neq 0$  boʻlsin.

Bunda: 1)  $|f'(z_0)|$  kattalik w = f(z) akslanishning  $z_0$  nuqtadagi choʻzilish xarakterini aniqlaydi:  $k = |f'(z_0)|$  kattalik  $|f'(z_0)| > 1$  boʻlganda *choʻzilishni koeffitsiyenti*,  $|f'(z_0)| < 1$  boʻlganda esa *siqilish koeffitsiyenti* deyiladi ( hosila modulining *geometrik ma'nosi*);

- 2)  $\arg f'(z_0)$  kattalik l egri chiziqqa  $z_0$  nuqtada oʻtkazilgan urunmani L egri chiziqqa  $w_0$  nuqtada oʻtkazilgan urunmaga qadar burish burchagini (burilish burchagini)ifodalaydi (hosila argumentining *geometrik ma'nosi*).

Agar konform akslantirishda burchak hisobining yoʻnalishi ham oʻzgarmasa, bunday akslantirishga *I tur konform akslantirish* deyiladi.

Agar konform akslantirishda burchak hisobining yoʻnalishi qaramaqarshisiga oʻzgarsa, bunday akslantirishga *II tur konform akslantirish* deyiladi.

Shunday qilib, agar (z) kompleks tekisligining biror  $z_0$  nuqtasida w = f(z) funksiya analitik va  $f'(z_0) \neq 0$  boʻlsa, u holda bu nuqtada w = f(z) akslantirish konform boʻladi.

3-misol.  $w = z^2$  akslantirishning  $z_0 = \sqrt{2}(1+i)$  nuqtadagi choʻzilish koeffitsiyentini va burilish burchagini toping.

w' = 2z ekanidan  $w'|_{z=z_0} = 2\sqrt{2}(1+i)$  bo'ladi. U holda

$$k = |2\sqrt{2}(1+i)| = 4$$
,  $\varphi = \frac{\pi}{4}$ .

## Mashqlar

**2.3.1.** w = f(z) funksiya uchun f'(z) hosila mavjud boʻladigan nuqtalarni koʻrsating va bu nuqtalardagi hosilani toping:

1) 
$$w = z \operatorname{Im} z$$
;

2) 
$$w = |z|^2$$
;

3) 
$$w = \overline{z} \operatorname{Re} z^2$$
;

4) 
$$w = z^2 - \text{Re}(\bar{z} + 2z);$$

5) 
$$w = \frac{1}{z-1}$$
;

6) 
$$w = \frac{z}{|z|}$$
;

7) 
$$w = z^4$$
;

8) 
$$w = Ln(z^2)$$
;

9) 
$$w = \sin(iz)$$
;

10) 
$$w = ish\overline{z}$$
.

**2.3.2.** w = f(z) funksiyaning analitik yoki analitik emasligini tekshiring:

1) 
$$w = (x^3 - 3xy^2) + i(3x^2y - y^3)$$
;

2) 
$$w = (x^2 + y^2) - i2xy$$
;

3) 
$$w = e^{4z}$$
;

4) 
$$w = \sin \frac{z}{4}$$
;

5) 
$$w = e^x \cos y + ie^x \sin y$$
;

6) 
$$w = \ln(z^2)$$
.

**2.2.3.** Berilgan v(x, y) mavhum qismiga koʻra w = f(z) funksiyani toping:

1) 
$$v(x, y) = 2x^2 - 2y^2 + x$$
;

$$2) \ v(x,y) = e^x \sin y.$$

**2.2.4.** Berilgan u(x, y) haqiqiy qismiga koʻra w = f(z) funksiyani toping:

1) 
$$u(x, y) = x^2 - y^2 - x$$
;

$$2) \ u(x,y) = chx\cos y.$$

**2.3.5.** w = f(z) akslantirishning  $z_0$  nuqtadagi choʻzilish koeffitsiyentini va burilish burchagini toping:

1) 
$$w = z^3$$
,  $z_0 = 1 + i$ ;

2) 
$$w = z^2 - z$$
,  $z_0 = 1 - i$ ;

3) 
$$w = \sin z$$
,  $z_0 = 0$ ;

4) 
$$w = ie^{2z}$$
,  $z_0 = 2\pi i$ .

**2.3.6.** (w) kompleks tekisligining siqilish va choʻzilish sohalarini aniqlang:

1) 
$$w = z^2 + 2z$$
; 2)  $w = \frac{1}{z}$ .

**2.3.7.** Berilgan akslanishda choʻzilish koeffitsienti k = 1 boʻladigan nuqtalar toʻplamini aniqlang:

1) 
$$w = z^2 - iz$$
; 2)  $w = -z^3$ .

**2.3.8.** Berilgan akslanishda burilish burchagi  $\varphi = 0$  bo'ladigan nuqtalar to'plamini aniqlang:

1) 
$$w = z^2 + iz$$
; 2)  $w = -\frac{i}{z}$ .

# 2.4. KOMPLEKS OʻZGARUVCHI FUNKSIYASINI INTEGRALLASH

Kompleks oʻzgaruvchi boʻyicha integrallash. Koshi teoremalari. Boshlangʻich funksiya va aniqmas integral. Koshining integral formulasi

**2.4.1.** Kompleks tekislikdagi biror G sohada boshlangʻich nuqtasi  $z_0$  va oxirgi nuqtasi  $z_n$  boʻlgan silliq yoki boʻlakli silliq L egri chiziq berilgan boʻlib, bu chiziqda kompleks oʻzgaruvchining f(z) funksiyasi aniqlangan boʻlsin.

L egri chiziqni  $z_0, z_1, ..., z_n$  nuqtalar bilan n ta elementar  $\gamma_0, \gamma_1, ..., \gamma_{n-1}$  yoylarga boʻlamiz va quyidagi limitni qaraymiz:

$$\lim_{\lambda \to 0} \sum_{k=0}^{n-1} f(\xi_k) \Delta z_k, \tag{4.1}$$

bu yerda,  $\xi_k \in \gamma_k$ ,  $\Delta z_k = z_{k+1} - z_k$ ,  $\lambda = \max_{0 \le k \le n-1} \{l_k\}$ ,  $l_k - \gamma_k$  yoy uzunligi,  $k = \overline{0, n-1}$ .

Agar (4.1) chekli limit L egri chiziqni yoylarga boʻlish usuliga va bu yoylarda  $\xi_k$  nuqtani tanlash usuliga bogʻliq boʻlmagan holda mavjud boʻlsa, bu limitga f(z) funksiyadan L egri chiuziq boʻyicha olingan integral deyiladi va  $\int f(z)dz$  kabi belgilanadi:

$$\int_{L} f(z)dz = \lim_{\lambda \to 0} \sum_{k=0}^{n-1} f(\xi_k) \Delta z_k.$$
 (4.2)

**1-teorema** (funksiya integrallanuvchi boʻlishining etarli sharti). Agar f(z) funksiya L egri chiziqda uzluksiz boʻlsa, u holda u shu egri chiziq boʻyicha integrallanuvchi boʻladi.

$$\int_{L} f(z)dz = \int_{L} u(x,y)dx - v(x,y)dy + i \int_{L} v(x,y)dx + u(x,y)dy.$$
 (4.3)

Agar L egri chiziq y = y(x) ( $a \le x \le b$ ) tenglama bilan berilgan bo'lsa, (4.3) integralda y = y(x), dy = y'(x)dx o'rniga qo'yish bajariladi.

Agar x = x(t), y = y(t) ( $\alpha \le t \le \beta$ ) tenglamalar L egri chiziqning parametrik tenglamalari boʻlsa, z = z(t) = x(t) + iy(t) tenglamaga L egri chiziqning kompleks parametrik tenglamasi deyiladi.

Kompleks parametrik tenglamada (4.3) integral

$$\int_{L} f(z)dz = \int_{\alpha}^{\beta} f(z(t))z'(t)dt$$
 (4.4)

koʻrinishda yoziladi.

f(z) funksiyadan L egri chiuziq boʻyicha olingan integral haqiqiy oʻzgaruvchili funksiyaning aniq integrali va egri chiziqli integrali ega boʻladigan xossalarga ega boʻladi.

1-misol. Integrallarni berilgan egri chiziq boʻyicha hisoblang:

- 1)  $\int_{L} (\bar{z} \text{Im } z) dz$ ,  $L: z_1 = 0$ ,  $z_2 = 2 + 4i$  nuqtalar orasidagi toʻgʻri chiziq kesmasi;
- 2)  $\int_{L} \frac{dz}{z-a}$ , L: markazi  $z_0 = a$  nuqtada boʻlgan R radiusli aylana, bunda aylanib oʻtish soat strelkasi yoʻnalishiga teskari;
  - 3)  $\int_{1}^{\infty} \text{Im } z dz$ ,  $L: y = 2x^2$  parabolaning  $z_1 = 0$ ,  $z_2 = 1 + 2i$  nuqtalar orasidagi yoyi;
- 4)  $\int_{L}^{z} (y^2 + x + x^2 i) dz$ ,  $L: z_1 = 2 i$ ,  $z_2 = 3 + 2i$  nuqtalar orasidagi toʻgʻri chiziq kesmasi.

U holda

$$\int_{L} (\bar{z} - \operatorname{Im} z) dz = \int_{0}^{2} (t(1 - 2i) - 2t)(1 + 2i) dt =$$

$$=-(1+2i)^{2}\int_{0}^{2}tdt=-(-3+4i)\frac{t^{2}}{2}\Big|_{0}^{2}=2(3-4i).$$

2) Markazi  $z_0 = a$  nuqtada boʻlgan R radiusli aylananing kompleks parametrik tenglamasi  $z = a + R \cdot e^{it}$  ( $0 \le t \le 2\pi$ ) koʻrinishda boʻladi. Bundan  $z - a = R \cdot e^{it}$ ,  $dz = Rie^{it}dt$ . U holda

$$\int_{L} \frac{dz}{z - a} = \int_{0}^{2\pi} \frac{Rie^{it}dt}{R \cdot e^{it}} = i \int_{0}^{2\pi} dt = it \Big|_{0}^{2\pi} = 2\pi i.$$

3)  $y = 2x^2$  parabolaning  $z_1 = 0$ ,  $z_2 = 1 + 2i$  nuqtalar orasidagi yoyida  $0 \le x \le 1$ , dy = 4xdx boʻladi. Bunda Im $zdz = y(dx + idy) = 2x^2(1 + i4x)dx$  boʻladi.

U holda

$$\int_{L} \operatorname{Im} z dz = \int_{0}^{1} (2x^{2} + i8x^{3}) dx = \left(2\frac{x^{3}}{3} + i2x^{4}\right)\Big|_{0}^{1} = \frac{2}{3} + 2i.$$

4)  $z_1 = 2 - i$ ,  $z_2 = 3 + 2i$  nuqtalar orasidagi toʻgʻri chiziq kesmasi tenglamasini topamiz:

$$\frac{x-2}{3-2} = \frac{y+1}{2+1}$$
,  $y = 3x-7$ ,  $2 \le x \le 3$ .

U holda

$$\int_{L} (y^{2} + x + x^{2}i)dz = \int_{2}^{3} ((3x - 7)^{2} + x + ix^{2})(dx + i3dx) =$$

$$= \int_{2}^{3} (9x^{2} - 41x + 49 + ix^{2})(1 + 3i)dx = \int_{2}^{3} (6x^{2} - 41x + 49 + i(28x^{2} - 123x + 147))dx =$$

$$= \left(2x^{3} - \frac{41}{2}x^{2} + 49x\right)\Big|_{2}^{3} + i\left(\frac{28}{3}x^{3} - \frac{123}{2}x^{2} + 147x\right)\Big|_{2}^{3} = -\frac{31}{2} + i\frac{101}{6}.$$

**2.4.2. 2-teorema** (Koshining 1- teoremasi). Agar bir bogʻlamli yopiq G sohada f(z) funksiya analitik boʻlsa, u holda G sohada yotuvchi har qanday L yopiq kontur boʻylab f(z) funksiyadan olingan integral nolga teng boʻladi, ya'ni

$$\oint_L f(z)dz = 0.$$

I-Natija. Agar bir bogʻlamli G sohada f(z) funksiya analitik boʻlsa, u holda f(z) funksiyadan olingan integral integrallash yoʻliga bogʻliq boʻlmasdan, balki bu yoʻlning boshlangʻich  $z_0$  va oxirgi  $z_n$  nuqtalariga bogʻliq boʻladi.

2-misol.  $\int_{L} \frac{dz}{z^2-1}$  integralni |z-2i|=1 aylana bo'yicha hisoblang.

$$\int_{L} \frac{dz}{z^2 - 1} = 0. \quad \Box$$

**3-teorema** (Koshining 2-teoremasi). Agar koʻp bogʻlamli yopiq G sohada f(z) funksiya analitik boʻlsa, u holda bu funksiyadan tashqi kontur boʻyicha olingan integral ichki konturlar boʻyicha olingan integrallar yigʻindisiga teng boʻladi:

$$\oint_{L_0} f(z)dz = \oint_{L_1} f(z)dz + \oint_{L_2} f(z)dz + \dots + \oint_{L_n} f(z)dz,$$

bunda barcha konturlar boʻyicha yoʻnalish soat strelkasi yoʻnalishiga teskari olinadi.

- **2.4.3.**  $\ \ \, \bigcirc \ \, G$  sohaning barcha nuqtalarida F'(z=f(z)) boʻlsa, F(z) funksiyaga G sohada f(z) funksiyaning boshlangʻich funksiyasi deyiladi.
- f(z) funksiyaning G sohadagi boshlangʻich funksiyalari toʻplami F(z)+C ga f(z) funksiyaning aniqmas integrali deyiladi va $\int f(z)dz$  kabi belgilanadi.

Agar F(z) funksiya f(z) funksiyaning boshlang'ich funksiyasi bo'lsa,

$$\int_{L} f(z)dz = \int_{z_{1}}^{z_{2}} f(z)dz = F(z_{2}) - F(z_{1})$$
(4.5)

*Nuyton-Leybnis formulasi* oʻrinli boʻladi, bu yerda  $z_1$ ,  $z_2 - L$  egri chiziqning boshlangʻich va oxirgi nuqtalari.

3-misol. Integrallarni hisoblang: 1)  $\int_{i}^{1-i} z^2 dz$ ; 2)  $\int_{0}^{i} z \cos z dz$ .

 $\bigcirc$  1) Integral ostidagi  $z^2$  funksiya butun kompleks tekisligida analitik. Shu sababli uning  $z_1 = i$  nuqtadan  $z_2 = 1 - i$  nuqtagacha integrali integrallash yoʻliga bogʻliq boʻlmaydi.

Bu integralni Nuyton-Leybnis formulasi bilan hisoblaymiz:

$$\int_{i}^{1-i} z^{2} dz = \frac{1}{3} z^{3} \bigg|_{1}^{1-i} = \frac{1}{3} (1 - 3i + 3i^{2} - i^{3} - i^{3}) = \frac{1}{3} (1 - 3i - 3 + 2i) = -\frac{2+i}{3}.$$

2)  $z\cos z$  funksiya butun kompleks tekisligida analitik. Shu sababli boʻlaklab integrallash usulini va Nuyton-Leybnis formulasi qoʻllab, topamiz:

$$\int_{0}^{i} z \cos z dz = \begin{vmatrix} u = z, & du = dz, \\ dv = \cos z dz, & v = \sin z \end{vmatrix} = z \sin z \Big|_{0}^{i} - \int_{0}^{i} \sin z dz = z \sin i + \cos i \Big|_{0}^{i} = i \cdot i \sin i + \cos i - 1 = ch(1 - sh(1 - 1)) = ch(1 - sh(1 - 1))$$

**2.4.4. 5-teorema**. f(z) – bir bogʻlamli yopiq G sohada analitik, L-G sohada yotuvchi D sohaning chegarasi boʻlsin. U holda

$$f(z_0) = \frac{1}{2\pi i} \oint_L \frac{f(z)}{z - z_0} dz \tag{4.6}$$

formula oʻrinli boʻladi. Bunda  $z_0 - G$  sohaning ixtiyoriy ichki nuqtasi va L kontur boʻyicha integrallar musbat, ya'ni soat strelkasi yoʻnalishiga teskari olinadi.

(4.6) tenglikning oʻng tomonidagi *integral Koshi integrali deb ataladi*. (4.6) formulaga *Koshining* integral formulasi deyiladi.

Bu teorema koʻp bogʻlamli sohalar uchun ham isbotlangan.

Bu teoremadan quyidagi natijalar kelib chiqadi.

*2-Natija*.  $z_0$  nuqtada differensiallanuvchi har qanday f(z) funksiya uchun barcha tartibli hosilalar mavjud boʻladi. Bunda n – tartibli hosila

$$f^{(n)}(z_0) = \frac{n!}{2\pi i} \oint_L \frac{f(z)}{(z - z_0)^{n+1}} dz$$
 (4.8)

formula bilan aniqlanadi.

*3-Natija*.  $z_0$  nuqtadaning  $f'(z_0)$  hosila mavjud boʻlgan atrofida f(z) funksiya yaqinlashuvchi

$$f(z) = f(z_0) + f'(z_0)(z - z_0) + \frac{f''(z_0)}{2!}(z - z_0)^2 + \dots + \frac{f^{(n)}(z_0)}{n!}(z - z_0)^n + \dots$$
 (4.9) qator bilan berilishi mumkin.

4-misol.  $\int_{L} \frac{ze^{z}}{(z^{2}+1)(z-1)} dz$  integralni aylanib oʻtish soat strelkasiga teskari yoʻnalishda hisoblang, bunda:

1) 
$$L: |z-1|=1$$
 aylana; 2)  $L: |z|=\frac{1}{2}$  aylana; 3)  $L: |z-1+i|=\sqrt{2}$  aylana.

1) Integralni quyidagicha yozib olamiz:

$$\int_{|z-1|=1} \frac{ze^{z}}{(z^{2}+1)(z-1)} dz = \int_{|z-1|=1} \frac{\frac{ze^{z}}{z^{2}+1}}{z-1} dz.$$

Bunda  $f(z) = \frac{ze^z}{z^2 + 1}$  funksiya |z - 1| < 1 sohada analitik. Va  $z_0 = 1$  nuqta bu sohada yotadi. U holda (4.6) formulaga koʻra

$$\int_{|z-1|=1} \frac{ze^z}{(z^2+1)(z-1)} dz = 2\pi i \frac{ze^z}{z^2+1} \bigg|_{z=1} = \pi ei.$$

2)  $|z| < \frac{1}{2}$  sohada integral ostidagi  $\frac{ze^z}{(z^2+1)(z-1)}$  funksiya analitik.

U holda Koshining 1-teoremasiga koʻra

$$\int_{|z|=\frac{1}{2}} \frac{ze^{z}}{(z^{2}+1)(z-1)} dz = 0.$$

3)  $L: |z-1+i| < \sqrt{2}$  sohada integral ostidagi funksiyaning maxraji nolga teng boʻladigan ikkita nuqta bor:  $z_1 = 1$ ,  $z_2 = i$ . Shu sababli (4.6) formulani toʻgʻridan-toʻgʻri qoʻllab boʻlmaydi. Integral ostidagi funksiyani sodda kasrlarga yoyamiz:

$$\frac{ze^{z}}{(z^{2}+1)(z-1)} = -\frac{(z-1)e^{z}}{2(z^{2}+1)} + \frac{e^{z}}{2(z-1)}.$$

Bunda har bir qoʻshiluvchi funksiyaning integrali uchun (4.6) formulani qoʻllab topamiz:

$$\int_{L} \frac{ze^{z}}{(z^{2}+1)(z-1)} = -\frac{1}{2} \int_{L} \frac{(z-1)e^{z}}{z^{2}+1} + \frac{1}{2} \int_{L} \frac{e^{z}}{z-1} = -\frac{1}{2} \int_{L} \frac{(z-1)e^{z}}{z-i} + \frac{1}{2} \int_{L} \frac{e^{z}}{z-1} =$$

$$= -\pi i \frac{(z-1)e^{z}}{z+i} \Big|_{z=i} + \pi i e^{z} \Big|_{z=1} = \frac{\pi}{2} (1-i)e^{i} + \pi e i. \quad \square$$

5-misol.  $\int_{L} \frac{chzdz}{(z+1)^2(z-1)}$  integralni |z|=2 aylana bo'yicha hisoblang.

(z+1)(z-1) ifoda  $z_1=-1$  va  $z_2=1$  nuqtalarda nolga teng. Bu nuqtalarni markaz deb olib,  $L_1$  va  $L_2$  aylanalarni shunday quramizki, bu aylanalar  $|z| \le 2$  doirada toʻliq joylashsin. L,  $L_1$ ,  $L_2$  aylanalar bilan chegaralangan uch bogʻlamli sohaning barcha nuqtalarida  $\frac{chz}{(z+1)^2(z-1)}$  funksiya analitik. U holda Koshining 2-teoremasiga koʻra

$$\int_{L} \frac{chzdz}{(z+1)^{2}(z-1)} = \int_{L} \frac{chzdz}{(z+1)^{2}(z-1)} + \int_{L} \frac{chzdz}{(z+1)^{2}(z-1)}.$$

Bu integrallardan birinchisida integral ostidagi funksiyani

$$\frac{chz}{(z+1)^{2}(z-1)} = \frac{\frac{chz}{z-1}}{(z+1)^{2}}$$

koʻrinishda yozib olamiz.  $\frac{chz}{z-1}$  funksiya  $L_1$  sohada analitik.

U holda (4.8) formulaga koʻra

$$\int_{L_1} \frac{chzdz}{(z+1)^2(z-1)} = \int_{L_1} \frac{\frac{chz}{z-1}}{(z+1)^2} dz = 2\pi i \left(\frac{chz}{z-1}\right)' \bigg|_{z=-1} = \pi i \frac{2sh1-ch1}{2}.$$

Ikkinchi integralni shu kabi topamiz:

$$\int_{L_2} \frac{chzdz}{(z+1)^2(z-1)} = \int_{L_{21}} \frac{\frac{chz}{(z+1)^2}}{z-1} dz = 2\pi i \frac{chz}{(z+1)^2} \bigg|_{z=1} = \pi i \frac{ch1}{2}.$$

U holda

$$\int_{L} \frac{chzdz}{(z+1)^{2}(z-1)} = \pi i \frac{2sh1 - ch1}{2} + \pi i \frac{ch1}{2} = sh1\pi i.$$

6-misol.  $\int_{L}^{z-2\sin z} dz$  integralni aylanib oʻtish soat strelkasiga teskari

yoʻnalishda hisoblang, bunda: L: |z-1| = 2 aylana.

L: |z-1|=2 aylana  $z_0 = \frac{\pi}{2}$  nuqtani o'z ichiga oladi.

U holda (4.8) gormulani qoʻllab, topamiz:

$$\int_{L} \frac{z - 2\sin z}{\left(z - \frac{\pi}{2}\right)^{3}} dz = \frac{2\pi i}{2!} (z - 2\sin z)'' \Big|_{z = \frac{\pi}{2}} = \frac{2\pi i}{2} \cdot 2 = 2\pi i. \quad \blacksquare$$

7-misol.  $\int_{0}^{2\pi} \sin^4 x dx$  integralni hisoblang.

 $\Rightarrow z = e^{ix}$  o'rniga qo'yish bajaramiz.

Bundan 
$$\sin x = \frac{1}{2i} \left( z - \frac{1}{z} \right)$$
,  $\sin^6 x = \frac{1}{16} \frac{(z^2 - 1)^4}{z^4}$ ,  $dx = \frac{dz}{iz}$ .

U holda

$$\int_{0}^{2\pi} \sin^4 x dx = \frac{1}{16i} \int_{|z|=1}^{1} \frac{(z^2-1)^4}{z^5} dz = \frac{2\pi i}{16i \cdot 4!} ((z^2-1)^4)^{(4)} \Big|_{z=0} = -\frac{3\pi}{4}.$$

# Mashqlar

- **2.4.1.** Integrallarni berilgan egri chiziq boʻyicha hisoblang:
- 1)  $\int_{L} (1+i-2\bar{z})dz$ ,  $L: z_1 = 0$ ,  $z_2 = 1+i$  nuqtalar orasidagi toʻgʻri chiziq kesmasi;
  - 2)  $\int_{L} \text{Re}(2\bar{z})dz$ ,  $L: z_1 = 0$ ,  $z_2 = 5 3i$  nuqtalar orasidagi toʻgʻri chiziq kesmasi;
  - 3)  $\int_{I} z \operatorname{Im} z dz$ ,  $L: z_1 = 1 + i$ ,  $z_2 = 2$  nuqtalar orasidagi toʻgʻri chiziq kesmasi;
  - 4)  $\int_{L} (z^2 3iz)dz$ ,  $L: z_1 = 1$ ,  $z_2 = i$  nuqtalar orasidagi toʻgʻri chiziq kesmasi;
- 5)  $\int_{L} |z| \overline{z} dz$ , L: |z|=1 yuqori yarim aylana, bunda aylanib oʻtish soat strelkasi yoʻnalishiga teskari;
- 6)  $\int_{L} \frac{dz}{z (3 2i)}$ , L: |z 3 + 2i| = 1 yuqori yarim aylana, bunda aylanib oʻtish soat strelkasi yoʻnalishiga teskari;
- 7)  $\int_{L} (z^2 + z\overline{z})dz$ ,  $L: y = x^2$  parabolaning  $z_1 = 0$ ,  $z_2 = 1 + i$  nuqtalar orasidagi yoyi;
- 8)  $\int_{L} \text{Re}(z^2 z)dz$ ,  $L: y = 2x^2$  parabolaning  $z_1 = 0$ ,  $z_2 = 1 + 2i$  nuqtalar orasidagi yoyi;
  - 9)  $\int_{L} \sin z dz$ ,  $L: z_1 = 0$ ,  $z_2 = i$  nuqtalar orasidagi to'g'ri chiziq kesmasi;
  - 10)  $\int_{I} e^{\overline{z}} dz$ ,  $L: z_1 = 0$ ,  $z_2 = \pi + \pi i$  nuqtalar orasidagi toʻgʻri chiziq kesmasi.
    - **2.4.2.**  $\int_{L} \overline{z} dz$  integralni  $z_1 = -1$ ,  $z_2 = 1$  nuqtagacha hisoblang:
    - 1) L: to'g'ri chiziq kesmasi;
- 2) L: |z|=1 yuqori yarim aylana;
- 3) L:  $y=1-x^2$  parabola yoyi.
  - **2.4.3.**  $\int_{L} \text{Im } z dz$  integralni  $z_1 = -i$ ,  $z_2 = i$  nuqtagacha hisoblang:
- 1) L:to'g'ri chiziq kesmasi;
- 2) L: |z|=1 o'ng yarim aylana;
- 3)  $L: x=1-y^2$  parabola yoyi.
  - **2.4.4.**  $\int_{L} \frac{dz}{z+3}$  integralni  $x = 2\cos t$ ,  $y = \sin t$  ellips bo'yicha hisoblang.
  - **2.4.5.**  $\int_{L} \frac{zdz}{(z-i)^2}$  integralni  $|z| = \frac{1}{3}$  aylana bo'yicha hisoblang.

# **2.4.6.** Integrallarni hisoblang:

1) 
$$\int_{i-1}^{2+i} (3z^2 + 2z) dz$$
;

2) 
$$\int_{1}^{2-i} (z^2-z+1)dz$$
;

3) 
$$\int_{\frac{\pi}{2}}^{i} \sin z dz$$
;

4) 
$$\int_{0}^{t} (z + \cos z) dz;$$

5) 
$$\int_{0}^{\pi-i\pi} chzdz$$
;

6) 
$$\int_{1}^{t} ze^{z^{2}}dz;$$

7) 
$$\int_{1}^{z} (\cos^2 z - 2) dz;$$

8) 
$$\int_{0}^{2i} z \sin z dz.$$

**2.4.7.** Integrallarni aylanib oʻtish soat strelkasiga teskari yoʻnalishda hisoblang:

1) 
$$\int_{L} \frac{dz}{z^2 + 1}$$
, L:  $|z - i| = 1$  aylana;

2) 
$$\int_{L} \frac{\cos z dz}{z}$$
,  $L: |z|=1$  aylana;

3) 
$$\int_{L} \frac{e^{z^2}dz}{z^2-4z}$$
, L:  $|z-2|=3$  aylana;

4) 
$$\int_{L} \frac{\sin z dz}{z+i}$$
,  $L: |z|=2$  aylana;

5) 
$$\int_{L} \frac{e^{2z}dz}{z-\pi i}$$
, L: |z|= 4 aylana;

6) 
$$\int_{L} \frac{\sin \frac{\pi z}{2} dz}{z^2 - 1}$$
,  $L: |z - 1| = 1$  aylana;

7) 
$$\int_{L} \frac{\sin z \sin(z-1)}{z^2 - z} dz$$
,  $L: |z| = 2$  aylana; 8)  $\int_{L} \frac{\cos z dz}{z^2 - \pi^2}$ ,  $L: |z| = 4$  aylana.

8) 
$$\int_{L} \frac{\cos z dz}{z^2 - \pi^2}$$
, L:  $|z| = 4$  aylana.

**2.4.8.**  $\int \frac{dz}{z^2 + 3z}$  integralni aylanib o'tish soat strelkasiga teskari yoʻnalishda hisoblang, bunda:

- 1) L: |z-3|=1 aylana; 2) L: |z|=1 aylana; 3) L: |z+3|=1 aylana.

**2.4.9.**  $\int \frac{e^{\pi} dz}{z^2 + iz}$  integralni aylanib oʻtish soat strelkasiga yoʻnalishda hisoblang, bunda:

1) 
$$L: |z| = \frac{1}{2}$$
 aylana; 2)  $L: |z-2| = 1$  aylana; 3)  $L: |z+i| = \frac{1}{2}$  aylana.

**2.4.10.**  $\int \frac{dz}{(z-1)^3(z+1)^3}$  integralni aylanib o'tish soat strelkasiga teskari yoʻnalishda hisoblang, bunda:

- 1) L: |z-1| = 1 aylana; 2) L: |z+1| = 1 aylana; 3)  $L: |z| = R, R \ne 1$  aylana.

**2.4.11.** Integrallarni aylanib oʻtish soat strelkasiga teskari yoʻnalishda hisoblang:

1) 
$$\int_{L} \frac{e^{2z}dz}{(z+3)^3}$$
,  $L: |z+2|=2$  aylana;

2) 
$$\int_{L} \frac{z \sin z dz}{(z-2)^3}$$
, L:  $|z|=3$  aylana;

3) 
$$\int_{L} \frac{\sin z dz}{z^2}$$
, L:  $|z|=1$  aylana;

4) 
$$\int_{L} \frac{dz}{(z+2)^3 z}$$
, L:  $|z+2|=1$  aylana;

5) 
$$\int_{L} \frac{\sin \frac{\pi z}{4} dz}{(z-3)(z-1)^2}$$
,  $L: |z-i|=1$  aylana;

6) 
$$\int_{L} \frac{\sin z dz}{(z+i)^3}, L: |z+i|=1 \text{ aylana};$$

7) 
$$\int_{L} \frac{1}{z^2} \cos \frac{\pi}{z+1} dz$$
,  $L: |z| = \frac{1}{2}$  aylana; 8)  $\int_{L} \frac{sh^2 z dz}{z^2}$ ,  $L: |z| = 1$  aylana.

8) 
$$\int_{L} \frac{sh^2zdz}{z^2}$$
,  $L: |z|=1$  aylana.

# 2.5. KOMPLEKS HADLI QATORLAR

Sonli qatorlar. Darajali qatorlar. Teylor qatori. Analitik funksiyaning nollari. Loran qatori. Maxsus nuqtalarning klassifikasiyasi

**2.5.1.**  $\bigcirc$  Hadlari  $c_1, c_2, ..., c_n, ...$  kompleks sonlardan iborat bo'lgan

$$\sum_{n=1}^{\infty} c_n = c_1 + c_2 + c_3 + \dots + c_n + \dots$$
 (5.1)

qatorga kompleks sohada sonli qator deyiladi.

Hadlari  $c_n = a_n + ib_n$  bo'lgan (5.1) qatorni

$$\sum_{n=1}^{\infty} c_n = \sum_{n=1}^{\infty} (a_n + ib_n) = \sum_{n=1}^{\infty} a_n + i \sum_{n=1}^{\infty} b_n$$

koʻrinishda yozish mumkin, bu yerda  $a_n$ ,  $b_n$  – haqiquy sonlar.

- (5.1) qatorning birinchi *n* ta hadlarining yigʻindisi  $S_n = \sum_{k=1}^n c_k = \sum_{k=1}^n a_k + i \sum_{k=1}^n b_k$ qatorning *n*-qismiy yigʻindisi deb ataladi.
- Agar qismiy yigʻindilar ketma-ketligi  $\{S_n\}$  chekli limitga ega, ya'ni  $\lim_{n\to\infty} S_n = S$  bo'lsa, (5.1) qatorga *yaqinlashuvchi qator*, S ga qatorning yigʻindisi deyiladi.
- $\bigcirc$  Agar  $\{S_n\}$  ketma-ketlik chekli limitga ega bo'lmasa, (5.1) qatorga uzoglashuvchi qator deyiladi.

Kompleks hadli  $\sum_{n=1}^{\infty} c_n$  qatorni yaqinlashishga tekshirish haqiqiy hadli ikkita  $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$  va  $\sum_{n=1}^{\infty} b_n$  qatorlarni yaqinlashishga tekshirishga keltiriladi.

1-misol.  $\sum_{n=0}^{\infty} \left(\frac{1}{2^n} - i\frac{1}{3^n}\right)$  qatorning yaqinlashuvchi ekanini koʻrsating va yigʻindisini toping.

Berilgan qatorning haqiqiy va mavhun qismlaridagi haqiqiy hadli qatorlarni yozib olamiz:

$$\sum_{n=0}^{\infty} \frac{1}{2^n} = 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \dots + \frac{1}{2^n}, \qquad -\sum_{n=0}^{\infty} \frac{1}{3^n} = -1 - \frac{1}{3} - \frac{1}{9} - \dots - \frac{1}{3^n}.$$

Bu qatorlarning har ikkalasi cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyalardan iborat. Shu sababli bu qatorlarning har ikkalasi yaqinlashuvchi va  $S_1 = \frac{1}{1 - \frac{1}{2}} = 2$  va  $S_2 = \frac{-1}{1 - \frac{1}{3}} = -\frac{3}{2}$  ga teng. U holda berilgan

qator yaqinlashadi va uning yigʻindisi  $S = 2 - i\frac{3}{2}$ .

Kompleks hadli qatorlar nazariyasining asosiy ta'riflari, bir qancha teoremalari va ularning isbotlari haqiqiy hadli qatorlar nazariyasining mos ta'rif va teoremalariga oʻxshash boʻladi.

**1-teorema** (qator yaqinlashishining zaruriy alomati). Agar  $\sum_{n=1}^{\infty} c_n$  qator yaqinlashuvchi boʻlsa, u holda  $\lim_{n\to\infty} c_n = 0$  boʻladi.

Agar (5.1) qator hadlarining absolut qiymatlaridan tashkil topgan

$$\sum_{n=1}^{\infty} |c_n| = |c_1| + |c_2| + |c_3| + \dots + |c_n| + \dots$$
 (5.2)

qator yaqinlashuvchi boʻlsa, (5.1) qatorga *absolut yaqinlashuvchi qator* deyiladi.

Agar (5.1) qator yaqinlashuvchi va (5.2) qator uzoqlashuvchi boʻlsa, (5.1) qator *shartli yaqinlashuvchi qator* deyiladi.

**2-teorema**. Agar (5.2) qator yaqinlashuvchi boʻlsa, u holda (5.1) qator absolut yaqinlashadi.

Kompleks hadli qatorlarni yaqinlashishga tekshirishda haqiqiy hadli qatorlar uchun ma'lum boʻlgan musbat hadli qatorlar yaqinlashishining yetarli alomatlari qoʻllaniladi.

2-misol.  $\sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{2-i}{3}\right)^n$  qatorni yaqinlashishga tekshiring.

Berilgan qator hadlarining absolut qiymatlaridan iborat qatorni qaraymiz. Bu qator uchun  $|c_n| = \left| \frac{2-i}{3} \right|^n$ . Qatorni yaqinlashishga Koshining ildiz alomati bilan tekshiramiz:

$$\lim_{n \to \infty} \sqrt[n]{|c_n|} = \lim_{n \to \infty} \sqrt[n]{\left|\frac{2-i}{3}\right|^n} = \lim_{n \to \infty} \frac{|2-i|}{3} = \frac{\sqrt{5}}{3} < 1.$$

Demak,  $\sum_{n=1}^{\infty} \left| \frac{2-i}{3} \right|^n$  qator yaqinlashadi va berilgan qator absolut yaqinlashadi.

$$\sum_{n=1}^{\infty} u_n(z) = u_1(z) + u_2(z) + \dots + u_n(z) + \dots$$

qatorga kompleks sohada *funksional qator* deyiladi.

Ushbu

$$\sum_{n=0}^{\infty} c_n z^n = c_0 + c_1 z + c_2 z^2 + \dots + c_n z^n + \dots$$
 (5.3)

koʻrinishdagi funksional qatorga kompleks sohada *darajali qator* deyiladi, bu yerda  $c_n$  – kompleks sonlar (qatorning *koeffitsiyentlari*), z = x + iy – kompleks oʻzgaruvchi.

Shu bilan birga kompleks sohada

$$\sum_{n=0}^{\infty} c_n (z - z_0)^n \tag{5.4}$$

 $z - z_0$  ayirma darajalari boʻyicha qator deb ataluvchi qator ham qaraladi, bu yerda  $z_0$  –kompleks son.

z argumentning (5.3) qator yaqinlashadigan nuqtalari toʻplamiga bu qatorning yaqinlashish sohasi deyiladi.

**3-teorema** (*Abel teoremasi*). Agar (5.3) darajali qator  $z = z_0 \neq 0$  nuqtada yaqinlashsa, u holda u z ning  $|z| < |z_0|$  tengsizlikni qanoatlantiruvchi barcha nuqtalarida absolut yaqinlashadi.

*1-natija*. Agar (5.3) darajali qator  $z = z_0$  nuqtada uzoqlashsa, u holda u z ning  $|z| > |z_0|$  tengsizlikni qanoatlantiruvchi barcha nuqtalarida uzoqlashadi.

Demak, Abel teoremasiga koʻra shunday  $R = |z_0|$  son topiladiki, z ning |z| < R, tengsizlikni qanoatlantiruvchi barcha qiymatlarida (5.3) qator absolut yaqinlashadi. Bunda |z| < R tengsizlik kompleks tekisligining markazi z = 0 nuqtada yotuvchi radiusi R ga teng doiraning ichki nuqtalarini ifodalaydi.

R kattalikka (5.3) qatorning *yaqinlashish radiusi*, |z| < R doiraga (5.3) qatorning *yaqinlashish doirasi* deyiladi. Bunda (5.3) qator: doira ichkarisida yaqinlashadi va doira tashqarisida uzoqlashadi; doiraning chegarasi boʻlgan |z| = R aylanada yaqinlashishi ham uzoqlashishi ham mumkiin.

- (5.3) qatorning yaqinlashish radiusi  $R = \lim_{n \to \infty} \frac{1}{\sqrt[n]{|c_n|}}$  yoki  $R = \lim_{n \to \infty} \left| \frac{c_n}{c_{n+1}} \right|$  formula bilan topiladi.
- (5.4) qatorning yaqinlashish doirasi  $|z-z_0| < R$ , ya'ni markazi  $z=z_0$  nuqtada yotuvchi radiusi R ga teng doira hisoblanadi.

Darajali qator quyidagi xossalarga ega.

- 1°. Darajali qatorning yigʻindisi bu qatorning yaqinlashish doirasida analitik funksiya boʻladi.
- 2°. Darajali qatorni oʻzining yaqinlashish doirasida istalgan marta hadma-had differensiyallash (integrallash) mumkin. Darajali qatorni hadma-had differensiyallash (integrallash) natijasida hosil qilingan qatorning yaqinlashish doirasi ham berilgan qatorning yaqinlashish doirasi bilan bir hil boʻladi.

3-misol.  $\sum_{n=0}^{\infty} (2+2i)^n z^n$  qatorning yaqinlashish radiusini toping.

Serilgan qator uchun  $|c_n| = |2 + 2i|^n = (\sqrt{8})^n$ . U holda

$$R = \lim_{n \to \infty} \sqrt[n]{\frac{1}{|c_n|}} = \lim_{n \to \infty} \sqrt[n]{\frac{1}{(\sqrt{8})^n}} = \frac{1}{\sqrt{8}} = \frac{\sqrt{2}}{4}.$$

4-misol.  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{1}{n!} z^n$  qatorning yaqinlashish doirasini toping.

Berilgan qator uchun  $c_n = \frac{1}{n!}$ ,  $c_{n+1} = \frac{1}{(n+1)!}$ . U holda

$$R = \lim_{n \to \infty} \left| \frac{c_n}{c_{n+1}} \right| = \lim_{n \to \infty} \frac{(n+1)!}{n!} = \lim_{n \to \infty} n = \infty.$$

Demak, berilgan qator markazi O(0;0) nuqtada boʻlgan har qanday doirada yadinlashadi.

**2.5.3. 4-teorema.**  $|z-z_0| < R$  doirada analitik boʻlgan har qanday f(z) funksiya bu doirada yagona tarzda

$$f(z) = \sum_{n=0}^{\infty} c_n (z - z_0)^n$$
, bu yerda  $c_n = \frac{f^{(n)}(z)}{n!} = \frac{1}{2\pi i} \oint_{l_r} \frac{f(\xi)}{(\xi - z_0)^{n+1}} d\xi$   $(n = 1, 2, 3, ...), (5.5)$ 

koʻrinishda darajali qatorga yoyilishi mumkin, bu yerda,  $l_r$  –markazi  $z_0$  boʻlgan  $|z-z_0| < R$  doirada yotuvchi ixtiyoriy aylana.

(5.5) qatorga  $|z-z_0| < R$  doirada qaralayotgan f(z) funksiyaning Teylor qatori deyiladi.

 $e^z$ ,  $\sin z$ ,  $\cos z$ ,  $\cos z$ ,  $\ln(1+z)$ ,  $(1+z)^\alpha$  funksiyalar  $z_0=0$  nuqta atrofida Teylor qatoriga haqiqiy oʻzgaruvchili funksiyalardagi kabi yoyiladi:

1. 
$$e^z = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{z^n}{n!} = 1 + z + \frac{z^2}{2!} + \frac{z^3}{3!} + \dots + \frac{z^n}{n!} + \dots$$
,  $R = \infty$ ;

2. 
$$\sin z = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n z^{2n+1}}{(2n+1)!} = z - \frac{z^3}{3!} + \frac{z^5}{5!} + \dots + \frac{(-1)^n z^{2n+1}}{(2n+1)!} + \dots \quad R = \infty$$
;

3. 
$$\cos z = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n z^{2n}}{(2n)!} = 1 - \frac{z^2}{2!} + \frac{z^4}{4!} + \dots + \frac{(-1)^n z^{2n}}{(2n)!} + \dots$$
,  $R = \infty$ ;

4. 
$$\ln(1+z) = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n z^{n+1}}{n+1} = z - \frac{z^2}{2} + \frac{z^3}{3} + \dots + \frac{(-1)^{n-1} z^n}{n} + \dots , |R=1;$$

5. 
$$(1+z)^{\alpha} = 1 + \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\alpha(\alpha-1)\cdots(\alpha-n+1)}{n!} z^{n} =$$

$$=1+\frac{\alpha}{1!}z+\frac{\alpha(\alpha-1)}{2!}z^2+...+\frac{\alpha(\alpha-1)\cdots(\alpha-n+1)}{n!}z^n+..., R=1,$$

xususan.

$$\frac{1}{1+z} = \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n z^n = 1 - z + z^2 + \dots (-1)^n z^n + \dots, \quad \frac{1}{1-z} = \sum_{n=0}^{\infty} z^n = 1 + z + z^2 + \dots + z^n + \dots$$

60.5-misol. f(z) funksiyalarni  $z_0$  nuqta atrofida Teylor qatoriga yoying:

1) 
$$f(z) = sh3z$$
,  $z_0 = 0$ ; 2)  $f(z) = \frac{1}{3 - 2z}$ ,  $z_0 = 3$ ; 3)  $f(z) = \ln z$ ,  $z_0 = 1$ .

 $\bullet$  1)  $e^{3z}$  va  $e^{-3z}$  funksiyalarning  $z_0 = 0$  nuqta atrofidagi yoyilmalarini  $e^z$  funksiyaning  $z_0 = 0$  nuqta atrofidagi yoyilmasida mos ravishda z ning oʻrniga 3z va (-3z) ni qoʻyib topamiz:

$$e^{3z} = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(3z)^n}{n!} = 1 + 3z + \frac{(3z)^2}{2!} + \frac{(3z)^3}{3!} + \dots + \frac{(3z)^n}{n!} + \dots,$$

$$e^{-3z} = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-3z)^n}{n!} = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n z^n}{n!} = 1 - 3z + \frac{(3z)^2}{2!} - \frac{(3z)^3}{3!} + \dots + \frac{(-1)^n (3z)^n}{n!} + \dots$$

U holda

$$sh3z = \frac{e^{3z} - e^{-3z}}{2} = 3z + \frac{(3z)^3}{3!} + \dots + \frac{(3z)^{2n+1}}{(2n+1)!} + \dots = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{3^{2n+1}}{(2n+1)!} z^{2n+1}.$$

Bu qator butun kompleks tekisligida yaqinlashadi.

2) Berilgan funksiyada almashtirishlar bajaramiz:

$$\frac{1}{3-2z} = \frac{1}{3-2(z-3+3)} = \frac{1}{-3-2(z-3)} = -\frac{1}{3} \cdot \frac{1}{1+\frac{2}{3}(z-3)}.$$

 $\frac{1}{1+z}$  funksiyaning yoyilmasida z ning oʻrniga  $\frac{2}{3}(z-3)$ ni qoʻyib, topamiz:

$$\frac{1}{3-2z} = -\frac{1}{3} \cdot \left(1 - \frac{2}{3}(z-3) + \frac{2^2}{3^2}(z-3)^2 - \frac{2^3}{3^3}(z-3)^3\right) =$$

$$= -\frac{1}{3} + \frac{2}{3^2}(z-3) - \frac{2^2}{3^3}(z-3)^2 + \dots + \frac{(-1)^{n+1}2^n}{3^{n+1}}(z-3)^n + \dots = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^{n+1}2^n}{3^{n+1}}(z-3)^n.$$
Bu qator  $\left|\frac{2}{3}(z-3)\right| < 1$  yoki  $|z-3| < \frac{3}{2}$  doirada yaqinlashadi.

3)  $f(z) = \ln z$  funksiyaning hosilalarini topamiz:

$$f'(z) = \frac{1}{z}, \ f''(z) = -\frac{1}{z^2}, \ f'''(z) = \frac{2}{z^3}, ..., f^{(n)}(z) = (-1)^{n-1} \frac{(n-1)!}{z^n}.$$

U holda

$$c_n = \frac{1}{n!} (-1)^{n-1} \frac{(n-1)!}{z^n} \Big|_{z=1} = \frac{(-1)^{n-1}}{n}, \quad n = 1, 2, ..., \quad c_0 = \ln 1 = 0.$$

Demak,

$$\ln z = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^{n-1}}{n} (z-1)^n.$$

Bu qatorning yaqinlashish radiusini topamiz:

$$R = \lim_{n \to \infty} \left| \frac{c_n}{c_{n+1}} \right| = \lim_{n \to \infty} \frac{n+1}{n} = 1.$$

Demak, bu qator |z-1|<1 doirada yaqinlashadi.

Agar  $c_0=c_1=c_2=...=c_{m-1}=0$  va  $c_m\neq 0$  boʻlsa, f(z) funksiyaning  $z_0$  nuqta atrofida darajali qatorga yoyilmasi

$$f(z) = c_m (z - z_0)^m + c_{m+1} (z - z_0)^{m+1} + \dots + c_n (z - z_0)^n + \dots$$

koʻrinishda boʻladi. Bunda  $z_0$  ga f(z) funksiyaning mkarrali noli deyiladi.

Agar m = 1 bo'lsa,  $z_0$  ga f(z) funksiyaning oddiy noli deyiladi.

Funksiyaning darajali qatorga yoyilmasini

$$f(z) = (z - z_0)^m \varphi(z)$$
, bu yerda  $\varphi(z) = c_m + c_{m+1}(z - z_0) + ...$ 

koʻrinishga keltirish mumkin. Bunda  $z_0$  nuqta  $\varphi(z)$  funksiya uchun nol boʻlmaydi.

6-misol.  $f(z) = z^2 \sin z$  funksiyaning nollarini toping va ularning tartibimi aniqlang.

 $f(z) = z^2 \sin z = 0 \text{ tenglamaning yechimlari: } z_1 = 0, \ z_{2n} = n\pi \ (n \in \mathbb{Z}).$ 

U holda

$$f'(z) = 2z \sin z + z^{2} \cos z, \ f'(0) = 0, \ f'(n\pi) = n^{2}\pi^{2} \cos n\pi \neq 0;$$
$$f''(z) = 2\sin z + 4z \cos z - z^{2} \sin z, \ f''(0) = 0;$$
$$f'''(z) = 6\cos z - 6z \sin z - z^{2} \cos z, \ f'''(0) = 6 \neq 0.$$

Demak,  $z_1 = 0$  nol 3-tartibli,  $z_{2n} = n\pi$  nol oddiy (1-tartibli).

7-misol.  $f(z) = \frac{z^7}{z - \sin z}$  funksiya uchun  $z_0 = 0$  nolning tartibimi aniqlang.

$$f(z) = \frac{z^7}{z - \sin z} = \frac{z^7}{z - \left(z - \frac{z^3}{3!} + \frac{z^5}{5!} + \dots\right)} = \frac{z^7}{\frac{z^3}{3!} - \frac{z^5}{5!} + \dots} = \frac{z^4}{\frac{1}{3!} - \frac{z^2}{5!} + \dots}.$$

$$\varphi(z) = \frac{1}{\frac{1}{3!} - \frac{z^2}{5!} + \dots}$$
 boʻlsin. U holda  $f(z) = z^4 \varphi(z)$ . Bunda  $\varphi(z)$  funksiya

 $z_0 = 0$  nuqtada analitik va  $\varphi(0) = 6 \neq 0$ .

Demak,  $z_0 = 0$  nol 4-tartibli.

**2.5.5. 5-teorema.**  $r < |z-z_0| < R \ (0 \le r < R \le \infty)$  halqada analitik boʻlgan har qanday f(z) funksiya bu halqada

$$f(z) = \sum_{n=-\infty}^{+\infty} c_n (z - z_0)^n$$
, bu yerda  $c_n = \frac{1}{2\pi i} \oint_L \frac{f(\xi)}{(\xi - z_0)^{n+1}} d\xi$   $(n = 0, \pm 1, \pm 2, ...)$ , (5.6)

koʻrinishda darajali qatorga yoyilishi mumkin, bu yerda, L-markazi  $z_0$  boʻlgan  $r < |z - z_0| < R$  halqada yotuvchi ixtiyoriy aylana.

(5.6) qatorga  $r < |z - z_0| < R$  halqada qaralayotgan f(z) funksiyaning Loran qatori deyiladi.

Funksiyaning Loran qatoriga yoyilmasi ikkita  $f_1(z) = \sum_{n=0}^{+\infty} c_n (z-z_0)^n$  va  $f_2(z) = \sum_{n=1}^{+\infty} \frac{c_{-n}}{(z-z_0)^n}$  qismdan iborat. Bunda:  $\sum_{n=0}^{+\infty} c_n (z-z_0)^n$  qatorga Loran qatorining toʻgʻri qismi deyiladi, u  $|z-z_0| < R$  doiraning ichkarisida  $f_1(z)$  analitik funksiyaga yaqinlashadi;  $\sum_{n=1}^{+\infty} \frac{c_{-n}}{(z-z_0)^n}$  qatorga Loran qatorining bosh qismi deyiladi, u  $|z-z_0| > r$  doiraning tashqarisida  $f_2(z)$  analitik funksiyaga yaqinlashadi.

 $\sum_{n=-\infty}^{+\infty} c_n (z-z_0)^n \text{ qator } r < |z-z_0| < R \text{ halqaning ichkarisida } f(z) = f_1(z) + f_2(z)$  analitik funksiyaga yaqinlashadi.

8-misol. f(z) funksiyalarni  $z_0$  nuqta atrofida Loran qatoriga yoying:

1) 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 + 2z - 3}$$
,  $z_0 = 1$ ;  
2)  $f(z) = \frac{2z + 1}{z^2 + z - 2}$ ,  $z_0 = 0$ ;  
3)  $f(z) = \cos\left(\frac{z}{z + 1}\right)$ ,  $z_0 = -1$ ;  
4)  $f(z) = \frac{1}{(z - 1)(z - 3)}$ ,  $z_0 = \infty$ .

1) Berilgan funksiyani sodda kasrlar yigʻindisiga keltiramiz:

$$f(z) = \frac{1}{4(z-1)} - \frac{1}{4(z+3)} = f_1(z) - f_2(z).$$

 $f_2(z)$  funksiya |z-1|<4 doirada analitik  $(z=-3,z=\infty)$  maxsus nuqtalar doiraga tushmaydi). Shu sababli uni  $z_0=1$  nuqta atrofida Teylor qatoriga yoyish mumkin:

$$\frac{1}{4(z-3)} = \frac{1}{4(z-1)+4} = \frac{1}{16} \cdot \frac{1}{1+\frac{1}{4}(z-1)} = \frac{1}{16} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{(z-1)^n}{4^n}.$$

 $f_1(z)$  funksiya |z-1| > 0 sohada analitik. Bu funksiya (z-1) ning darajalari boʻyicha Loran qatori koʻrinishida yozilgan.

Demak,

$$f(z) = f_1(z) - f_2(z) = \frac{1}{4(z-1)} - \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{(z-1)^n}{4^{n+2}} = \sum_{n=-1}^{\infty} \frac{(-1)^{n+1} (z-1)^n}{4^{n+2}}.$$

- 2)  $z_1 = -2$  va  $z_2 = 1$  nuqtalarda  $z^2 + z 2 = 0$ . U holda markazi  $z_0 = 0$  nuqtada boʻlgan uchta "halqa" mavjud boʻladiki, ularda f(z) funksiya analitik boʻladi:
- a) |z|<1 doira, b) 1<|z|<2 halqa, c) |z|>2 soha - $|z|\leq 2$  doiraning tashqi tomoni.

Bu "halqa" larning har birida f(z) funksiyaning Loran qatorini topamiz.

a) Berilgan funksiyani sodda kasrlar yigʻindisiga keltiramiz:

$$f(z) = \frac{1}{z+2} + \frac{1}{z-1} = \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{1+\frac{z}{2}} - \frac{1}{1-z}.$$

Bundan

$$f(z) = \frac{1}{2} \left( 1 - \frac{z}{2} + \frac{z^2}{4} - \frac{z^3}{8} + \dots \right) - \left( 1 + z + z^2 + z^3 + \dots \right) = -\sum_{n=0}^{\infty} \frac{2^{n+1} - 1}{2^{n+1}} z^n.$$

b) f(z) funksiyani 1 < |z| < 2 halqada qatorga yoyamiz.

$$\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{1 + \frac{z}{2}}$$
 funksiyaning  $\frac{1}{2} \left( 1 - \frac{z}{2} + \frac{z^2}{4} - \frac{z^3}{8} + \dots \right)$  qatori bu halqada

yaqinlashadi, chunki |z| < 2.

 $\frac{1}{1-z}$  funksiyaning  $1+z+z^2+z^3+...$  qatori |z|>1 sohada uzoqlashadi.

Shu sababli f(z) funksiyani quyidagicha yozib olamiz:

$$f(z) = \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{1 + \frac{z}{2}} + \frac{1}{z} \cdot \frac{1}{1 - \frac{1}{z}}.$$

U holda

$$f(z) = \frac{1}{2} \left( 1 - \frac{z}{2} + \frac{z^2}{4} - \frac{z^3}{8} + \dots \right) + \frac{1}{z} + \frac{1}{z^2} + \frac{1}{z^3} + \dots =$$

$$= \dots + \frac{1}{z^3} + \frac{1}{z^2} + \frac{1}{z} + \frac{1}{z} + \frac{1}{2} - \frac{z}{4} + \frac{z^2}{8} + \dots = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{z^n} + \frac{1}{2} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{z^n}{2^n}.$$

c) f(z) funksiyani |z| > 2 uchun qatorga yoyamiz.

$$\frac{1}{z} \cdot \frac{1}{1 - \frac{1}{z}}$$
. funksiyaning  $+\frac{1}{z} + \frac{1}{z^2} + \frac{1}{z^3} + \dots = \text{qatori } |z| > 1$  sohadagi singari

|z| > 2 sohada yaqinlashadi.

$$\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{1 + \frac{z}{2}}$$
 funksiyaning 
$$\frac{1}{2} \left( 1 - \frac{z}{2} + \frac{z^2}{4} - \frac{z^3}{8} + \dots \right)$$
qatori  $|z| > 2$  | da uzoqlashadi.

Shu sababli f(z) funksiyani quyidagicha yozib olamiz:

$$f(z) = \frac{1}{z} \cdot \frac{1}{1 + \frac{2}{z}} + \frac{1}{z} \cdot \frac{1}{1 - \frac{1}{z}}.$$

Bundan

$$f(z) = \frac{1}{z} \left( \left( 1 - \frac{2}{z} + \frac{4}{z^2} - \frac{z^3}{z^3} + \dots \right) + \left( 1 + \frac{1}{z} + \frac{1}{z^2} + \dots \right) \right) = \frac{2}{z} - \frac{1}{z^2} + \frac{5}{z^3} - \frac{7}{z^4} + \dots$$

Shunday qilib, bitta f(z) funksiya uchun har xil halqalarda har xil koʻrinishdagi Loran qatorlar hosil qilindi.

3) 
$$\frac{z}{z+1}$$
 kasrni  $1 - \frac{1}{z+1}$  kabi yozib olamiz. U holda  $\cos\left(\frac{z}{z+1}\right) = \cos\left(1 - \frac{1}{z+1}\right) = \cos1\cos\left(\frac{1}{z+1}\right) + \sin1\sin\left(\frac{1}{z+1}\right)$ .

 $\sin z$  va  $\cos z$  funksiyalarni Teylor qatoriga yoyilmasi formulalaridan foydalanib, topamiz:

$$\cos\left(\frac{z}{z+1}\right) = \cos 1 \cdot \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n)!} \frac{1}{(z+1)^{2n}} + \sin 1 \cdot \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n+1)!} \frac{i}{(z+1)^{2n+1}}.$$

4) Cheksiz uzoqlashgan nuqtada  $3 < |z| < \infty$  bo'ladi. U holda  $\frac{1}{|z|} < \frac{3}{|z|} < 1$  ni hisobga olib, topamiz:

$$f(z) = \frac{1}{(z-1)(z-3)} = -\frac{1}{2} \left( \frac{1}{z-1} - \frac{1}{z-3} \right) = -\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{z \left( 1 - \frac{1}{z} \right)} + \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{z \left( 1 - \frac{3}{z} \right)} =$$

$$= -\frac{1}{2z} \sum_{z=1}^{\infty} \frac{1}{z^{n}} + \frac{1}{2z} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{3^{n}}{z^{n}} = \frac{1}{2} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{3^{n}-1}{z^{n+1}}.$$

- **2.5.6.** f(z) funksiya analitik bo'lmaydigan nuqtalarga f(z) funksiyaning maxsus nuqtalari deyiladi.
- Agar  $z = z_0$  maxsus nuqtaning biror atrofida f(z) funksiyaning boshqa maxsus nuqta boʻlmasa,  $z_0$  nuqtaga f(z) funksiyaning ajralgan maxsus nuqtasi deyiladi.

Agar  $z_0$  nuqta f(z) funksiyaning yakkalangan maxsus nuqtasi bo'lsa, u holda shunday R > 0 son topiladiki,  $0 < |z - z_0| < R$  halqada f(z) funksiya analitik bo'ladi va (5.6) Loran qatoriga yoyiladi.

Maxsus nuqtalar f(z) funksiyaning bu nuqtalar atrofidagi holatiga qarab uch turga boʻlinadi. Bu nuqtalarda f(z) funksiyaning Loran qatoriga yoyilmasi turlicha boʻladi.

Agar  $\lim_{z \to z_0} f(z)$  chekli limit mavjud boʻlsa,  $z_0$  nuqtaga f(z) funksiyaning bartaraf qilinadigan maxsus nuqtasi deyiladi. Bunday nuqtalarda Loran qatori bosh qismiga ega boʻlmaydi.

Agar  $\lim_{z\to z_0} |f(z)| = \infty$  boʻlsa,  $z_0$  nuqtaga f(z) funksiyaning *qutbi* deyiladi. Bunday nuqtalarda Loran qatorining bosh qismi chekli ( nolga teng boʻlmagan) sondagi hadlarga ega boʻladi. Agar  $z_0$  nuqta f(z) funksiyaning qutbi boʻlib, Loran qatorining bosh qismi m ta hadga ega boʻlsa,  $z_0$  nuqtaga funksiyaning m-tartibli qutbi deyiladi. m=1 da  $z_0$  nuqta oddiy qutb deyiladi.

Agar  $\lim_{z\to z_0} f(z)$  mavjud boʻlmasa,  $z_0$  nuqtaga f(z) funksiyaning *muhim maxsus nuqtasi* deyiladi. Bunday nuqtalarda Loran qatorining bosh qismi cheksiz koʻp hadlarga ega boʻladi.

Agar f(z) funksiya cheksiz uzoqlashgan  $z = \infty$  nuqtaning biror  $R < |z| < \infty$  atrofida ( $z = \infty$  nuqtadan boshqa nuqtalarda) analitik boʻlsa, z nuqtaga f(z) funksiyaning ajralgan maxsus nuqtasi deyiladi.

Cheksiz uzoqlashgan maxsus nuqta bartaraf qilinadigan maxsus nuqta, m-tartibli qutb yoki muhim maxsus nuqta boʻlishi mumkin. Bu nuqtalardan birinchisida  $z=\infty$  nuqtaning atrofida f(z) funksiyaning Loran qatoriga yoyilmasi z ning musbat darajali hadlariga ega boʻlmaydi, ikkinchisida chekli sondagi va uchinchisida cheksiz koʻp musbat darajali hadlariga ega boʻladi.

Agar w = 0 nuqta  $\varphi(w) = f\left(\frac{1}{w}\right)$  funksiyaning bartaraf qilinadigan maxsus nuqtasi, qutbi (m - tartibli), muhim maxsus nuqtasi boʻlsa, cheksiz uzoqlashgan  $z = \infty$  nuqta f(z) funksiyaning bartaraf qilinadigan maxsus nuqtasi, qutbi (m - tartibli), muhim maxsus nuqtasi boʻladi va aksincha.

Agar  $z_0$  nuqta f(z) funksiyaning m – tartibli noli boʻlsa, u holda  $z_0$  nuqta  $\frac{1}{f(z)}$  funksiyaning m – tartibli qutbi boʻladi va aksincha.

9-misol. f(z) funksiyalarning  $z_0$  maxsus nuqtalari turini aniqlang:

1) 
$$f(z) = (1-z)tg\left(\frac{\pi z}{2}\right), z_0 = 1;$$
 2)  $f(z) = \frac{\sin z}{z^3 + z^2 - z - 1}, z_0 = -1;$  3)  $f(z) = e^{\frac{1}{z^2}}, z_0 = 0.$ 

1) Berilgan funksiyaning berilgan nuqtadagi limitini hisoblaymiz:

$$\lim_{z \to 1} (1-z)tg\left(\frac{\pi z}{2}\right) = -\lim_{z \to 1} (1-z)tg\left(\frac{\pi}{2}(1-z-1)\right) = \lim_{z \to 1} (1-z)tg\left(\frac{\pi}{2}(1-z) - \frac{\pi}{2}\right) =$$

$$= \lim_{z \to 1} (1-z)tg\left(\frac{\pi}{2}(1-z)\right) = \lim_{z \to 1} \cos\left(\frac{\pi}{2}(1-z)\right) \cdot \frac{(1-z)\frac{\pi}{2}}{\sin\left(\frac{\pi}{2}(1-z)\right) \cdot \frac{\pi}{2}} = \frac{2}{\pi}.$$

Demak,  $z_0$  –bartaraf qilinadigan maxsus nuqta.

2) Berilgan funksiya ustida almashtirishlar bajaramiz:

$$f(z) = \frac{\sin z}{z^3 + z^2 - z - 1} = \frac{\sin z}{z^2 (z + 1) - (z + 1)} = \frac{\sin z}{(z + 1)^2 (z - 1)} = \frac{\sin z}{(z + 1)^2} = \frac{\sin z}{(z + 1)^2} = \frac{1}{(z + 1)^2} \varphi(z), \text{ bu yerda } \varphi(z) = \frac{\sin z}{(z - 1)}.$$

 $\varphi(z)$  funksiya  $z_0 = -1$  nuqtada analitik va  $\varphi(-1) = \frac{\sin(-1)}{-2} \neq 0$ .

Demak,  $z_0$  – ikkinchi tartibli qutb.

3) 
$$\lim_{z\to 0} f(z) = \lim_{z\to 0} e^{\frac{1}{z^2}} = e^{\frac{1}{0}} = e^{+\infty} = +\infty$$
.

Mavhum qismda  $\lim_{y\to 0} f(iy) = \lim_{z\to 0} e^{\frac{1}{i^2y^2}} = e^{-\frac{1}{0}} = e^{-\infty} = 0.$  Shunday qilib,  $z_0 = 0$  nuqtada  $f(z) = e^{\frac{1}{z^2}}$  funksiya limitga ega emas.

Demak,  $z_0$  – muhim maxsus nuqta.

# Mashqlar

2.5.1. Qatorlarni yaqinlashishga tekshiring:

$$1) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\cos \sqrt{n} + i \sin \sqrt{n}}{n^2};$$

$$2) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{e^{i\frac{\pi}{n}}}{n};$$

$$3) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(n+i)\sqrt{n}};$$

$$4) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\cos i\pi n}{2^n};$$

$$5) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{chi \frac{\pi}{n}}{n^{\ln n}};$$

$$6) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n} + i \frac{1}{n\sqrt{n}}.$$

2.5.2. Qatorlarni absolut yoki shartli yaqinlashishga tekshiring:

$$1) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{i^n}{n};$$

$$2) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{\sin in}{3^n};$$

$$3) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(\sin in)^n}{nsh^n n};$$

4) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(1+i)^n \sin in}{2^{\frac{n}{2}} \cos in}$$
.

# 2.5.3. Qatorlarning yaqinlashish radiusini toping:

$$1) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{z^n}{n^n};$$

3) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{n^n}{n!} z^n$$
;

$$5) \sum_{n=1}^{\infty} \cos i^3 n z^n;$$

7) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \sin\left(\frac{\pi}{n}i\right) z^{n};$$

$$2) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{n!}{3^n} z^n;$$

4) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} n! e^{-n^2} z^n$$
;

6) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} e^{in} z^n;$$

8) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{\sin^n (1+in)} z^n$$
.

# **2.5.4.** Qatorlarning yaqinlashish doirasini toping:

$$1) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(n+i)}{2^n} z^n;$$

3) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} n^{\ln n} (z-2)^n$$
;

$$5) \sum_{n=1}^{\infty} i^n z^n;$$

$$7) \sum_{n=1}^{\infty} \left( \frac{z}{1-i} \right)^n;$$

$$2) \sum_{n=1}^{\infty} e^{2n\pi i} z^n;$$

4) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \cos in(z-1)^n;$$

$$6) \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{\ln^n in} z^n;$$

8) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \cos^n \frac{\pi i}{\sqrt{n}}.$$

**2.5.5.** f(z) funksiyalarni  $z_0$  nuqta atrofida Teylor qatoriga yoying:

1) 
$$f(z) = \frac{1}{2-z}$$
,  $z_0 = 0$ ;

$$3) f(z) = \frac{1}{5-3z}, \ z_0 = 1;$$

5) 
$$f(z) = \frac{z^2}{1-z^3}$$
,  $z_0 = 0$ ;

7) 
$$f(z) = \frac{z}{z^2 - 2z - 3}$$
,  $z_0 = 0$ ;

9) 
$$f(z) = \cos^4 z + \sin^4 z$$
,  $z_0 = 0$ ;

$$(11) f(z) = e^z, z_0 = 3$$

13) 
$$f(z) = \ln(2-z), z_0 = 0;$$

$$(2) f(z) = \frac{1}{z^2 + 1}, \ z_0 = 0;$$

4) 
$$f(z) = \frac{1}{(1-z)^2}$$
,  $z_0 = 0$ ;

6) 
$$f(z) = \frac{z-1}{2z^2+5z+2}$$
,  $z_0 = -1$ ;

8) 
$$f(z) = \frac{z-i}{z+i}$$
,  $z_0 = i$ ;

10) 
$$f(z) = sh^2 \frac{z}{2}, \ z_0 = 0;$$

12) 
$$f(z) = \cos z$$
,  $z_0 = -\frac{\pi}{4}$ ;

14) 
$$f(z) = \ln(2 - 5z), z_0 = -3.$$

**2.5.6.** Funksiyaning nollarini toping va ularning tartibimi aniqlang:

$$1) f(z) = 1 + \cos z;$$

3) 
$$f(z) = 1 - e^z$$
:

2) 
$$f(z) = (z+i)^3(z-1)$$
;

4) 
$$f(z) = (z + \pi i)shz$$
.

**2.5.7.** f(z) funksiya uchun  $z_0 = 0$  nolning tartibimi aniqlang:

1) 
$$f(z) = \frac{z^3}{1 - z - e^{-z}};$$

$$2) f(z) = \frac{z^6}{z^2 - \sin^2 z};$$

3) 
$$f(z) = 2(chz - 1) - z^2$$
;

4) 
$$f(z) = z^2(e^z - 1)$$
.

**2.5.8.** f(z) funksiyalarni  $z_0$  nuqta atrofida Loran qatoriga yoying:

1) 
$$f(z) = \frac{2z-3}{z^2-3z+2}$$
,  $z_0 = 2$ ;

2) 
$$f(z) = \frac{2}{z(3-z)}$$
,  $z_0 = 0$ ;

3) 
$$f(z) = \frac{1}{(z-1)(z-2)}$$
,  $z_0 = 0$ ;

4) 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 - z - 6}$$
,  $z_0 = 0$ ;

5) 
$$f(z) = \frac{1 - e^{-z}}{z^3}$$
,  $z_0 = 0$ ;

6) 
$$f(z) = z^3 \cos \frac{1}{z}$$
,  $z_0 = 0$ ;

$$7) f(z) = \frac{\sin z}{z^2}, \ z_0 = \infty;$$

8) 
$$f(z) = \frac{2}{z+i}, \ z_0 = \infty.$$

**2.5.9.** f(z) funksiyalarni berilgan halqada Loran qatoriga yoying:

1) 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 - 3z + 2}$$
,  $0 < |z - 1| < 1$ ;

2) 
$$f(z) = \frac{1}{z - z^2}$$
,  $0 < |z| < 1$ ;

3) 
$$f(z) = \frac{1}{(z-1)(z-2)}$$
,  $1 < |z| < 2$ ;

4) 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 - 5z + 6}$$
,  $2 < |z| < 3$ .

**2.5.10.** f(z) funksiyalarning maxsus nuqtalari turini aniqlang:

$$1) f(z) = \frac{1 + \cos z}{z - \pi};$$

2) 
$$f(z) = z(e^{\frac{1}{z}} - 1);$$

3) 
$$f(z) = \frac{1}{z^3(1-\cos z)}$$
;

$$4) f(z) = \frac{\sin z}{z^4};$$

$$5) f(z) = \frac{1 + z^2}{e^z};$$

6) 
$$f(z) = (z-1)e^{\frac{1}{z-1}}$$
.

# 2.6. QOLDIQLAR NAZARIYASI

# Qoldiqlar. Integrallarni qoldiqlar yordamida hisoblash

**2.6.1.**  $z_0 - f(z)$  analitik funksiyaning ajralgan maxsus nuqtasi, L – markazi f(z) funksiyaning analitiklik sohasida, ya'ni  $0 < |z - z_0| < R$  halqada yotuvchi  $z_0$  nuqtada bo'lgan L aylana bo'lsin.

$$\operatorname{Res} f(z) = \frac{1}{2\pi i} \oint_L f(z) dz. \tag{6.1}$$

 $\implies f(z)$  funksiyaning ajralgan maxsus  $z_0$  nuqtadagi qoldigʻi bu funksiya Loran qatoriga yoyilmasining manfiy darajali birinchi hadi oldidagi koeffitsiyentiga teng boʻladi:

$$\text{Re}\,sf(z_0) = c_{-1}$$
.

- $\implies f(z)$  funksiyaning  $z_0$  nuqtadagi qoldigʻi maxsus nuqtaning turiga qarab, quyidagi formulalardan biri bilan hisoblanadi.
- 1.  $z_0 f(z)$  funksiyaning toʻgʻri nuqtasi yoki bartaraf qilinadigan maxsus nuqtasi boʻlsa

$$z_0 \neq \infty$$
 boʻlganda Res  $f(z_0) = 0$ ,  $z_0 = \infty$  boʻlganda Res  $f(z_0) = \lim_{z \to \infty} z \cdot (f(\infty) - f(z))$ 

boʻladi.

2.  $z_0 - f(z)$  funksiyaning *m-tartibli qutbi* boʻlsa

$$\operatorname{Res} f(z_{0}) = \frac{1}{(m-1)!} \lim_{z \to z_{0}} \frac{d^{m-1} (f(z)(z-z_{0})^{m})}{dz^{m-1}}$$
 (6.2)

bo'ladi. Xususan, n = 1, ya'ni oddiy qutb uchun

Res 
$$f(z_0) = \lim_{z \to z_0} f(z)(z - z_0)$$
. (6.3)

Agar f(z) funksiya  $z_0$  nuqtada oddiy qutbga ega boʻlib, bu nuqtada analitik boʻlgan ikkita  $\varphi(z)$  va g(z) funksiyalarning nisbati, ya'ni  $f(z) = \frac{\varphi(z)}{g(z)}$  koʻrinishda berilgan boʻlsa

$$\operatorname{Res} f(z_0) = \frac{\varphi(z_0)}{g'(z_0)} \tag{6.4}$$

boʻladi.

Agar  $f(z) = \frac{\varphi(z)}{(z-z_0)^m}$  bo'lib, bunda  $\varphi(z)$  funksiya  $z_0$  nuqtada analitik bo'lsa

Res 
$$f(z_0) = \frac{1}{(m-1)!} \varphi^{m-1}(z_0)$$
. (6.5)

boʻladi.

3.  $z_0 - f(z)$  funksiyaning *muhim maxsus nuqtasi* boʻlsa, u holda f(z) funksiya  $(z-z_0)$ ning darajalari boʻyicha Loran qatoridan yoyiladi va  $c_{-1}$  topiladi:

Re 
$$sf(z_0) = c_{-1}$$
, Re  $sf(\infty) = -c_{-1}$ .

*Izoh.* Agar f(z) funksiya juft bo'lsa, u holda

Res 
$$f(z_0) = -\operatorname{Res} f(-z_0)$$
 va Res  $f(0) = \operatorname{Res} f(\infty) = 0$ ;

agar f(z) funksiya toq boʻlsa, u holda

$$\operatorname{Res} f(z_0) = \operatorname{Res} f(-z_0).$$

**1-teorema.** Agar f(z) funksiya kengaytirilgan kompleks tekisligining chekli sondagi nuqtalaridan boshqa istalgan nuqtasida analitik boʻlsa, u holda

$$2\pi i \sum_{n=1}^{k} \operatorname{Res} f(z_n) + 2\pi i \operatorname{Re} s f(z) = 0$$
 (6.6)

boʻladi.

1- misol. f(z) funksiyaning  $z_0$  nuqtadagi qoldigʻini toping:

1) 
$$f(z) = \frac{\sin z^2}{z^3 - 3z^2}, \ z_0 = 0;$$

2) 
$$f(z) = \frac{ze^{z}}{z^{2} + 1}$$
,  $z_{0} = i$ ;

3) 
$$f(z) = tgz$$
,  $z_0 = \frac{\pi}{2}$ ;

4) 
$$f(z) = ctg^2 z$$
,  $z_0 = 0$ ;

5) 
$$f(z) = z^2 \sin \frac{1}{z+1}$$
,  $z_0 = -1$ ;

6) 
$$f(z) = z^5 e^{\frac{1}{z^2}}, z = \infty.$$

Demak,  $z_0 = 0$  bartaraf qilinadigan maxsus nuqta. Shu sababli Resf(0) = 0.

2) 
$$\lim_{z \to i} f(z) = \lim_{z \to 0} \frac{ze^{iz}}{z^2 + 1} = \infty$$
. Demak,  $z_0 = i$  oddiy qutb.

U holda

Re 
$$sf(i) = \lim_{z \to i} (z - i) f(z) = \lim_{z \to 0} \frac{(z - i) z e^{iz}}{(z - i)(z + i)} = \frac{1}{2e}.$$

3)  $\lim_{z \to \frac{\pi}{2}} tgz = \infty$ . Demak,  $z_0 = \frac{\pi}{2}$  oddiy qutb.  $tgz = \frac{\sin z}{\cos z}$  deb yozish mumkin.

Bunda 
$$\sin \frac{\pi}{2} = 1 \neq 0$$
,  $\cos \frac{\pi}{2} = 0$ ,  $(\cos z)' \Big|_{z=\frac{\pi}{2}} = -\sin \frac{\pi}{2} = -1 \neq 0$ 

U holda (6.4) formulaga koʻra

$$\operatorname{Re} sf\left(\frac{\pi}{2}\right) = \frac{\sin z}{(\cos z)'}\bigg|_{z=\frac{\pi}{2}} = -1.$$

4)  $z_0 = 0$  2-tartibli qutb, chunki  $f(z) = ctg^2z$  funksiyaning maxraji  $z_0 = 0$  nuqtada 2-tartibli nolga ega. U holda (6.2) formulaga koʻra

$$\operatorname{Re} sf(0) = \lim_{z \to 0} \frac{d}{dz} (z^{2} c t g^{2} z) = \lim_{z \to 0} \left( 2z c t g^{2} z - \frac{2z^{2} c t g z}{\sin^{2} z} \right) =$$

$$= 2 \lim_{z \to 0} z c t g z \left( \frac{\cos z \sin z - z}{\sin^{2} z} \right) = 2 \lim_{z \to 0} \frac{z}{\sin z} \cos z \lim_{z \to 0} \frac{(\sin z \cos z - z)'}{(\sin^{2} z)'} =$$

$$= 2 \lim_{z \to 0} \frac{-\sin^{2} + \cos^{2} z - 1}{2 \sin z \cos z} = -2 \lim_{z \to 0} \frac{\sin z}{\cos z} = 0.$$

5)  $z_0 = -1$  funksiyaning maxsus nuqtasi boʻladi. Bu nuqtaning turini aniqlash uchun f(z) funksiyani  $z_0 = -1$  nuqta atrofida Loran qatoriga yoyamiz.

Bunda

$$z^{2} = (1+z-1)^{2} = (1+z)^{2} - 2(1+z) + 1,$$
  

$$\sin \frac{1}{1+z} = \frac{1}{1+z} - \frac{1}{3!(1+z)^{3}} + \frac{1}{5!(1+z)^{5}} - \dots$$

yoyilmalarni hisobga olsak

$$f(z) = \left(1 - \frac{1}{3!}\right) \frac{1}{1+z} + \frac{2}{3!} \frac{1}{(1+z)^2} + \left(\frac{1}{5!} - \frac{1}{3!}\right) \frac{1}{(1+z)^3} + \dots + (2+(1+z))$$

qator kelib chiqadi. Bu qator cheksiz koʻp manfiy darajali hadlarga ega. Demak, z = -1 muhim maxsus nuqta.

U holda

Re 
$$sf(-1) = c_{-1} = 1 - \frac{1}{3!} = \frac{5}{6}$$
.

6)  $f(z) = z^5 e^{\frac{1}{z^2}}$  funksiyani z = 0 nuqtada Loran qatoriga yoyamiz:

$$f(z) = z^5 e^{\frac{1}{z^2}} = z^5 + z^3 + \frac{1}{2!}z + \frac{1}{3!z} + \frac{1}{4!z^3} + \frac{1}{5!z^5} + \dots$$

Bu qator  $0 < |z| < \infty$  halqada yaqinlashadi va cheksiz koʻp manfiy darajali hadlarga ega. Demak, z = 0 muhim maxsus nuqta. U holda (6.6) formulaga koʻra

$$\operatorname{Re}_{\infty} g f(z) = -\operatorname{Re}_{0} g f(z) = -\frac{1}{3!} = -\frac{1}{6}.$$

**2.6.2.** I. Agar f(z) funksiya L kontur bilan chegaralangan  $\overline{G}$  yopiq sohaning chekli sondagi  $z_1, z_2, ..., z_k$  nuqtalaridan boshqa barcha nuqtalarida analitik boʻlsa, u holda integralni hisoblashning

$$\oint_{L} f(z)dz = 2\pi i \sum_{n=1}^{k} \text{Res} f(z_n)$$
(6.7)

formulasi oʻrinli boʻladi.

II. Qoldiqlar nazariyasini haqiqiy oʻzgaruvchining

$$\int_{0}^{2\pi} R(\cos x, \sin x) dx$$

koʻrinishdagi integralini hisoblash uchun qoʻllash mumkin. Bu integral  $z = e^{ix}$  oʻrniga qoʻyish orqali bu integral quyidagi integralga keltiriladi:

$$\oint_{L} R\left(\frac{z+z^{-1}}{2}; \frac{z-z^{-1}}{2}\right) \frac{dz}{iz},$$
(6.8)

bu yerda, L-soat strelkasiga teskari yoʻnalishda aylanib oʻtiladigan |z|=1 aylana. Bu kompleks oʻzgaruvchining integrali qoldiqlar nazariyasi orqali hisoblanadi.

#### III. Ushbu

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx$$

xosmas integral f(x) funksiyada x haqiqiy oʻzgaruvchi z kompleks oʻzgaruvchi bilan almashtirilganida hosil boʻladigan f(z) funksiya uchun ayrim shartlar bajarilganida qoldiqlar nazariyasini qoʻllash orqali topilishi mumkin.

- 1) f(z): a) chekli sondagi  $z_1, z_2, ..., z_k$  maxsus nuqtalar hisobga olinmaganida yuqori yarim tekislikda analitik,  $\text{Im}(z_n) > 0 \ (n = 1, 2, ..., k)$  va yarim tekislikning  $z_1, z_2, ..., z_k$  nuqtalaridan boshqa nuqtalarida uzluksiz;
- b)  $\lim zf(z) = 0$ ,  $\operatorname{Im} z \ge 0$ .

U holda

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x)dx = 2\pi i \sum_{n=1}^{k} \operatorname{Res}_{z=z_n} f(z)$$
(6.9)

boʻladi. Quyi yarim tekislik uchun bu tenglikning oʻng tomoni minus ishora bilan olinadi.

2) f(z): a) chekli sondagi  $z_1, z_2, ..., z_k$  maxsus nuqtalar hisobga olinmaganida yuqori yarim tekislikda analitik,  $\text{Im}(z_n) > 0 (n = 1, 2, ..., k)$  va yarim tekislikning  $z_1, z_2, ..., z_k$  nuqtalaridan boshqa nuqtalarida uzluksiz;

b)  $\lim_{z\to\infty} zf(z) = 0$ ,  $\operatorname{Im} z \ge 0$ .

U holda

$$\int_{-\infty}^{+\infty} e^{imx} f(x) dx = 2\pi i \sum_{n=1}^{k} \underset{z=z_n}{\text{Res}} (f(x) e^{imz}), \quad m > 0.$$
 (6.10)

Agar bundan tashqari  $x \in R$  da  $f(x) \in R$  bo'lsa, u holda

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) \cos mx dx = -2\pi i \operatorname{Im} \left( \sum_{n=1}^{k} \operatorname{Res}_{z=z_n} (f(z) e^{imz}) \right), \quad m > 0,$$
 (6.11)

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) \sin mx dx = 2\pi i \operatorname{Re} \left( \sum_{n=1}^{k} \operatorname{Res}_{z=z_{n}} (f(z) e^{imz}) \right), \quad m > 0$$
 (6.12)

boʻladi.

2- misol. Integrallarni hisoblang:

1) 
$$\oint_{|z|=\frac{1}{2}} \frac{\ln(z+2)}{z^2} dz;$$
2) 
$$\oint_{|z|=2} \frac{z^3}{z^4 - 1} dz;$$
3) 
$$\oint_{0} \frac{dx}{1 - 4\cos x + 4};$$
4) 
$$\oint_{-\infty} \frac{x^2 dx}{(1 + x^2)^2}.$$

 $\implies$  1)  $|z| \le \frac{1}{2}$  doirada integral ostidagi funksiyaning faqat bitta z = 0 maxsus nuqtasi yotadi. Bu nuqta integral ostidagi funksiya uchun 2-tartibli qutb. Shu sababli

Re 
$$sf(0) = \frac{1}{1!} \lim_{z \to 0} \frac{d}{dz} \left( \frac{\ln(z+2)}{z^2} \cdot z^2 \right) = \lim_{z \to 0} \frac{1}{z+2} = \frac{1}{2}.$$

U holda (6.8) formulaga koʻra

$$\oint_{|z|=\frac{1}{2}} \frac{\ln(z+2)}{z^2} dz = 2\pi i \operatorname{Re} sf(0) = 2\pi i \cdot \frac{1}{2} = \pi i.$$

2) 1)  $|z| \le 2$  doirada integral ostidagi funksiyaning toʻrtta  $z_1 = 1$ ,  $z_2 = -1$ ,  $z_3 = i$ ,  $z_4 = -i$  maxsus nuqtalari yotadi. Bu doiradan tashqarida integral ostidagi funksiyaning faqat bitta cheksiz uzoqlashgan  $z_5 = \infty$  maxsus nuqtasi yotadi.

U holda 1-teoremaga koʻra 
$$\sum_{n=1}^{5} \operatorname{Res} \frac{z_n^3}{z_n^4 - 1} = 0$$

yoki

$$2\pi i \operatorname{Re} s f(z_{5}) = -2\pi i \sum_{n=1}^{4} \operatorname{Re} s \frac{z_{n}^{3}}{z_{n}^{4} - 1}.$$

f(z) funksiyani Loran qatoriga yoyamiz:

$$\frac{z^{3}}{z^{4} - 1} = z^{3} \cdot \left( -\frac{1}{1 - z^{4}} \right) = z^{3} \cdot \left( -\frac{1}{1 - (z^{2})^{2}} \right) =$$

$$= z^{3} \cdot \left( 1 + \frac{1}{z^{2}} + \frac{1}{z^{4}} + \frac{1}{z^{6}} + \dots \right) = z^{3} + z + \frac{1}{z} + \frac{1}{z^{3}} + \dots$$

Bundan Res  $f(z_5) = -1$ .

Demak,

$$\oint_{|z|=2} \frac{z^3}{z^4 - 1} dz = -2\pi i \operatorname{Re} sf(z_5) = -2\pi i \cdot (-1) = 2\pi i.$$

3) Berilgan integralda (63.7) formula yordamida oʻzgaruvchini almashtiramiz:

$$\int_{0}^{2\pi} \frac{dx}{1 - 4\cos x + 4} = \oint_{|z| = 1} \frac{dz}{iz(1 - 2(z + z^{-1}) + 4)} = i \int_{|z| = 1} \frac{dz}{2z^{2} - 5z + 2}$$

Integral ostidagi finksiya ikkita oddiy qutbga ega:  $z_1 = \frac{1}{2}$ ,  $z_2 = 2$ .

Ulardan  $z_1$  nuqta birlik doirada yotadi.

Bunda Res 
$$f(z_1) = \lim_{z \to \frac{1}{2}} \frac{1}{2(z - \frac{1}{2})(z - 2)} \cdot (z - \frac{1}{2}) = -\frac{1}{3}$$
.

Demak,

$$\int_{0}^{2\pi} \frac{dx}{1 - 4\cos x + 4} = i \oint_{|z| = 1} \frac{dz}{2z^{2} - 5z + 2} = i \cdot 2\pi i \operatorname{Re} sf(z_{1}) = \frac{2\pi}{3}.$$

4)  $\frac{z^2}{(1+z^2)^2}$  funksiya yuqori yarim tekislikning  $z_1 = i$  maxsus (ikkinchi tartibli qutb) nuqtasidan boshqa nuqtalarida analitik va uzluksiz,  $\lim_{z \to \infty} zf(z) = 0$ ,  $\operatorname{Im} z \ge 0$ .

U holda

Demak,

$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x^2}{(1+x^2)^2} dx = 2\pi i \operatorname{Re} sf(z_1).$$
Bunda  $\operatorname{Re} sf(z_1) = \frac{1}{1!} \lim_{z \to i} \frac{d}{dz} \left( \frac{z^2}{(z+i)^2 (z-i)^2} \cdot (z-i)^2 \right) = \lim_{z \to i} \frac{2zi}{(z+i)^3} = \frac{1}{4i}.$ 

$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x^2 dx}{(1+x^2)^2} = 2\pi i \cdot \frac{1}{4i} = \frac{\pi}{2}.$$

# Mashqlar

**2.6.1.** f(z) funksiyaning  $z_0$  nuqtadagi qoldigʻini toping:

1) 
$$f(z) = \frac{tgz}{z^2 - 6z}$$
,  $z_0 = 0$ ;

3) 
$$f(z) = \frac{\sin z^2}{z^3 - \pi z^2}$$
,  $z_0 = \pi$ ;

5) 
$$f(z) = \frac{e^z}{(z+1)^3(z-2)}$$
,  $z_0 = 2$ ;

7) 
$$f(z) = \ln z \cdot \sin \frac{1}{z-1}$$
,  $z_0 = 1$ ;

8) 
$$f(z) = \frac{\sin z}{(z-\pi)^2}, \ z_0 = \infty;$$

2) 
$$f(z) = \frac{e^{-\frac{1}{z^2}}}{z^3 + 1}$$
,  $z_0 = 0$ ;

4) 
$$f(z) = \frac{z}{z^2 - 6z + 8}$$
,  $z_0 = 4$ ;

6) 
$$f(z) = \frac{z+3}{z^3-z^2}$$
,  $z_0 = 1$ ;

8) 
$$f(z) = z^2 \cos \frac{1}{z-1}$$
,  $z_0 = 1$ ;

10) 
$$f(z) = \frac{z+1}{z^2}$$
,  $z_0 = \infty$ .

**2.6.2.** f(z) funksiyaning barcha maxsus nuqtalardagi va cheksiz uzoqlashgan nuqtadagi qoldigʻini toping:

1) 
$$f(z) = \frac{z^2}{(z-1)^3}$$
;

3) 
$$f(z) = \frac{e^{\frac{1}{z}}}{1-z}$$
;

2) 
$$f(z) = \frac{\sin \frac{1}{z}}{z-1}$$
;

4) 
$$f(z) = \frac{\cos z}{z^3 - \frac{\pi}{2}z^2}$$
.

2.6.3. Integrallarni hisoblang:

1) 
$$\oint_{|z|=3} \frac{dz}{z(z+2)(z+4)}$$
;

$$3) \oint_{|z|=\frac{1}{2}} \frac{dz}{z^5-z^3};$$

$$5) \int_{0}^{2\pi} \frac{dx}{3 + \cos x};$$

7) 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{2dx}{2 + \sqrt{3}\cos x}$$
;

$$9) \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{dx}{(1+x^2)^3};$$

$$11) \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{xe^{imx}dx}{1+x^2};$$

13) 
$$\int_{0}^{+\infty} \frac{x \sin x dx}{x^2 + 4x + 8}$$
;

2) 
$$\oint_{|z|=2} \frac{dz}{z^4+1}$$
;

4) 
$$\oint_{|z|=\sqrt{2}} \frac{dz}{(z-1)^2(z^2+1)}$$
;

6) 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\sin^{2} x dx}{5 + 4\cos x};$$

7) 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{dx}{2 + \sin x}$$
;

10) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x^2 dx}{(1+4x^2)^2}$$
;

12) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{\cos mx dx}{(1+x^2)^2}$$
;

14) 
$$\int_{0}^{+\infty} \frac{\sin^2 x dx}{4 + x^2}$$
.

## 2-NAZORAT ISHI

1.  $z_1$  va  $z_2$  kompleks sonlari berilgan. a) ifodaning qiymatini toping; b) ildizning qiymatlarini hisoblang.

2. Funksiya differensiallanuvchi boʻladigan nuqtalarni toping va funksiya hosilasining berilgan nuqtadagi qiymatini hisoblang.

3. Darajalai qatorning yaqinlashish doirasini toping.

#### 1-variant

**1.** 
$$z_1 = 4 - 4i$$
,  $z_2 = 2 - i\sqrt{2}$ :  $a$ )  $z_1^6 - 3iz_1z_2 - \frac{6z_1}{z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = (1 - i\overline{z})^2$$
,  $w'(1 + i)$ .   
**3.**  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(z + i)^n}{n^3 + n}$ .

#### 2-variant

**1.** 
$$z_1 = -2i$$
,  $z_2 = 4 + i$ :  $a$ )  $3z_1^6 - 2z_1z_2 + \frac{z_1}{z_2 + 1}$ ;  $b$ )  $\sqrt[3]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = \frac{3}{1+z^2}$$
,  $w'(i)$ . **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(z+2-3i)^n}{(n+2)!}$ .

#### 3-variant

**1.** 
$$z_1 = 1 - \sqrt{3}i$$
,  $z_2 = 3 - 2i$ :  $a$ )  $z_1^4 + 8z_1z_2 + \frac{iz_2}{z_1^2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[3]{z_2}$ .

**2.** 
$$w = \frac{2}{1+z}$$
,  $w'(i)$ . **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(z-3-2i)^n}{1-3in}$ .

#### 4-variant

**1.** 
$$z_1 = 4 - 4i$$
,  $z_2 = 2 - i\sqrt{2}$ :  $a$ )  $z_1^6 - 3iz_1z_2 - \frac{6z_1}{z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = \bar{z} \operatorname{Re} z$$
,  $w'(0)$ . **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} n^n z^n$ .

#### 5-variant

**1.** 
$$z_1 = 2 + 2i$$
,  $z_2 = 1 + 3i$ : a)  $z_1^6 - 3z_1z_2^2 + \frac{iz_2}{z_1}$ ; b)  $\sqrt[4]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = \frac{(z+3i)^2}{\overline{z}}, \ w'(1).$$
 **3.**  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(z+i)^n}{1+in}.$ 

#### 6-variant

**1.** 
$$z_1 = 3 - 2i$$
,  $z_2 = 5 + 3i$ :  $a$ )  $2z_1^6 + 3z_1z_2 - \frac{z_1}{z_2 - 1}$ ;  $b$ )  $\sqrt[3]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = 2z - (7z + i)^2$$
,  $w'(-2 - 3i)$ .

$$3.\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(z+1-2i)^n}{3^n(n^2+1)}.$$

#### 7-variant

**1.** 
$$z_1 = 2 - 3i$$
,  $z_2 = 1 - i\sqrt{2}$ :  $a$ )  $z_2^6 - 2iz_1z_2 - \frac{iz_1}{z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = 8i(1+7z) - z^2$$
,  $w'(1+i)$ .

$$3. \sum_{n=1}^{\infty} (\sin in) z^{n}.$$

#### 8-variant

**1.** 
$$z_1 = 4 - 2i$$
,  $z_2 = 3 - 3i$ :  $a) 2z_1^6 - 4z_1z_2 + \frac{z_1}{z_2 - i}$ ;  $b) \sqrt[3]{iz_2}$ .

**2.** 
$$w = (3i + 3 - z)^2$$
,  $w'(-1 - i)$ .

$$3. \sum_{n=0}^{\infty} n! z^n.$$

#### 9-variant

**1.** 
$$z_1 = 2 - 3i$$
,  $z_2 = \sqrt{3} + i$ :  $a$ )  $z_2^4 + 8iz_1z_2 - \frac{iz_1}{z_2^2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[3]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = \frac{1}{i+z} + \frac{z}{2i}$$
,  $w'(-3i)$ .

$$3. \sum_{n=1}^{\infty} (\cos in) z^{n}.$$

## 10-variant

**1.** 
$$z_1 = 2 - 3i$$
,  $z_2 = 1 + i\sqrt{2}$ :  $a$ )  $z_1^6 - 5iz_1z_2 - \frac{3z_1}{z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = 2i(1+3z) - z^2$$
,  $w'(i)$ .

3. 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^n (z-2i)^n}{(n+1)(n+2)}$$
.

## 11-variant

**1.** 
$$z_1 = 4 - 3i$$
,  $z_2 = 3 - 2i$ :  $a$ )  $z_2^6 - 3z_1z_2^2 + \frac{iz_1}{z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{iz_2}$ .

**2.** 
$$w = (iz)^2 - (i - \overline{z})^2$$
,  $w'(-1 - 7i)$ .

3. 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(z+2i+1)^n}{n^2(1+i)^n}$$
.

# 12-variant

**1.** 
$$z_1 = 3 - \sqrt{3}i$$
,  $z_2 = 2 - 4i$ :  $a) 3z_2^6 - 4iz_1z_2 - \frac{z_1}{z_2 + 1}$ ;  $b) \sqrt[3]{iz_2}$ .

**2.** 
$$w = z \cdot |z|^2$$
,  $w'(0)$ .

$$3.\sum_{n=1}^{\infty} n^{n} (z-2)^{2n}$$

### 13-variant

**1.** 
$$z_1 = 2 - 4i$$
,  $z_2 = 3 - 2i$ :  $a$ )  $z_1^6 + 3iz_1z_2 - \frac{z_1}{z_2 - i}$ ;  $b$ )  $\sqrt[3]{iz_2}$ .

**2.** 
$$w = z^2 + i |z|^2$$
,  $w'(1+i)$ .

3. 
$$\sum_{n=0}^{\infty} \frac{2^n (z-i)^n}{(n+1)!}.$$

#### 14-variant

**1.** 
$$z_1 = 3 + 2i$$
,  $z_2 = 2 - i\sqrt{2}$ :  $a$ )  $z_1^6 - 4iz_1z_2 + \frac{iz_2}{z_1}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = (z + 3i - 1)^2$$
,  $w'(1 - i)$ .

3. 
$$\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(z-3i)^{2n}}{n!}$$
.

#### 15-variant

**1.** 
$$z_1 = 1 + 3i$$
,  $z_2 = \sqrt{2} - i$ :  $a$ )  $2z_2^6 - 4iz_1z_2 + \frac{z_1}{z_2 + i}$ ;  $b$ )  $\sqrt[3]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = \frac{2}{(z-1)^2}$$
,  $w'(-3i)$ .

3. 
$$\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(z-i)^n}{n^2+1}$$
.

#### 16-variant

**1.** 
$$z_1 = 1 - \sqrt{3}i$$
,  $z_2 = 2 - i$ :  $a$ )  $z_2^4 + 8iz_1z_2 + 3\frac{z_1}{z_2^2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[3]{iz_2}$ .

**2.** 
$$w = (z+i)^3$$
,  $w'(2i)$ .

3. 
$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(z-2i)^n}{1+2in}$$
.

## 17-variant

**1.** 
$$z_1 = 4 + i$$
,  $z_2 = 1 - 2i$ :  $a$ )  $z_2^6 - 3iz_1z_2 - \frac{iz_1}{z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{iz_2}$ .

**2.** 
$$w = (i - z)^3$$
,  $w'(2i)$ .

$$3.\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(z-i)^n}{in-1}.$$

## 18-variant

**1.** 
$$z_1 = 2 + 2i$$
,  $z_2 = 1 - i\sqrt{3}i$ :  $a$ )  $z_1^6 - 2iz_1z_2^2 + \frac{3z_1}{z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = \frac{3i+1}{z-2}$$
,  $w'(1-i)$ .

$$3.\sum_{n=1}^{\infty}\frac{2^{n}z^{n}}{n!}.$$

**1.** 
$$z_1 = 2 - 2i$$
,  $z_2 = -2 + 2i$ :  $a$ )  $z_1^3 - 5iz_1z_2 - \frac{z_2}{z_1^2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[3]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = \overline{z} \operatorname{Im} z - (3i - z)^2, \ w'(1).$$
 **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{z^n}{(n+2)!}$ 

#### 20-variant

**1.** 
$$z_1 = 8 + 8i$$
,  $z_2 = 2 + 3i$ : a)  $z_1^3 - 2iz_1z_2 + \frac{z_2}{2iz_1}$ ; b)  $\sqrt[4]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = (i-z)^3 - 2z$$
,  $w'(2+3i)$ . **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(1+i)^n (z-2)^n}{(n+1)(n+2)}$ .

### 21-variant

**1.** 
$$z_1 = -2i$$
,  $z_2 = 3 - 4i$ : a)  $z_2^{10} - 4iz_1 z_2^2 + \frac{8z_2}{z_1}$ ; b)  $\sqrt[3]{z_2}$ .

**2.** 
$$w = (3z - i)^2 + 2z$$
,  $w'(2 + 3i)$ . **3.**  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(z + 1 + i)^n}{n7^n}$ .

### 22-variant

**1.** 
$$z_1 = \sqrt{2}(1+i)$$
,  $z_2 = \sqrt{2}-4i$ :  $a) z_2^2 + 5z_1z_2 + 3i\frac{z_1}{z_2^2}$ ;  $b) \sqrt[4]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = \overline{z} \operatorname{Im} z$$
,  $w'(i)$ . **3.**  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{n! 3^n z^n}{n^n}$ .

### 23-variant

**1.** 
$$z_1 = 1 + i$$
,  $z_2 = 2 - i\sqrt{2}$ :  $a$ )  $iz_1^4 + 2z_1z_2 - \frac{iz_1}{i + z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = (2i - z)^2 + \frac{1}{2i}, \ w'(-1+i).$$
 **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{n(z-i-1)^n}{3^n}.$ 

**1.** 
$$z_1 = -1 - i$$
,  $z_2 = 3i$ :  $a$ )  $z_2^8 - 3z_1z_2^2 + \frac{3z_1}{iz_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = e^{x}(\cos y + i\sin y), \ w'(1).$$
 **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(z-1)^{n}}{n^{3}}.$ 

**1.** 
$$z_1 = -2i$$
,  $z_2 = 4 + i$ :  $a) 3z_1^6 - 4z_1z_2 - \frac{z_2}{z_1 + z_2}$ ;  $b) \sqrt[3]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = (3-2z)^2 + i$$
,  $w'(1-i)$ . **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{z^n}{(n+2)!}$ 

### 26-variant

**1.** 
$$z_1 = 8 + 8i$$
,  $z_2 = 2 + 3i$ : a)  $z_1^3 - 2iz_1z_2 + \frac{z_2}{2iz_1}$ ; b)  $\sqrt[4]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = (1+iz)^2$$
,  $w'(1-i)$ . **3.**  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(z-1)^{2n}}{4^n}$ .

#### 27-variant

**1.** 
$$z_1 = 1 + i$$
,  $z_2 = 2 - 5i$ : a)  $z_1^{10} - 3iz_1z_2^2 + \frac{2z_2}{z_1 + z_2}$ ; b)  $\sqrt[3]{z_2}$ .

**2.** 
$$w = (2+3z)^2 - i$$
,  $w'(1+i)$ . **3.**  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{n(z+i)^n}{5^n}$ .

### 28-variant

**1.** 
$$z_1 = 3 - 4i$$
,  $z_2 = -2i$ :  $a$ )  $z_1^4 - 3z_1(z_2 + 2i) + (3i + 1)\frac{z_2}{z_1}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{z_2}$ .

**2.** 
$$w = (2i+z)^3 - 2i$$
,  $w'(3-2i)$ .   
**3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(z-2+3i)^n}{i^n(n+1)!}$ .

### 29-variant

**1.** 
$$z_1 = 1 + i$$
,  $z_2 = 2 - i\sqrt{2}$ :  $a$ )  $iz_1^4 + 2z_1z_2 - \frac{iz_1}{i + z_2}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{iz_1}$ .

**2.** 
$$w = \frac{i-1}{2+z}$$
,  $w'(1+3i)$ . **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{n^n (z-i)^n}{n+1}$ .

**1.** 
$$z_1 = 3i$$
,  $z_2 = -1 + i$ :  $a$ )  $2z_2^8 + z_1z_2^2 + \frac{3iz_2}{6 + 4i + z_1}$ ;  $b$ )  $\sqrt[4]{z_1}$ .

**2.** 
$$w = \bar{z} \cdot |z|, \ w'(i).$$
 **3.**  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(z+3+2i)^n}{n^2 5^n}.$ 

## 3-NAZORAT ISHI

- 1. Integralni Koshi formulasi bilan musbat yoʻnalishda hisoblang.
- 2. Funksiyani berilgan sohada Loran qatoriga yoying.
- 3. Integrallarni qoldiqlar orqali hisoblang.

## 1-variant

1. 
$$\oint_L \frac{e^z}{z(1-z)^3} dz$$
,  $L:|z|=2$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(x-1)e^{ix}}{x^2-2x+2} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{z+2}{z^2-4z+3}$$
,  $0 < |z-1| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{2 + \sin x} dx$$
.

### 2-variant

1. 
$$\oint_L \frac{z^2 - 1}{z(z+2)^2(z+3)} dz$$
,  $L:|z| < 4$ .

**3. a)** 
$$\int_{0}^{+\infty} \frac{x^4}{(1+2x^2)^4} dx;$$

2. 
$$f(z) = \frac{z^3}{(z-1)(z-2)}$$
,  $0 < |z-2| < 1$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\sin^{2} x}{5 + 4\cos x} dx.$$

## 3-variant

1. 
$$\oint_L \frac{z-3}{(z+i)(z-8)^2} dz$$
,  $L:|z| \le 8$ .

$$3. a) \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{e^{ix}}{x^2 + 1} dx;$$

2. 
$$f(z) = \frac{1}{(z^2 - 9)(z^2 - 4)}$$
,  $2 < |z| < 3$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{\sin^{6} x + \cos^{6} x} dx.$$

## 4-variant

**1.** 
$$\oint_L \frac{z^3}{(z-2)(z+i)^3} dz$$
,  $L:|z+i| \le 1$ .

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(x+1)e^{-3ix}}{x^2 - 2x + 5} dx;$$

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 + 4}$$
,  $0 < |z + 2i| < 4$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{2 + \cos x}{2 - \sin x} dx.$$

1. 
$$\oint_L \frac{z+1}{z(z-1)^2(z-3)} dz$$
,  $L:|z|=2$ .

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(x^3 + 5x)\sin x}{x^4 + 2x^2 + 2} dx;$$

**2.** 
$$f(z) = \frac{z}{z^2 + 1}$$
,  $0 < |z - i| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{2 - \cos x} dx$$
.

1. 
$$\oint_L \frac{3e^z - 5}{(z^2 + 36)^2} dz$$
,  $L: |z| \le 6$ .

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(2x^3 + 13x)\sin x}{2x^4 + 6x^2 + 9} dx;$$

1. 
$$\oint_L \frac{2e^z - 3e^{-z}}{(z+i)^7} dz$$
,  $L:|z| < \frac{3}{2}$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{\cos x}{x^4 + 2x^2 + 2} dx;$$

1. 
$$\oint_L \frac{z-6}{(z^2-1)(z-3)} dz$$
,  $L:|z| < \frac{3}{2}$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x^3 \sin x}{x^4 + 4x^2 + 8} dx$$
;

1. 
$$\oint_L \frac{e^{6z}-1}{(z-i)^6} dz$$
,  $L:|z| < 2$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x \cos x}{x^2 - 2x + 10} dx$$
;

1. 
$$\oint_L \frac{z^3+1}{z^2(z+2)(z-3)} dz$$
,  $L:|z|<4$ .

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x \sin x}{(x^2+4)^2} dx$$
;

1. 
$$\oint_L \frac{2e^z - 3e^{-z}}{(z-4)^5} dz$$
,  $L:|z-4|<1$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x^6}{(x^4+1)} dx$$
;

1. 
$$\oint_L \frac{e^z + e^{-z}}{(z-1)^2(z-2)} dz$$
,  $L: |z| \le 3$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x^2}{(x^2 + 5ix - 4)^2} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{z}{(z^2+4)(z^2-1)}$$
,  $1 < |z| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{3 + \sin x} dx$$
.

#### 7-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{7z-1}{z^2+z-2}$$
,  $0 < |z| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{10 + 3\cos x} dx$$
.

## 8-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{3-z}{z^2-2iz+8}$$
,  $0 < |z-4i| < 6$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{10 + 2\sin x} dx$$
.

### 9-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 - 3iz - 2}$$
,  $0 < |z| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\sin^2 x}{5 + 4\cos x} dx$$
.

## 10-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{z^3}{z^2 - 3z + 2}$$
,  $0 < |z - 1| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{2\sin^{2}x + 3\cos^{2}x} dx.$$

### 11-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{z}{(z^2 - 4)(z^2 - 1)^2}$$
,  $1 < |z| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{(5+4\cos x)^2} dx$$
.

**2.** 
$$f(z) = \frac{3-z}{z^2+2z-8}$$
,  $0 < |z-2| < 6$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\cos^2 2x}{5 - 4\cos x} dx$$
.

1. 
$$\oint_L \frac{e^z + e^{-z}}{(z^2 + 25)^2} dz$$
,  $L: |z| \le 5$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{e^{ix}}{x^2 - 2ix - 1} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{2}{z^2 - 1}$$
,  $0 < |z - 3i| < \sqrt{10}$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{17 - 8\cos x} dx$$
.

### 14-variant

1. 
$$\oint_L \frac{1}{z(z^2-1)} dz$$
,  $L:|z+1| \le \frac{1}{2}$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{1}{x^2 - 2ix - 1} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{4z}{z^2 + 4}$$
,  $0 < |z - 2i| < 4$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{(3+\cos x)^2} dx$$
.

### 15-variant

1. 
$$\oint_L \frac{1}{(z^2+2z+1)(z-3)} dz$$
,  $L:|z| \le 3$ .

**3. a)** 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(x-3)e^{ix}}{x^2-6x+9} dx;$$

**1.** 
$$\oint \frac{1}{(z^2 + 2z + 1)(z - 3)} dz$$
,  $L: |z| \le 3$ . **2.**  $f(z) = \frac{1}{z^2 + iz + 12}$ ,  $0 < |z - 3i| < 7$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{5 - 3\cos x} dx$$
.

## 16-variant

**1.** 
$$\oint \frac{1}{(z^2 - 5z + 4)^2} dz$$
,  $L:|z - 1| = 20$ . **2.**  $f(z) = \frac{1}{z(z - 1)}$ ,  $0 < |z - 1| < 1$ .

**3. a)** 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x \sin x}{x^2 + 2x + 10} dx;$$

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{z(z-1)}$$
,  $0 < |z-1| < 1$ 

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{13 - 5\cos x} dx$$
.

## 17-variant

**1.** 
$$\oint_L \frac{e^z}{(z-2)^2(z-3)} dz$$
,  $L:|z-3| \le 1$ . **2.**  $f(z) = \frac{z}{z^2 - 25}$ ,  $0 < |z-5| < 10$ .

3. a) 
$$\int_{0}^{+\infty} \frac{x^{6}}{(x^{4}+16)^{2}} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{z}{z^2 - 25}$$
,  $0 < |z - 5| < 10$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\cos^{2} x}{2 - \sin^{2} x} dx.$$

1. 
$$\oint_L \frac{e^z - e^{-z}}{2z(1-z)^3} dz$$
,  $L:|z-1| \le 1$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{1}{(x^2+1)^3} dx$$
;

2. 
$$f(z) = \frac{1}{(z^2+1)(z^2+9)}$$
,  $1 < |z| < 3$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\sin^{2} x}{4 + 3\cos x} dx.$$

1. 
$$\oint_L \frac{e^{4z}}{(z+2)^2(z+3)} dz$$
,  $L:|z| \le 3$ .

**3.** a) 
$$\int_{0}^{+\infty} \frac{\cos 2x}{x^4 + 2x^2 + 2} dx$$
;

2. 
$$f(z) = \frac{1}{(z^2 - 1)(z^2 - 9)}$$
,  $1 < |z| < 3$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{(8+\cos x)^2} dx.$$

20-variant

1. 
$$\oint_L \frac{1}{z^2 + 4} dz$$
,  $L:|z| < 3$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x}{(x^2+4x+13)^2} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{(z^2-1)(z^2-4)}$$
,  $1 < |z| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{6 + \sin x} dx$$
.

1.  $\oint \frac{z^2 + 3z + 7}{(z - i)^2 z} dz$ ,  $L: |z| \le 2$ .

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(x-1)\cos 2x}{x^2-4x+5} dx$$
;

### 21-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 + z}$$
,  $0 < |z| < 1$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{\sin^2 x + 5\cos^2 x} dx.$$

1.  $\oint_L \frac{e^{5z}-3}{z(z+1)^3} dz$ ,  $L:|z| \le 1$ .

**3.** a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{x^4 + 1}{x^6 + 1} dx$$
;

## 22-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{2z+3}{z^2+3z+2}$$
,  $1 < |z| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{1 - 2a\cos x + a^2} dx.$$

1.  $\oint_L \frac{e^z + e^{-z}}{(z^2 + 9)^2} dz$ ,  $L: |z - i| \le 10$ .

3. a) 
$$\int_{0}^{+\infty} \frac{x \cos x}{x^2 - 2x + 10} dx$$
;

## 23-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{z^3}{z^2 + 1}$$
,  $0 < |z + i| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\cos^2 x}{2 - \sin^2 x} dx$$
.

## 1. $\oint \frac{z^2 + 5z - 4}{z(1 - z)^3} dz$ , $L: |z| \le 2$ .

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{1}{(x^2+1)^2(x^2+4)} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 + iz + 2}$$
,  $1 < |z - i| < 3$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\sin^2 x}{5 + 4\cos x} dx.$$

1. 
$$\oint_L \frac{z^3 - 2z + 1}{(z - i)^2 (z + 2)^2} dz$$
,  $L: |z| \le 2$ .

**3.** a) 
$$\int_{0}^{+\infty} \frac{1}{(x^2 + 5ix - 4)^2} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 - 3iz - 2}$$
,  $0 < |z - i| < 1$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{(3+2\cos x)^2} dx.$$

## 26-variant

1. 
$$\oint_L \frac{z+5}{(z^2+1)(z+2)} dz$$
,  $L:|z| \le 2$ .

**3. a)** 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{e^{ix}}{x^2 + 1} dx;$$

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{1-z^2}$$
,  $0 < |z-1| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{7 + \cos x} dx$$
.

1. 
$$\oint \frac{e^{4z}}{(z+i)^5} dz$$
,  $L:|z|=3$ .

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(x+1)e^{-3ix}}{x^2-2x+5} dx;$$

#### 27-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{z^2 + 2iz + 3}$$
,  $0 < |z - i| < 4$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{\sin^2 x}{3 + \cos x} dx$$
.

## 28-variant

1. 
$$\oint_L \frac{z^4 - 1}{z^2(z+3)(z-2)} dz$$
,  $L:|z| < 4$ .

3. a) 
$$\int_{0}^{+\infty} \frac{x \sin 2x}{x^2 + 4} dx$$
;

**2.** 
$$f(z) = \frac{1}{(z+2)(z^2+1)}$$
,  $1 < |z| < 2$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{2 - 2\cos x} dx$$
.

## 1. $\oint_L \frac{e^z + e^{-z}}{(z+1)^6} dz$ , L:|z+1| < 1.

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(x^3 + 5x)\sin x}{x^4 + 4x^2 + 8} dx;$$

## 29-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{3z-2}{z^2-iz+6}$$
,  $0 < |z+2i| < 5$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{(3+\cos x)^{2}} dx.$$

## 30-variant

**2.** 
$$f(z) = \frac{4z-3}{z^2+3z+2}$$
,  $0 < |z+1| < 1$ .

**b)** 
$$\int_{0}^{2\pi} \frac{1}{5 - 4\cos x} dx$$
.

# 1. $\oint_L \frac{e^z + e^{-z}}{(z-1)^2(z+1)} dz$ , $L:|z| \le 1$ .

3. a) 
$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{1}{(x^2+4x+13)^2} dx$$
;

## III bob OPERATSION HISOB

### 3.1. LAPLAS ALMASHTIRISHLARI

## Originallar va tasvirlar. Laplas almashtirishining xossalari. Originallar va tasvirlar jadvali

- **3.1.1.** Operatsion hisobning asosiy boshlangʻich tushunchalari original funksiya va tasvir funksiya tushunchalari hisoblanadi.
- f(t) haqiqiy t oʻzgaruvchining haqiqiy funksiyasi boʻlsin. Bunda t sifatida vaqt yoki koordinata tushuniladi.
- $\bigcirc$  Quyidagi shartlarni qanoatlantiruvchi f(t) funksiyaga *original* deyiladi:
  - 1. t < 0 da  $f(t) \equiv 0$ ;
- 2.  $f(t)-t\ge 0$  da boʻlakli uzluksiz, ya'ni f(t) funksiya  $t\ge 0$  da uzluksiz yoki  $t\ge 0$  dagi ixtiyoriy chekli oraliqda chekli sondagi I tur uzilish nuqtalariga ega;
- 3. shunday M > 0 va  $s_0 \ge 0$  sonlar topiladiki, barcha t lar uchun  $|f(t)| \le Me^{s_0 t}$  boʻladi, ya'ni t oʻsishi bilan f(t) funksiya biror koʻrsatkichli funksiyadan sekinroq oʻsib boradi. Bunda  $s_0$  soniga f(t) funksiyaning o ʻsish ko 'rsatkichi deyiladi.

$$F(p) = \int_{0}^{\infty} f(t)e^{-pt}dt$$
 (1.1)

integrali bilan aniqlanadigan F(p) funksiyaga aytiladi.

- f(t) original bilan F(p) tasvir orsidagi moslik  $F(p) \xrightarrow{\cdot} f(t)$  yoki  $f(t) \xleftarrow{\cdot} F(p)$  deb yoziladi. Bunda " $\xrightarrow{\cdot}$ " belgining yoʻnalishi hamma vaqt original tomonga boʻladi.

1- misol. Funksiyalarning tasvirini toping:

1) 
$$\eta(t) = \begin{cases} 1, & agar \ t \ge 0 \ bo'lsa, \\ 0, & agar \ t < 0 \ bo'lsa; \end{cases}$$
 2)  $f(t) = e^{at}, \ a \in Z.$ 

 $\odot$  1)  $\eta(t)$  – Xevisaydning birlik funksiyasi deb ataladi. Bu funksiya

yordamida originalning 2 – 3 shartlarini qanoatlantiruvchi istalgan funksiyani original-funksiyaga keltirish mumkin:

$$f(t)\eta(t) = \begin{cases} f(t), & agart \ge 0 \text{ bo'lsa}, \\ 0, & agart < 0 \text{ bo'lsa}. \end{cases}$$

Bundan keyin bu original-funksiyani qisqacha f(t) deb yozamiz. s = Re p > 0 ( $s_0 = 0$ ) da (1.1) formula bilan topamiz:

$$F(p) = \int_{0}^{\infty} 1 \cdot e^{-pt} dt = \lim_{b \to \infty} \int_{0}^{b} e^{-pt} dt = \lim_{b \to \infty} \left( -\frac{1}{p} e^{-pt} \right) \Big|_{0}^{b} = \frac{1}{p}.$$

Demak,

$$\eta(t)$$
  $\leftarrow \frac{1}{p}$ .

2) Berilgan funksiya original. Shu sababli (1.1) formula bilan topamiz:

$$F(p) = \int_{0}^{\infty} e^{at} e^{-pt} dt = \lim_{b \to \infty} \int_{0}^{b} e^{-(p-a)t} dt = -\lim_{b \to \infty} \left( \frac{1}{p-a} e^{-(p-a)t} \right) \Big|_{0}^{b} = \lim_{b \to \infty} \left( \frac{1}{p-a} - \frac{e^{-(p-a)b}}{p-a} \right) = \frac{1}{p-a},$$

bu yerda Re(p-a) > 0.

Demak,

$$e^{at} \leftarrow \frac{1}{p-a} \text{ (Re } p > \text{Re } a).$$

**1-teorema** (tasvirning mavjudligi haqidagi teorema). Har qanday chekli oʻsishga ega f(t) original uchun Re  $p = s > s_0$  yarim tekislikda analitik boʻlgan F(p) tasvir mavjud (aniqlangan) boʻladi, bu yerda  $s_0 - f(t)$  funksiyaning oʻsish koʻrsatkichi.

- **3.1.2.** Operatsion hisobni qoʻllash asosan Laplas almashtirishining quyidagi xossasiga asoslanadi: agar original differensial tenglamani qanoatlantirsa, u holda bu originalga mos tasvir soddaroq boʻlgan (hosilani oʻz ichiga olmaydigan) tenglamaga boʻysunadi. Shu sababli differensial tenglamalarni quyidagi sxema asosida yechish mumkin boʻladi:
- 1. Original qanoatlantiruvchi differensial tenglamadan Laplas almashtirishlari yordamida noma'lum originalga nisbatan differensial bo'lmagan tenglamaga o'tiladi;
  - 2. Bu tenglamani yechish orqali noma'lum originalning tasviri topiladi;

3. Topilgan tasvir asosida izlanayotgan original hisoblanadi (bunga Laplas almashtirishiga qaytish formulalari orqali erishiladi).

Laplas almashtirishining quyidagi xossalari operatsion hisobning asosiy qoidalarini ifodalaydi.

## Operatsion hisobning asosiy qoidalari

№	$F(p) \xrightarrow{\cdot} f(t)$	Nomlanishi
1	$\alpha \cdot F_1(p) + \beta \cdot F_2(p) \xrightarrow{\cdot} \alpha \cdot f_1(t) + \beta \cdot f_2(t)$	chiziqlilik
2	$\frac{1}{a}F\left(\frac{p}{a}\right) \xrightarrow{\cdot} f(at)$	oʻxshashlik
3	$e^{-p\tau}F(p) \xrightarrow{\cdot} f(t-\tau)$	kechikish
4	$F(p-a) \xrightarrow{\cdot} e^{at} f(t)$	siljish
5	$pF(p) - f(0) \xrightarrow{\cdot} f'(t)$	originalni differensiallash
6	$F'(p) \xrightarrow{\cdot} -tf(t)$	tasvirni differensiallash
7	$\frac{F(p)}{p} \xrightarrow{\cdot} \int_{0}^{t} f(\tau) d\tau$	originalni integrallash
8	$\int_{p}^{\infty} F(z)dz \xrightarrow{\cdot} \frac{f(t)}{t}$	tasvirni integrallash

2-misol.  $\cos \omega t$  va  $\sin \omega t$  funksiyaning tasvirini toping.

f(t) funksiyaning tasvirini Laplas almashtirishining chiziqlilik xossasidan foydalanib topamiz:

$$\cos \omega t = \frac{1}{2} (e^{i\omega t} + e^{-i\omega t}) \leftarrow \frac{1}{2} \left( \frac{1}{p - i\omega} + \frac{1}{p + i\omega} \right) = \frac{p}{p^2 + \omega^2},$$

$$\sin \omega t = \frac{1}{2i} (e^{i\omega t} - e^{-i\omega t}) \leftarrow \frac{1}{2i} \left( \frac{1}{p - i\omega} - \frac{1}{p + i\omega} \right) = \frac{\omega}{p^2 + \omega^2}.$$

3-misol.  $f(t) = \cos t$  funksiyaning tasvirini toping.

 $\odot$  2-misoldan ma'lum bo'lgan  $\cos \omega t \leftarrow \frac{p}{p^2 + \omega^2}$  moslikka Laplas almashtirishining o'xshashlik xossasini qo'llaymiz:

$$\cos t = \cos\left(\frac{1}{\omega}\omega t\right) \leftarrow \frac{1}{\frac{1}{\omega}} \cdot \frac{\frac{p}{1}}{\frac{p^{2}}{\omega}} = \frac{p}{p^{2}+1}.$$

4-misol. 
$$f(t) = \begin{cases} 0, \ agar \ t < 0, t \ge 6 \ bo'lsa, \\ t, \ agar \ 0 \le t \le 3 \ bo'lsa, \\ 6-t, \ agar \ 3 < t < 6 \ bo'lsa. \end{cases}$$

funksiyaning tasvirini toping.

Original funksiyani Xevidaysning birlik funksiyasi yordamida bitta analitik funksiya ko'rinishida yozib olamiz:

$$f(t) = t\eta(t) - t\eta(t-3) + (6-t)\eta(t-3) - (6-t)\eta(t-6)$$

yoki

$$f(t) = t\eta(t) - (t-3+3)\eta(t-3) - (t-3-3)\eta(t-3) + (t-6)\eta(t-6).$$

Qavslarni ochamiz va oʻxshash hadlarni ixchamlaymiz:

$$f(t) = t\eta(t) - 2(t-3)\eta(t-3) + (t-6)\eta(t-6).$$

Bu originalga Laplas almashtirishining kechikish xossasini qoʻllaymiz:

$$f(t) \leftarrow \frac{1}{p^2} - 2\frac{1}{p^2}e^{-3p} + \frac{1}{p^2}e^{-6p} = \frac{(1 - e^{-3p})^2}{p^2} = F(p).$$

5-misol.  $f(t) = e^{at} \cos \omega t$  funksiyaning tasvirini toping.

f(t) funksiyaning tasvirini Laplas almashtirishining siljish xossasini qoʻllab, topamiz:

$$e^{at}\cos\omega t \leftarrow \frac{p-a}{(p-a)^2+\omega^2}$$
.

6-misol. Agar f(0) = 3, f'(0) = 0, f''(0) = -2 bo'lsa,

f''(t) - 2f''(t) - 3f'(t) + 2f(t) + 2 ifodaning tasvirini toping.

$$f(t) \leftarrow F(p)$$
 boʻlsin.

U holda originalni differensiallash formulalariga koʻra

$$f'(t) \leftarrow pF(p) - f(0) = pF(p) - 3$$
,

$$f''(t) \leftarrow p^{2}F(p) - pf(0) - f'(0) = p^{2}F(p) - 3p,$$

$$f'''(t) \leftarrow p^{3}F(p) - p^{2}f(0) - pf'(0) - f''(0) = p^{3}F(p) - 3p^{2} + 2.$$
Shu bilan birga  $2 = 2 \cdot \eta(t) = \frac{2}{p}$ .

U holda

$$f''(t) - 2f''(t) - 3f'(t) + 2f(t) + 2 \leftarrow -\frac{1}{p}$$

$$\leftarrow -p^{3}F(p) - 3p^{2} + 2 - 2(p^{2}F(p) - 3p) - 3(pF(p) - 3) + 2F(p) + \frac{2}{p}.$$

7-misol.  $f(t) = t \cos \omega t$  funksiyaning tasvirini toping.

**●** 62.2-misoldan ma'lumki,  $\cos \omega t \leftarrow \frac{p}{p^2 + \omega^2}$ .

U holda tasvirni differensiallash xossasiga koʻra

$$-t\cos\omega t \leftarrow \left(\frac{p}{p^2 + \omega^2}\right)'$$

yoki

$$t\cos\omega t \leftarrow \frac{p^2 - \omega^2}{(p^2 + \omega^2)^2}$$
.

8-misol.  $f(t) = \int_{0}^{t} e^{\tau} d\tau$  funksiyaning tasvirini toping.

**●** 62.1.2)- misoldadan a=1 da topamiz:  $e^{\tau} \leftarrow \frac{1}{p-1}$ .

U holda originalni integrallash xossasiga koʻra

$$\int_{0}^{t} e^{\tau} d\tau \leftarrow \frac{\frac{1}{p-1}}{p} = \frac{1}{p(p-1)}.$$

9-misol.  $f(t) = \frac{\sin t}{t}$  funksiyaning tasvirini toping.

 $\mathfrak{D}$  2-misolda hosil qilingan moslikdan  $\omega = 1$  da  $\sin t \leftarrow \frac{1}{p^2 + 1}$  kelib chiqadi. Bu moslikka tasvirni integrallash xossasini qoʻllab, topamiz:

$$\frac{\sin t}{t} \leftarrow \int_{p}^{\infty} \frac{1}{p^2 + 1} dp = \operatorname{arctgp}|_{p}^{\infty} = \frac{\pi}{2} - \operatorname{arctgp} = \operatorname{arcctgp}. \quad \Box$$

# **3.1.3.** Amaliyotda koʻp uchraydigan originallar va ularning tasvirlarini orasidagi mosliklarni oʻrnatuvchi jadvalni keltiramiz.

## Originallar va tasvirlar jadvali

№	f(t) original	F(p) tasvir
1	1	$\frac{1}{p}$
2	$e^{at}$	$\frac{1}{p-a}$
3	sin $\omega t$	$\frac{\omega}{p^2+\omega^2}$
4	$\cos \omega t$	$\frac{p}{p^2+\omega^2}$
5	sht	$\frac{\omega}{p^2-\omega^2}$
6	cht	$\frac{p}{p^2-\omega^2}$
7	$e^{at}\sin\omega t$	$\frac{\omega}{(p-a)^2+\omega^2}$
8	$e^{at}\cos\omega t$	$\frac{p-a}{(p-a)^2+\omega^2}$
9	$t^{n}(n-butun\ son)$	$\frac{n!}{p^{n+1}}$
10	$e^{at}t^n$	$\frac{n!}{(p-a)^{n+1}}$
11	t sin ωt	$\frac{2\omega p}{(p^2+\omega^2)^2}$
12	$t\cos\omega t$	$\frac{p^2 - \omega^2}{(p^2 + \omega^2)^2}$

10-misol.  $f(t) = \sin 3t \cos 2t$  funksiyaning tasvirini originallar va tasvirlar jadvalidan foydalanib, toping.

 $f(t) = \sin 3t \cos 2t = \frac{1}{2} (\sin 5t + \sin t)$  originalga originallar va tasvirlar jadvalining 3-formulasini va Laplas almashtirishining chiziqlilik xossasini qoʻllab, topamiz:

$$f(t) = \frac{1}{2}(\sin 5t + \sin t) \leftarrow \frac{1}{2} \left( \frac{5}{p^2 + 5^2} + \frac{1}{p^2 + 1^2} \right) = \frac{3(p^2 + 5)}{(p^2 + 1)(p^2 + 25)}.$$

## Mashqlar

**3.1.1.** Funksiyalarning tasvirini ta'rif asosida toping:

1) 
$$f(t) = t^2$$
;

2) 
$$f(t) = \sin 3t$$
;

3) 
$$f(t) = e^{3t}$$
;

4) 
$$f(t) = sh2t$$
.

**3.1.2.** Funksiyalarning tasvirini Laplas almashtirishining xossalaridan foydalanib, toping:

1) 
$$f(t) = \sin t - \cos t$$
;

3) 
$$f(t) = \sin^2 t$$
;

5) 
$$f(t) = (t-1)^2$$
;

7) 
$$f(t) = e^{-t} \cos 2t$$
;

9) 
$$f(t) = \sin^3 t$$
;

11) 
$$f(t) = t^2 e^t$$
;

13) 
$$f(t) = \int_{0}^{t} \sin \tau d\tau;$$

15) 
$$f(t) = \frac{e^t - 1}{t}$$
;

17) 
$$f(t) = tsh\omega t$$
;

19) 
$$f(t) = \begin{cases} 1, & agar \ 0 \le t \le 1 \ bo'lsa, \\ 2 - t, & agar \ 1 < t \le 2 \ bo'lsa, \\ 0, & agar \ t < 0, \ t > 2 \ bo'lsa; \end{cases}$$

21) 
$$f(t) = \begin{cases} 0, & agar \ t < a \ bo'lsa, \\ t - a, & agar \ a \le t \le b \ bo'lsa, \\ b - a, & agar \ t > b \ bo'lsa; \end{cases}$$

2) 
$$f(t) = 3 + 2t$$
;

4) 
$$f(t) = \cos^3 t$$
;

6) 
$$f(t) = \cos^2(t-1)$$
;

8) 
$$f(t) = e^{-t}t^3$$
;

10) 
$$f(t) = t \cos \omega t$$
;

12) 
$$f(t) = t^2 \cos t$$
;

14) 
$$f(t) = \int_{0}^{t} \cos^{2} \omega \tau d\tau;$$

$$16) f(t) = \frac{1 - \cos t}{t};$$

$$18) f(t) = te^{\omega t}$$

20) 
$$f(t) = \begin{cases} t, & agar \ 0 \le t \le 1 \ bo'lsa, \\ 1, & agar \ 1 < t \le 2 \ bo'lsa, \\ 0, & agar \ t < 0, \ t > 2 \ bo'lsa; \end{cases}$$

22) 
$$f(t) = \begin{cases} 0, & agar \ t < 0 \ bo'lsa, \\ t, & agar \ 0 \le t \le a \ bo'lsa, \\ a, & agar \ t > a \ bo'lsa. \end{cases}$$

**3.1.3.** Funksiyalarning tasvirini originallar va tasvirlar jadvalidan foydalanib, toping:

1) 
$$f(t) = 3e^{-t} + e^{t} \cos 3t$$
;

3) 
$$f(t) = e^t \cos^2 t$$
;

5) 
$$f(t) = e^{-4t} \sin 3t \cos 2t$$
;

7) 
$$f(t) = shat \sin bt$$
;

9) 
$$f(t) = t^5 + 18\cos^2 5t$$
;

2) 
$$f(t) = \frac{1}{2^t} + 1;$$

4) 
$$f(t) = \cos t \cos 3t$$
;

6) 
$$f(t) = 2\sin 2t + 3sh2t$$
;

8) 
$$f(t) = tchbt$$
;

10) 
$$f(t) = e^{-3t} ch5t$$
.

### 3.2. TASVIR BO'YICHA ORIGINALNI TOPISH

## Riman-Mellin formulasi. Tasvirlarni koʻpaytirish teoremalari. Yoyish teoremalari

Elementar usulda tasvirdan originalga oʻtish bevosita tasvirlar jadvali yordamida amalga oshiriladi. Bunda F(p) tasvirlar jadvalida mavjud boʻlgan kasrlar yigʻindisiga keltiriladi va Laplas almashtirishining xossalarini qoʻllash orqali f(t) topiladi.

1-misol. Berilgan tasvirlarning originallarini toping:

1) 
$$F(p) = \frac{4}{p} + \frac{3}{p^3} + \frac{5}{p+3}$$
;

2) 
$$F(p) = \frac{4p+1}{p^2+16}$$
;

3) 
$$F(p) = \frac{p}{p^2 - 2p + 5}$$
;

4) 
$$F(p) = \frac{e^{-p}}{(p-2)^3}$$
;

5) 
$$F(p) = \frac{p+1}{p(p-1)(p-2)(p-3)}$$
;

6) 
$$F(p) = \frac{1}{(p+1)(p^2+4)}$$
.

1) Originallar va tasvirlar jadvalidan topamiz:

$$\frac{1}{p} \xrightarrow{\cdot} 1$$
,  $\frac{2!}{p^3} \xrightarrow{\cdot} t^2$ ,  $\frac{1}{p+3} \xrightarrow{\cdot} e^{-3t}$ .

F(p)tasvirda mos almashtirishlar bajaramiz:

$$F(p) = 4 \cdot \frac{1}{p} + \frac{3}{2} \cdot \frac{2!}{p^3} + 5 \cdot \frac{1}{p+3}.$$

Bu tasvirga Laplas almashtirishining chiziqlilik xossasini qoʻllab, topamiz:

$$F(p) \xrightarrow{\cdot} 4 \cdot 1 + \frac{3}{2} \cdot t^2 + 5 \cdot e^{-3t} = 4 + \frac{3t^2}{2} + 5e^{-3t}.$$

2) F(p)tasvirni tasvirlar jadvalida boʻlgan sodda kasrlar yigʻindisiga keltiramiz:

$$F(p) = 4 \cdot \frac{p}{p^2 + 16} + \frac{1}{4} \cdot \frac{4}{p^2 + 16}.$$

Bu tasvirda har bir yigʻindini mos original bilan almashtiramiz va Laplas almashtirishining chiziqlilik xossasini qoʻllab, topamiz:

$$F(p) \xrightarrow{\bullet} 4 \cdot \cos 4t + \frac{1}{4} \cdot \sin 4t = 4\cos 4t + \frac{\sin 4t}{4}.$$

3) F(p) tasvirni originalini tasvirlar jadvalining formulalari bilan topish mumkin boʻlgan kasrlar yigʻindisiga keltiramiz:

$$F(p) = \frac{p}{p^2 - 2p + 5} = \frac{(p-1)+1}{(p-1)^2 + 4} = \frac{p-1}{(p-1)^2 + 4} + \frac{1}{2} \cdot \frac{2}{(p-1)^2 + 4}$$

Bundan

$$F(p) \xrightarrow{\cdot} e^t \cos 2t + \frac{1}{2}e^t \sin 2t = \frac{e^t}{2}(2\cos 2t + \sin 2t).$$

4) Tasvirlar jadvalidan topamiz:

$$\frac{1}{(p-2)^3} = \frac{1}{2} \cdot \frac{2}{(p-2)^3} \xrightarrow{\cdot} \frac{1}{2} e^{2t} t^2 = f(t).$$

Bu moslikka Laplas almashtirishining kechikish xossasini qoʻllaymiz:

$$\frac{e^{-p}}{(p-2)^3} \xrightarrow{\cdot} f(t-1) = e^{2(t-1)} (t-1)^2 \eta(t-1).$$

5) F(p) tasvirni sodda kasrlar yigʻindisiga keltiramiz:

$$F(p) = \frac{p+1}{p(p-1)(p-2)(p-3)} = \frac{A}{p} + \frac{B}{p-1} + \frac{C}{p-2} + \frac{D}{p-3}.$$

Bundan

$$A(p-1)(p-2)(p-3) + Bp(p-2)(p-3) + Cp(p-1)(p-3) + Dp(p-1)(p-2) = p+1.$$

Noma'lum koeffitsiyentlarni topamiz:

$$\begin{cases} p = 0: -6A = 1, \\ p = 1: 2B = 2, \\ p = 2: -2C = 3, \\ p = 3: 6D = 4, \end{cases} A = -\frac{1}{6}, B = 1, C = -\frac{3}{2}, D = \frac{2}{3}.$$

Demak,

$$F(p) = -\frac{1}{6} \cdot \frac{1}{p} + \frac{1}{p-1} - \frac{3}{2} \cdot \frac{1}{p-2} + \frac{2}{3} \cdot \frac{1}{p-3}.$$

U holda tasvirlar jadvaliga koʻra

$$f(t) = -\frac{1}{6} + e^{-t} - \frac{3}{2}e^{-2t} + \frac{2}{3}e^{-3t}.$$

6) F(p) tasvirni ikkita kasrning yigʻindisiga keltiramiz:

$$F(p) = \frac{1}{(p+1)(p^2+4)} = \frac{A}{p+1} + \frac{Bp+C}{p^2+4}.$$

Noma'lum koeffitsiyentlarni

$$A(p^2+4)+(Bp+C)(p+1)=1$$

ayniyatdan topamiz. Oʻzgaruvchining bir xil darajalari oldidagi koeffitsiyentlarni tenglab, topamiz:

$$A + B = 0$$
,  $B + C = 0$ ,  $4A + C = 1$ .

Bundan  $A = \frac{1}{5}$ ,  $B = -\frac{1}{5}$ ,  $C = \frac{1}{5}$ .

Demak,

$$F(p) = \frac{1}{5} \left( \frac{1}{p+1} - \frac{p}{p^2 + 2^2} + \frac{1}{2} \cdot \frac{2}{p^2 + 2^2} \right).$$

U holda

$$f(t) = \frac{1}{5} \left( e^{-t} - \cos 2t + \frac{1}{2} \sin 2t \right).$$

Tasvirdan originalga oʻtish tasvirlar jadvali yordamida amalga oshmaydigan hollarda quyidagi usullardan biri qoʻllaniladi.

Birinchi (umumiy) usul F(p) tasvirga mos f(t) originalni Riman-Mellin formulasi yordamida topishdan iborat.

*Ikkinchi usul* avval F(p) tasvirni ayrim originallarning tasvirlaridan iborat boʻlgan kasrlar koʻpaytmasiga keltirishdan va keyin f(t) originalni *tasvirlarni koʻpaytirish teoremalari* yordamida topishdan iborat.

*Uchinchi usul* F(p) tasvirga mos f(t) originalni *yoyish teoremalari* yordamida topishdan iborat.

**3.2.1. 1-teorema**. f(t) - t < 0 da  $f(t) \equiv 0$ , istalgan chekli oraliqda boʻlakli-silliq, chekli oʻsishga ega funksiya va  $F(p) \xrightarrow{\cdot} f(t)$  boʻlsin. U holda f(t) differensiallanuvchi boʻlgan har bir nuqtada

$$f(t) = \frac{1}{2\pi i} \int_{c-i\infty}^{c+i\infty} F(p)e^{pt}dp$$
 (2.1)

bo'ladi, bu yerda integral Re  $p = c > s_0$  to'g'ri chiziq bo'ylab olinadi.

(2.1) formulaga Riman-Mellin formulasi deyiladi.

- **2-teorema** (*originalning yagonaligi haqidagi teorema*). Agar F(p) funksiya ikkita  $f_1(t)$  va  $f_2(t)$  originallarning tasviri boʻlsa, u holda bu originallar oʻzlarining barcha uzliksizlik nuqtalarida ustma-ust tushadi.
- (2.1) formuladan foydalanish uchun qoldiqlar nazariyasini qoʻllashga toʻgʻri keladi. Koʻp hollarda bu usul bilan originalni topish etarlicha murakkab hisoblash talab qiladi. Shu sababli odatda keltirilgan ikkinchi va uchinchi usullarning foydalanish koʻrsatkichi yuqoriroq boʻladi.
- **3.2.2.**Tasvirlarni koʻpaytirish teoremalari oʻrama tushunchasiga asoslanadi.
- **⑤**  $f(t), g(t) (-\infty; +\infty)$  intervalda aniqlangan haqiqiy oʻzgaruvchi t ning boʻlakli uzliksiz funksiyalari boʻlib, t < 0 da f(t) = g(t) = 0 boʻlsin. f(t) va g(t) funksiyalarning oʻramasi deb,

$$\int_{0}^{t} f(\tau)g(t-\tau)d\tau \tag{2.2}$$

integralga aytiladi va f \* g(t) bilan belgilanadi.

**3-teorema** (*tasvirlarni ko 'paytirish teoremasi*). Agar  $F_1(p) \xrightarrow{\cdot} f_1(t)$  va  $F_2(p) \xrightarrow{\cdot} f_2(t)$  bo'lsa, u holda  $F_1(p)F_2(p) \xrightarrow{\cdot} f_1 * f_2(t)$  bo'ladi.

2-misol.  $F(p) = \frac{1}{(p^2 + \omega^2)^2}$  funksiyaning originalini toping.

 $F(p) = \frac{1}{(p^2 + \omega^2)^2} = \frac{1}{p^2 + \omega^2} \cdot \frac{1}{p^2 + \omega^2} \text{ va } \frac{1}{p^2 + \omega^2} \xrightarrow{\bullet} \frac{1}{\omega} \cdot \sin \omega t \text{ ekanini}$ inobatga olib, tasvirlarni koʻpaytirish teoremasini qoʻllaymiz:

$$F(p) \xrightarrow{\cdot} \int_{0}^{t} \frac{1}{\omega} \cdot \sin \omega t \cdot \frac{1}{\omega} \cdot \sin(t - \tau) d\tau =$$

$$= \frac{1}{2\omega^{2}} \int_{0}^{t} (\cos \omega (2\tau - t) - \cos \omega t) d\tau =$$

$$= \frac{1}{2\omega^{2}} \left( \frac{1}{2\omega} \sin(2\tau - t) \Big|_{0}^{t} - \cos \omega t \cdot \tau \Big|_{0}^{t} \right) = \frac{1}{2\omega^{3}} (\sin \omega t - \omega t \cdot \cos \omega t).$$

Demak,

$$\frac{1}{(p^2 + \omega^2)^2} \xrightarrow{\cdot} \frac{1}{2\omega^3} (\sin \omega t - \omega t \cdot \cos \omega t). \quad \Box$$

**4-teorema** (*Dyuamel formulasi*). Agar  $F_1(p)F_2(p) \xrightarrow{\cdot} f_1 * f_2(t)$  va  $f_1'(t)$  original boʻlsa, u holda  $pF_1(p)F_2(p) \xrightarrow{\cdot} \int_0^t f_1'(\tau)f_2(t-\tau)d\tau + f_1(0)f_2(t)$  boʻladi.

3-misol.  $F(p) = \frac{2p^2}{(p^2+1)^2}$  funksiyaning originalini toping.

$$F(p) = \frac{2p^2}{(p^2 + 1)^2} = 2p \cdot \frac{1}{p^2 + 1} \cdot \frac{p}{p^2 + 1} \text{ va } \frac{1}{p^2 + 1} \xrightarrow{\cdot} \sin t, \ \frac{p}{p^2 + 1} \xrightarrow{\cdot} \cos t,$$

ekanini inobatga olib, Dyuamel formulasi bilan topamiz:

$$F(p) = 2p \cdot \frac{1}{p^2 + 1} \cdot \frac{p}{p^2 + 1} \xrightarrow{\bullet} 2\int_0^t \cos\tau \cos(t - \tau) d\tau + 0 = t \cos t + \sin t.$$

$$= \int_{0}^{t} \cos t d\tau + \int_{0}^{t} \cos(2\tau - t) d\tau = \cos t \cdot \tau \Big|_{0}^{t} + \frac{1}{2} \sin(2\tau - t) \Big|_{0}^{t} = t \cos t + \sin t. \quad \Box$$

**3.2.3. 5-teorema** (birinchi yoyish teoremasi). Agar F(p) funksiya  $p = \infty$  nuqtaning atrofida

$$F(p) = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{c_n}{p^{n+1}} = \frac{c_0}{p} + \frac{c_1}{p^2} + \frac{c_2}{p^2} + \dots$$

koʻrinishda Loran qatori bilan berilgan boʻlsa, u holda

$$f(t) = \sum_{n=0}^{\infty} c_n \cdot \frac{t^n}{n!} = c_0 + c_1 t + \dots$$

F(p) tasvirning originali boʻladi, ya'ni

$$F(p) = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{c_n}{p^{n+1}} \xrightarrow{\bullet} \sum_{n=0}^{\infty} c_n \cdot \frac{t^n}{n!} = f(t).$$

4-misol.  $F(p) = \frac{1}{p} \cos \frac{1}{p}$  funksiyaning originalini toping.

F(p) funksiyani  $\frac{1}{p}$  ning darajalari bo'yicha qatorga yoyamiz:

$$F(p) = \frac{1}{p}\cos\frac{1}{p} = \frac{1}{p}\left(1 - \frac{1}{2!\,p^2} + \frac{1}{4!\,p^4} - \frac{1}{6!\,p^6} + \dots\right) =$$
$$= \frac{1}{p} - \frac{1}{2!\,p^3} + \frac{1}{4!\,p^5} - \frac{1}{6!\,p^7} + \dots$$

Birinchi yoyish teoremasini qo'llab, topamiz:

$$f(t) = 1 - \frac{t^2}{2!2!} + \frac{t^4}{4!4!} - \frac{t^6}{6!6!} + \dots = \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{t^{2n}}{((2n)!)^2}.$$

**6-teorema**. Agar  $F(p) = \frac{A(p)}{B(p)}$  to 'g'ri ratsional kasr bo'lib, uning B(p)

maxraji faqat oddiy  $p_1, p_2, ..., p_n$  ildizlarga (nollarga) ega boʻlsa, u holda

$$f(t) = \sum_{k=1}^{n} \frac{A(p_k)}{B'(p_k)} e^{p_k t}$$
 (2.3)

funksiya F(p) tasvirninig originali boʻladi.

5-misol.  $F(p) = \frac{p^2 + 1}{p(p+1)(p-2)(p+3)}$  funksiyaning originalini toping.

Berilgan tasvir maxrajining barcha ildizlari haqiqiy va oddiy:  $p_1 = 0$ ,  $p_2 = -1$ ,  $p_3 = 2$ ,  $p_4 = -3$ . Shu sababli (2.3) formulani qoʻllaymiz.

Bunda 
$$A(p) = p^2 + 1$$
,  $B(p) = p^4 + 2p^3 - 5p^2 - 6p$ ,  $B'(p) = 4p^3 + 6p^2 - 10p - 6$ .

U holda

$$\frac{A(p_1)}{B'(p_1)} = \frac{1}{-6} = -\frac{1}{6}, \quad \frac{A(p_2)}{B'(p_2)} = \frac{2}{6} = \frac{1}{3}, \quad \frac{A(p_3)}{B'(p_3)} = \frac{5}{30} = \frac{1}{6}, \quad \frac{A(p_4)}{B'(p_{14})} = \frac{10}{-30} = -\frac{1}{3}.$$

Bundan (2.3) formulaga koʻra

$$f(t) = -\frac{1}{6} + \frac{1}{3}e^{-t} + \frac{1}{6}e^{2t} - \frac{1}{3}e^{3t}.$$

*Izoh.*  $f(t) = \sum_{k=1}^{n} \frac{A(p_k)}{B'(p_k)} e^{p_k t}$  formulada  $c_k(k=1,2,...,n)$  koeffitsiyentlar F(p)

funksiyaning oddiy qutblardagi qoldigʻi boʻlishini koʻrsatish mumkin, ya'ni

$$c_k = \frac{A(p_k)}{B'(p_k)} = \text{Res}F(p_k), \ k = 2,3,...n.$$

Agar  $F(p) = \frac{A(p)}{B(p)}$  to 'g'ri ratsional kasr bo'lib, uning B(p) maxraji  $m_1, m_2, ..., m_n$  karrali  $p_1, p_2, ..., p_n$  ildizlarga (nollarga) ega bo'lsa, u holda

$$f(t) = \sum_{k=1}^{n} \frac{1}{(m_k - 1)!} \lim_{p \to p_k} \left( \frac{A(p)}{B(p)} e^{pt} (p - p_k)^{m_k} \right)^{(m_k - 1)}$$
(2.4)

boʻladi.

**7-teorema** (*ikkinchi yoyish teoremasi*). Agar  $F(p) = \frac{A(p)}{B(p)}$  tasvir p ning kasr ratsional funksiyasi boʻlib,  $p_1, p_2, ..., p_n$  lar bu funksiyaning oddiy yoki karrali qutblari boʻlsa, u holda F(p) tasvirga mos original

$$F(p) = \frac{A(p)}{B(p)} \xrightarrow{\cdot} \sum_{k=1}^{n} \operatorname{Re}s(F(p_k) \cdot e^{p_k t}) = f(t)$$
 (2.5)

formula bilan topiladi.

6-misol.  $F(p) = \frac{1}{(p^2 + 4)^2}$  funksiyaning originalini toping.

ullet Berilgan tasvir toʻgʻri kasr funksiya. U ikkita ikki karrali 2i va -2i qutbga ega. Shu sababli (2.4) formulani qoʻllaymiz:

$$f(t) = \frac{1}{(2-1)!} \lim_{p \to 2i} \frac{d}{dp} \left( \frac{(p-2i)^2 e^{pt}}{(p-2i)^2 (p+2i)^2} \right) + \frac{1}{(2-1)!} \lim_{p \to 2i} \frac{d}{dp} \left( \frac{(p+2i)^2 e^{pt}}{(p-2i)^2 (p+2i)^2} \right) =$$

$$= \lim_{p \to 2i} \frac{d}{dp} \left( \frac{e^{pt}}{(p+2i)^2} \right) + \lim_{p \to -2i} \frac{d}{dp} \left( \frac{e^{pt}}{(p-2i)^2} \right) = \lim_{p \to 2i} \frac{d}{dp} \left( \frac{-2e^{pt}}{(p+2i)^3} + \frac{te^t}{(p+2i)^2} \right) +$$

$$+ \lim_{p \to -2i} \frac{d}{dp} \left( \frac{-2e^{pt}}{(p-2i)^3} + \frac{te^t}{(p-2i)^2} \right) = -\frac{2e^{2it}}{(4i)^3} + \frac{te^{2it}}{(4i)^2} - \frac{2e^{-2it}}{(-4i)^3} + \frac{te^{-2it}}{(-4i)^2} =$$

$$= \frac{1}{64} \left( -2i\cos 2t + 2\sin 2t + 4t(-\cos 2t - i\sin 2t) \right) +$$

$$+ \frac{1}{64} \left( 2i\cos 2t + 2\sin 2t + 4t(-\cos 2t + i\sin 2t) \right) = \frac{1}{8} (\sin 2t - t\cos 2t). \quad \Box$$

## Mashqlar

3.2.1. Berilgan tasvirlarning originallarini toping:

1) 
$$F(p) = \frac{2e^{-p}}{p^3}$$
;

3) 
$$F(p) = \frac{3p-2}{p^2-4}$$
;

5) 
$$F(p) = \frac{1}{p + 2p^2 + p^3}$$
;

7) 
$$F(p) = \frac{2p+3}{5p+4p^2+p^3}$$
;

9) 
$$F(p) = \frac{2p^3 + p^2 + 2p + 2}{p^5 + 2p^4 + 2p^3}$$
;

11) 
$$F(p) = \frac{4e^{-3p}}{p^2 + 6p + 10};$$

13) 
$$F(p) = \frac{2p^3 + p^2 + 2p - 1}{p^4 - 1}$$
;

15) 
$$F(p) = \frac{p^3 - 2p - 1}{p^3 - 3p^2 + 3p - 1}$$
;

2) 
$$F(p) = \frac{e^{-3p}}{p+4}$$

4) 
$$F(p) = \frac{p}{p^2 + 2p + 2}$$
;

6) 
$$F(p) = \frac{1}{p^2(p^2+1)}$$
;

8) 
$$F(p) = \frac{1}{(p-1)(p^2-4)}$$
;

10) 
$$F(p) = \frac{p}{p^3 + 1}$$
;

12) 
$$F(p) = \frac{e^{-p} + e^{-2p}}{(p-2)^2};$$

14) 
$$F(p) = \frac{p^3 + p^2 - 1}{p^4 - p^2}$$
;

16) 
$$F(p) = \frac{p}{(p^2 - 4)(p^2 + 1)}$$
.

**3.2.2**. Berilgan tasvirlarning originallarini tasvirlarni koʻpaytirish teoremasi bilan toping:

1) 
$$F(p) = \frac{p}{p^4 - 1}$$
;

2) 
$$F(p) = \frac{1}{p^3(p-1)}$$
;

3) 
$$F(p) = \frac{1}{(p^2+1)(p^2+9)}$$
;

4) 
$$F(p) = \frac{p}{p^3(p^2+1)}$$
.

**3.23.** Berilgan tasvirlarning originallarini Dyuamel formulasi bilan toping:

1) 
$$F(p) = \frac{p^3}{(p^2+1)^2}$$
;

2) 
$$F(p) = \frac{p}{(p^2+1)(p^2+4)}$$
;

3) 
$$F(p) = \frac{p}{(p-1)(p^2+1)}$$
;

4) 
$$F(p) = \frac{p}{(p^2+1)(p^2+2p+2)}$$
.

**3.2.4**. Berilgan tasvirlarning originallarini birinchi yoyish teoremasi bilan toping:

1) 
$$F(p) = \frac{1}{p}e^{-\frac{1}{p}}$$
;

2) 
$$F(p) = \frac{1}{p(p^4 + 1)}$$
;

3) 
$$F(p) = \sin \frac{1}{p}$$
;

4) 
$$F(p) = \frac{p}{(p^2 + 1)}$$
;

5) 
$$F(p) = \ln\left(1 + \frac{1}{p}\right)$$
;

6) 
$$F(p) = \frac{1}{p}e^{\frac{1}{p^2}}$$
.

**3.2.5.** Berilgan tasvirlarning originallarini ikkinchi yoyish teoremasi bilan toping:

1) 
$$F(p) = \frac{1}{p^2 - 4p + 3}$$
;

2) 
$$F(p) = \frac{p^2 + 2}{p^3 - p^2 - 6p}$$
;

3) 
$$F(p) = \frac{1}{(p-1)(p^2-4)}$$
;

4) 
$$F(p) = \frac{p}{p^4 - 5p^2 + 4}$$
;

5) 
$$F(p) = \frac{1}{p(p-1)(p-2)(p-3)}$$
;

6) 
$$F(p) = \frac{p+3}{p(p-1)(p-3)}$$
;

7) 
$$F(p) = \frac{1}{p^3(p-1)}$$
;

8) 
$$F(p) = \frac{1}{p^2(p-1)^2}$$
.

## 3.3. OPERATSION HISOBNING TATBIQLARI

## Differensial tenglamalar va ularning sistemalarini yechish. Operatsion hisobning elektr zanjirlarini hisoblashlarga tatbiqi

**3.3.1**. Laplash almashtirishlari yordamida ayrim differensial tenglamalar (yoki ularning sistemalari) algebraik tenglamalarga keltiriladi. Bu algebraik tenglamalardan berilgan differensial tenglama (yoki sistema) yechimining tasviri topiladi va keyin topilgan tasvirga koʻra berilgan tenglamaning (yoki sistemaning) yechimi aniqlanadi.

Oʻzgarmas koeffitsiyentli, chiziqli *n* – tartibli

$$y^{(n)} + a_1 y^{(n-1)} + \dots + a_n y = f(t)$$
(3.1)

differensial tenglamaning

$$y(0) = y_0, y'(0) = y_0', ..., y^{(n-1)}(0) = y_0^{(n-1)}$$
 (3.2)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi y(t) yechimini topish talab qilingan bo'lsin.

 $y(t) \leftarrow Y(p) = Y$  va  $f(t) \leftarrow F(p) = F$  bo'lsa, Laplas almashtirishining originalni differensiallash va chiziqlilik xossalariga ko'ra

$$Y(p) = \frac{F(P) + R_{n-1}(p)}{Q_n(p)}$$
 (3.3)

bo'ladi. Bunda  $Q_n(p)$ ,  $R_{n-1}(p)$  – mos ravishda n va n-1 darajali ko'phadlari.

(3.3) tenglamadan Y(p) tasvirga mos y(t) original aniqlanadi, ya'ni (3.1) tenglamaning (3.2) boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechimi topiladi.

Xususan, agar barcha boshlang'ich shartlar nolga teng, ya'ni

$$y(0) = y'(0) = ... = y^{(n-1)}(0) = 0$$

bo'lsa, (3.3) tenglama

$$Y(p) = \frac{F(P)}{Q_n(p)} \tag{3.4}$$

koʻrinishda boʻladi.

1-misol. Koshi masalasini yeching:

1) 
$$y' + 3y = e^t$$
,  $y(0) = 1$ ;

2) 
$$y'' + 2y' + y = te^{-t}$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 2$ ;

3) 
$$y'' - 2y' + 2y = 2e^{t} \cos t$$
,  $y(0) = y'(0) = 0$ ;

4) 
$$y''' + 3y'' + 3y' + y = e^{-t}$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = y'' = 0$ .

1) Misolning shartiga koʻra

$$Q_1(p) = p + 3$$
,  $R_0(p) = y(0) \cdot 1 = 1$ ,  $F(P) = \frac{1}{p-1}$ .

U holda (3.3) formuladan topamiz:

$$Y(p) = \frac{\frac{1}{p-1} + 1}{p+3} = \frac{p}{(p-1)(p+3)}.$$

Y(p) tasvirni sodda kasrlar yigʻindisiga keltiramiz:

$$Y(p) = \frac{p}{(p-1)(p+3)} = \frac{A}{p-1} + \frac{B}{p+3}.$$

Bundan

$$A(p+3) + B(p-1) = p.$$

Noma'lum koeffitsiyentlarni topamiz:

$$\begin{cases} p = -3: & -4B = -3, \\ p = 1: & 4A = 1, \end{cases} A = \frac{1}{4}, B = \frac{3}{4}.$$

Demak,

$$Y(p) = \frac{1}{4} \cdot \frac{1}{p-1} + \frac{3}{4} \cdot \frac{1}{p+2}$$

U holda tasvirlar jadvaliga koʻra

$$y(t) = \frac{1}{4}e^{t} + \frac{3}{4}e^{-3t}.$$

2) Misolning shartidan topamiz:

$$Q_{2}(p) = p^{2} + a_{1}p + a_{2} = p^{2} + 2p + 1 = (p+1)^{2},$$

$$R_{1}(p) = y(0) \cdot (p + a_{1}) + y'_{0} = p + 2 + 2 = p + 4, \quad F(P) = \frac{1}{(p+1)^{2}}.$$

U holda (3.3) formulaga koʻra

$$Y(p) = \frac{\frac{1}{(p+1)^2} + (p+4)}{(p+1)^2} = \frac{1}{(p+1)^4} + \frac{p+4}{(p+1)^2} = \frac{1}{(p+1)^4} + \frac{p+1+3}{(p+1)^2} = \frac{1}{p+1} + \frac{3}{(p+1)^2} + \frac{1}{(p+1)^4}.$$

Demak,

$$y(t) = e^{-t} + 3te^{-t} + \frac{1}{6}t^3e^{-t}$$
.

3) Misolning berilishiga koʻra barcha boshlangʻish shartlar nolga teng va

$$Q_2(p) = p^2 + a_1 p + a_2 = p^2 - 2p + 2 = (p-1)^2 + 1, F(P) = 2 \frac{p-1}{(p-1)^2 + 1}.$$

U holda (3.4) formulaga koʻra

$$Y(p) = \frac{2\frac{p-1}{(p-1)^2+1}}{(p-1)^2+1} = \frac{2(p-1)}{((p-1)^2+1)^2}.$$

Tasvirlar jadvaliga va Laplas almashtirishining siljish xossasiga koʻra  $y(t) = te^t \sin t$ .

3) Bu misolda barcha boshlang'ish shartlar nolga teng va

$$Q_3(p) = p^3 + a_1 p^2 + a_2 p + a_3 = p^3 + 3p^2 + 3p + 1 = (p+1)^3, F(P) = \frac{1}{p+1}.$$

U holda (3.4) formulaga koʻra  $Y(p) = \frac{1}{(p+1)^4}$ .

Bundan

$$y(t) = \frac{1}{6}t^3e^{-t}$$
.

Differensial tenglamalarni yechishda operatsion hisobning yoqorida keltirilgan usuli differensial tenglamaning oʻng tomonidagi tasvirlar Laplas almashtirishining ta'rifi va xossalari yordamida oson topiladigan hollarda qoʻllaniladi. Differensial tenglamaning oʻng tomonidagi tasvirlarni topish murakkab boʻlgan hollarda Koshi masalasini Dyuamel integrali yordamida yechish mumkin boʻladi.

Oʻzgarmas koeffitsiyentli, chiziqli *n* – tartibli

$$y^{(n)} + a_1 y^{(n-1)} + \dots + a_n y = f(t)$$
(3.5)

differensial tenglamaning

$$y(0) = y'(0) = ... = y^{(n-1)}(0) = 0$$

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi y(t) yechimini topish masalasi qo'yilgan bo'lsin.

Bu masala yordamchi masala, ya'ni chap tomoni (3.5) tenglamaning chap tomoni bilan bir xil bo'lgan va o'ng tomoni birga teng

$$z^{(n)} + a_1 z^{(n-1)} + \dots + a_n z = 1$$
 (3.7)

differensial tenglamaning

$$z(0) = z'(0) = \dots = z^{(n-1)}(0) = 0$$

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi z(t) yechimini topish masalasi

bilan birgalikda yechiladi va

$$Y(p) = \frac{F(P)}{Q_n(p)}, \quad Z(p) = \frac{1}{pQ_n(p)},$$
 (3.8)

hosil qilinadi, bu yerda  $Q_n(p) = p^n + a_1 p^{n-1} + ... + a_{n-1} p + a_0$ .

(3.8) formula yechimlaridan

$$Y(p) = pF(p)Z(p)$$

kelib chiqadi. Bu tenglikka Dyuamel formulasini qoʻllansa

$$pF(p)Z(p) = Y(p) \xrightarrow{\cdot} y(t) = \int_{0}^{t} f(\tau)z'(t-\tau)d\tau$$
 (3.9)

yoki

$$pF(p)Z(p) = Y(p) \xrightarrow{\cdot} y(t) = \int_{0}^{t} z(\tau)f'(t-\tau)d\tau = f(0)z(t).$$
 (3.10)

boʻladi.

(3.9) formula ( yoki (3.10) formula) oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli differensial tenglama uchun boshlangʻich shartlari nollardan iborat boʻlgan Koshi masalasi yechimini tenglamaning oʻng tomonidagi f(t) funksiyaning tasvirini topmasdan aniqlash imkonini beradi.

2-misol. 
$$y'' - y' = \frac{e^{2t}}{(1 + e^t)^2}$$
 differensial tenglamaning  $y(0) = y'(0) = 0$ 

boshlang'ich shartni qanoatlantiruvchi yechimini toping.

1) Yordamchi Koshi masalasini qaraymiz:

$$z'' - z' = 1$$
,  $z(0) = z'(0) = 0$ .

Bu masala uchun:  $Q_1 = p^2 - p$ ,  $1 \leftarrow \frac{1}{p}$ .

U holda

$$Z(p) = \frac{1}{p(p^2 - p)} = \frac{1}{p^2(p - 1)} = \frac{A}{p} + \frac{B}{p^2} + \frac{C}{p - 1}.$$

Bundan

$$Ap(p-1) + B(p-1) + Cp^2 = 1.$$

Noma'lum koeffitsiyentlarni topamiz:

$$\begin{cases} p = 0: -B = 1, \\ p = 1: C = 1, \\ p^2: A + C = 0, \end{cases}$$
  $A = -1, B = 1, C = 1.$ 

Demak,

$$Z(p) = -\frac{1}{p} + \frac{1}{p^2} + \frac{1}{p-1}.$$

U holda tasvirlar jadvaliga koʻra

$$z(t) = -1 - t + e^t.$$

(3.9) formulaga koʻra berilgan Koshi masalasining yechimini topamiz:

$$y(t) = \int_{0}^{t} \frac{e^{2\tau}}{(1+e^{\tau})^{2}} (-1-t+e^{t})' \Big|_{t-\tau} d\tau = \int_{0}^{t} \frac{e^{2\tau}}{(1+e^{\tau})^{2}} (e^{t-\tau}-1) d\tau =$$

$$= e^{t} \int_{0}^{t} \frac{e^{\tau}}{(1+e^{\tau})^{2}} d\tau - \int_{0}^{t} \frac{e^{2\tau}}{(1+e^{\tau})^{2}} d\tau = \begin{pmatrix} 1+e^{\tau}=u, & du=e^{\tau} d\tau, \\ \tau=t & da & u=1+e^{t}, & \tau=0 & da & u=2 \end{pmatrix} =$$

$$= e^{t} \int_{2}^{1+e^{t}} \frac{du}{u^{2}} - \int_{2}^{1+e^{t}} \frac{u-1}{u^{2}} du = -e^{t} \frac{1}{u} \Big|_{2}^{1+e^{t}} - \left(\ln u + \frac{1}{u}\right) \Big|_{2}^{1+e^{t}} = \frac{1}{2} (e^{t}-1) - \ln\left(\frac{1+e^{t}}{2}\right).$$

Agar boshlang'ich shartlari nollardan iborat bo'lmagan Koshi masalasi berilgan bo'lsa, u holda bu masala avval sodda o'rniga qo'yishlar yordamida izlanayotgan funksiyani boshqa funksiyaga almashtirish orqali boshlang'ich shartlari nollardan iborat bo'lgan Koshi masalasiga keltiriladi

va keyin yechiladi. Masalan,  $y'' - y' = \frac{e^{2t}}{(1 + e^t)^2} - 2$ , y(0) = 1, y'(0) = 2 Koshi

masalasi berilgan boʻlsin. Bu masaladan

$$x(t) = y(t) - y(0) - ty'(0),$$
  $x'(t) = y'(t) - y'(0),$   $x''(t) = y''(t)$ 

almashtirishlar orqali

$$x'' - x' = \frac{e^{2t}}{(1 + e^t)^2}, \ x(0) = x'(0) = 0$$

Koshi masalasi hosil qilinadi.

Oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli differensial tenglamalar sistemasini operatsion hisob usuli bilan yechish tartibi bitta differensial tenglamani bu usul bilan yechish tartibiga oʻxshash boʻladi. Bunda Laplas almashtirishi qoʻllanilgandan keyin izlanayotgan funksiyalarning tasvirlariga nisbatan chiziqli algebraik operator tenglamalar sistemasi hosil boʻladi. Avval operator tenglamalar sistemasini yechib, tasvirlar aniqlanadi va keyin tasvirlardan originallarga oʻtib, differensial tenglamalar sistemasining izlanayotgan yechimi topiladi.

3-misol. Chiziqli differensial tenglamalar sistemasini berilgan boshlangʻich shartlarda yeching:

1) 
$$\begin{cases} x'' - y' = 0, \\ x' - y'' = 2\cos t, \end{cases} x(0) = y'(0) = 0, \ x'(0) = y(0) = 2; \\ x' = y - z, \end{cases}$$

2) 
$$\begin{cases} x' = y - z, \\ y' = x + y, \ x(0) = 1, \ y(0) = 2, \ z(0) = 3; \\ z' = x + z, \end{cases}$$

 $\bigcirc$  1)  $x(t) \leftarrow X(p)$  va  $y(t) \leftarrow Y(p)$  boʻlsin.

U holda  $x' \leftarrow pX - x(0) = pX$ ,  $x'' \leftarrow p^2X - px(0) - x'(0) = p^2X - 2$ ,  $y' \leftarrow pY - y(0) = pY - 2$ ,  $y'' \leftarrow p^2Y - py(0) - y'(0) = p^2Y - 2p$ ,

 $\cos t \leftarrow \frac{p}{p^2 + 1}$  larni hisobga olib, berilgan sistemada X(p) va Y(p) ga nisbatan chiziqli operator tenglamalar sistemasiga o'tamiz:

$$\begin{cases} p^{2}X - 2 - pY + 2 = 0, \\ pX - p^{2}Y + 2p = 2\frac{p}{p^{2} + 1} \end{cases}$$

Bu algebraik tenglamalar sistemasini yechib, topamiz:

$$X(p) = \frac{2p^2}{p^4 - 1} = \frac{1}{p^2 - 1} + \frac{1}{p^2 + 1}, \quad Y(p) = \frac{2p^3}{p^4 - 1} = \frac{p}{p^2 - 1} + \frac{p}{p^2 + 1}.$$

Bundan tasvirlar jadvaliga koʻra

$$x(t) = sht + \sin t$$
,  $y(t) = cht + \cos t$ .

2) 
$$x(t) \leftarrow X(p)$$
,  $y(t) \leftarrow Y(p)$  va  $z(t) \leftarrow Z(p)$  boʻlsin.

Bundan

$$x' \leftarrow pX - 1$$
,  $y' \leftarrow pY - 2$ ,  $z' \leftarrow pZ - 3$ .

Berilgan sistemani X(p), Y(p) va Z(p)ga nisbatan chiziqli operator tenglamalar sistemasiga keltiramiz:

$$\begin{cases} PX - Y - Z = 1, \\ X - (p-1)Y = -2, \\ X + (1-p)Z = -3. \end{cases}$$

Bundan

$$X(p) = \frac{p-2}{p(p-1)} = \frac{2}{p} - \frac{1}{p-1}, \quad Y(p) = \frac{2p^2 - p - 2}{p(p-1)^2} = -\frac{2}{p} + \frac{4}{p-1} - \frac{1}{(p-1)^2},$$

$$Z(p) = \frac{3p^2 - 2p - 2}{p(p-1)^2} = -\frac{2}{p} + \frac{5}{p-1} - \frac{1}{(p-1)^2}.$$

Demak,

$$x(t) = 2 - e^{t}$$
,  $y(t) = -2 + 4e^{t} - te^{t}$ ,  $z(t) = -2 + 5e^{t} - te^{t}$ .

Opetatsion hisob yuqorida keltirilgan differensial tenglamalarni (yoki ularning sistemalarini) yechish usullari orqali bu tenglamalar (yoki sistemalar) bilan ifodalanuvchi texnika jarayonlariga, ya'ni texnika masalalarini yechishga tatbiq qilinadi.

**3.3.2.** Operatsion hisob usullari elektr zanjirlaridagi jarayonlarni hisoblashda keng qoʻllaniladi. i(t) va u(t) mos ravishda elektr zanjiridagi tok va kuchlanish boʻlsin. Bunda operatsion hisob usulining qoʻllanishi operator tok I(p)— $\rightarrow i(t)$  va operator kuchlanish Up)— $\rightarrow u(t)$  uchun Kirxgof qonunining bajarilishiga asoslanadi.

Om qonuniga koʻra elektr zanjirining asosiy elementlari (*R*-qarshilik, *U*-induktivlik, *C*-sigʻim) uchun quyidagi munosabatlarni yozish mumkin:

$$u_R(t) = Ri(t);$$
  $u_L(t) = L\frac{di(t)}{dt};$   $u_C(t) = \frac{1}{C} \int_0^t i(\tau)d\tau + u_C(0).$ 

yoki

$$U_{R}(p) = RI(p); \quad U_{L}(t) = pLI(p) - Li(0); \quad u_{C}(t) = \frac{1}{pC}I(p) + \frac{1}{p}u_{C}(0).$$

Om qonunini zanjirning istalgan qismi uchun operator shaklida

$$U(p) = Z(p)I(p) \tag{3.11}$$

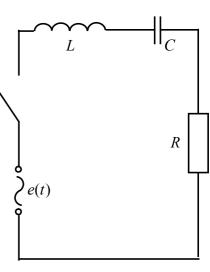
kabi yozish mumkin, bu yerda Z(p)-zanjirning bu qismi uchun operator qarshilik.

Elektr zanjiridagi tebranishlar haqida masala. 1-shaklda berilgan zanjir uchun i(t) tokni toping, bu yerda zanjir konturiga e(t) = E oʻzgarmas elektr yurituvchi kuch ulangan. Bunda boshlangʻich paytda konturdagi tok va kondensator zaryadi nolga teng. Zanjirdagi tokni toping.

$$e(t) = E \leftarrow \frac{1}{p}E$$
 ni hisobga olib, (3.11)

tenglikdan topamiz:

$$Z(p)I(p) = \frac{E}{p}. (3.12)$$



Bunda 3-shaklda keltirilgan zanjir konturi uchun nolga teng boshlang'ich shartlarda Z(p) operator qarshilikni topamiz:

$$Z(p) = Z_L(p) + Z_C(p) + Z_R(P) = Lp + \frac{1}{Cp} + R$$

Z(p)ni (3.12) tenglikka qoʻyamiz:

$$I(p) = \frac{E}{pZ(p)} = \frac{E}{Lp^2 + Rp + \frac{1}{C}} = \frac{E}{L} \frac{1}{\left(p + \frac{L}{2R}\right)^2 + \left(\frac{1}{LC} - \frac{R^2}{4L^2}\right)}.$$
 (3.13)

*i*(*t*) originalni topish uchun (3.13) tenglikning oʻng tomonidagi kvadrat uchhad ildizlarining koʻrinishiga bogʻliq boʻlgan uchta holni koʻrib chiqishga toʻgʻri keladi.

1-hol.  $\frac{1}{LC} - \frac{R^2}{4L^2} = \alpha^2 > 0$  bo'lsin. Bu holda tasvirdan originalga o'tib i(t)

tok uchun soʻnuvchi elektr tebranishlarini ifodalovchi

$$i(t) = \frac{E}{L\alpha} e^{-\frac{R}{2L}t} \sin \alpha t$$

yechimni hosil qilamiz.

2-hol. 
$$\frac{R^2}{4L^2} - \frac{1}{LC} = \beta^2 > 0$$
 bo'lsin. Bu holda

$$i(t) = \frac{E}{L\beta} e^{-\frac{R}{2L}t} sh\beta t$$

tok davriy boʻlmaydi va zanjirda hech qanday tebranish sodir boʻlmaydi.

3-hol. 
$$\frac{1}{LC} - \frac{R^2}{4L^2} = 0$$
 bo'lsin. Bu holda

$$i(t) = \frac{E}{L} t e^{-\frac{R}{2L}t}.$$

Demak, zanjirda hech qanday tebranishlar boʻlmaydi.

Agar elektr sxemasiga ixtiyoriy koʻrinishdagi e(t) funksiya ta'sir qilayotgan boʻlsa, u holda elektr zanjiridagi hisoblashlar uchun Dyuamel integralini qoʻllash yaxshi natija beradi. Bunda avval (3.11) formuladan sxemaga birlik  $e(t) = \eta(t)$  funksiya ta'sir qilgandagi tok oʻzgarishi aniqlanadi:

$$I_{\scriptscriptstyle 1}(p) = \frac{1}{pZ(p)}.$$

Keyin ixtiyoriy e(t) funksiya ta'sir qilgandagi tok oʻzgarishi

$$I(p) = \frac{U(p)}{Z(p)} = pI_1(p)U(p)$$

fornula bilan aniqlanadi, bu yerda  $U(p) \xrightarrow{\cdot} e(t)$ . Bu tenglikka Dyuamel formulasini qo'llansa

$$i(t) = e(0)i_1(t) + \int_0^t e'(\tau)i_1(t-\tau)d\tau = e(0)i_1(t) + \int_0^t e'(t-\tau)i_1(\tau)d\tau$$
 (3.14)

boʻladi.

## Mashqlar

## **3.3.1.** Koshi masalasini yeching:

- 1)  $y' + y = e^t$ , y(0) = 0;
- 2)  $v' + v = 2\cos t$ , v(0) = 0;
- 3) v'' + v' 2v = 1, v(0) = 0, v'(0) = 2;
- 4) v'' v' 6v = 4, v(0) = 1, v'(0) = 0;
- 5)  $y'' + y' 2y = e^{-t}$ , y(0) = 0, y'(0) = 1;
- 6)  $y'' 2y' + y = e^t$ , y(0) = 0, y'(0) = 1;
- 7)  $v'' + v = \cos t$ , v(0) = -1, v'(0) = 1;
- 8)  $v'' + 2v' + v = \sin t$ , v(0) = 0, v'(0) = -1;
- 9) v'' v = 2sht, v(0) = 0, v'(0) = 1:
- 10) v'' + v' = cht, v(0) = 0, v'(0) = 0;
- 11)  $v''' v'' = e^t$ , v(0) = 1, v'(0) = 0, v''(0) = 0;
- 12) v''' 3v'' + 3v' y = 0, v(0) = 1, v'(0) = 0, v''(0) = 0.

## **3.3.2.** Diggerensial tenglamalarning umumiy yechimini toping:

1)  $v'' + 2v' = te^{-2t}$ :

2)  $v'' + v' = e^{-t} \sin t$ .

## **3.3.3.** Koshi masalasini Dyuamel formulasidan foydalanib yeching:

- 1)  $y'' + y' = \cos t$ , y(0) = y'(0) = 0;
- 2)  $y''' y' = \cos t$ , y(0) = y'(0) = y''(0) = 0;
- 3)  $y'' y' = te^t$ , y(0) = y'(0) = 0;
- 4)  $y'' y' = \frac{e^{2t}}{2 + e^t}$ , y(0) = y'(0) = 0.

## **3.3.4.** Chiziqli differensial tenglamalar sistemasini berilgan boshlang'ich shartlarda yeching:

1) 
$$\begin{cases} x' - 3x - 4y = 0, \\ y' - 4x + 3y = 0, \end{cases} x(0) = 1, y(0) = 1;$$

1) 
$$\begin{cases} x' - 3x - 4y = 0, \\ y' - 4x + 3y = 0, \end{cases} x(0) = 1, \ y(0) = 1;$$
 2) 
$$\begin{cases} x' - y + x = 0, \\ y' + 3y + x = 0, \end{cases} x(0) = 1, \ y(0) = 1;$$

3) 
$$\begin{cases} x' + y = 2e^{t}, \\ y' + x = 2e^{t}, \end{cases} x(0) = 1, y(0) = 1;$$

4) 
$$\begin{cases} x' + x - y = e^t, \\ y' + y - x = e^t, \end{cases} x(0) = 1, y(0) = 1;$$

5) 
$$\begin{cases} x'' - y' = e^t, \\ x' + y'' - y = 0, \end{cases} x(0) = y(0) = x'(0) = y'(0) = 0;$$
6) 
$$\begin{cases} 2x'' + x - y' = -3\sin t, \\ x + y' = -\sin t, \end{cases} x(0) = 0, \ x'(0) = 1, \ y(0) = 0;$$

6) 
$$\begin{cases} 2x'' + x - y' = -3\sin t, \\ x + y' = -\sin t, \end{cases} x(0) = 0, \ x'(0) = 1, \ y(0) = 0;$$

7) 
$$\begin{cases} x' = y + z, \\ y' = x + z, \ x(0) = -1, \ y(0) = 1, \ z(0) = 0; \\ z' = x + y, \end{cases}$$

8) 
$$\begin{cases} x' + y = t, \\ y' + z = t^2 + 1, \ x(0) = 1, \ y(0) = 0, \ z(0) = 0. \\ z' + x = 2t + 1, \end{cases}$$

- 3.3.5. RL zanjir konturiga (R qarshilik va Linduktivlik ketma-ket ulangan) e(t) = E o'zgarmas elektr yurituvchi kuch ulangan. boshlang'ich paytda konturdagi tok va kondensator zaryadi nolga teng bo'lsa, zanjirdagi tokni toping.
- **3.3.6.** RC zanjir konturiga (R qarshilik va C sigʻim ketma-ket ulangan)  $e(t) = e^{\mu}$  elektr yurituvchi kuch ulangan. Agar boshlang'ich paytda konturdagi tok va kondensator zaryadi nolga teng bo'lsa, zanjirdagi tokni toping.

## *4-NAZORAT ISHI*

- 1. Berilgan funksiyaning tasvirini toping.
- 2. Funksiyaning berilgan tasviriga koʻra originalini toping.
- 3. Differensial tenglamaning berilgan boshlang'ich shartlarni ganoatlantiruvchi yechimini operatsion hisob usulli bilan toping.
- 4. Differensial tenglamalar sistemasini operatsion hisob usulli bilan yeching.

1. 
$$f(t) = \frac{1 - ch4t}{t}$$
.

2. 
$$F(p) = \frac{2p^2 + 5p + 5}{(p+2)(p^2 + 2p - 3)}$$
.

3. 
$$y'' - 9y = \sin t - \cos t$$
,  $y(0) = -3$ ,  $y'(0) = 2$ . 4. 
$$\begin{cases} x' + x - y = e^t, \\ 2x' + y' + 2y = 0, \ x(0) = 0, y(0) = 0. \end{cases}$$

**1.** 
$$f(t) = 4t^3 - \frac{6}{7}e^{-2t} + 12.$$

3. 
$$y'' - 2y' + 5y = 1 - t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

2. 
$$F(p) = \frac{2p^2 + 16p + 9}{(p-2)(p^2 + 4p + 4)}$$
.

4. 
$$\begin{cases} x' + x + y = e^t, \\ y' - x + y = e^t, & x(0) = 1, y(0) = 1. \end{cases}$$

### 3-variant

1. 
$$f(t) = 5sh2t + 8\cos 4t$$

**3.** 
$$y'' - y = te^t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

2. 
$$F(p) = \frac{3p^2 - 9p + 16}{(p-2)(p^2 - 6p + 13)}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' + x + 2y = 1, \\ y' + x - y = 0, \ x(0) = 1, y(0) = 0. \end{cases}$$

### 4-variant

1. 
$$f(t) = 2\sin 8t - 5ch4t$$
.

**2.** 
$$y'' - 9y = sht$$
,  $y(0) = -1$ ,  $y'(0) = 3$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{-4p^2 - 3p - 5}{p^3 + 2p^2 + p}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' - 2x - 8y = 1, \\ y' - 3x - 4y = 0, \ x(0) = 2, y(0) = 1. \end{cases}$$

## 5-variant

1. 
$$f(t) = \frac{\cos^2 2t}{t}$$
.

**2.** 
$$y'' - 3y' + 2y = -2\cos t$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{1-4p}{p^3-2p^2+p}$$
.

2. 
$$y'' - 3y' + 2y = -2\cos t$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 0$ . 4. 
$$\begin{cases} x' - 4x - 2y = 0, \\ y' - 4x - 6y = 0, \\ x(0) = 1, y(0) = 8. \end{cases}$$

## 6-variant

1. 
$$f(t) = 3sh5t + 7\cos\frac{t}{2}$$
.

3. 
$$y'' - 2y' - 8y = 2e^{2t}$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

2. 
$$F(p) = \frac{p^2 + 15p + 20}{(p-2)(p^2 + 2p + 10)}$$
.

4. 
$$\begin{cases} x' - x - 3y = 3, \\ y' - x + y = 1, \ x(0) = 0, y(0) = 1. \end{cases}$$

$$1. f(t) = 3t^5 + 8e^{-2t} + 4.$$

3. 
$$y'' + 3y' + 2y = e^{-t}$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

2. 
$$F(p) = \frac{9p^2 - 21p - 6}{(p+1)(p^2 - 5p + 6)}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' - 8x + 3y = 0, \\ y' - 2x - y = 0, \ x(0) = 2, y(0) = 9. \end{cases}$$

$$1. \quad f(t) = \frac{\sin 5t \sin 2t}{t}.$$

2. 
$$F(p) = \frac{3p+13}{(p-1)(p^22p+5)}$$
.

**3.** 
$$y'' + y' + y = 7e^{2t}$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 4$ .

**4.** 
$$\begin{cases} x' - x - y = 0, \\ y' - 4x - y = 1, \ x(0) = 1, y(0) = 0. \end{cases}$$

### 9-variant

1. 
$$f(t) = 9\cos 3t - 4sh5t$$
.

2. 
$$F(p) = \frac{2p^2 - 10p + 24}{(p-2)(p^2 - 2p - 3)}$$
.

**2.** 
$$y'' - 3y' + 2y = e^t$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 0$ .

**4.** 
$$\begin{cases} x' + 2x - 6y = 1, \\ y' - 2x = 2, \ x(0) = 0, y(0) = 1. \end{cases}$$

### 10-variant

**1.** 
$$f(t) = \frac{sh2t}{t}$$
.

**2.** 
$$F(p) = \frac{p^3 + 13p + 3}{(p+3)(p^2 + 2p + 2)}$$
.

**2.** 
$$y'' - 2y' = e^{t}(t - 3)$$
,  $y(0) = 2$ ,  $y'(0) = 2$ .

**4.** 
$$\begin{cases} x' - x - 4y = 1, \\ y' - 2x + 3y = 0, \ x(0) = 0, y(0) = 1. \end{cases}$$

## 11-variant

1. 
$$f(t) = 7\cos 4t - 6sh2t$$
.

**2.** 
$$F(p) = \frac{p^2 + 3p - 6}{(p+1)(p^2 + 6p + 13)}$$
.

3. 
$$y'' - y = \cos t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**4.** 
$$\begin{cases} x' - 3x - y = 0, \\ y' - x - 3y = 0, \ x(0) = 1, y(0) = -5. \end{cases}$$

**1.** 
$$f(t) = 7t^5 + 10e^{-3t} + 15$$
.

2. 
$$F(p) = \frac{12-6p}{(p+1)(p^2-4p+13)}$$
.

**3.** 
$$y'' + 4y = \sin t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**4.** 
$$\begin{cases} x' - 2x - 3y = 0, \\ y' - 5x + 4y = 0, \ x(0) = 5, y(0) = 3. \end{cases}$$

1. 
$$f(t) = 2\sin 8t + 11ch3t$$
.

3. 
$$y'' + 3y' - 4y = e^{-4t}$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{2p^2 + 5p + 5}{(p+2)(p^2 + 2p - 3)}$$
.

4. 
$$\begin{cases} x' - 2x - 2y = 2, \\ y' - 4y = 1, x(0) = 0, y(0) = 0. \end{cases}$$

### 14-variant

1. 
$$f(t) = 5t - 4e^{-2t} + 3$$
.

**3.** 
$$y'' + y = 6e^{-t}$$
,  $y(0) = 3$ ,  $y'(0) = 1$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{2p^2 + 9p + 44}{(p-1)(p^2 + 4p + 13)}$$

2. 
$$F(p) = \frac{2p^2 + 9p + 44}{(p-1)(p^2 + 4p + 13)}$$
.  
4. 
$$\begin{cases} x' + y = 0, \\ y' - 2x - 2y = 0, x(0) = 1, y(0) = 1. \end{cases}$$

### 15-variant

1. 
$$f(t) = e^{4t} \sin^2 4t$$
.

**3.** 
$$2y'' + 3y' + y = 3e^{t}$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 1$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{2p^2 - 3p + 12}{(p+1)(p^2 - 2p + 5)}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' + y' = 0, \\ x' - 2y' + x = 0, \ x(0) = 1, y(0) = -1. \end{cases}$$

### 16-variant

1. 
$$f(t) = 2sh5t - 4\cos 7t$$
.

**2.** 
$$y'' + 6y' + 9y = 9e^{3t}$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{2p^2 - 7p + 11}{(p+1)(p^2 - 2p + 2)}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' + y = 2, \\ y' - x = 1, \ x(0) = -1, y(0) = 0. \end{cases}$$

## 17-variant

1. 
$$f(t) = e^{3t} \cos^2 3t$$
.

**2.** 
$$y'' + y = sht$$
,  $y(0) = 2$ ,  $y'(0) = 1$ .

2. 
$$F(p) = \frac{3p^2 + 2p + 11}{(p+3)(p^2 - 2p + 1)}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' - 5x - 4y = 0, \\ y' - 4x - 5y = 0, \ x(0) = -3, y(0) = 7. \end{cases}$$

1. 
$$f(t) = 7ch3t - 6\sin 10t$$
.

3. 
$$y'' - y' - 2y = \sin t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{3p^2 + 8p + 17}{(p-2)(p^2 + 2p + 1)}$$

4. 
$$\begin{cases} x' - x - 2y = 0, \\ y' - 4x - 3y = 0, \ x(0) = 7, y(0) = -1. \end{cases}$$

1. 
$$f(t) = 7\sin 5t + 12ch3t$$
.

3. 
$$y'' - 3y' + 2y = e^{-2t}$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 2$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{p^2 + 5p + 9}{(p+10)(p^2 + 4p + 20)}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' - 3x - 5y = 2, \\ y' - 3x - y = 1, \ x(0) = 0, y(0) = 2. \end{cases}$$

### 20-variant

**1.** 
$$f(t) = 5t^8 + 7e^{-3t} + 10.$$

3. 
$$y'' + 6y' + 5y = 12e^t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{3p^2 + 3p + 7}{(p+6)(p^2 + 4p - 5)}$$
.

4. 
$$\begin{cases} x' - 2x + 2y = 0, \\ y' + 4x = 0, \ x(0) = 3, y(0) = 1. \end{cases}$$

## 21-variant

1. 
$$f(t) = 6\sin 5t \cos 7t$$
.

3. 
$$y'' + y' - 2y = e^{-t}$$
,  $y(0) = -1$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{4p^2 + 2p + 6}{(p+4)(p^2 + 6p - 7)}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' - x + 5y = 0, \\ y' + x + 3y = 0, \ x(0) = 7, y(0) = 1. \end{cases}$$

### 22-variant

1. 
$$f(t) = 5\sin 4t + 9\cos 2t$$
.

**2.** 
$$y'' - 5y' + 6y = e^{3t}$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

2. 
$$F(p) = \frac{5p^2 + p + 5}{(p+2)(p^2 - 8p + 25)}$$
.

$$4. \begin{cases} x' - x - 2y = 0, \\ y' - 2x - y = 0, \\ x(0) = 2, y(0) = 5. \end{cases}$$

## 23-variant

1. 
$$f(t) = e^{-2t} \sin^2 4t$$
.

**2.** 
$$y'' - 2y' + 2y = e^t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

2. 
$$F(p) = \frac{3p-2}{(p-1)(p^2-6p+10)}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' + 7x - y = 0, \\ y' + 2x + 5y = 0, \ x(0) = 1, y(0) = 1. \end{cases}$$

$$1. \quad f(t) = \sin 7t \cos 9t.$$

3. 
$$y'' + y' = \sin 2t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{p^2 - 6p + 8}{(p+2)(p^2 - 2p + 4)}$$
.

4. 
$$\begin{cases} x' - x - 2y = t, \\ y' - 2x - y = t, \ x(0) = 4, y(0) = 2. \end{cases}$$

#### 25-variant

**1.** 
$$f(t) = 2t^5 + 9e^{-6t} - 13$$
.

**3.** 
$$y'' + y' = e^{2t}$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{p^2 + 2p - 1}{p^3 + 3p^2 + 3p + 1}$$
.

**4.** 
$$\begin{cases} x' - 7x - 3y = 0, \\ y' - x - 5y = 0, \ x(0) = 4, y(0) = 2. \end{cases}$$

#### 26-variant

**1.** 
$$f(t) = 5t^3 + 8e^{-4t} + 15$$
.

**3.** 
$$y'' - 2y' - 3y = 2t$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 1$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{2p+3}{p(p^2+4p+5)}$$
.

4. 
$$\begin{cases} x' - 6x - 3y = 0, \\ y' + 8x + 5y = 0, \ x(0) = -4, y(0) = 9. \end{cases}$$

#### 27-variant

1. 
$$f(t) = e^{2t} \sin^2 \frac{t}{4}$$
.

3. 
$$y'' + 2y' = 2 + e^t$$
,  $y(0) = 1$ ,  $y'(0) = 2$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{2p^3 + p^2 + 2p + 2}{p^3(p^2 + 2p + 2)}$$

4. 
$$\begin{cases} x' - x + 4y = 0, \\ y' - 2x - 3y = 0, \ x(0) = 3, y(0) = 6. \end{cases}$$

#### 28-variant

1. 
$$f(t) = 8t - 6e^{-2t} + 12$$
.

**2.** 
$$y'' - 4y = \cos 2t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

2. 
$$F(p) = \frac{p+2}{(p+1)(p-2)(p^2+4)}$$
.

4. 
$$\begin{cases} x' + 4x - y = 0, \\ y' + 2x + y = 0, \ x(0) = 2, y(0) = 3. \end{cases}$$

#### 29-variant

1. 
$$f(t) = e^{-3t} \sin^2 \frac{3t}{2}$$
.

**2.** 
$$y'' - y' = e^{2t}$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{p^3 + p^2 + p + 2}{p(p+1)(p^2+1)}$$
.

4. 
$$\begin{cases} x' - x - 3y = 2, \\ y' - x + y = 1, \ x(0) = -1, y(0) = 2. \end{cases}$$

#### 30-variant

1. 
$$f(t) = e^{-t} \cos^2 5t$$
.

3. 
$$v'' - 3v' + 2v = \sin 3t$$
,  $v(0) = 0$ ,  $v'(0) = 0$ .

**2.** 
$$F(p) = \frac{3p^2 - 3p - 8}{(p+1)^2(p-3)}$$
.

3. 
$$y'' - 3y' + 2y = \sin 3t$$
,  $y(0) = 0$ ,  $y'(0) = 0$ . 4. 
$$\begin{cases} x' - x + 3y = 0, \\ y' - x - y = e^{-t}, & x(0) = 1, y(0) = 1. \end{cases}$$

### IY bob MATEMATIK FIZIKA TENGLAMALARI

# 4.1. MATEMATIK FIZIKA MASALALARINING QOʻYILISHI

Ikkinchi tartibli ikki oʻzgaruvchili chiziqli xususiy hosilali differensial tenglamalar. Matematik fizikaning asosiy tenglamalari. Koshi masalasi, chegaraviy masalalar, aralash masalalaining qoʻyilishi

**4.1.1.** © Erkli oʻzgaruvchilar, noma'lum funksiya va uning xususiy hosilalarini bogʻlovchi menglamaga *xususiy hosilali differensial tenglama* deyiladi.

Xususiy hosilali differensial tenglamaga kiruvchii hosilalarning eng yuqori tartibiga tenglamaning *tartibi* deyiladi.

Xususiy hosilali differensial tenglama noma'lum funksiya va uning barcha hosilalariga nisbatan chiziqli bo'lsa, bu tenglamaga *chiziqli tenglama*, aks holda *chiziqli bo'lmagan tenglama* deyiladi.

Fizika va texnikaning koʻpchilik masalalari xususiy hosilali differensial tenglamalarning nisbatan katta boʻlmagan sinfiga keltiriladi. Bu sinfda eng koʻp uchraydigan tenglamalar - ikkinchi tartibli ikki oʻzgaruvchili chiziqli xususiy hosilali differensial tenglamalardir.

Ikkinchi tartibli chiziqli ikki oʻzgaruvchili xususiy hosilali differensial tenglamalar umumiy holda

$$a_{11}u_{xx} + 2a_{12}u_{xy} + a_{13}u_{yy} + b_{1}u_{x} + b_{2}u_{y} + cu = f(x, y),$$
 (1.1)

koʻrinishda beriladi. Bunda x,y - erkli oʻzgaruvchilar, u(x,y) - noma'lum funksiya,  $a_{11},a_{12},a_{22},b_1,b_2,c$  - koeffitsiyentlar (x va y oʻzgaruvchilarning uzluksiz funksiyalari), f(x,y) - berilgan funksiya,  $u_x,u_y,u_{xx},u_{xy},u_{yy}$  - noma'lum funksiyaning erkli oʻzgaruvchilar boʻyicha xususiy hosilalari (bundan keyin shu kabi ekvivalent yozuvlardan foydalanamiz).

Ushbu

$$a_{11}dy^2 - 2a_{12}dydx + a_{22}dx^2 = 0 (1.2)$$

oddiy differensial tenglamaga (1.1) tenglamaning *xarakteristik tenglamasi* deyiladi, uning  $\varphi(x,y) = C_1$  va  $\psi(x,y) = C_2$  umumiy integrallariga *xarakteristikalar* deyiladi.

 $\implies$  (1.1) tenglamaning turi (1.2) xarakteritik tenglama  $\Delta(x,y) = a_{12}^2 - a_{11}a_{22}$  diskriminantining ishorasiga bogʻliq ravishda aniqlanadi. Agar  $P(x,y) \in G$  nuqtada:

- 1)  $\Delta > 0$  bo'lsa, tenglamaga *P* nuqtada *giperbolik turdagi* tenglama;
- 2)  $\Delta$  < 0 bo'lsa, tenglamaga P nuqtada *elliptik turdagi* tenglama;
- 3)  $\Delta = 0$  bo'lsa, tenglamaga P nuqtada parabolik turdagi tenglama deyiladi.

1- misol.  $u_{xx} - 2xu_{xy} + yu_{yy} = 0$  tenglama giperbolik, elliptik va parabolik turda bo'ladigan sohalarni aniqlang.

**Solution** Berilgan tenglamada  $a_{11} = 1$ ,  $a_{12} = -x$ ,  $a_{22} = y$ .

U holda

$$\Delta = a_{12}^2 - a_{11}a_{22} = x^2 - y.$$

Demak, berilgan tenglama tekislikning:  $x^2 - y > 0$  boʻlgan nuqtalarida, ya'ni  $y = x^2$  parabola ickarisida yotgan nuqtalarda giperbolik turda, tashqarisida yotgan nuqtalarda elliptik turda, parabolada yotgan nuqtalarda parabolik turda boʻladi.  $\Box$ 

Giperbolik turdagi tenglama uchun (1.2) xarakteristik tenglamaning yechimlari  $\varphi(x,y) = C_1$  va  $\psi(x,y) = C_2$  funksiyalar boʻladi. Bunda  $\xi = \varphi(x,y)$  va  $\eta = \psi(x,y)$  almashtirishlar (1.1) tenglamani

$$u_{\xi\eta} = \frac{1}{2a_{12}} F(\xi, \eta, u, u_{\xi}, u_{\eta})$$
 (1.3)

kanonik koʻrinishda keltiradi.

Bunda oʻzgaruvchilar  $\xi = \frac{1}{2}(\varphi(x,y) + \psi(x,y)), \ \eta = \frac{1}{2}(\varphi(x,y) - \psi(x,y))$  kabi tanlansa, (1.1) tenglama

$$u_{\xi\xi} - u_{\eta\eta} = \frac{1}{2a_{12}} F(\xi, \eta, u, u_{\xi}, u_{\eta})$$
 (1.4)

kanonik koʻrinishga oʻtadi.

Elliptik turdagi tenglamalar uchun (1.2) xarakteristik tenglama  $\varphi(x,y)+i\psi(x,y)=C_1$  va  $\varphi(x,y)-i\psi(x,y)=C_2$  qoʻshma kompleks yechimlarga ega boʻladi. Bunda  $\xi=\varphi(x,y)$  va  $\eta=\psi(x,y)$  almashtirishlar orqali (1.1) tenglamadan

$$u_{\xi\xi} + u_{\eta\eta} = \frac{1}{a_{11}} F(\xi, \eta, u, u_{\xi}, u_{\eta})$$
 (1.5)

kanonik tenglama hosil qilinadi.

*Parabolik turdagi tenglamalar* uchun (1.2) xarakteristik tenglama  $\varphi(x,y) = C$  umumiy integralga ega boʻladi. Bu holda  $\xi = \varphi(x,y)$  va  $\eta = \psi(x,y)$  almashtirishlar bajailadi. Bunda  $\eta = \psi(x,y)$  funksiya  $\varphi(x,y)$  funksiyaga bogʻliq boʻlmaydi. Bu almashtirishlar yordamida (1.1) tenglama

$$u_{\eta\eta} = \frac{1}{a_{12}} F(\xi, \eta, u, u_{\xi}, u_{\eta})$$
 (1.6)

kononik tenglamaga keltiriladi.

2- misol. Berilgan tenglamalarni kanonik koʻrinishga keltiring:

1) 
$$u_{xx} + 2u_{xy} - 3u_{yy} + 2u_x + 6u_y = 0$$
;

2) 
$$u_{xx} - 2u_{xy} + 2u_{yy} = 0$$
.

**②** 1) Berilgan tenglamada  $a_{11} = 1$ ,  $a_{12} = 1$ ,  $a_{22} = -3$ .

U holda 
$$\Delta = a_{12}^2 - a_{11}a_{22} = 1 - 1 \cdot (-3) = 4 > 0$$
.

Demak, berilgan tenglama giperbolik turdagi tenglama.

Uning xarakteristik tenglamasini tuzamiz:

$$dy^2 - 2dxdy - 3dx^2 = 0$$
 yoki  $\frac{dy}{dx} = 1 \pm 2$ .

U holda berilgan tenglamaning xarakteristikalari:

$$y + x = C_1$$
,  $3x - y = C_2$ .

 $\xi = y + x$ ,  $\eta = 3x - y$  almashtirishlar bajaramiz va bu funksiyalarning xususiy hosilalarini topamiz:

$$\xi_x = 1$$
,  $\xi_y = 1$ ,  $\eta_x = 3$ ,  $\eta_y = -1$ .

Berilgan tenglamadagi xususiy hosilalarni aniqlaymiz:

$$\begin{aligned} u_{x} &= u_{\xi} \cdot 1 + u_{\eta} \cdot 3 = u_{\xi} + 3u_{\eta}; & u_{y} &= u_{\xi} \cdot 1 + u_{\eta} \cdot (-1) = u_{\xi} - u_{\eta}; \\ u_{xx} &= u_{\xi\xi} \cdot 1 + u_{\xi\eta} \cdot 3 + u_{\eta\xi} \cdot 1 + 3u_{\eta\eta} \cdot 3 = u_{\xi\xi} + 6u_{\xi\eta} + 9u_{\eta\eta}; \\ u_{xy} &= u_{\xi\xi} \cdot 1 + u_{\xi\eta} \cdot (-1) + 3u_{\eta\xi} \cdot 1 + 3u_{\eta\eta} \cdot (-1) = u_{\xi\xi} + 2u_{\xi\eta} - 3u_{\eta\eta}; \\ u_{yy} &= u_{\xi\xi} \cdot 1 + u_{\xi\eta} \cdot (-1) - u_{\eta\xi} \cdot 1 - u_{\eta\eta} \cdot (-1) = u_{\xi\xi} - 2u_{\xi\eta} + u_{\eta\eta}. \end{aligned}$$

Topilgan xususiy hosilalarni berilgan tenglamaga qoʻyib, uning kanonik koʻrinishini topamiz:

$$u_{\xi\xi} + \frac{1}{2}u_{\xi} = 0.$$

2) Berilgan tenglamada  $a_{11} = 1$ ,  $a_{12} = -1$ ,  $a_{22} = 2$ 

va  $\Delta = a_{12}^2 - a_{11}a_{22} = 1 - 2 = -1 < 0$ . Demak, berilgan tenglama elliptik turdagi tenglama. Uning xarakteristik tenglamasini tuzamiz :

$$dy^{2} + 2dxdy + 2dx^{2} = 0$$
 yoki  $\frac{dy}{dx} = -1 \pm i$ .

Bundan berilgan tenglamaning xarakteristikalarini topamiz:

$$y + x - ix = C_1$$
,  $y + x + ix = C_2$ .

 $\xi = y + x$ ,  $\eta = x$  almashtirishlar bajaramiz. U holda

$$\xi_x = 1, \ \xi_y = 1, \ \eta_x = 1, \ \eta_y = 0.$$

Tegishli xususiy hosilalarni aniqlaymiz:

$$\begin{split} u_{x} &= u_{\xi} \cdot 1 + u_{\eta} \cdot 1 = u_{\xi} + u_{\eta}; & u_{y} &= u_{\xi} \cdot 1 + u_{\eta} \cdot 0 = u_{\xi}; \\ u_{xx} &= u_{\xi\xi} \cdot 1 + u_{\xi\eta} \cdot 1 + u_{\eta\xi} \cdot 1 + u_{\eta\eta} \cdot 1 = u_{\xi\xi} + 2u_{\xi\eta} + u_{\eta\eta}; \\ u_{xy} &= u_{\xi\xi} \cdot 1 + u_{\xi\eta} \cdot 1 = u_{\xi\xi} + u_{\xi\eta}; & u_{yy} &= u_{\xi\xi} \cdot 1 + u_{\xi\eta} \cdot 0 = u_{\xi\xi}. \end{split}$$

Topilgan xususiy hosilalarni berilgan tenglamaga qoʻyib, uni kanonik koʻrinishga keltiramiz:

$$u_{\varepsilon\varepsilon} + u_{nn} = 0$$
.

3- misol.  $49u_{xx} - 14u_{xy} + u_{yy} + 14u_x - 2u_y = 0$  kanonik koʻrinishga keltirib, umumiy yechimini toping.

Berilgan tenglamada  $\Delta = a_{12}^2 - a_{11}a_{22} = 49 - 49 = 0$ . Demak, berilgan tenglama parabolik turdagi tenglama. Uning xarakteristik tenglamasi 7dy + dx = 0 tenglamaga teng kuchli. Bu tenglama 7y + x = C yechimga ega. Demak, yangi  $\xi = x + 7y$  oʻzgaruvchi kiritamiz. Ikkinchi oʻzgaruvchini  $\eta = x$  kabi tanlaymiz. Bunda  $D = \xi_x \eta_y - \eta_x \xi_y = 1 \cdot 0 - 1 \cdot 7 = -7 \neq 0$ . Demak,  $\xi = x + 7y$ ,  $\eta = x$  almashtirish bajarish mumkin. Bundan  $\xi_x = 1$ ,  $\xi_y = 7$ ,  $\eta_x = 1$ ,  $\eta_y = 0$ .

Berilgan tenglamadagi xususiy hosilalarni aniqlaymiz:

$$\begin{split} u_{x} &= u_{\xi} \cdot 1 + u_{\eta} \cdot 1 = u_{\xi} + u_{\eta}; & u_{y} &= u_{\xi} \cdot 7 + u_{\eta} \cdot 0 = 7u_{\xi}; \\ u_{xx} &= u_{\xi\xi} \cdot 1 + u_{\xi\eta} \cdot 1 + u_{\eta\xi} \cdot 1 + u_{\eta\eta} \cdot 1 = u_{\xi\xi} + 2u_{\xi\eta} + u_{\eta\eta}; \\ u_{xy} &= 7u_{\xi\xi} \cdot 1 + 7u_{\xi\eta} \cdot 1 = 7u_{\xi\xi} + 7u_{\xi\eta}; & u_{yy} &= 7u_{\xi\xi} \cdot 7 + u_{\xi\eta} \cdot 0 = 49u_{\xi\xi}. \end{split}$$

Bu hosilalarni berilgan tenglamaga qoʻysak, tenglama

$$u_{\eta\eta} + \frac{2}{7}u_{\eta} = 0$$

kanonik koʻrinishni oladi. Bu tenglama fiksirlangan har qanday  $\xi$  da  $\eta$  ning oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli ikkinchi tartibli oddiy differensial tenglamasi boʻladi. Uning xarakteristik tenglamalari  $k_1 = 0$  va  $k_2 = -\frac{2}{7}$  ildizlarga ega. U holda bu tenglamaning umumiy yechimi

$$u(\xi,\eta) = C_1(\xi) + C_2(\xi)e^{-\frac{1}{2}\eta}$$

bo'ladi, bu yerda  $C_1(\xi), C_2(\xi)$  -  $\xi$  o'zgaruvchining ixtiyoriy funksiyalari.

Bundan *x* va *y* oʻzgaruvchilarga qaytib, berilgan tenglamaning umumiy yechimini topamiz:

$$u(x,y) = C_1(7x + y) + C_2(7x + y)e^{-\frac{7}{2}x},$$

bu yerda  $C_1(\xi)$ ,  $C_2(\xi)$  -  $\xi = x + 7y$  oʻzgaruvchining ikki marta differensiallanuvchi ixtiyoriy funksiyalari.

**4.1.2.** Har xil tabiatli tebranma jarayonlar ( torning koʻndalang tebranishi, sterjenning boʻylama tebranishi, elektromagnit, gidrodinamik, gazodinamik va akustik tebranishlar) giperbolik turdagi tenglamalar bilan ifodalanadi. Bunday tenglamalardan eng soddasi *toʻlqin tenglamasi* (torning tebranish tenglamasi) deb ataluvchi

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \tag{1.8}$$

tenglama hisoblanadi.

Issiqlik tarqalish va diffuziya hodisalari hamda filtratsiya masalalari parabolik turdagi tenglamalarga keltiriladi. Bunday eng sodda tenglamalarga issiqlik tarqalish tenglamasi (yoki Fur'e tenglamasi)

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \tag{1.9}$$

misol bo'ladi.

Elektr va magnit maydon haqidagi masalalar, statsionar issiqlik holati haqidagi masalalar, siqilmaydigan suyuqlikning potensial harakati haqidagi masalalar elliptik turdagi tenglamalar bilan aniqlanadi. Bunday tenglamalarning tipik vakili sifatida

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0 \tag{1.10}$$

Laplas tenglamasini koʻrsatish mumkin.

**4.1.3.** U yoki bu fizik jarayonni toʻliq modellashtirish uchun faqat jarayonni ifodalovchi differensial tenglamalarning boʻlishi yetarli hisoblanmaydi, bunda yana bu jarayonning boshlangʻich holatini (boshlangʻich shartlarni) va bu jarayon sodir boʻlayotgan *G* sohaning *S* chegarasidagi rejimni (chegaraviy shartlarni) bilish ham kerak boʻladi.

Xususiy hosilali differensial tenglamalar uchun asosan boshlang'ich va chegaraviy shartlarni ifodalovchi uch turdagi masala qo'yiladi.

1. Ciperbolik va parabolik turdagi tenglamalar uchun *Koshi masalasi*. Bunda tenglamaning berilish sohasi butun fazo bilan ustma-ust tushadi,

faqat boshlang'ich shartlar beriladi, chegaraviy shartlar qatnashmaydi.

- 2. Elliptik turdagi tenglamalar uchun *chegaraviy masala*. Bunda G berilish sohasining S chegarasidagi shartlar beriladi, tenglama boshlang'ich shartlar qatnashmaydi.
- 3. Ciperbolik va parabolik turdagi tenglamalar uchun *aralash masala*. Bunda boshlang'ich va aralash shartlar beriladi, G soha fazoning biror qismi boʻladi.
- Matematik fizika tenglamalarining yechimlari boshlang'ich va chegaraviy shartlarni ifodalovchi masalaning qoʻyilishiga bogʻliq boʻladi. Bunda birinchidan qoʻyilgan masalaning yechimi mavjud va yagona boʻlishi kerak, ikkinchidan bu yechim turg'un bo'lishi (shartlarning ozgina oʻzgarishiga yechimning kichik oʻzgarishi mos kelishi ) lozim.

Agar qoʻyilgan masalaning yechimi mavjud, yagona va turgʻun boʻlsa, u holda bu masalaga toʻgʻri qoʻyilgan (korrekt) masala deyiladi.

#### Mashqlar

**4.1.1.** Berilgan tenglamalar giperbolik, elliptik va parabolik turda bo'ladigan sohalarni aniqlang:

1) 
$$u_{xx} - yu_{yy} + 2u_x + 6u_y - 3u = 0$$
;

2) 
$$xu_{xx} + 2xu_{xy} + (x-1)u_{yy} + 4u_x = 0$$
;

3) 
$$(1-x^2)u_{xx} - 2xyu_{xy} - (1-y^2)u_{yy} + 2xu_x + u_y = 0$$
;

4) 
$$u_{xx} + 2\sin xu_{xy} - \cos 2xu_{yy} + \cos xu_{y} = 0.$$

**4.1.2.** Berilgan tenglamalarni kanonik koʻrinishga keltiring:

1) 
$$u_{xx} - 2u_{xy} + u_{yy} - u_x + u_y = 0;$$

2) 
$$u_{yy} - 6u_{yy} + 9u_{yy} - u_{x} + 2u_{y} = 0$$
;

3) 
$$u_{xx} + 4u_{xy} + 5u_{yy} + u_x + 2u_y = 0$$
;

4) 
$$u_{xx} - 2u_{xy} + 10u_{yy} = 0$$
;

5) 
$$u_{xx} + u_{xy} - 2u_{yy} - 3u_x - 15u_y = 0;$$

6) 
$$u_{xx} - 4u_{xy} + 3u_{yy} - 3u_x + 9u_y = 0;$$

7) 
$$(1+x^2)^2 u_{xx} + u_{xy} + 2x(1+x^2)u_x = 0$$
;

8) 
$$(1+x^2)^2 u_{xx} + (1+y^2)^2 u_{yy} = 0;$$

9) 
$$u_{xx} - 2\sin xu_{xy} + (2 - \cos^2 x)u_{yy} - \cos xu_y = 0$$
; 10)  $x^2u_{xx} - 2xu_{xy} + u_{yy} = 0$ .

**4.1.3.** Berilgan tenglamalarni kanonik koʻrinishga keltirib, umumiy yechimini toping:

1) 
$$x^2u_{xx} + 2xyu_{xy} + y^2u_{yy} = 0$$
,  $x \neq 0$ ;

2) 
$$2u_{xx} + 5u_{xy} - 3u_{yy} = 0$$
;

3) 
$$u_{xx} - 2\cos xu_{xy} - (3 + \sin^2 x)u_{yy} + \sin xu_y = 0;$$
 4)  $u_{xx} - yu_{yy} - \frac{1}{2}u_y = 0, y > 0.$ 

4) 
$$u_{xx} - yu_{yy} - \frac{1}{2}u_y = 0$$
,  $y > 0$ .

#### 4.2. TO'LQIN TENGLAMALARINI YECHISH

#### Toʻlqin tenglamalarini yechishning Fure usuli. Toʻlqin tenglamalarini yechishning D'alamber usuli

#### **4.2.1.** Ushbu

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \quad t > 0, \quad 0 < x < l$$
 (2.1)

to'lqin tenglamasining

$$u\big|_{t=0} = f(x), \quad \frac{\partial u}{\partial t}\big|_{t=0} = F(x), \quad 0 \le x \le l$$
 (2.2)

boshlang'ich shartlarni va

$$u|_{x=0} = 0, \quad u|_{x=1} = 0, \quad t \ge 0$$
 (2.3)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechimini topish masalasini qaraylik, bu yerda f(x), F(x)- [0;l] oraliqda aniqlangan funksiyalar boʻlib, f(0) = F(0) = 0.

Agar bu masalada u = u(x,t) torning muvozanat holatidan chetlashishini bildirsa, (2.1) tenglama uzunligi l ga teng va x = 0, x = l nuqtalarga mahkamlangan bir jinsli torning erkin tebranishini ifodalaydi, bu yerda  $a^2 = \frac{T}{\rho}$ , T- taranglik;  $\rho = \rho(x)$ - chiziqli zichlik.

Agar masalada u(x,t) deb tok yoki kuchlanish tushunilsa, (2.1) tenglama simdagi elektr tebranishlarni ifodalaydi, bu yerda  $a^2 = \frac{1}{CL}$ , C- sigʻim, L- induktivlik.

Agar masalada u(x,t) sifatida sterjenning boʻylama choʻzilishi tushunilsa (2.1) tenglama sterjandagi boʻylama tebranishlarni ifodalaydi, bu yerda  $a^2 = \frac{1}{v^2}$ , v- sterjen boʻylab dinamik kuchlanishlarning tarqalish tezligi.

Bunda bitta differensial tenglama bilan butunlay boshqa-boshqa fizik jarayonlar ifodalanishiga sabab, bu masalalarda izlanayotgan kattaliklarning bitta xarakterdagi holati kuzatiladi.

Toʻlqin tenglamalari giperbolik turdagi tenglama hisoblanadi. Ularni yechishning Fure (oʻzgaruvchilarni ajratish) usulini aniqlik uchun torning kichik tebranishlari misolida qarab chiqaylik. Fure usulida (2.1) tenglamaning yechimi biri faqat t ga bogʻliq boʻlgan va boshqasi faqat x ga bogʻliq

boʻlgan ikkita funksiyaning koʻpaytmasi, ya'ni

$$u(x,t) = T(t)X(x)$$
(2.4)

koʻrinishda izlanadi (oʻzgaruvcilari ajratiladi). Bunda koʻpaytuvchilarning har ikkalasi (2.3) chegaraviy shartlarni qanoatlantiradi va aynan nolga teng boʻlmaydi deb qaraladi.

u(x,t) ning (2.4) shaklini (2.1) tenglamaga qoʻysak,

$$\frac{T''(t)}{a^2T(t)} = \frac{X''(x)}{X(x)}$$

tenglik kelib chiqadi. O'ng tomoni faqat t ga bog'liq bo'lgan va chap tomoni faqat x ga bog'liq bo'lgan bu tenglik har ikkala tomoni bitta o'zgarmasga teng bo'lganida bajarilishi mumkin. Bu o'zgarmasni  $(-\lambda)$ bilan belgilab, bu tenglikdan ikkita oddiy differensial tenglama hosil qilinadi:

$$T''(t) + \lambda a^2 T(t) = 0,$$
 (2.5)

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0. \tag{2.6}$$

(2.3) shartlarni qanoatlantiruvchi (2.6) koʻrinishdagi notrivial (nolga teng boʻlmagan) yechimni topish uchun

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0 \tag{2.6}$$

tenglamaning

$$X(0) = 0, \quad X(l) = 0$$
 (2.7)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini topish, ya'ni (2.6)-(2.7) masalani yechish kerak bo'ladi.

- (2.6)-(2.7) masalaning notrival yechimi mavjud boʻladigan  $\lambda$  ning qiymatlariga (2.6)-(2.7) masalaning xos qiymatlari, ularga mos notrival yechimlarga (2.6)-(2.7) masalaning xos funksiyalari deyiladi. Bunday talqin qilingan masala Shturm-Liuvill muammosi deb yuritiladi.
  - (2.6)-(2.7) masalaning xos qiymatlari

$$\lambda_k = \left(\frac{k\pi}{l}\right)^2, \ k \in 1, 2, \dots \tag{2.8}$$

va xos funksiyalari

$$X_{k}(x) = \sin \frac{k\pi}{l} x, \ k \in 1,2,...$$

kabi topiladi.

 $\lambda = \lambda_k$  da (2.5) tenglamaning umumiy yechimi

$$T_{k}(t) = A_{k} \cos \frac{k\pi a}{l} t + B_{k} \sin \frac{k\pi a}{l} t,$$

bo'ladi, bu yerda  $A_k, B_k$  - ixtiyoriy o'zgarmaslar.

#### (2.8) xos qiymatlarning

$$u_k(x,t) = X_k(x)T_k(t) = \left(A_k \cos \frac{k\pi a}{l}t + B_k \sin \frac{k\pi a}{l}t\right) \sin \frac{k\pi}{l}x$$

funksiyalari har qanday  $A_k$  va  $B_k$  (k = 1,2,...) oʻzgarmaslarda (2.1) tenglamani (2.3) chegaraviy shartlarda qanoatlantiradi.

(2.1) tenglama chiziqli va bir jinsli boʻlgani sababli yechimlarning har qanday chekli yigʻindisi va shu kabi

$$u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} \left( A_k \cos \frac{k\pi a}{l} t + B_k \sin \frac{k\pi a}{l} t \right) \sin \frac{k\pi}{l} x$$
 (2.9)

qator ham, agar u yaqinlashuvchi, x va t oʻzgaruvchilar boʻyicha ikki marta differensiallanuvchi boʻlsa, (2.1) tenglamaning yechimi boʻladi.

(2.9) qatorning koeffitsiyentlari

$$A_{k} = \frac{2}{l} \int_{0}^{l} f(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx, \quad B_{k} = \frac{2}{k\pi a} \int_{0}^{l} F(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx \quad (k = 1, 2, ...)$$
 (2.10)

kabi topiladi.

1- misol. Chetki nuqtalari mahkamlangan, boshlang'ich t=0 vaqtda hx(l-x) (h>0-const) parabola shaklida bo'lgan va tezlikka ega bo'lmagan, uzunligi l ga teng bir jinsli torning erkin tebranishini Fure usuli bilan toping (T taranglik va  $\rho$  zichlik berilgan).

#### Bu masala

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \quad t > 0, \quad 0 < x < l$$

tenglamani

$$u\big|_{t=0} = hx(l-x), \quad \frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = 0, \quad 0 \le x \le l$$

boshlang'ich shartlarda va

$$u\big|_{x=0} = 0, \quad u\big|_{x=l} = 0, \quad t \ge 0$$

chegaraviy shartlarda yechishga keltiriladi.

Masalani Fure usuli bilan yechamiz, ya'ni berilgan tenglamaning berilgan chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi notrival yechimlarini

$$u(x,t) = T(t)X(x)$$

koʻrinishda izlaymiz.

Ma'lumki, bu yechim

$$u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} \left( A_k \cos \frac{k\pi a}{l} t + B_k \sin \frac{k\pi a}{l} t \right) \sin \frac{k\pi}{l} x$$

koʻrinishga keltiriladi.

Bunda tenglamaning koeffitsiyentlari

$$A_{k} = \frac{2}{l} \int_{0}^{l} f(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx, \quad B_{k} = \frac{2}{k\pi a} \int_{0}^{l} F(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx \quad (k = 1, 2, ...)$$

yoki berilgan boshlang'ich shartlarga ko'ra

$$A_k = \frac{2}{l} \int_{0}^{l} hx(l-x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx, \quad B_k = \frac{2}{k\pi a} \int_{0}^{l} 0 \cdot \sin \frac{k\pi}{l} x dx \quad (k=1,2,...)$$

integrallar bilan aniqlanadi.

Bu integrallarning ikkinchisidan  $B_k = 0$  kelib chiqadi.

Integrallarning birinchisini ikki marta boʻlaklab integrallash orqali  $A_k$  ni aniqlaymiz:

$$A_{2m+1} = \frac{8l^2h}{\pi^3(2m+1)^3}, A_{2m+2} = 0, m = 0,1,...$$

 $A_k$  va  $B_k$  koeffitsiyentlarning topilgan qiymatlarini hisobga olib, berilgan masalaning izlanayotgan yechimini topamiz:

$$u(x,t) = \frac{8l^2h}{\pi^3} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{1}{(2m+1)^3} \cos \frac{(2m+1)\pi a}{l} t \sin \frac{(2m+1)\pi}{l} x. \quad \Box$$

Agar torning chap tomoni mahkamlangan, oʻng tomoni oʻzining muvozanat holati bilan elastik bogʻlangan boʻlsa, (2.1) toʻlqin tenglamasi uchun chegaraviy shartlar

$$|u(0,t)| = 0, \quad u_x(l,t) = -hu(l,t), \quad t \ge 0, \quad h > 0 - const$$
 (2.11)

kabi qoʻyiladi.

Bunda (2.1) tenglamaning (2.11) chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi notrival yechimi

$$u(x,t) = T(t)X(x)$$

uchun

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0$$

differesial tenglamaning

$$X(0) = 0,$$
  $X'(l) + hX(l) = 0$ 

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini topish masalasi kelib chiqadi. Bu masalaning xos qiymatlari

$$\sqrt{\lambda}\cos\sqrt{\lambda}l + h\sin\sqrt{\lambda}l = 0$$

tenglikdan topiladi. Bunda  $\lambda = v^2$  belgilash kiritilsa, v ni topish uchun

$$tg(vl) = -\frac{v}{h}. (2.12)$$

tenglama kelib chiqadi. Bu tenglamani, masalan, grafik usul bilan yechish mumkin.

Har ikki chetki nuqtasida mahkamlangan bir jinsli torning intensivligi g(x,t) boʻlgan tashqi kuch ta'sirida tebranishi masalasi

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + g(x,t), \quad t > 0, \quad 0 < x < l$$
 (2.13)

tenglamani

$$u\big|_{t=0} = f(x), \quad \frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = F(x), \quad 0 \le x \le l$$
 (2.14)

boshlang'ich shartlarda va

$$u|_{r=0} = 0, \quad u|_{r=1} = 0, \quad t \ge 0$$
 (2.15)

chegaraviy shartlarda yechishga keltiriladi.

Bunda v(x,t) yechim torning majburiy tebranishini, ya'ni boshlang'ich harakatsiz tashqi g(x,t) kuch ta'sirida harakatlanuvchi tebranishlarni ifodalaydi, w(x,t) yechim esa faqat boshlang'ich harakatlar natijasida hosil bo'luvchi erkin tebranishlarni ifodalaydi.

Bu masalaning u(x,t) yechimini

$$u(x,t) = v(x,t) + w(x,t)$$
 (2.16)

yigʻindi koʻrinishida izlanadi.

Bunda v(x,t)

$$\frac{\partial^2 v}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + g(x, t)$$
 (2.17)

bir jinsli boʻlmagan tenglamaning

$$v\big|_{t=0} = 0, \quad \frac{\partial v}{\partial t}\big|_{t=0} = 0 \tag{2.18}$$

boshlang'ich shartlarni va

$$v|_{x=0} = 0, \quad v|_{x=1} = 0$$
 (2.19)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi.

w(x,t) esa

$$\frac{\partial^2 w}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \tag{2.20}$$

bir jinsli tenglamaning

$$w|_{t=0} = f(x), \quad \frac{\partial w}{\partial t}|_{t=0} = F(x)$$
 (2.21)

boshlang'ich shartlarni va

$$|w|_{x=0} = 0, \quad |w|_{x=1} = 0$$
 (2.22)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi.

(2.17)-(2.19) masalani yechishda xos funksiyalarni yoyish usuli qoʻllanadi. Bu usulning mohiyati g(x,t) tashqi kuchlarni bir jinsli chegaraviy va boshlangʻich shartlarga mos  $\{X_n(x)\}$  xos funksiyalar boʻyicha

$$g(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} g_k(t) X_k(x)$$

qatorga yoyishdan va har bir  $f_k(t)X_k(x)$  qoʻshiluvchiga ta'sirning  $u_k(x,t)$  javoblarini topishdan iborat. Bundan  $u_k(x,t)$  javoblarni yigʻib, berilgan masalaning yechimini topailadi:

$$u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} u_k(x,t).$$

(2.17)-(2.19) masalaning yechimi

$$v(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} T_k(t) \sin \frac{k\pi}{l} x$$
 (2.23)

koʻrinishda izlanadi, bu nyerda  $\sin \frac{k\pi}{l}x$  (2.19) chegaraviy shartlar oʻzoʻzidan bajariluvchi bir jinsli masalaning xos funksiyalari.

v(x,t)ni (2.23) koʻrinishda (2.17) tenglamaga qoʻyib,

$$\sum_{k=1}^{\infty} \left( T_k''(t) + \frac{k^2 \pi^2 a^2}{l^2} T_k(t) \right) \sin \frac{k\pi}{l} x = g(x, t)$$
 (2.24)

qator hosil qilinadi.

g(x,t) funksiyani (0;l) intervalda Fure qatoriga sinuslar boʻyicha (xos funksiyalarning) yoyilsa

$$g(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} g_k(t) \sin \frac{k\pi}{l} x,$$
 (2.25)

kelib chiqadi, bu yerda

$$g_{k}(t) = \frac{2}{l} \int_{0}^{l} g(\xi, t) \sin \frac{k\pi}{l} \xi d\xi$$
 (2.26)

g(x,t) funksiyaning (2.24) va (2.25) yoyilmalarni taqqoslab,  $T_k(t)$  noma'lum funksiyaga nisbatan ushbu

$$T_{k}''(t) + \frac{k^{2}\pi^{2}a^{2}}{I^{2}}T_{k}(t) = g_{k}(t), \quad k = 1, 2, ...$$
 (2.27)

differeensial tenglama hosil qilinadi.

(2.24) qator bilan aniqlanuvchi v(x,t) yechim (2.18) boshlangʻich shartlarni qanoatlantirishi uchun  $T_k(t)$  funksiya

$$T_k(0) = 0, \quad T'_k(0) = 0, \quad k = 1, 2, ...$$
 (2.28)

shartlarni qanoatlantirishi kerak.

Oʻzgarmasni variasiyalash usulidan foydalanib (2.27) tenglamaning (2.28) boshlangʻich shartlardagi yechimini topiladi:

$$T_{k}(t) = \frac{l}{k\pi a} \int_{0}^{t} g_{k}(t) \sin \frac{k\pi a}{l} (t - \tau) d\tau, \quad k = 1, 2, \dots$$
 (2.29)

bu yerda  $g_k(t)$  (2.26) formula bilan aniqlanadi.

 $T_k(t)$ ning topilgan qiymatlarini (2.24) qatorga qoʻyib, (2.17)-(2.19) masalaning v(x,t) yechimi topiladi. Bunda (2.24) qator va bu qatordan x va t boʻyicha ikki marta hadma-had differensiallash natijasida hosil qilingan qator tekis yaqinlashishi kerak.

Agar g(x,t) funksiya va uning x boʻyicha ikkinchi tartibli hosilalri uzluksiz, har qanday t da g(0,t) = g(l,t) = 0 boʻlsa, u holda (2.24) qator yaqinlashuvchi boʻlishi aniqlangan. Bunda (2.13)-(2.15) masalaning yechimi

$$u_k(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} \left( A_k \cos \frac{k\pi a}{l} t + B_k \sin \frac{k\pi a}{l} t \right) \sin \frac{k\pi}{l} x + \sum_{k=1}^{\infty} T_k(t) \sin \frac{k\pi}{l} x \qquad (2.30)$$

koʻrinishda boʻladi, bu yerda

$$T_{k}(t) = \frac{l}{k\pi a} \int_{0}^{l} g_{k}(t) \sin \frac{k\pi a}{i} (t - \tau) d\tau,$$

$$A_k = \frac{2}{l} \int_0^l f(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx, \qquad B_k = \frac{2}{k\pi a} \int_0^l F(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx \quad (k = 1, 2, ...).$$

66.2- misol. Chegaralangan torning majburiy tebranishi haqidagi masalani Fure usuli bilan yeching:  $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + t \sin x$ , t > 0,  $0 < x < \pi$ ,  $u|_{t=0} = 0$ ,

$$\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = 0, \quad 0 \le x \le \pi, \quad u\Big|_{x=0} = 0, \quad u\Big|_{x=1} = 0, \quad t \ge 0.$$

Torda boshlangʻich chetlashishlar yoʻq. Shu sababli chetki nuqtalarda mahkamlangan bir jinsli torning sof majburiy tebraniashini qaraymiz.

U holda berilgan masalaning yechimi

$$u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} T_k(t) \sin \frac{k\pi}{l} x$$

koʻrinishga keladi.

Bunda

$$T_{k}(t) = \frac{l}{k\pi} \int_{0}^{l} g_{k}(t) \sin \frac{k\pi}{l} (t - \tau) d\tau$$

boʻladi, bu yerda

$$g_k(t) = \frac{2}{l} \int_0^l g(\xi, t) \sin \frac{k\pi}{l} \xi d\xi.$$

U holda berilgan masala uchun

$$g_{k}(t) = \frac{2}{\pi} \int_{0}^{\pi} t \sin \xi \sin k \xi d\xi = (bundan \ k = 1) = \frac{t}{\pi} \int_{0}^{\pi} (1 - \cos 2\xi) d\xi = t,$$

$$T_{k}(t) = \frac{\pi}{\pi} \int_{0}^{t} \tau \sin(t - \tau) d\tau = \tau \cos(t - \tau) \Big|_{0}^{t} - \int_{0}^{t} \cos(t - \tau) d\tau =$$

$$= t + \sin(t - \tau) \Big|_{0}^{t} = t - \sin t.$$

Demak, berilgan masalaning yechimi

$$u(x,t) = (t-\sin t)\sin x$$
.

Ikki tomoni mahkamlangan, chetki nuqtalari berilgan qonun boʻyicha harakatlanuvchi torning majburiy tebranishi masalasi

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + g(x,t), \quad t > 0, \quad 0 < x < l$$
 (2.31)

tenglamani

$$u\Big|_{t=0} = f(x), \quad \frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = F(x), \quad 0 \le x \le l$$
 (2.32)

boshlang'ich shartlarda va

$$u\big|_{x=0} = \xi_1(t) \quad u\big|_{x=t} = \xi_2(t), \quad t \ge 0$$
 (2.33)

chegaraviy shartlarda yechishga keltiriladi.

Masalani yechish uchun yordamchi

$$w(x,t) = \xi_1(t) + (\xi_2(t) - \xi_1(t)) \frac{x}{l}$$
 (2.34)

funksiya kiritiladi, bunda

$$w|_{x=0} = \xi_1(t) \quad w|_{x=1} = \xi_2(t).$$
 (2.35)

(2.31)-(2.33) masalaning u(x,t) yechimini

$$u(x,t) = v(x,t) + w(x,t)$$
 (2.36)

yigʻindi koʻrinishida izlanadi.

Bu yerda v(x,t) funksiya

$$\frac{\partial^2 v}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + g_1(x, t), \quad t > 0, \quad 0 < x < l$$
 (2.37)

tenglamaning

$$v\big|_{t=0} = \widetilde{f}(x), \quad \frac{\partial v}{\partial t}\big|_{t=0} = \widetilde{F}(x), \quad 0 \le x \le l$$
 (2.38)

boshlang'ich shartlarni va

$$v|_{x=0} = 0, \quad u|_{x=1} = 0, \quad t \ge 0$$
 (2.39)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi, bu yerda

$$g_1(x,t) = g(x,t) - \xi_1''(t) - (\xi_2''(t) - \xi_1''(t)) \frac{x}{l}.$$

3- misol. Aralash masalani Fure usuli bilan yeching:  $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ , t > 0,

$$0 < x < 1$$
,  $u|_{t=0} = 0$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = 1 + x$ ,  $0 \le x \le 1$ ,  $u|_{x=0} = t$ ,  $u|_{x=1} = 2t$ ,  $t \ge 0$ 

ullet Chegaraviy shartlar bir jinsli emas ( torning chetki nuqtalari qoʻzgʻaluvchan). Masalaning shartiga koʻra:  $\xi_1(t) = t$ ,  $\xi_2(t) = 2t$ .

Yordamchi funksiya kiritamiz:

$$w(x,t) = \xi_1(t) + (\xi_2(t) - \xi_1(t)) \frac{x}{l} = t + tx = t(1+x).$$

Bu funksiya uchun  $w|_{x=0} = t$ ,  $w|_{x=1} = 2t$ .

Berilgan masalaning yechimini

$$u(x,t) = v(x,t) + w(x,t)$$

koʻrinishida izlaymiz, bu yerda v(x,t) - noma'lum funksiya.

v = u - w funksiya uchun

$$\frac{\partial^2 v}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 v}{\partial x^2}, \quad t > 0, \quad 0 < x < 1, \quad v\big|_{x=0} = 0, \quad v\big|_{x=1} = 0,$$

$$v\big|_{t=0} = f(x) - \xi_1(0) - (\xi_2(0) - \xi_1(0)) \frac{x}{l} = 0,$$

$$\frac{\partial v}{\partial t}\Big|_{t=0} = F(x) - \xi_1'(0) - (\xi_2'(0) - \xi_1'(0)) \frac{x}{l} = 1 + x - 1 - x = 0$$

bo'ladi. Bu masala yagona  $v(x,t) \equiv 0$  yechimga ega bo'ladi.

Demak, berilgan masalaning yechimi

$$u(x,t) = t(1+x)$$
.

**4.2.2.** Torning tebranish tenglamasini yechshning keng qoʻllaniladigan usullaridan biri *D'alamber* (*xarakteristikalar, yugiruvchi toʻlqinlar*) usulidir. Bu usulning asosida

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \tag{2.40}$$

tenglamani

$$\xi = x - at, \quad \eta = x + at. \tag{2.41}$$

almashtirishlar orqali

$$\frac{\partial^2 u}{\partial \xi \partial \eta} = 0.$$

tenglamaga keltirish yotadi.

Bu tenglama

$$u = \theta_1(\xi) + \theta_2(\eta)$$

yoki

$$u(x,t) = \theta_1(x-at) + \theta_2(x+at)$$
 (2.42)

yechimga ega bo'ladi, bu yerda  $\theta_1$ ,  $\theta_2$ - o'z argumentlari bo'yicha ikki marta differensiallanuvchi ixtiyoriy funksiyalar.

(2.42) ifoda bilan aniqlanuvchi u(x,t) funksiya (2.40) toʻlqin tenglamasining *umumiy yechimi* (*D'alamber yechimi*) deyiladi. (2.40) tenglamaning har qanday yechimi  $\theta_1$  va  $\theta_2$  funksiyalarning mos tanlanishida (2.42) koʻrinishda ifodalanadi. Bunda  $u = \theta_1(x - at)$  toʻgʻri toʻlqinlarni ifodalaydi ( $\theta_1(x)$  egri chiziq oʻng tomonga a tezlik bilan suriladi),  $u = \theta_2(x + at)$  teskari toʻlqinlarni ifodalaydi ( $\theta_2(x)$  egri chiziq chap tomonga a tezlik bilan suriladi). (2.42) yechim toʻgʻri va teskari toʻlqinlar yigʻindisidan iborat boʻladi.

 $\theta_1$  va  $\theta_2$  funksiyalarni topish, ya'ni torning tebranish qonunini aniqlash uchun boshlang'ich shartlardan, ayrim masalalarda chegaraviy shartlardan ham foydalaniladi.

Chegaralanmagan tor uchun bir jinsli Koshi masalasi quyidagicha qoʻyiladi:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \quad t > 0, \quad -\infty < x < \infty$$
 (2.43)

tenglamaning

$$u\Big|_{t=0} = f(x), \quad \frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = F(x), \quad -\infty \le x \le \infty$$
 (2.44)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi u(x,t) yechimini toping. Bunda t=0 vaqtda f(x) funksiya torning shaklini, F(x) funksiya esa tor bo'ylab  $\frac{\partial u}{\partial t}$  tezliklarning taqsimotini ifodalaydi.

Koshi masalasining yechimi

$$u(x,t) = \frac{f(x-at) + f(x+at)}{2} + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} F(z) dz.$$
 (2.45)

D'alamber formulasi bilan topiladi.

4- misol. Koshi masalasini D'alamber usuli bilan yeching:

1) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = x^2$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = 0$ ;

2) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = 4 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = 0$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = \cos x$ ;

3) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = e^{-x^2}$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = \frac{x}{1+x^2}$ .

$$u(x,t) = \frac{(x-t)^2 + (x+t)^2}{2} = x^2 + t^2.$$

2) D'alamber formulasidan a = 2, f(x) = 0,  $F(x) = \cos x$  larda topamiz:

$$u(x,t) = \frac{1}{4} \int_{x-2t}^{x+2t} \cos z dz = \frac{1}{4} (\sin(x+2t) - \sin(x+2t)) = \frac{1}{2} \cos x \sin 2t.$$

3) Bu masalada a = 1,  $f(x) = e^{-x^2}$ ,  $F(x) = \frac{x}{1+x^2}$ .

U holda D'alamber formulasiga ko'ra

$$u(x,t) = \frac{e^{-(x-t)^2} + e^{-(x+t)^2}}{2} + \frac{1}{2} \int_{x-t}^{x+t} \frac{zdz}{1+z^2} = \frac{e^{-(x^2+t^2)}(e^{2tx} + e^{-2tx})}{2} + \frac{1}{4} \ln(1+x^2) \Big|_{x-t}^{x+t} =$$

$$= e^{-(x^2+t^2)} ch2xt + \frac{1}{4} \ln\left(\frac{1+(x+t)^2}{1+(x-t)^2}\right). \quad \blacksquare$$

Chegaralanmagan tor uchun bir jinsli boʻlmagan Koshi masalasi quyidagicha qoʻyiladi:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + g(x,t), \quad t > 0, \quad -\infty < x < \infty$$
 (2.46)

to'lqin tenglamasining

$$u\Big|_{t=0} = f(x), \quad \frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = F(x), \quad -\infty \le x \le \infty$$
 (2.47)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi u(x,t) yechimini toping.

Bu masalaning u(x,t) yechimi

$$u(x,t) = v(x,t) + w(x,t)$$
 (2.48)

yigʻindi koʻrinishida izlanadi. Bunda v(x,t) yechim torning majburiy

tebranishini, ya'ni boshlang'ich harakatsiz tashqi g(x,t)kuch ta'sirida harakatlanuvchi tebranishlarni ifodalaydi, w(x,t)yechim esa faqat boshlang'ich harakatlar natijasida hosil bo'luvchi erkin tebranishlarni ifodalaydi.

Bunda funksiya v(x,t)

$$\frac{\partial^2 v}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + g(x, t)$$
 (2.49)

bir jinsli boʻlmagan tenglamaning

$$v\big|_{t=0} = 0, \quad \frac{\partial v}{\partial t}\Big|_{t=0} = 0, \quad -\infty \le x \le \infty$$
 (2.50)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi.

w(x,t) funksiya esa

$$\frac{\partial^2 w}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \tag{2.51}$$

bir jinsli tenglamaning

$$w\Big|_{t=0} = f(x), \quad \frac{\partial w}{\partial t}\Big|_{t=0} = F(x), \quad -\infty \le x \le \infty$$
 (2.52)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi.

Bunda (2.51) - (2.52) masalaning yechimi

$$w(x,t) = \frac{f(x-at) + f(x+at)}{2} + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} F(z) dz.$$
 (2.53)

D'alamber formulasi bilan topiladi.

(2.49) - (2.50) masalaning yechimini topish ushbu masalani yechishga keltiriladi:

$$\frac{\partial^2 v}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} \tag{2.54}$$

bir jinsli tenglamaning

$$v\big|_{t=0} = 0, \quad \frac{\partial v}{\partial t}\big|_{t=0} = g(x,\tau), \quad -\infty \le x \le \infty$$
 (2.55)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini toping.

Bu yerda  $\tau$  - prametr. Bu masalaning yechimi

$$v(x,t) = \frac{1}{2a} \int_{0}^{t} \left( \int_{x-a(t-\tau)}^{x+a(t-\tau)} g(z,\tau) dz \right) d\tau$$
 (2.56)

kabi topiladi.

U holda (2.46) tenglamaning (2.47) boshlangʻich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi

$$u(x,t) = \frac{f(x-at) + f(x+at)}{2} + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} F(z)dz + \frac{1}{2a} \int_{0}^{t} \left( \int_{x-a(t-\tau)}^{x+a(t-\tau)} g(z,\tau)dz \right) d\tau \qquad (68.85)$$

bo'ladi. Bu formulaga *Dyuamel formulasi* deyiladi.

5- misol. Tor uchun bir jinsli boʻlmagan Koshi masalasini yeching:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + x, \quad t > 0, \quad -\infty < x < +\infty, \quad u\big|_{t=0} = \cos x, \quad \frac{\partial u}{\partial t}\big|_{t=0} = \sin x, \quad t \ge 0.$$

igoplus Masalaning shartiga koʻra:  $a=1, \ f(x)=\cos x, \ F(x)=\sin x, \ g(x,t)=x.$  Masalaning yechimini Dyuamel formulasi bilan topamiz:

$$u(x,t) = \frac{f(x-at) + f(x+at)}{2} + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} F(z)dz + \frac{1}{2a} \int_{0}^{t} \left( \int_{x-a(t-\tau)}^{x+a(t-\tau)} g(z,\tau)dz \right) d\tau =$$

$$= \frac{\cos(x-t) + \cos(x+t)}{2} + \frac{1}{2} \int_{x-t}^{x+t} \sin z dz + \frac{1}{2} \int_{0}^{t} \left( \int_{x-(t-\tau)}^{x+(t-\tau)} z dz \right) d\tau =$$

$$= \cos x \cos t - \frac{1}{2} \cos z \Big|_{x-t}^{x+t} + \frac{1}{2} \cdot \int_{0}^{t} \frac{z^{2}}{2} \Big|_{x-t+\tau}^{x+t+\tau} d\tau = \cos x \cos t - \sin x \sin t + \int_{0}^{t} (xt - x\tau) d\tau =$$

$$= \cos(x+t) + \left( xt\tau - \frac{x}{2}\tau^{2} \right) \Big|_{0}^{t} = \cos(x+t) + \frac{1}{2}xt^{2}.$$

#### Mashqlar

**4.2.1.** Chegaralangan torning erkin tebranishi haqidagi masalani Fure usuli bilan yeching:

1) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, t > 0, \ 0 < x < l, \ u\big|_{x=0} = 0, \ u\big|_{x=l} = 0, \ u\big|_{t=0} = \begin{cases} \frac{2hx}{l}, \ 0 \le x \le \frac{l}{2}, \\ \frac{2h(l-x)}{l}, \ \frac{l}{2} \le x \le l, \end{cases} \frac{\partial u}{\partial t}\big|_{t=0} = 0;$$

2) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $0 < x < l$ ,  $u|_{x=0} = 0$ ,  $u|_{x=1} = 0$ ,  $u|_{t=0} = 0$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \sin \frac{\pi}{l} x$ ;

3) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $0 < x < \pi$ ,  $u|_{x=0} = 0$ ,  $u|_{x=\pi} = 0$ ,  $u|_{t=0} = \sin x$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \sin x$ ;

4) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, t > 0, \ 0 < x < l, \ u\big|_{x=0} = 0, \ u\big|_{x=l} = 0, \ u\big|_{t=0} = \sin \frac{5\pi}{l}x, \quad \frac{\partial u}{\partial t}\big|_{t=0} = 0.$$

**4.2.2.** Chegaralangan torning majburiy tebranishi haqidagi masalani Fure usuli bilan yeching:

1) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \sin \pi x$$
,  $t > 0$ ,  $0 < x < 1$ ,  $u\Big|_{t=0} = 0$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=1} = 0$ ;

2) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + (4t - 8)\sin 2x$$
,  $t > 0$ ,  $0 < x < \pi$ ,  $u\Big|_{t=0} = 0$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=0} = 0$ .

#### **4.2.3.** Aralash masalani Fure usuli bilan yeching:

1) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $0 < x < l$ ,  $u|_{t=0} = 0$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = 0$ ,  $u|_{x=0} = 0$ ,  $u|_{x=1} = t$ ;

2) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $0 < x < l$ ,  $u|_{t=0} = 0$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = 0$ ,  $u|_{x=0} = 0$ ,  $u|_{x=0} = 0$ 

#### **4.2.4**. Koshi masalasini D'alamber usuli bilan yeching:

1) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = 9 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u|_{t=0} = \sin x$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = 1$ ;

2) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = x$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = -x$ ;

3) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = 4 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u|_{t=0} = x^2$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = x$ ;

4) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = 4 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u|_{t=0} = \sin x$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \cos x$ ;

5) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = \frac{\sin x}{x}$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = 0$ ;

6) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = e^{-x^2}$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = \sin 2x$ ;

7) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = \frac{x}{1+x^2}$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = \sin x$ ;

8) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = \sin x$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = \frac{1}{\sin 2x}$ .

#### **4.2.5.** Tor uchun bir jinsli boʻlmagan Koshi masalasini yeching:

1) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = 4 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 2x$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = x^2$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = \cos x$ ,  $t \ge 0$ ;

2) 
$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 2t$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = \sin x$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = 2$ ,  $t \ge 0$ .

## 4.3. ISSIQLIK O'TKAZUVCHANLIK TENGLAMALARINI YECHISH

#### Issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasi uchun Koshi masalasi. Shekli sterjenda issiqlikning tarqalishi. Issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamalarini Fure usuli bilan yechish

**4.3.1.** Bir jinsli sterjenning issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamasi uchun Koshi masalasi quyidagicha qoʻyiladi:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \ t > 0, \ -\infty < x < +\infty$$
 (3.1)

tenglamaning

$$u|_{t=0} = f(x), -\infty < x < +\infty$$
 (3.2)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi u(x,t) yechimini toping, bu yerda  $a^2 = \frac{k}{c\rho}$ ,  $\rho$ - sterjerning zichligi, c- sterjerning solishtirma issiqlik sig'imi, k- sterjerning issiqlik o'tkazuvchanlik koeffitsiyenti.

Bu masala ushbu fizik ma'noga ega: bir jinsli cheksiz sterjenning boshlang'ich t = 0 vaqtdagi ma'lum f(x) temperaturasiga asosan istalgan t > 0 vaqtdagi temperaturasini toping.

Masalaning yechimi

$$u(x,t) = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{+\infty} f(\lambda) e^{-\frac{(x-\lambda)^2}{4a^2t}} d\lambda, \ t > 0.$$
 (3.3)

koʻrinishda topiladi. Bu formula *Puasson integrali* deb ataladi.

1- misol. Koshi masalasini yeching:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \quad t > 0, \quad -\infty < x < +\infty,$$

$$u\Big|_{t=0} = e^{-\frac{x^2}{2}}, \quad -\infty < x < +\infty.$$

Masalaning yechimini Puasson integrali bilan topamiz:

$$u(x,t) = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{+\infty} f(\lambda) e^{\frac{-(x-\lambda)^{2}}{4a^{2}t}} d\lambda = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-\frac{\lambda^{2}}{2}} e^{\frac{-(x-\lambda)^{2}}{4t}} d\lambda =$$

$$= \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-\frac{\lambda^{2}}{2}} e^{-\frac{x^{2}-2x\lambda+\lambda^{2}}{4t}} d\lambda = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-\frac{\lambda^{2}(1+2t)-2xt+x^{2}}{4t}} d\lambda =$$

$$= \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-\frac{(1+2t)}{4t} \left(\lambda^{2} - \frac{2x}{1+2t} + \frac{x^{2}}{(1+2t)^{2}}\right) - \frac{x^{2}}{2(1+2t)}} d\lambda = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{x^{2}}{2(1+2t)}} \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-\frac{1}{2}\frac{(1+2t)}{2t} \left(\lambda - \frac{x}{1+2t}\right)^{2}} d\lambda.$$

 $\frac{\sqrt{1+2t}}{\sqrt{2t}} \left( \lambda - \frac{x}{1+2t} \right) = z$  o'zgaruvchini almashtirish bajaramiz:

$$u(x,t) = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{x^2}{2(1+2t)}} \frac{\sqrt{2t}}{\sqrt{1+2t}} \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-\frac{z^2}{2}} dz =$$

$$= \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \cdot \frac{\sqrt{2t}}{\sqrt{1+2t}} \cdot \sqrt{2\pi} \cdot e^{-\frac{x^2}{2(1+2t)}} = \frac{1}{\sqrt{1+2t}} e^{-\frac{x^2}{2(1+2t)}}.$$

Demak, berilgan Koshi masalasining yechimi

$$u(x,t) = \frac{1}{\sqrt{1+2t}}e^{-\frac{x^2}{2(1+2t)}}, \ t>0.$$

**4.3.2.** Chekli l uzunlikka ega va Ox o'qining  $0 \le x \le l$  kesmasida joylashgan sterjenda issiqlikning tarqalishi haqidagi masalani qo'yish uchun

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + g(x,t)$$

tenglama va

$$u\big|_{t=0}=f(x)$$

boslang'ich shartdan tashqari chegaravish shartlar berilishi kerak bo'ladi. Bunda shegaraviy shartlarning asosan uch turda beriladi.

Birinchi turdagi chegaraviy shartlarda sterjenning chetlarida

$$u\big|_{x=0} = \xi_1(t), \quad u\big|_{x=l} = \xi_2(t)$$

temperaturalar beriladi, bu yerda  $\xi_1(t), \xi_2(t)$ - jarayon o'rganilayotgan  $0 \le t \le T$  vaqt oralig'ida berilgan funksiyalar.

Ikkinchi turdagi chegaraviy shartlarda sterjenning chetlarida

$$\frac{\partial u}{\partial x}\Big|_{x=0} = \eta_1(t), \quad \frac{\partial u}{\partial x}\Big|_{x=l} = \eta_2(t)$$

hosilalar beriladi.

Uchinchi turdagi chegaraviy shartlarda sterjenning chetlarida funksiya va uning hosilasi orasidagi chiziqli moslik

$$\frac{\partial u}{\partial x}\Big|_{x=0} = \lambda(u(0,t) - \theta(t)), \quad \frac{\partial u}{\partial x}\Big|_{x=l} = -\lambda(u(l,t) - \theta(t))$$

beriladi, bu yerda  $\theta(t)$  - atrof muhit temperaturasi (aniq funksiya),  $\lambda$  - issiqlik almashinish koeffitsiyenti.

Issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamasi uchun birinchi turdagi chegaraviy shartlar bilan berilgan aralash masala quyidagich qoʻyiladi:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + g(x,t), \quad 0 < x < l, \quad t > 0$$
(3.4)

tenglamaning

$$u|_{t=+0} = f(x), \ 0 \le x \le l$$
 (3.5)

boshlang'ich shartni va

$$u\big|_{x=0} = \xi_1(t), \quad u\big|_{x=1} = \xi_2(t), \quad t \ge 0$$
 (3.6)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi, 0 < x < l, t > 0 da ikki marta differensiallanuvchi u(x,t) yechimini toping.

u(x,t) funksiya yopiq  $D = \{0 \le x \le l, 0 \le t \le T\}$  sohada uzluksiz, ya'ni  $f(x), \xi_1(t), \xi_2(t)$  funksiyalar D sohada uzluksiz va  $f(0) = \xi_1(0), f(l) = \xi_2(t)$  moslashish shartlari bajarilsa u(x,t) funksiya uchun quyidagi teoremalar oʻrinli boʻladi.

**1-Teorema** (maksimal qiymat prinsipi). Agar  $u(x,t) \in C(D)$  funksiya  $\{0 < x < l, 0 < t \le T\}$  sohaning nuqtalarida  $\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$  issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamasini qanoatlantirsa, u holda u(x,t) funksiyaning maksimum va minimum qiymatlariga yoki boshlangʻich t = 0 vaqtda yoki chegaraning x = 0 yoki x = l kesmalarida erishiladi.

- **2-Teorema**. (3.4)-(3.6) masalaning yechimi  $\{0 < x < l, 0 < t \le T\}$  to 'g'ri to 'rtburchakda yagona bo 'ladi.
- **3-Teorema**. (3.4)-(3.6) masalaning yechimi boshlang'ich va chegaraviy shartlarga uzluksiz bog'liq bo'ladi.
- **4.3.3.** Issiqlik oʻtkazuvchanlik tengalamasi uchun birinchi turdagi chegaraviy shartlar bilan berilgan aralash masalasini qaraymiz:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + g(x,t), t > 0, \quad 0 < x < l$$
 (3.7)

bir jinsli boʻlmagan tenglamaning

$$|u|_{t=0} = f(x), \ 0 \le x \le l$$
 (3.8)

boshlang'ich shartni va

$$u\big|_{r=0} = \xi_1(t), \quad u\big|_{r=1} = \xi_2(t), \quad t \ge 0$$
 (3.9)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(x,t) yechimini toping.

1. (3.19)-(3.21) masalaning sodda holini qaraymiz:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \quad t > 0, \quad 0 < x < l \tag{3.10}$$

bir jinsli tenglamaning

$$u|_{t=+0} = f(x), \ 0 \le x \le l$$
 (3.11)

boshlang'ich shartni va

$$u|_{y=0} = 0, \quad u|_{y=1} = 0, \quad t \ge 0$$
 (3.12)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(x,t) yechimini toping.

(3.10) tenglamaning (3.11) chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi notrival yechimi

$$u(x,t) = T(t)X(x)$$
(3.13)

koʻrinishda izlanadi. u(x,t)ning (3.13) shaklini (3.10) tenglamaga qoʻyilsa

$$\frac{T'(t)}{a^2T(t)} = \frac{X''(x)}{X(x)} = -\lambda$$

tenglik va bundan ikkita oddiy differensial tenglamani hosil qilinadi:

$$T'(t) + \lambda a^2 T(t) = 0,$$
 (3.14)

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0. (3.15)$$

(3.10) tenglama (3.12) chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi notrival yechimga ega boʻlishi uchun (3.15) tenglamaning

$$X(0) = 0, \quad X(l) = 0$$
 (3.16)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini topish, ya'ni (3.14)-(3.16) masalani yechish kerak bo'ladi.

Bu masala

$$\lambda_k = \left(\frac{k\pi}{l}\right)^2, \ k \in 1, 2, \dots \tag{3.17}$$

xos qiymatlarda

$$X_k(x) = \sin \frac{k\pi}{l} x, \ k \in 1,2,...$$

yechimlarga (xos funksiyalarga) ega bo'ladi.

 $\lambda = \lambda_k$  da (3.14) tenglamaning umumiy yechimi

$$T_{k}(t) = A_{k}e^{-\left(\frac{k\pi\alpha}{l}\right)^{2}t}$$

koʻrinishda boʻladi, bu yerda  $A_k$  - ixtiyoriy oʻzgarmaslar.

3.17) xos qiymatlarning

$$u_k(x,t) = X_k(x)T_k(t) = A_k e^{-\left(\frac{k\pi a}{l}\right)^2 t} \sin\frac{k\pi}{l} x, \ k = 1,2,...$$

funksiyalar har qanday  $A_k$  oʻzgarmaslarda (3.14) tenglamani (3.16) chegaraviy shartlarda qanoatlantiradi.

(3.10) tenglama chiziqli va bir jinsli boʻlgani sababli yechimlarning har qanday chekli yigʻindisi, jumladan

$$u_k(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} A_k e^{-\left(\frac{k\pi a}{l}\right)^2 t} \sin\frac{k\pi}{l} x \tag{3.18}$$

qator ham (3.10) tenglamaning yechimi boʻladi.

Bu qatorning  $A_k$  koeffitsiyentlari

$$A_{k} = \frac{2}{l} \int_{0}^{l} f(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx \qquad (k = 1, 2, ...)$$
 (3.19)

kabi topiladi.

2- misol. Issiqlik o'tkazuvchanlik masalasini yeching:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = 4 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \ t > 0, \ 0 < x < 2, \ u\big|_{t=0} = x, \ 0 \le x \le 2, \ u\big|_{x=0} = 0, \ u\big|_{x=2} = 0, \ t \ge 0.$$

lacktriangleq Masalaning shartiga ko'ra: a=2, l=2, f(x)=x.

Izlanayotgan yechim

$$u_{k}(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} A_{k} e^{-\left(\frac{k\pi a}{l}\right)^{2} t} \sin\frac{k\pi}{l} x = \sum_{k=1}^{\infty} A_{k} e^{-(k\pi)^{2} t} \sin\frac{k\pi}{2} x$$

koʻrinishda boʻladi, bu yerda

$$A_k = \frac{2}{l} \int_0^l f(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx = \int_0^2 x \sin \frac{k\pi}{2} x dx.$$

Bundan bo'laklab integrallash formulasiga ko'ra

$$A_{k} = \int_{0}^{2} x \sin \frac{k\pi}{2} x dx = -\frac{2}{k\pi} x \cos \frac{k\pi}{2} x \Big|_{0}^{2} + \frac{2}{k\pi} \int_{0}^{2} \cos \frac{k\pi}{2} x dx =$$

$$= -\frac{4}{k\pi}\cos k\pi + \left(\frac{2}{k\pi}\right)^2 \sin \frac{k\pi}{2}x\Big|_0^2 = -\frac{4}{k\pi}(-1)^k = 4\frac{(-1)^{k+1}}{k\pi}.$$

Demak, berilgan masalaning yechimi

$$u_k(x,t) = \frac{4}{\pi} \sum_{k=1}^{\infty} \frac{(-1)^{k+1}}{k} e^{-(k\pi)^2 t} \sin \frac{k\pi}{2} x.$$

**2.** (3.10)-(3.12) masalaning bosqa holini qaraymiz:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + g(x,t), \quad t > 0, \quad 0 < x < l$$
 (3.13)

bir jinsli boʻlmagan tenglamaning

$$u|_{t\to 0} = f(x), \ 0 \le x \le l$$
 (3.14)

boshlang'ich shartni va

$$u|_{r=0} = 0, \quad u|_{r=1} = 0, \quad t \ge 0$$
 (3.15)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(x,t) yechimini toping.

Bu masalaning u(x,t) yechimi

$$u(x,t) = v(x,t) + w(x,t)$$
 (3.16)

yigʻindi koʻrinishida izlanadi.

Bunda v(x,t) funksiya

$$\frac{\partial v}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + g(x, t) \tag{3.17}$$

bir jinsli bo'lmagan tenglamaning

$$v|_{t=0} = 0 (3.18)$$

boshlang'ich shartni va

$$v|_{x=0} = 0, \quad v|_{x=l} = 0$$
 (3.19)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi.

w(x,t) funksiya esa

$$\frac{\partial w}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \tag{3.20}$$

bir jinsli tenglamaning

$$w|_{t=0} = f(x)$$
 (3.21)

boshlang'ich shartni va

$$w|_{x=0} = 0, \quad w|_{x=1} = 0$$
 (3.22)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi.

Masalanining v(x,t) yechimi

$$v(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} T_k(t) \sin \frac{k\pi}{l} x$$
 (3.23)

koʻrinishda izlanadi.

Bu yerda  $\sin \frac{k\pi}{l}x$ 

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0$$
,  $X(0) = 0$ ,  $X(l) = 0$ 

masalaning xos funksiyalari.

v(x,t)ni (3.23) koʻrinishda (3.27) tenglamaga qoʻyib

$$\sum_{k=1}^{\infty} \left( T_k'(t) + \frac{k^2 \pi^2 a^2}{l^2} T_k(t) \right) \sin \frac{k\pi}{l} x = g(x, t).$$
 (3.24)

gator hosil qilanadi.

g(x,t) funksiyani (0;l) intervalda Fure qatoriga sinuslar boʻyicha (xos funksiyalarning) yoyilsa

$$g(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} g_k(t) \sin \frac{k\pi}{l} x, \qquad (3.25)$$

kelib chiqadi, bu yerda

$$g_k(t) = \frac{2}{l} \int_0^l g(\xi, t) \sin \frac{k\pi}{l} \xi d\xi$$
 (3.26)

g(x,t) funksiyaning (3.24) va (3.25) yoyilmalarni taqqoslab,  $T_k(t)$  noma'lum funksiyaga nisbatan ushbu

$$T'_{k}(t) + \left(\frac{k\pi a}{l}\right)^{2} T_{k}(t) = g_{k}(t), \ k = 1, 2, ...$$
 (3.27)

differensial tenglama hosil qilinadi.

(3.27) tenglama bilan aniqlanuvchi v(x,t) yechim (3.18) boshlang'ich shartlarni qanoatlantirishi uchun  $T_k(t)$  funksiya

$$T_k(0) = 0, \quad k = 1, 2, \dots$$
 (3.28)

shartlarni qanoatlantirishi kerak.

(3.27) tenglamaning (3.28) boshlang'ich shartlardagi yechimi

$$T_{k}(t) = \int_{0}^{t} g_{k}(t)e^{-\left(\frac{k\pi\alpha}{t}\right)^{2}(t-\tau)}d\tau, \quad k = 1,2,...$$
 (3.29)

kabi topiladi, bu yerda  $g_k(t)$  (3.26) formula bilan aniqlanadi.

 $T_k(t)$ ning bu qiymatlarini (3.23) qatorga qoʻyib, (3.17)-(3.19) masalaning v(x,t) yechimini topiladi.

U holda (3.13)-(3.15) masalaning yechimi

$$u_{k}(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} A_{k} e^{-\left(\frac{k\pi a}{l}\right)^{2} t} \sin\frac{k\pi}{l} x + \sum_{k=1}^{\infty} T_{k}(t) \sin\frac{k\pi}{l} x$$
 (3.30)

koʻrinishda boʻladi, bu yerda

$$T_k(t) = \int_0^l g_k(t) e^{-\left(\frac{k\pi a}{l}\right)^2(t-\tau)} d\tau$$
,  $A_k = \frac{2}{l} \int_0^l f(x) \sin\frac{k\pi}{l} x dx$   $(k = 1, 2, ...)$ .

3- misol. Issiqlik oʻtkazuvchanlik masalasini yeching:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{1}{16} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 2 \cos t \sin 4x, \quad u\big|_{t=0} = 0, \quad 0 < x \le \pi, \quad u\big|_{x=0} = 0, \quad u\big|_{x=\pi} = 0, \quad t \ge 0.$$

ullet Sterjenda boshlang'ich issiqlik taqsimoti yo'q. Shu sababli bu masalaning u(x,t) yechimi

$$u(x,t) = v(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} T_k(t) \sin \frac{k\pi}{l} x$$

koʻrinishga keladi.

Bunda

$$T_k(t) = \int_0^l g_k(t) e^{-\left(\frac{k\pi a}{l}\right)^2(t-\tau)} d\tau$$

boʻladi, bu yerda

$$g_k(t) = \frac{2}{l} \int_{0}^{l} g(\xi, t) \sin \frac{k\pi}{l} \xi d\xi.$$

U holda berilgan masala uchun

$$g_{k}(t) = \frac{2}{\pi} \int_{0}^{\pi} 2\cos t \sin 4\xi \sin k\xi d\xi = (bundan \ k = 4) = \frac{2\cos t}{\pi} \int_{0}^{\pi} (1 - \cos 2\xi) d\xi = 2\cos t.$$

$$T_{4}(t) = 2\int_{0}^{t} \cos \tau e^{-(t-\tau)} d\tau = 2\cos \tau e^{-(t-\tau)}\Big|_{0}^{t} + 2\int_{0}^{t} \sin \tau e^{-(t-\tau)} d\tau = 2(\cos t - e^{-t}) + 2\sin \tau e^{-(t-\tau)}\Big|_{0}^{t} - 2\int_{0}^{t} \cos \tau e^{-(t-\tau)} d\tau = 2(\cos t + \sin t - e^{-t}) - T_{4}(t).$$

Bundan

$$T_{k}(t) = \cos t + \sin t - e^{-t}.$$

Demak, masalaning izlanayotgam yechimi

$$u(x,t) = (\cos t + \sin t - e^{-t})\sin 4x.$$

**3.** (3.7)-(3.9) masalani qaraymiz:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + g(x,t), t > 0, \quad 0 < x < l$$
 (3.31)

bir jinsli bo'lmagan tenglamaning

$$u|_{t=+0} = f(x), \ 0 \le x \le l$$
 (3.32)

boshlang'ich shartni va

$$u\Big|_{x=0} = \xi_1(t), \quad u\Big|_{x=t} = \xi_2(t), \quad t \ge 0$$
 (3.33)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(x,t) yechimini toping.

(3.31)-(3.33) masalaning u(x,t) yechimini

$$u(x,t) = v(x,t) + w(x,t)$$
 (3.34)

yigʻindi koʻrinishida izlanadi, bu yerda

$$w(x,t) = \xi_1(t) + (\xi_2(t) - \xi_1(t))\frac{x}{l}.$$
 (3.35)

U holda (3.31)-(3.33) masalaning yechimi v(x,t) funksiya uchun (3.33)-(3.35) masalaning yechimiga keltiriladi.

4- misol. Aralash masalani Fure usuli bilan yeching:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 2\sin t \sin x, \quad u\Big|_{t=0} = 0, \quad 0 \le x \le \pi, \quad u\Big|_{x=0} = \pi, \quad u\Big|_{x=\pi} = 2\pi, \quad t \ge 0.$$

lacktriangleq Masalaning shartiga koʻra:  $\xi_1(t) = \pi$ ,  $\xi_2(t) = 2\pi$ .

Yordamchi funksiya kiritamiz:

$$w(x,t) = \xi_1(t) + (\xi_2(t) - \xi_1(t)) \frac{x}{l} = \pi + x.$$

Bu funksiya uchun  $w|_{x=0} = \pi$ ,  $w|_{x=\pi} = 2\pi$ .

Berilgan masalaning yechimini

$$u(x,t) = v(x,t) + w(x,t)$$

koʻrinishida izlaymiz, bu yerda v(x,t)- noma'lum funksiya. Bu funksiya uchun

$$\frac{\partial v}{\partial t} = \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + 2\sin t \sin x, \ t > 0, \ 0 < x < \pi, \ v\big|_{t=0} = 0, \ 0 \le x \le \pi, \ v\big|_{x=0} = 0, \ t \ge 0.$$
boʻladi.

Bu masalaning v(x,t) yechimi

$$v(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} T_k(t) \sin \frac{k\pi}{l} x$$

koʻrinishga keladi.

Bunda

$$T_k(t) = \int_0^l g_k(t) e^{-\left(\frac{k\pi a}{t}\right)^2(t-\tau)} d\tau$$

boʻladi, bu yerda

$$g_k(t) = \frac{2}{l} \int_0^l g(\xi, t) \sin \frac{k\pi}{l} \xi d\xi.$$

U holda berilgan masala uchun

$$g_{k}(t) = \frac{2}{\pi} \int_{0}^{\pi} 2\sin t \sin \xi \sin k\xi d\xi = (bundan \ k = 1) = \frac{2\sin t}{\pi} \int_{0}^{\pi} (1 - \cos 2\xi) d\xi = 2\sin t.$$

$$T_{1}(t) = 2 \int_{0}^{t} \sin \tau e^{-(t-\tau)} d\tau = 2\sin \tau e^{-(t-\tau)} \Big|_{0}^{t} - 2 \int_{0}^{t} \cos \tau e^{-(t-\tau)} d\tau = 2\sin t - 2\cos \tau e^{-(t-\tau)} \Big|_{0}^{t} + 2 \int_{0}^{t} \sin \tau e^{-(t-\tau)} d\tau = 2(\sin t - \cos t + e^{-t}) - T_{1}(t).$$

Bundan

$$T_1(t) = \sin t - \cos t + e^{-t}.$$

Demak, masalaning izlanayotgam yechimi

$$u(x,t) = (\sin t - \cos t + e^{-t})\sin x + x + \pi.$$

#### Mashqlar

**4.3.1.** Koshi masalasini yeching:

1) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u\Big|_{t=0} = e^{-k^2 x^2}$ ,  $k > 0 - const$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ;

2) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = 9 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t > 0$ ,  $-\infty < x < +\infty$ ,  $u|_{t=0} = e^{-\frac{x^2}{4}}$ ,  $-\infty < x < +\infty$ .

**4.3.2.** Issiqlik oʻtkazuvchanlik masalasini yeching:

1) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le l$ ,  $u\big|_{t=0} = u_0 = const$ ,  $u\big|_{x=0} = 0$ ,  $u\big|_{x=l} = 0$ ;

2) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le \pi$ ,  $u|_{t=0} = \sin x$ ,  $u|_{x=0} = 0$ ,  $u|_{x=\pi} = 0$ ;

3) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le l$ ,  $u|_{t=0} = 2\sin 3x$ ,  $u|_{x=0} = 0$ ,  $u|_{x=l} = 0$ ;

4) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le l$ ,  $u|_{t=0} = x(l-x)$ ,  $u|_{x=0} = 0$ ,  $u|_{x=l} = 0$ ;

5) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le l$ ,  $u\Big|_{t=0} = 3\sin\frac{\pi}{l}x - 5\sin\frac{2\pi}{l}x$ ,  $u\Big|_{x=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=l} = 0$ ;

6) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = 2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le 6$ ,  $u\Big|_{t=0} = 3\sin 3\pi x - \sin 4\pi x$ ,  $u\Big|_{x=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=6} = 0$ ;

7) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{1}{36} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 3\cos t \sin 6x$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le \pi$ ,  $u\Big|_{t=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=0} = 0$ ;

8) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \sin \frac{\pi}{4} x$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le 2$ ,  $u\big|_{t=0} = 0$ ,  $u\big|_{x=0} = 0$ ,  $u\big|_{x=0} = 0$ ;

9) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{1}{4} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 10 \sin t \sin x$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le \pi$ ,  $u\Big|_{t=0} = 2 \sin 4x$ ,  $u\Big|_{x=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=\pi} = 0$ ;

10) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{1}{9} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + t \sin 3x$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le \pi$ ,  $u\Big|_{t=0} = 2 \sin 2x$ ,  $u\Big|_{x=0} = 0$ ,  $u\Big|_{x=\pi} = 0$ ;

11) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + t \sin x$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le \pi$ ,  $u|_{t=0} = 0$ ,  $u|_{x=0} = 0$ ,  $u|_{x=\pi} = e^{-t}$ ;

12) 
$$\frac{\partial u}{\partial t} = 4 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \sin 2x$$
,  $t \ge 0$ ,  $0 \le x \le \pi$ ,  $u\big|_{t=0} = \sin 3x$ ,  $u\big|_{x=0} = e^t$ ,  $u\big|_{x=\pi} = e^{2t}$ .

#### 4.4. LAPLAS TENGLAMALARINI YECHISH

Laplas tenglamalari. Dirixle masalasini toʻgʻti toʻrtburchak uchun yechish. Dirixle masalasini halqa uchun yechish. Dirixle masalasini doira uchun yechish

**4.4.1.** Fizik tabiatning har xil statsoinar (vaqtga bogʻliq boʻlmagan) jarayonlarini oʻrganish elliptik tipdagi tenglamalarga keltiriladi. Elliptik tipdagi sodda tenglamalarga

$$\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = 0$$

Laplas tenglamalari kiradi.

Bunda

$$\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$$

differensial operatorga Laplas operatori (yoki Laplasian) deyiladi.

Ikki x va y erkli oʻzgaruvchining u = u(x, y) funksiyasi uchun Laplas tenglamasi

$$\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0$$

koʻrinishda boʻladi. Uning yechimi kompleks oʻzgaruvchining biror D sohada analitik funksiyasi f(z) = u(x, y) + iv(x, y) ning haqiqiy va mavhum qismlaridan iborat boʻladi.

Bir o'zgaruvchining u = u(x) funksiyasi uchun

$$\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = 0$$

tenglama kelib chiqadi. Bu tenglamaning yechimi  $u = C_1x + C_2$  funksiya boʻladi, bu yerda  $C_1, C_2$  - ixtiyoriy oʻzgarmaslar.

- Agar u = u(x, y, z) funksiya  $V \subset R^3$  sohada ikkinchi tartibligacha hosilalari bilan uzluksiz boʻlsa va Laplas tenglamasini qanoatlantirsa, bu funksiyaga *garmonik funksiya* deyiladi.
- $rightharpoonup \sigma$  sirt bilan chegaralangan V soha berilgan boʻlsin. Bunda Laplas tenglamasi uchun tipik masala bunday qoʻyiladi: V sohada garmonik va  $\sigma$  sirtda quyidagi koʻrinishlardan biri bilan berilgan chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi  $u(M), M \in V$  funksiyani toping.
  - 1.  $u|_{\sigma} = f_1(M)$ ,  $M \in V$  birinchi chegaraviy masala yoki Dirixle masalasi;
  - 2.  $\frac{\partial u}{\partial n}\Big|_{\sigma} = f_2(M)$ ,  $M \in V$  ikkinchi chegaraviy masala yoki Neyman

masalasi;

3. 
$$\left(\frac{\partial u}{\partial n} + hu\right)_{\sigma} = f_3(M)$$
,  $M \in V$  - uchinchi chegaraviy masala, bu yerda

 $f_1, f_2, f_3, h$ - berilgan funksiyalar,  $\frac{\partial u}{\partial n}$ -  $\sigma$  sirtga tashqi normal yoʻnalishi boʻyicha hosila.

Masalaning yechimi qayerda,  $\sigma$  sirt bilan chegaralangan V sohaning ichkarisida yoki tashqarisida, izlanishiga qarab,  $\Delta u = 0$  tenglama uchun chegaraviy masalalar *ichki va tashqi chegaraviy masalalar*ga boʻlinadi.

Laplas operatori silindrik ( qutb) koordinatalarda

$$\Delta u = \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left( r \frac{\partial u}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2 u}{\partial \varphi^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} \qquad \left( \Delta u = \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left( r \frac{\partial u}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2 u}{\partial \varphi^2} \right)$$

formula bilan, sferik koordinatalarda

$$\Delta u = \frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} \left( r^2 \frac{\partial u}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2 \sin \theta} \frac{\partial}{\partial \theta} \left( \sin \theta \frac{\partial u}{\partial \theta} \right) + \frac{1}{r^2 \sin^2 \theta} \frac{\partial^2 u}{\partial \varphi^2}$$

formula bilan aniqlanadi.

Sferik simmetriyaga ega u = u(r) yechim

$$\frac{d}{dr}\left(r^2\frac{\partial u}{\partial r}\right) = 0$$

tenglamadan  $u = \frac{C_1}{r} + C_2$   $(C_1, C_2 - const)$  yoki, masalan,  $C_1 = 1$  va  $C_2 = 0$  da

$$u_0(r) = \frac{1}{r}$$

kabi aniqlanadi. Bu yechimga *Laplas tenglamasining fazodagi fundamental yechimi* deyiladi.

Silindrik yoki doiraviy (ikki oʻzgaruvchi uchun) simmetriya ega yechim

$$\frac{d}{dr}\left(r\frac{\partial u}{\partial r}\right) = 0$$

tenglamadan  $u = C_1 \ln r + C_2$   $(C_1, C_2 - const)$  yoki, masalan,  $C_1 = -1 \text{ va } C_2 = 0$  da

$$u_0(r) = \ln \frac{1}{r}$$

kabi topiladi. Bu yechimga *Laplas tenglamasining tekislikdagi fundamental yechimi* deyiladi.

4.2. Dirixle masalasini toʻgʻti toʻrtburchak uchun qaraymiz:

$$\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0 \tag{4.1}$$

Laplas tenglamasining

$$u|_{x=0} = \psi_1(y), \ u|_{x=a} = \psi_2(y), \ -\frac{b}{2} \le y \le \frac{b}{2}, \ u|_{y=-\frac{b}{2}} = \varphi_1(x), \ u|_{y=\frac{b}{2}} = \varphi_2(x), \ 0 \le x \le a$$
 (4.2)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(x, y) yechimini toping.

**4.2.1.** (4.1)-(4.2) masalaning xususiy hollaridan birini, ya'ni  $\psi_1(y) = \psi_2(y) = 0$  bo'lgan holini qaraymiz. Bunda chegaraviy shartlar

$$u\big|_{x=0} = 0$$
,  $u\big|_{x=a} = 0$ ,  $-\frac{b}{2} \le y \le \frac{b}{2}$ ,  $u\big|_{y=-\frac{b}{2}} = \varphi_1(x)$ ,  $u\big|_{y=\frac{b}{2}} = \varphi_2(x)$ ,  $0 \le x \le a$  (4.3)

kabi qoʻyiladi.

(4.1)-(4.3) masalani Fure usuli bilan yechishda (4.1) tenglamaning (4.3) chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi notrival yechimi

$$u(x,y) = X(x)Y(y) \tag{4.4}$$

koʻrinishda izlanadi.

u(x, y) ning (4.4) shaklini (4.1) tenglamaga qoʻyilsa

$$\frac{X''(x)}{X(x)} = -\frac{Y''(y)}{Y(y)} = -\lambda, \ \lambda > 0$$

tenglik yoki bu tenglikdan ikkita oddiy differensial tenglama kelib chiqadi:

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0, (4.5)$$

$$Y''(y) - \lambda Y(y) = 0. \tag{4.6}$$

(4.5) tenglamaning umumiy yechimi

$$X(x) = C_1 \cos \lambda x + C_2 \sin \lambda x$$

kabi aniqlanadi. Bunda

$$X(0) = 0, \quad X(a) = 0$$

shartlardan

$$C_1 = 0$$
,  $C_2 \neq 0$ ,  $\sin \lambda a = 0$ 

va

$$\lambda_k = \frac{k\pi}{a}, \ k \in 1, 2, \dots, \quad X_k(x) = C \sin \frac{k\pi}{a} x, \ k \in 1, 2, \dots$$

kelib chiqadi.

 $\lambda = \lambda_k$  da (4.6) tenglamaning umumiy yechimi

$$Y(y) = D_{11}e^{\frac{k\pi}{a}y} + D_{21}e^{-\frac{k\pi}{a}y} = D_{1}ch\frac{k\pi}{a}y + D_{2}sh\frac{k\pi}{a}y$$

koʻrinishda boʻladi, bu yerda  $D_1, D_2$ - ixtiyoriy oʻzgarmaslar.

Bunda (4.4) tenglamaning umumiy yechimi

$$u_k(x,y) = X_k(x)Y_k(y) = \left(A_k ch \frac{k\pi}{a} y + B_k sh \frac{k\pi}{a} y\right) sin \frac{k\pi}{a} x, \ k = 1,2,...$$
 (4.7)

kabi aniqlanadi.

(4.4) tenglama chiziqli va bir jinsli boʻlgani sababli

$$u(x,y) = \sum_{k=1}^{\infty} \left( A_k ch \frac{k\pi}{a} y + B_k sh \frac{k\pi}{a} y \right) \sin \frac{k\pi}{a} x \tag{4.8}$$

qator (4.4) tenglamaning yechimi bo'ladi.

u(x,y) funksiya Laplas tenglamasini (4.3) shartlarning birinchi ikkitasida qanoatlantiradi. (4.3) shartlarning qolgan ikkitasidan  $A_k, B_k$  koeffitsiyentlar topiladi.

 $A_k$  va  $B_k$  koeffitsiyentlarni (4.8) qatorga qo'yib, (4.1)-(4.3) masalaning

yechimini topiladi:

$$u(x,y) = \sum_{k=1}^{\infty} \left( \frac{a_k + b_k}{2ch \frac{k\pi b}{2a}} ch \frac{k\pi}{a} y + \frac{b_k - a_k}{2sh \frac{k\pi b}{2a}} sh \frac{k\pi}{a} y \right) \sin \frac{k\pi}{a} x, \tag{4.9}$$

bu yerda

$$a_k = \frac{2}{a} \int_0^a \varphi_1(x) \sin \frac{k\pi}{a} x dx, \quad b_k = \frac{2}{a} \int_0^a \varphi_2(x) \sin \frac{k\pi}{a} x dx.$$
 (4.10)

**4.2.2.** (4.1)-(4.2) masalaning xususiy hollaridan yana birini, ya'ni  $\varphi_1(x) = \varphi_2(x) = 0$  bo'lgan holini qaraymiz. Bunda chegaraviy shartlar

$$u\big|_{x=0} = \psi_1(y), \quad u\big|_{x=a} = \psi_2(y), \quad -\frac{b}{2} \le y \le \frac{b}{2}, \quad u\big|_{y=-\frac{b}{2}} = 0, \quad u\big|_{y=\frac{b}{2}} = 0, \quad 0 \le x \le a \quad (4.11)$$
 kabi qoʻyiladi.

Oldingi (4.1)-(4.3) masala yechimning natijalaridan foydalanish uchun

$$x' = y + \frac{b}{2}, \qquad y' = x - \frac{a}{2}$$

oʻzgaruvchilar kiritilsa, (4.11) chegaraviy shartlar (4.3) koʻrinishga keladi, a va b sonlarining oʻrni almashadi, (4.10) yechimga  $\varphi_1$  va  $\varphi_2$  funksiyalar oʻrniga  $\psi_1$  va  $\psi_2$  funksiyalar kiradi. Agar x va y oʻzgaruvchilarga qaytilsa, (4.1)-(4.11) masalaning yechimi

$$u(x,y) = \sum_{k=1}^{\infty} \left( \frac{c_k + d_k}{2ch \frac{k\pi a}{2b}} ch \frac{k\pi}{b} \left( x - \frac{a}{2} \right) + \frac{d_k - c_k}{2sh \frac{k\pi a}{2b}} sh \frac{k\pi}{b} \left( x - \frac{a}{2} \right) \right) sin \frac{k\pi}{b} \left( y + \frac{b}{2} \right)$$
(4.12)

koʻrinishda boʻladi, bu yerda

$$c_{k} = \frac{2}{b} \int_{-\frac{b}{2}}^{\frac{b}{2}} \psi_{1}(y) \sin \frac{k\pi}{b} \left( y + \frac{b}{2} \right) dy, \quad d_{k} = \frac{2}{b} \int_{-\frac{b}{2}}^{\frac{b}{2}} \psi_{2}(y) \sin \frac{k\pi}{b} \left( y + \frac{b}{2} \right) dy. \tag{4.13}$$

Dirixle masalasini toʻgʻti toʻrtburchak uchun umumiy yechimi, ya'ni (4.1)-(4.2) masalaning yechimi (4.10) va (4.12) yechimlarning yigʻindisidan iborat boʻladi.

1- misol. Laplas tenglamasining to 'g'ti to 'rtburchakning ichki qismida

$$u\big|_{x=0} = 0$$
,  $u\big|_{x=2} = 0$ ,  $-1 \le y \le 1$ ,  $u\big|_{y=-1} = 0$ ,  $u\big|_{y=1} = \sin\frac{k\pi}{2}x$ ,  $0 \le x \le 2$ 

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(x,y) yechimini toping.

Masala yechimining koeffitsiyentlarini topamiz:

$$a_{k} = \frac{2}{a} \int_{0}^{a} \varphi_{1}(x) \sin \frac{k\pi}{a} x dx = \frac{2}{2} \int_{0}^{2} 0 \cdot \sin \frac{k\pi}{2} x dx = 0.$$

$$b_{k} = \frac{2}{a} \int_{0}^{a} \varphi_{2}(x) \sin \frac{k\pi}{a} x dx = \frac{2}{2} \int_{0}^{2} \sin \frac{k\pi}{2} x \sin \frac{k\pi}{2} x =$$

$$= \frac{1}{2} \int_{0}^{2} (1 - \cos k\pi x) dx = \frac{1}{2} \left( x \Big|_{0}^{2} - \frac{1}{k\pi} \sin k\pi x \Big|_{0}^{2} \right) = 1.$$

Bundan

$$u(x,y) = \sum_{k=1}^{\infty} \left( \frac{a_k + b_k}{2ch \frac{k\pi b}{2a}} ch \frac{k\pi}{a} y + \frac{b_k - a_k}{2sh \frac{k\pi b}{2a}} sh \frac{k\pi}{a} y \right) \sin \frac{k\pi}{a} x =$$

$$= \sum_{k=1}^{\infty} \left( \frac{0 + 1}{2ch \frac{k\pi 2}{2 \cdot 2}} ch \frac{k\pi}{2} y + \frac{1 - 0}{2sh \frac{k\pi 2}{2 \cdot 2}} sh \frac{k\pi}{2} y \right) \sin \frac{k\pi}{2} x = \sum_{k=1}^{\infty} \left( \frac{ch \frac{k\pi}{2} y}{2ch \frac{k\pi}{2}} + \frac{sh \frac{k\pi}{2} y}{2sh \frac{k\pi}{2}} \right) \sin \frac{k\pi}{2} x. \quad \Box$$

**4.3.** Dirixle masalasini halqa uchun qaraymiz: qutb koordinatalarida berilgan

$$\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial u}{\partial r}\right) + \frac{1}{r^2}\frac{\partial^2 u}{\partial \varphi^2} = 0, \quad R_1 < r < R_2, \quad -\infty < \varphi < +\infty$$
(4.14)

Laplas tenglamasining

$$u(r, \varphi + 2\pi) = u(r, \varphi) \tag{4.15}$$

davriylik shartini va

$$u(R_1, \varphi) = f_1(\varphi), \quad u(R_2, \varphi) = f_2(\varphi)$$
 (4.16)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi  $u(r, \varphi)$  yechimini toping.

Avval (4.14)-(4.16) masalaning xususiy holini, ya'ni doiraviy simmetriyaga ega yechimini topamiz. Bunda yechim  $\varphi$  ga bog'liq bo'lmaydi va

$$\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial u}{\partial r}\right) = 0\tag{4.17}$$

tenlamaning

$$u(R_1) = u_1, \quad u(R_2) = u_2 \quad (u_1, u_2 = const)$$
 (4.18)

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(r) yechimini topish masalasi kelib chiqadi.

(4.17) tenglamaning umumiy yechimi

$$u = C_1 \ln r + C_2 \tag{4.19}$$

kabi aniqlanadi, bu yerda  $C_1, C_2$  - ixtiyoriy oʻzgarmaslar.

 $C_1$  va  $C_2$  o'zgarmaslar (4.18) chegaraviy shartlardan topiladi.

O'zgarmaslarni (4.19) tenglamaga qo'yib, (4.17)-(4.19) masalaning yechimi topiladi:

$$u(r) = \frac{u_2 - u_1}{\ln R_2 - \ln R_1} \ln r + \frac{u_1 \ln R_2 - u_2 \ln R_1}{\ln R_2 - \ln R_1}.$$
 (4.20)

2- misol. Laplas tenglamasining  $1 \le r \le 2$  halqaning ichki qismida  $u|_{r=1} = 4$ ,  $u|_{r=2} = 6$  chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(r) yechimini toping.

Masala doiraviy simmetriyaga ega. Shu sababli bu masalaning yechimi

$$u(r) = \frac{u_2 - u_1}{\ln R_2 - \ln R_1} \ln r + \frac{u_1 \ln R_2 - u_2 \ln R_1}{\ln R_2 - \ln R_1} =$$

$$= \frac{6 - 4}{\ln 2 - \ln 1} \ln r + \frac{4 \ln 2 - 6 \ln 1}{\ln 2 - \ln 1} = \frac{2}{\ln 2} \ln r + 4.$$

Fure usuliga koʻra (4.14)-(4.16) masalaning notrival yechimi

$$u(r,\varphi) = R(r)\Phi(\varphi) \tag{4.21}$$

koʻrinishda ifodalanadi va ikkita oddiy differensial tenglamani hosil qilinadi:

$$\Phi''(\varphi) + \lambda \Phi(\varphi) = 0, \tag{4.22}$$

$$r^{2}R''(r) + rR'(r) - \lambda R(r) = 0.$$
(4.23)

 $u(r, \varphi + 2\pi) = u(r, \varphi)$  davriylikning bajarilishi shartiga koʻra (4.22) tenglamadan  $\lambda = k^2$  kelib chiqadi.

 $\lambda = k^2$  da (4.23) tenglamaning umumiy yechimi

$$\Phi(\varphi) = A\cos k\varphi + B\sin k\varphi \tag{4.24}$$

kabi aniqlanadi.

k = 0 da (4.23) tenglama

$$R(r) = A_0 \ln r + B_0 \tag{4.25}$$

yechimga ega bo'ladi. k > 0 da (4.23) tenglamaning yechimi

$$R(r) = Cr^k + \frac{D}{r^k} \tag{4.26}$$

kabi aniqlanadi.

(4.24),(4.25),(4.26) yechimlar umumlashtirilib,

$$u(r,\varphi) = \sum_{k=1}^{\infty} \left( \left( A_k r^k + \frac{B_k}{r^k} \right) \cos k\varphi + \left( C_k r^k + \frac{D_k}{r^k} \right) \sin k\varphi \right) + A_0 \ln r + B_0 \qquad (4.27)$$

gator hosil gilinadi.

Tenglamaning noma'lum koeffitsiyentlari (4.16) chegaraviy shartlardan topiladi va ularni (4.27) tenglamaga qo'yib, (4.14)-(4.16) masalaning

yechimi topiladi:

$$u(r,\varphi) = \frac{c_0 - a_0}{2(\ln R_2 - \ln R_1)} \ln r + \frac{a_0 \ln R_2 - c_0 \ln R_1}{2(\ln R_2 - \ln R_1)} + \sum_{k=1}^{\infty} \left( \frac{(c_k R_2^k - a_k R_1^k) r^{2k} - (c_k R_1^k - a_k R_2^k) R_1^k R_2^k}{(R_2^{2k} - R_1^{2k}) r^k} \cos k\varphi + \frac{(d_k R_2^k - b_k R_1^k) r^{2k} - (d_k R_1^k - b_k R_2^k) R_1^k R_2^k}{(R_2^{2k} - R_1^{2k}) r^k} \sin k\varphi \right),$$

$$(4.28)$$

bu yerda

$$a_{0} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{1}(\tau) d\tau, \quad a_{k} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{1}(\tau) \cos k\tau d\tau, \quad b_{k} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{1}(\tau) \sin k\tau d\tau,$$

$$c_{0} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{2}(\tau) d\tau, \quad c_{k} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{2}(\tau) \cos k\tau d\tau, \quad d_{k} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{2}(\tau) \sin k\tau d\tau. \quad (4.29)$$

3- misol. Laplas tenglamasining  $1 \le r \le 2$  halqaning ichki qismida  $u|_{R_1=1} = 1 - \cos \varphi$ ,  $u|_{R_2=2} = \sin 2\varphi$  chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi  $u(r,\varphi)$  yechimini toping.

Masala yechimining koeffitsiyentlarini topamiz.

$$a_{0} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{1}(\tau) d\tau = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} (1 - \cos \tau) d\tau = \frac{1}{\pi} (\tau - \sin \tau) \Big|_{0}^{2\pi} = 2.$$

$$a_{k} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{1}(\tau) \cos k\tau d\tau = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} (1 - \cos \tau) \cos k\tau d\tau (k = 1) =$$

$$= \frac{1}{\pi} \left( \sin \tau \Big|_{0}^{2\pi} - \frac{1}{2} \int_{0}^{2\pi} (1 + \cos 2\tau) d\tau \right) = -1. \quad b_{k} = 0. \ c_{0} = 0. \ c_{k} = 0.$$

$$d_{k} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f_{2}(\tau) \sin k\tau d\tau = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} \sin 2\tau \sin 2\tau d\tau = (k = 2) = \frac{1}{2\pi} \int_{0}^{2\pi} (1 - \cos 4\tau) d\tau = 1.$$
U holda

$$u(r,\varphi) = \frac{c_0 - a_0}{2(\ln R_2 - \ln R_1)} + \frac{a_0 \ln R_2 - c_0 \ln R_1}{2(\ln R_2 - \ln R_1)} + \frac{\sum_{k=1}^{\infty} \left( \frac{(c_k R_2^k - a_k R_1^k) r^{2k} - (c_k R_1^k - a_k R_2^k) R_1^k R_2^k}{(R_2^{2k} - R_1^{2k}) r^k} \cos k\varphi + \frac{(d_k R_2^k - b_k R_1^k) r^{2k} - (d_k R_1^k - b_k R_2^k) R_1^k R_2^k}{(R_2^{2k} - R_1^{2k}) r^k} \sin k\varphi \right) = \frac{0 - 2}{2(\ln 2 - \ln 1)} + \frac{2 \ln 2 - 0 \ln 1}{2(\ln 2 - \ln 1)} + \frac{(0 \cdot 2 + 1 \cdot 1) r^2 - (0 \cdot 1 + 1 \cdot 2) \cdot 1 \cdot 2}{(2^2 - 1) r} \cos \varphi + \frac{(1 \cdot 2^2 - 0 \cdot 1) r^4 - (1 \cdot 1 + 0 \cdot 2^2) \cdot 1 \cdot 2^2}{(2^4 - 1) r^2} \sin 2\varphi = \frac{1 - \frac{\ln r}{\ln 2} + \frac{r^2 - 4}{2r} \cos \varphi + \frac{4r^4 - 4}{15r^2} \sin 2\varphi}{2r}$$

**4.4.** Dirixle masalasini doira uchun qaraymiz: qutb koordinatalarida berilgan

$$\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial u}{\partial r}\right) + \frac{1}{r^2}\frac{\partial^2 u}{\partial \varphi^2} = 0, \quad 0 < r < R, \quad -\infty < \varphi < +\infty$$
 (4.30)

Laplas tenglamasining

$$u(r, \varphi + 2\pi) = u(r, \varphi) \tag{4.31}$$

davriylik shartini va

$$u(R,\varphi) = f(\varphi) \tag{4.32}$$

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi  $u(r,\varphi)$  yechimini toping.

Doira uchun (4.25) va (4.26) yechimlarda  $A_0 = 0$  va D = 0 boʻladi, chunki aks holda r = 0 nuqtada funksiya uzilishga ega boʻladi.  $A_0 = 0$  da  $B_0 = \frac{a_0}{2} = \frac{c_0}{2}$  kelib chiqadi.

U holda (4.27) yechim

$$u(r,\varphi) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} (A_k \cos k\varphi + B_k \sin k\varphi) r^k$$
 (4.33)

koʻrinishni oladi, bu yerda  $A_k$ ,  $B_k$  koeffitsiyentlar (4.32) shartdan topiladi.

Bunda (4.31)-(4.33) masalaning yechimi

$$u(r,\varphi) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos k\varphi + b_k \sin k\varphi) \left(\frac{r}{R}\right)^k$$
 (4.34)

kabi aniqlanadi, bu yerda

$$a_0 = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f(\tau) d\tau, \quad a_k = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f(\tau) \cos k\tau d\tau, \quad b_k = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f(\tau) \sin k\tau d\tau. \quad (4.35)$$

4-misol. Laplas tenglamasining  $2 \le r$  doiraning ichki qismida  $u|_{r=2} = \sin \varphi + \cos \varphi$  chtgaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi  $u(r,\varphi)$  yechimini toping.

Masala yechimining koeffitsiyentlarini topamiz.

$$a_{0} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f(\tau) d\tau = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} (\sin \tau + \cos \tau) d\tau = \frac{1}{\pi} (-\cos \tau + \sin \tau) \Big|_{0}^{2\pi} = 0.$$

$$a_{k} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f(\tau) \cos k\tau d\tau = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} (\sin \tau + \cos \tau) \cos k\tau d\tau (k = 1) =$$

$$= \frac{1}{\pi} \left( \frac{1}{2} \sin^{2} \tau \Big|_{0}^{2\pi} + \frac{1}{2} \int_{0}^{2\pi} (1 + \cos 2\tau) d\tau \right) = \frac{1}{2\pi} \left( \tau + \frac{1}{2} \sin 2\tau \right) \Big|_{0}^{2\pi} = 1.$$

$$b_{k} = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} f(\tau) \cos k\tau d\tau = \frac{1}{\pi} \int_{0}^{2\pi} (\sin \tau + \cos \tau) \sin k\tau d\tau (k = 1) =$$

$$= \frac{1}{\pi} \left( \frac{1}{2} \sin^2 \tau \Big|_0^{2\pi} + \frac{1}{2} \int_0^{2\pi} (1 - \cos 2\tau) d\tau \right) = \frac{1}{2\pi} \left( \tau - \frac{1}{2} \sin 2\tau \right) \Big|_0^{2\pi} = 1.$$

U holda

$$u(r,\varphi) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos k\varphi + b_k \sin k\varphi) \left(\frac{r}{R}\right)^k = (\cos \varphi + \sin \varphi) \left(\frac{r}{2}\right). \quad \Box$$

(4.36) formulaga Fure koeffitsiyentlarining qiymatlarini qoʻyib integrallash tartibini oʻzgartirilsa, uning soddaroq koʻrinishi hosil qilinadi:

$$u(r,\varphi) = \frac{1}{2\pi} \int_{0}^{2\pi} f(\tau) \left( \frac{R^2 - r^2}{R^2 - 2rR\cos(\varphi - \tau) + r^2} \right) d\tau.$$
 (4.36)

Bu integralga Puasson integrali deviladi.

5-misol. Laplas tenglamasining  $1 \le r$  doiraning ichki qismida  $u|_{r=1} = 5\sin\varphi$  chtgaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi  $u(r,\varphi)$  yechimini toping.

Masalaning yechimini Puasson integrali bilan topamiz:

$$u(r,\varphi) = \frac{1}{2\pi} \int_{0}^{2\pi} f(\tau) \left( \frac{R^{2} - r^{2}}{R^{2} - 2rR\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} \right) d\tau =$$

$$= \frac{1}{2\pi} \int_{0}^{2\pi} 5 \sin \tau \left( \frac{1 - r^{2}}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} \right) d\tau = -\frac{5(1 - r^{2})}{2\pi} \int_{0}^{2\pi} \frac{\sin((\varphi - \tau) - \varphi)}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} d\tau =$$

$$= -\frac{5(1 - r^{2})}{2\pi} \int_{0}^{2\pi} \frac{\sin(\varphi - \tau)\cos\varphi - \cos(\varphi - \tau)\sin\varphi}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} d\tau =$$

$$= -\frac{5(1 - r^{2})\cos\varphi}{4r\pi} \int_{0}^{2\pi} \frac{2r\sin(\varphi - \tau)}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} d\tau +$$

$$+ \frac{5(1 - r^{2})\sin\varphi}{4r\pi} \int_{0}^{2\pi} \frac{2r\cos(\varphi - \tau)}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} d\tau =$$

$$= -\frac{5(1 - r^{2})\cos\varphi}{4r\pi} \ln|1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}| \int_{0}^{2\pi} -$$

$$-\frac{5(1 - r^{2})\sin\varphi}{4r\pi} \int_{0}^{2\pi} \frac{(1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}) - (1 + r^{2})}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} d\tau =$$

$$= -\frac{5(1 - r^{2})\cos\varphi}{4r\pi} (\ln|1 - 2r\cos(\varphi - 2\pi) + r^{2}| - \ln|1 - 2r\cos\varphi + r^{2}|) -$$

$$-\frac{5(1 - r^{2})\sin\varphi}{4r\pi} \left( \int_{0}^{2\pi} d\tau - (1 + r^{2}) \int_{0}^{2\pi} \frac{d\tau}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} \right) =$$

$$= -\frac{5(1 - r^{2})\sin\varphi}{4r\pi} \left( \tau \Big|_{0}^{2\pi} - (1 + r^{2}) \int_{0}^{2\pi} \frac{d\tau}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} \right) =$$

$$= -\frac{5(1 - r^{2})\sin\varphi}{4r\pi} \left( \tau \Big|_{0}^{2\pi} - (1 + r^{2}) \int_{0}^{2\pi} \frac{d\tau}{1 - 2r\cos(\varphi - \tau) + r^{2}} \right) =$$

$$= -\frac{5(1-r^2)\sin\varphi}{4r\pi} \left(2\pi - (1+r^2)\int_{0}^{2\pi} \frac{d\tau}{1-2r\cos(\varphi-\tau)+r^2}\right).$$

Oxirgi integral uchun

$$\int_{0}^{2\pi} \frac{dx}{a^2 \pm 2ab\cos x + b^2} = \frac{2\pi}{|a^2 - b^2|}$$

formula o'rinli bo'ladi.

U holda

$$u(r,\varphi) = -\frac{5(1-r^2)\sin\varphi}{4r\pi} \left(2\pi - \frac{2\pi(1+r^2)}{1-r^2}\right) = 5r\sin\varphi.$$

### Mashqlar

**4.4.1.** Laplas tenglamasining to 'g'ti to 'rtburchakning ichki qismida berilgan chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(x, y) yechimini toping:

1) 
$$u|_{x=0} = 0$$
,  $u|_{x=\pi} = 0$ ,  $-1 \le y \le 1$ ,  $u|_{y=-1} = 0$ ,  $u|_{y=1} = \sin 3x$ ,  $0 \le x \le \pi$ ;

2) 
$$u|_{x=0} = 0$$
,  $u|_{x=2} = \sin 4y$ ,  $-\pi \le y \le \pi$ ,  $u|_{y=-\pi} = 0$ ,  $u|_{y=\pi} = 0$ ,  $0 \le x \le 2$ ;

3) 
$$u|_{x=0} = \sin y$$
,  $u|_{x=\pi} = 0$ ,  $-\pi \le y \le \pi$ ,  $u|_{y=\pi} = 0$ ,  $u|_{y=\pi} = \sin 2x$ ,  $0 \le x \le \pi$ ;

4) 
$$u|_{x=0} = 0$$
,  $u|_{x=\pi} = \sin 2y$ ,  $-\pi \le y \le \pi$ ,  $u|_{y=-\pi} = \sin 3x$ ,  $u|_{y=\pi} = 0$ ,  $0 \le x \le \pi$ .

**4.4.2.** Laplas tenglamasining halqaning ichki qismida berilgan chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi u(r) yechimini toping.

1)
$$u|_{r=2} = 4$$
,  $u|_{r=3} = 8$ ,  $2 \le r \le 3$ ;

$$2|u|_{r=3} = 7$$
,  $u|_{r=5} = 10$ ,  $3 \le r \le 5$ .

**4.4.3.** Laplas tenglamasining halqaning ichki qismida berilgan chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi  $u(r, \varphi)$  yechimini toping.

1) 
$$u|_{r=1} = \sin \varphi$$
,  $u|_{r=3} = \cos \varphi$ ,  $1 \le r \le 3$ ;

$$|u|_{r=2} = \cos 2\varphi, \ u|_{r=5} = \sin 3\varphi,$$

 $2 \le r \le 3$ ;

3)
$$u|_{r=1} = 4$$
,  $u|_{r=3} = \sin \varphi$ ,  $1 \le r \le 2$ ;

$$|4|u|_{r=2} = \sin \varphi, \ u|_{r=3} = \sin 2\varphi, \ 2 \le r \le 3.$$

**4.4.4.** Laplas tenglamasining doiraning ichki qismida berilgan chtgaraviy shartni qanoatlantiruvchi  $u(r, \varphi)$  yechimini toping.

1)
$$u|_{r=3} = 3 + 5\cos\varphi, \ r \le 3;$$

2) 1) 
$$u|_{r=2} = 2 + 3\sin\varphi, \ r \le 2;$$

$$|3|u|_{r=3} = \sin^2 \varphi, \ r \le 3;$$

4) 1) 
$$u|_{r=2} = \cos^2 \varphi$$
,  $r \le 2$ .

### *5-NAZORAT ISHI*

- 1. Berilgan ikki oʻzgaruvchining ikkinchi tartibli tenglamalarini kanonik koʻrinishga keltiring.
  - 2.  $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$  tor tebranish tenglamasining  $u|_{t=0} = \varphi(x)$ ,  $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \psi(x)$

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini D'alamber usuli bilan yeching.

### 1-variant

**1.** 
$$u_{xx} + 5u_{xy} + 4u_{yy} = 0$$
.

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = e^{-x}$ ,  $\psi(x) = \sin x + \cos x$ .

#### 2-variant

**1.** 
$$u_{xx} - 2u_{xy} + u_{yy} + 7u_x + 9u_y + u = 0$$
. **2.**  $a = 4$ ,  $\varphi(x) = e^{-7x}$ ,  $\psi(x) = \sin 4x$ .

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = e^{-7x}$ ,  $\psi(x) = \sin 4x$ .

#### 3-variant

1. 
$$u_{xx} - 4u_{xy} + 13u_{yy} = 0$$
.

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = x^4$ ,  $\psi(x) = \cos 2x$ .

### 4-variant

**1.** 
$$u_{xx} + 4u_{xy} + 5u_{yy} + u_x + 2u_y = 0$$
.

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = e^{-2x}$ ,  $\psi(x) = \cos 3x$ .

### 5-variant

**1.** 
$$u_{xx} + 2u_{xy} - 3u_{yy} + 2u_x + 6u_y = 0$$
.

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = \sin 5x$ ,  $\psi(x) = \cos 2x$ .

### 6-variant

**1.** 
$$12u_{xx} + 13u_{xy} + u_{yy} = 0.$$

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = x^3$ ,  $\psi(x) = \sin 2x$ .

### 7-variant

**1.** 
$$u_{xx} + 5u_{xy} - 6u_{yy} + 10u = 0.$$

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = x^3$ ,  $\psi(x) = \cos 4x$ .

### 8-variant

$$\mathbf{1.} \ u_{xx} + 2u_{xy} + u_{yy} - 5u_x = 0.$$

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = e^{5x}$ ,  $\psi(x) = \cos 2x$ .

### 9-variant

**1.** 
$$u_{xx} + 4u_{xy} + 4u_{yy} + 3u_x + 6u_y = 0.$$

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = e^{-6x}$ ,  $\psi(x) = \cos 3x$ .

## **1.** $u_{yy} - 6u_{yy} + 13u_{yy} = 0$ .

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = e^{5x}$ ,  $\psi(x) = \sin 2x$ .

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = e^{-4x}$ ,  $\psi(x) = \sin 3x$ .

# $1. y^2 u_{xx} - 2xy u_{xy} + x^2 u_{yy} = 0.$

#### 12-variant

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = e^{-5x}$ ,  $\psi(x) = \cos 2x$ .

$$\mathbf{1.} \ y^2 u_{xx} - x^2 u_{yy} - 2x u_x = 0.$$

### 13-variant

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = \sin 5x$ ,  $\psi(x) = \sin 2x$ .

**1.** 
$$u_{xx} + xu_{yy} = 0$$
,  $x > 0$ .

### 14-variant

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = \sin 4x$ ,  $\psi(x) = \cos x$ .

$$\mathbf{1.}\ u_{xx} + 4u_{xy} + 20u_{yy} = 0.$$

### 15-variant

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = \sin 3x$ ,  $\psi(x) = e^{4x}$ .

$$\mathbf{1.} \ u_{xx} + 20u_{xy} + 36u_{yy} + u_{x} = 0.$$

# 16-variant

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = \cos 5x$ ,  $\psi(x) = e^{5x}$ .

$$\mathbf{1.} \ u_{xx} + 13u_{xy} + 36u_{yy} - 5u_{y} = 0.$$

### 17-variant

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = \cos 3x$ ,  $\psi(x) = e^{9x}$ .

# $\mathbf{1.} \ u_{xx} + 3u_{xy} - 4u_{yy} = 0.$

**1.**  $u_{xx} + x^2 u_{yy} = 0$ .

### 18-variant

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = \sin 4x$ ,  $\psi(x) = e^{8x}$ .

# $\mathbf{1.} \ u_{xx} + 6u_{xy} - 16u_{yy} + 8u_{x} = 0.$

### 19-variant

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = \sin 5x$ ,  $\psi(x) = e^{6x}$ .

# **1.** $u_{xx} - 12u_{xy} + 20u_{yy} + 5u_x = 0.$

### 20-variant

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = x^2$ ,  $\psi(x) = \cos x$ .

$$1. 8u_{xx} - 13u_{xy} + 5u_{yy} = 0.$$

1. 
$$u_{xx} + 9u_{xy} - 10u_{yy} = 0$$
.

$$\mathbf{1.} \ \ 20u_{xx} - u_{xy} - u_{yy} + 5u_x = 0.$$

$$\mathbf{1.} \ u_{xx} - 2xu_{xy} + u_{yy} = 0.$$

**1.** 
$$u_{xx} - 16u_{xy} - 17u_{yy} = 0$$
.

**1.** 
$$u_{xx} + 10u_{xy} + 29u_{yy} = 0$$
.

**1.** 
$$u_{xx} + 20u_{xy} - 21u_{yy} = 0$$
.

**1.** 
$$u_{xx} - 12u_{xy} + 20u_{yy} = 0$$
.

$$\mathbf{1.} \ u_{xx} + 9u_{xy} - 10u_{yy} = 0.$$

$$\mathbf{1.} \ u_{xx} - 4xu_{xy} + 4u_{yy} + u_{x} = 0.$$

### 21-variant

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = x$ ,  $\psi(x) = \cos 3x$ .

### 22-variant

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = x^2$ ,  $\psi(x) = \sin x$ .

### 23-variant

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = x^2$ ,  $\psi(x) = \sin 3x$ .

#### 24-variant

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = x^4$ ,  $\psi(x) = \sin 4x$ .

#### 25-variant

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = \sin 4x$ ,  $\psi(x) = \cos x$ .

#### 26-variant

**2.** 
$$a = 16$$
,  $\varphi(x) = \sin 4x$ ,  $\psi(x) = \sin x$ .

### 27-variant

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = \cos 5x$ ,  $\psi(x) = \cos 2x$ .

### 28-variant

**2.** 
$$a = 4$$
,  $\varphi(x) = \cos 5x$ ,  $\psi(x) = \sin 2x$ .

### 29-variant

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = \cos 4x$ ,  $\psi(x) = \cos x$ .

### 30-variant

**2.** 
$$a = 9$$
,  $\varphi(x) = \cos 3x$ ,  $\psi(x) = \sin 5x$ .

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1. Yo.U. Soatov. Oliy matematika. II tom. T., «O'qituvchi», 1992.
- 2. Yo.U. Soatov. Oliy matematika. III tom.- T., «O'zbekiston», 1992.
- 3. Yo.U. Soatov. Oliy matematika. 5 tom.- T., «Oʻqituvch», 1998.
- 4. П.С. Данко, А.Г. Попов, Т.Я.Кожевникова. Высшая математика в упражнениях и задачах. Ч.2. -М.: 2003.
- 5. К.Н.Лунгу, Е.В.Макаров. Высшая математика. Руководство к решению задач. Ч.2 М.: "Физматлит", 2007.
- 6. Черненко В.Д. Высшая математика в примерах и задачах. 2 том. СПб. "Политехника", 2003.
- 7. B.E.Gmurman. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika. T.: O'qituvchi, 1977.
- 8. B.E.Gmurman. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistikadan masalalar echishga doir qo'llanma. T.: O'qituvchi, 1990.
- 9. Д.Т. Писменный. Конспект лекций по высшей математике. Полный курс. М.: 2009.-608 с.
- 10. Р. Ш. Кремер. Теория вероятностей и математическая статистика. М.: "ЮНИТИ" .2001.
- 11. В.А.Колемаев, В.Н.Калинина, В.И.Соловьёв и др. Теория вероятностей в примерах и задачах. М: 2001.
- 12. S.Sirojiddinov, Sh. Maqsudov, M.Salohiddinov. Kompleks oʻzgaruvchining funksiyalari nazariyasi.T.: "Oʻqituvchi", 1979.
- 13. Дубровин В.Т. Теория функций комплексного переменного. (Теория и практика) Казан, 2010.
- 14. Александрова Е.Б., Свинцицкая Т.А., Тимофеева Л.Н. Теория функций комплексного переменного. СПб, 2014.
- 15. Нахман А.Д. Элементы теории функций комплексного переменного. Тамбов, 2007.
- 16. Старков В.Н. Операционное исчисление и его применения. СПб. .2000.
- 17. Крайнов А.Ю., Рыжих Ю.Н. Операционное исчисление. Примеры и задачи. Томск. 2007.
  - 18. Мантуров О.П. Курс высшей математики. М.: Высш.шк. 1991.
- 19. Бугров Я.С.б Никольский С.М. Дифференциальные уравнения, кратные интегралы, функции комплексного переменного. –М.: 1989.

#### **JAVOBLAR**

#### 1.1. Ehtimollarni bevosita hisoblash

**1.1.1.**  $\Omega = \{(ggg), (rgg), (ggr), (ggr), (grr), (rgr), (rrg), (rrr)\}, A = \{(grr), (rgr), (rrg)\}, B = \{(ggg)\}, C = \{(ggg), (rgg), (ggr), (ggr)\}, D = \{(ggg), (ggr), (rgg)\}.$  **1.1.2.**  $D = \{(\overline{a}\overline{b}c), (\overline{a}b\overline{c}), (\overline{a}b\overline{c})\}; \overline{D} = \{(abc), (a\overline{b}\overline{c}), (a\overline{b}\overline{c}), (\overline{a}bc)\}.$  **1.1.3.**  $B \setminus A$  – olingan son 5 bilan tugaydi;

 $A \cap B$  – olingan son 0 bilan tugaydi. **1.1.5.** 1140. **1.1.6.** 20. **1.1.7.** 6. **1.1.8.** 60. **1.1.9.**  $\frac{5}{6}$ .

**1.1.10.** 1) 0; 2) 
$$\frac{1}{3}$$
. **1.1.11.** 1)  $\frac{1}{3}$ ; 2)  $\frac{1}{5}$ ; 3) 0; 4)  $\frac{2}{3}$ . **1.1.12.** 1)  $\frac{1}{4}$ ; 2)  $\frac{13}{28}$ ; 3)  $\frac{3}{28}$ . **1.1.3.** 1) 1; 2)  $\frac{1}{5}$ ;

$$3)\frac{3}{5}$$
. **1.1.14.**  $\frac{1}{720}$ . **1.1.15.**  $1)\frac{1}{9}$ ;  $2)\frac{1}{12}$ ;  $3)\frac{11}{36}$ . **1.1.16.**  $1)\frac{1}{45}$ ;  $2)\frac{7}{45}$ ;  $3)\frac{1}{15}$ . **1.1.17.**  $1)\frac{1}{12}$ ;

$$2)\frac{1}{24}$$
;  $3)\frac{1}{12}$ . **1.1.18.**  $1)\frac{1}{75600}$ ;  $2)\frac{1}{7560}$ ;  $3)\frac{1}{30240}$ . **1.1.19.**  $1)\frac{1}{4096}$ ;  $2)\frac{1}{512}$ ;  $3)\frac{35}{2048}$ .

**1.1.20.** 1)
$$\frac{1}{406}$$
; 2) $\frac{115}{203}$ . **1.1.21.** 1)0,00000005; 2)0,00335. **1.1.22.** 1) $\frac{1}{6}$ ; 2) $\frac{10}{21}$ ; 3) $\frac{8}{15}$ .

**1.1.23.** 0,3. **1.1.24.** 0,36. **1.1.25.** 1)
$$\frac{3}{44}$$
; 2) $\frac{3}{11}$ ; 3) $\frac{3}{22}$ . **1.1.26.** 1) $\frac{1}{34}$ ; 2) $\frac{12}{17}$ . **1.1.27.** 1)0,39;

2) 0,11; 3) 0,5. **1.1.28.** 0,6. **1.1.29.** 0,05. **1.1.30.** 1) 
$$\frac{3\sqrt{3}}{4\pi}$$
; 2)  $\frac{2}{\pi}$ ; 3)  $\frac{3\sqrt{3}}{2\pi}$ . **1.1.31.**  $\frac{2\sqrt{3}}{3\pi}$ .

#### 1.2. Ehtimollarni topishning asosiy formulalari

**1.2.1.**  $\frac{5}{11}$ . **1.2.2.** 0,6. **1.2.3.** 1)  $\frac{5}{7}$ ; 2)  $\frac{5}{6}$  yoki  $\frac{2}{3}$ . **1.2.4.**  $\frac{3}{28}$ . **1.2.5.** 0,75. **1.2.6.** 0,45. **1.2.7.**  $\frac{11}{14}$ .

**1.2.8.** 1) 0,098; 2) 0,188. **1.2.9.** 1) 
$$\frac{7}{9}$$
. **1.2.10.** 1) 0,105; 2) 0,094. **1.2.11.**  $\frac{57}{115}$ . **1.2.12.**  $\frac{2}{51}$ .

**1.2.13.** 1)0,018; 2) 0,044; 3)0,648; 4) 0,954; 5) 0,998. **1.2.14.** 1) 0,096; 2) 0,188; 3) 0,336;

4)0,788; 5)0,976. **1.2.15.** 0,988. **1.2.16.** 0,7. **1.2.17.** 2. **1.2.18.** 5. **1.2.19.**  $\frac{11}{36}$ . **1.2.20.** 0,94.

**1.2.21.** 
$$P(B) = 0.7$$
,  $P_A(B) = \frac{5}{6}$ ,  $P_B(A) = \frac{5}{7}$ . **1.2.22.**  $P(B) = \frac{2}{3}$ ,  $P(A \cdot B) = 0.4$ ,  $P(A + B) = \frac{23}{30}$ .

**1.2.23.** 0,824. **1.2.24.**  $\frac{3}{5}$ . **1.2.25.**  $\frac{3}{4}$ . **1.2.26.** 0,93. **1.2.27.** 0,274. **1.2.28.**  $\frac{10}{31}$ . **1.2.29.** 1)0,91;

2) 0,09; 3) 2- ta'minotchi. **1.2.30.** 1) 0,1725; 2) 0,8275; 3) 0,3172.

### 1.3. Sinashlarning takrorlanishi

**1.3.1.** 1) 0,3125; 2) 0.8125. **1.3.2.** 1) 0,246; 2) 0,738. **1.3.3.** 1) 0,0204; 2) 0,217.

**1.3.4.** 
$$P_4(2) > P_6(3) > P_8(4)$$
. **1.3.5.** 14 va 15. **1.3.6.**  $0.6 \le p \le 0.62$ . **1.3.7.** 55.

**1.3.8.**  $99 \le n \le 102$ . **1.3.9.** 1) 0,0064; 2) 0,2624; 3) 0,73728; 4) 0,9776; 5) 0,26272; 6) 0,4096.

**1.3.10.** 1) 0,219; 2) 0,811; 3) 0,101; 4) 0,692; 5) 0,911, 6) 0,329. **1.3.11.** 1) 0,0054; 2) 0,9772.

**1.3.12.** 1) 0,002; 2) 0,8944. **1.3.13.** 1) 0,0113; 2) 0,0252; 3) 0,8962; 4) 0,7924.

**1.3.14.** 1) 0,0022; 2) 0,9938; 3) 1; 4) 0,0499. **1.3.15.** 0,1404. **1.3.16.** 0,0902. **1.3.17.** 8 va 0,1396. **1.3.18.** 1) 0,8647; 2) 0,2707. **1.3.19.** 1) 0,1805; 2) 0,3233; 3) 0,1805; 4) 0,8572.

**1.3.20.** 1) 0,224; 2) 0,1992; 3) 0,5768; 4) 0,9502.

#### Tasodifiy miqdorlar

**1.4.1.** 
$$X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 \\ 0,125 & 0,375 & 0,375 & 0,125 \end{cases}$$

$$1.4.3. X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 \\ 0.3 & 0.6 & 0.1. \end{cases}$$

1.4.5. 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 1, \\ 0,2, & agar \ 1 < x \le 2, \\ 0,8, & agar \ 2 < x \le 3, \\ 1, & agar \ x > 3. \end{cases}$$

1.4.7. 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ 0,024, & agar \ 0 < x \le 1, \\ 0,212, & agar \ 1 < x \le 2, \\ 0,664, & agar \ 2 < x \le 3, \\ 1, & agar \ x > 3. \end{cases}$$

1.4.9. 1) 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le -2, \\ 0.1, & agar \ -2 < x \le 1, \\ 0.4, & agar \ 1 < x \le 2, \\ 0.8, & agar \ 2 < x \le 3, \\ 1, & agar \ x > 3. \end{cases}$$

2) 
$$P(X < 2) = 0.4$$
;  $P(1 \le X < 3) = 0.6$ 

$$\mathbf{1.4.2.} \ \ X = \left\{ \begin{array}{cccc} 0 & 1 & 2 & 3 \\ 0,024 & 0,188 & 0,452 & 0,336 \end{array} \right.$$

**1.4.4.** 
$$X = \begin{cases} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0,571 & 0,286 & 0,114 & 0,029 \end{cases}$$

1.4.6. 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ 0,25, & agar \ 0 < x \le 1, \\ 0,75, & agar \ 1 < x \le 2, \\ 1, & agar \ x > 2. \end{cases}$$

1.4.8. 
$$F(x) = \begin{cases} 0,4, & agar \ 1 < x \le 2, \\ 0,64, & agar \ 2 < x \le 3, \\ 0,784, & agar \ 3 < x \le 4, \\ 1, & agar \ x > 4. \end{cases}$$

2) 
$$P(X < -1) = 0.3$$
;  $P(1 \le X < 2) = 0.12$ .

1.4.11. 1) 
$$a = \frac{1}{2}$$
,  $b = \frac{1}{\pi}$ ; 2) 0; 3)  $\frac{2}{3}$ ; 4)  $f(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le -2, \\ \frac{1}{\pi\sqrt{4-x^2}}, & agar \ -2 < x \le 2, \\ 0, & agar \ x > 2. \end{cases}$ 

$$\begin{array}{l}
0, \ agar \ x > 2. \\
0, \ agar \ x < -\pi, \\
-\frac{1}{2}\sin x, \ agar \ -\pi \le x \le 0, \ \mathbf{1.4.13.} \ 1) \ c = 2; \\
0, \ agar \ x > 2.
\end{array}$$

$$0, \ agar \ x > 2.$$

$$2) F(x) = \begin{cases} 0, \ agar \ x \le 1, \\ (x-1)^2, \ agar \ 1 < x \le 2, \ 3) P(1,4 \le < X < 1,9) = 0,65. \ \textbf{1.4.14.} \ 1) \frac{1}{\pi}; \ 2) \ F(x) = \frac{2}{\pi} arctg(e^x); \\ 1, \ agar \ x > 2; \end{cases}$$

3) 
$$\frac{2}{3}$$
. **1.4.15.** 1)  $F(x) = 1 - e^{-\frac{x}{T}}$ ,  $x \ge 0$ ; 2)  $\frac{e-1}{e^2}$ . **1.4.16.** 1)  $F(x) = \begin{cases} 1 - \left(\frac{x_0}{x}\right)^a, & agar \ x \ge x_0, \\ 0, & agar \ x < x_0, \end{cases}$ 

2) 
$$1 - 2^{-a}$$
. **1.4.17.**  $Z = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0.05 & 0.30 & 0.20 & 0.30 & 0.15 \end{cases}$ 

2) 
$$1-2^{-a}$$
. **1.4.17.**  $Z = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0,05 & 0,30 & 0,20 & 0,30 & 0,15 \end{cases}$ .

**1.4.18.**  $Y = \begin{cases} 0 & 1 & 2 \\ 0,3 & 0,5 & 0,2 \end{cases}$ ;  $Z = \begin{cases} -2 & -1 & 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0,03 & 0,11 & 0,21 & 0,28 & 0,24 & 0,11 & 0,02 \end{cases}$ .

**1.4.19.**  $Z = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0,0144 & 0,1104 & 0,3124 & 0,3864 & 0,1764 \end{cases}$ .

**1.4.19.** 
$$Z = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0.0144 & 0.1104 & 0.3124 & 0.3864 & 0.1764 \end{cases}$$

**1.4.20.** 
$$f(z) = a^2 z e^{-az}, \ z \ge 0.$$
 **1.4.21.**  $f(z) = \frac{1}{3} e^{-\frac{z}{7}} \left( 1 - e^{-\frac{3z}{28}} \right).$  **1.4.22.**  $g(y) = \frac{1}{5} f\left(\frac{y}{5}\right).$ 

**1.4.23.** 
$$g(y) = \begin{cases} 0, & agar \ y \le 0, \\ 1, & agar \ 0 < y \le 1, \\ 0, & agar \ y > 1. \end{cases}$$
  $G(y) = \begin{cases} 0, & agar \ y \le 0, \\ y, & agar \ 0 < y \le 1, \\ 1, & agar \ y > 1. \end{cases}$ 

#### 1.5.Tasodifiy miqdning sonli xarakteristikalari

**1.5.1.** 
$$M(X) = 0.9$$
,  $D(X) = 1.29$ ,  $\sigma(X) = 1.14$ . **1.5.2.**  $M(X) = 1.5$ ,  $D(X) = 1.4$ ,  $\sigma(X) = 1.18$ .

**1.5.3.** 
$$X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ \frac{32}{243} & \frac{80}{243} & \frac{80}{243} & \frac{40}{243} & \frac{10}{243} & \frac{1}{243}, & M(X) = 1,67, & D(X) = 1,11. \end{cases}$$
**1.5.4.**  $X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ 0,01024 & 0,0768 & 0,2304 & 0,3456 & 0,2592 & 0,07778, & M(X) = 3, & D(X) = 1,2. \end{cases}$ 
**1.5.5**  $M(X) = 2.65$   $D(X) = 72.13$  **1.5.6**  $M(X) = 11.4$   $D(X) = 107.44$ 

**1.5.4.** 
$$X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ 0.01024 & 0.0768 & 0.2304 & 0.3456 & 0.2592 & 0.07778 \end{cases}$$
,  $M(X) = 3$ ,  $D(X) = 1,2$ .

**1.5.5.** 
$$M(X) = 2,65$$
,  $D(X) = 72,13$ . **1.5.6.**  $M(X) = 11,4$ ,  $D(X) = 107,44$ .

**1.5.7.** 1) 
$$M(X) = p$$
,  $D(X) = pq$ ; 2)  $M(X) = np$ ,  $D(X) = npq$ .

1.5.7. 1) 
$$M(X) = p$$
,  $D(X) = pq, 2$ )  $M(X) = np$ ,  $D(X) = npq$ .  
1.5.8.  $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 3, \\ 0.8, & agar \ 3 < x \le 4, \\ 1, & agar \ x > 4. \end{cases}$   $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ 2.4 < x \le 3.4, \\ 1, & agar \ x > 3.4. \end{cases}$   
1.5.9.  $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ 2.4 < x \le 3.4, \\ 1, & agar \ x > 3.4. \end{cases}$   $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0.8, \\ 0.4, & agar \ 0.8 < x \le 1.8, \\ 1, & agar \ x > 1.8. \end{cases}$   
1.5.10. 1)  $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ 0.2, & agar \ 0 < x \le 1, \\ 0.6, & agar \ 1 < x \le 3, \\ 1, & agar \ x > 3. \end{cases}$   $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 2.8, \\ 0.5, & agar \ 2 < x \le 3.8, \\ 1.6, & agar \ 3 < x \le 3.8, \end{cases}$   $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 2.8, \\ 0.5, & agar \ 2 < x \le 3.8, \\ 1.6, & agar \ 3 < x \le 3.8, \end{cases}$   $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 2.8, \\ 0.5, & agar \ 2 < x \le 3.8, \\ 1.6, & agar \ 3 < x \le 3.8, \end{cases}$   $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 2.8, \\ 0.5, & agar \ 2 < x \le 3.8, \\ 1.6, & agar \ 3 < x \le 3.8, \end{cases}$ 

1.5.9. 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 1, \\ 0,6, & agar \ 1 < x \le 2, \\ 1, & agar \ x > 2. \end{cases}$$
  $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0,8, \\ 0,4, & agar \ 0,8 < x \le 1,8, \\ 1, & agar \ x > 1,8. \end{cases}$ 

**1.5.10.** 1) 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ 0.2, & agar \ 0 < x \le 1, \\ 0.6, & agar \ 1 < x \le 3, \\ 1, & agar \ x > 3. \end{cases}$$
 2)  $F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 2, \\ 0.5, & agar \ 2 < x \le 3, \\ 1, & agar \ x > 3. \end{cases}$ 

3) 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le 0, \\ 0,4, & agar \ 0 < x \le 2, \\ 0,7, & agar \ 2 < x \le 4, \end{cases}$$
4) 
$$F(x) = \begin{cases} 0, & agar \ x \le -1, \\ 0,3, & agar \ -1 < x \le 0, \\ 0,7, & agar \ 0 < x \le 1, \\ 1, & agar \ x > 1. \end{cases}$$

**1.5.11.** 1) 
$$M(X) = 0,667$$
,  $D(X) = 0,056$ ,  $\sigma(X) = 0,236$ ; 2)  $M(X) = 2,57$ ,  $D(X) = 0,6$ ,  $\sigma(X) = 0,77$ ; 3)  $M(X) = 1,33$ ,  $D(X) = 0,22$ ,  $\sigma(X) = 0,47$ ; 4)  $M(X) = 1,5$ ,  $D(X) = 0,15$ ,  $\sigma(X) = 0,39$ . **1.5.12**. 1)  $M(X) = \frac{5}{3}$ , 2)  $D(X) = \frac{1}{18}$ ; 2)  $M(X) = \frac{\pi}{2}$ ,  $D(X) = \frac{\pi^2}{4} - 2$ ; 3)  $M(X) = -\frac{1}{\ln 3}$ ,  $D(X) = \frac{1}{\ln 2 3}$ ; 4)  $M(X) = 2$ ,  $D(X) = 2$ .

#### 1.6. Tasodifiy miqdning taqsimot qonunlarii

**1.6.1.** 
$$X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ 0.32768 & 0.4096 & 0.2048 & 0.0512 & 0.0064 & 0.00032 \end{cases}$$
,  $M(X) = 1$ ,  $D(X) = 0.8$ .  
**1.6.2.**  $X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0.0576 & 0.2400 & 0.3747 & 0.2600 & 0.0677 \end{cases}$ ,  $M(X) = 2.04$ ,  $D(X) = 1$ .

**1.6.2.** 
$$X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0.0576 & 0.2400 & 0.3747 & 0.2600 & 0.0677 \end{cases}$$
,  $M(X) = 2.04$ ,  $D(X) = 1$ .

**1.6.3.** 
$$M(X) = 8$$
,  $D(X) = 4.8$ ,  $\sigma(X) = 2.19$ . **1.6.4.**  $M(X) = 3$ ,  $D(X) = 2.55$ ,  $\sigma(X) = 1.6$ .

**1.6.5.** 
$$X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & \dots & m & \dots \\ 0,3679 & 0,3679 & 0,1839 & \dots & \frac{e}{m!} & \dots \end{cases}$$
,  $M(X) = 1$ ;  $D(X) = 1$ .

**1.6.6.** 
$$X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & \dots & m & \dots \\ 0.1353 & 0.2707 & 0.2707 & \dots & \frac{2^{-m}e^{-2}}{m!} & \dots & M(X) = 2; D(X) = 2. \end{cases}$$

**1.6.7.** 
$$M(X) = D(X) = 2$$
,  $P(5 \le X \le 10) = 0.053$ . **1.6.8.** 1) 0.1637; 2) 0.0012.

**1.6.9.** 
$$X = \begin{cases} 1 & 2 & 3 & \dots & m & \dots \\ 0.05 & 0.0475 & 0.045125 & \dots & 0.05 \cdot 0.95^{m-1} & \dots \\ 0 & 1 & 2 & \dots & m & \dots \end{cases}$$

$$P(X \ge 5) = 0.8145 \cdot \mathbf{1.6.10.} \ X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & \dots & m & \dots \\ 0.15 & 0.1275 & 0.108375 & \dots & 0.15 \cdot 0.85^{m-1} & \dots \end{cases}, \ M(X) = 6.67;$$

$$0,15 \quad 0,1275 \quad 0,108375 \quad \dots \quad 0,15 \cdot 0,85^{m-1} \quad \dots$$

$$D(X) = 37,78. \, \textbf{1.6.11}.1000. \, \textbf{1.6.12.} \quad 4. \quad \textbf{1.6.13.} \, X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 \\ \frac{4}{91} & \frac{27}{91} & \frac{216}{455} & \frac{12}{65}, M(X) = \frac{9}{5}, D(X) = \frac{108}{175}. \end{cases}$$

**1.6.14.** 
$$X = \begin{cases} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 \\ 0,40056 & 0,42423 & 0,15147 & 0,02244 & 0,00137 & 0,00003 & 0,0000001 \end{cases}, M(X) = 0,8,$$

$$D(X) = 0.6145, \quad P(3 \le X \le 6) = 0.024. \quad \textbf{1.6.15.} \ 1) \quad P(X \le 0.5) = \frac{1}{6}.1) \quad f(x) = \begin{cases} \frac{1}{3}, & agar \ 0 \le x \le 2, \\ 0, & agar \ x < 0, \ x > 2. \end{cases};$$

$$M(X) = \frac{3}{2}$$
,  $\sigma(X) = \frac{\sqrt{3}}{2}$ . **1.6.16.** 1)  $f(x) = \begin{cases} 0.5, & agar \ 0 \le x \le 2, \\ 0, & agar \ x < 0, \ x > 2 \end{cases}$ ; 2) 1; 2) 0,5774.

**1.6.17.** 1) 
$$M(X) = 50$$
,  $D(X) = 2500$ ; 2) 0,3679. **1.6.18.** 1)  $M(X) = \frac{1}{3}$ ,  $D(X) = \frac{1}{9}$ ; 2) 0,53.

**1.6.19.** 0,4043. **1.6.20.** 0,8664. **1.6.21.** 0,733. **1.6.22.** 92.

#### 1.7. Ehtimollar nazariyasining limit teoremalari

**1.7.1.**  $P \ge 0.96$ . **1.7.2.**  $P \ge 0.94$ . **1.7.3.**  $P \ge 0.808$ . **1.7.4.**  $P \ge 0.264$ . **1.7.5.** P > 0.79.

**1.7.6.** 
$$P > 0.796$$
. **1.7.7.**  $P \ge 0.64$ . **1.7.8.**  $P \ge 0.432$ . **1.7.9.**  $f(Y) = \frac{3}{5\sqrt{6\pi}}e^{-\frac{3(y-50)^2}{50}}$ ,  $P = 0.04$ . **1.7.10.**  $P = 0.0281$ .

#### 1.8. Tanlanmaning xarakteristikalari

**1.8.3.** 1) 
$$\overline{X} = 3.7$$
,  $\overline{D} = 1.81$ ,  $\sigma = 1.35$ . 2)  $\overline{X} = 3.1$ ,  $\overline{D} = 2.49$ ,  $\sigma = 1.58$ . **1.8.4.** 1)  $\overline{X} = 41.88$ ,  $\overline{D} = 2.92$ . **1.8.5.**  $\overline{X} = 220$ ,  $\overline{D} = 7.93$ . **1.8.6.**  $\overline{X} = 2621$ ,  $\overline{D} = 919$ . **1.8.7.**  $\overline{X} = 166$ ,  $\overline{D} = 33.44$ .

#### 1.9. Taqsimot noma'lum parametrlarining statistik baholari

**1.9.1.**1)  $\overline{X} = 7,63$ ; 2)  $\overline{X} = 6,51$ . **1.9.2.** 1)  $S^2 = 8,4$ ; 2)  $S^2 = 7,8$ . **1.9.5.**1,03; 1600. **1.9.6.** 22,5; 1,28.

**1.9.7.** 0,8883. **1.9.8.** 0,9544. **1.9.9.**  $\overline{X}$ . **1.9.10.**  $\overline{X} - \sqrt{3\overline{D}}$ ,  $\overline{X} + \sqrt{3\overline{D}}$ , **1.9.1.**  $\overline{X}$ . **1.9.12.** 0,6.

**1.9.13.**1) (13,72;18,88); 2) (9,82;14,98); 3) (7,52;12,68); 4) (11,92;17,08). **1.9.14.** (1033,2;1166,8).

**1.9.15.** 864. **1.9.16.** 423. **1.9.17**.1)(0,53;3,47);2)(0,71;3,29). **1.9.18.** (34,66;50,94).

**1.9.19.**1)(0,0324;0,2076); 2)(0,0432;0,2768); 3)(0,0648;0,4452); 4)(0,0513;0,3287). **1.9.20.**(0;0,595).

#### 1.11. Korrelyatsion tahlil

**1.11.1.** 1) 
$$y_x = 5.34x - 1.36$$
; 2)  $y_x = -0.4x^2 + 12.16x - 10.57$ .

#### 2.1. Kompleks sonlar

**2.1.1.** 
$$x = 2$$
,  $y = -1$ . **2.1.2.**  $x = 5$ ,  $y = 10$ . **2.1.3.**  $x = -1$ ,  $y = 21$ . **2.1.4.**  $x = \frac{1}{5}$ ,  $y = \frac{1}{3}$ .

**2.1.5.** 1) 
$$z_1 = -3 + 4i$$
,  $z_2 = -3 - 4i$ ; 2)  $z_1 = \frac{1}{2}i$ ,  $z_2 = -i$ ; 3)  $z_1 = i$ ,  $z_2 = -3i$ ; 4)  $z_1 = 5i$ ,  $z_2 = i$ .

**2.1.6.** 1) x = a to 'g'ri chiziq; 2) y = b to 'g'ri chiziq; 3) markazi O(0;0) nuqtada bo 'lgan va r, R radiusli aylanalar orasidagi halqa; 4)  $\varphi$  va  $\psi$  nurlar orasidgi sektor; 5) 3) markazi O(0;0) nuqtada bo 'lgan va r, R radiusli aylanalar orasidagi halqaning  $\varphi$  va  $\psi$  nurlar orasidgi bo 'lagi.

**2.1.7.** 1) 
$$-2 + 2\sqrt{3}i = 4\left(\cos\frac{2\pi}{3} + i\sin\frac{2\pi}{3}\right) = 4e^{\frac{2\pi}{3}i};$$
 2)  $\sqrt{3} - i = 2\left(\cos\left(-\frac{\pi}{6}\right) + i\sin\left(-\frac{\pi}{6}\right)\right) = 2e^{-\frac{\pi}{6}i};$ 

3) 
$$-\frac{\sqrt{6}}{2} + \frac{\sqrt{6}}{2}i = \sqrt{3}\left(\cos\frac{3\pi}{4} + i\sin\frac{3\pi}{4}\right) = \sqrt{3}e^{\frac{3\pi}{4}i};$$
 4)  $2 + 2i = 2\sqrt{2}\left(\cos\frac{\pi}{4} + i\sin\frac{\pi}{4}\right) = 2\sqrt{2}e^{\frac{\pi}{4}i};$ 

5) 
$$1 - i = \sqrt{2} \left( \cos \left( -\frac{\pi}{4} \right) + i \sin \left( -\frac{\pi}{4} \right) \right) = \sqrt{2} e^{-\frac{\pi}{4}i};$$

6) 
$$-3-2i=\sqrt{13}\left(\cos\left(arctg\frac{2}{3}-\pi\right)+i\sin\left(arctg\frac{2}{3}-\pi\right)\right)=\sqrt{13}e^{i\left(arctg\frac{2}{3}-\pi\right)};$$
  
7)  $1-\sqrt{3}i=2\left(\cos\left(-\frac{\pi}{3}\right)+i\sin\left(-\frac{\pi}{3}\right)\right)=2e^{-\frac{\pi}{3}i};8)-\sqrt{2}-\sqrt{2}i=2\left(\cos\left(-\frac{3\pi}{4}\right)+i\sin\left(-\frac{3\pi}{4}\right)\right)=2e^{-\frac{3\pi}{4}i}.$   
2.1.8. 1)  $z_1+z_2=-3-i,\ z_1-z_2=-7+7i,\ z_1\cdot z_2=2+26i,\ \frac{z_1}{z_2}=-\frac{11}{10}-\frac{7}{10}i;\ 2)\ z_1+z_2=-1-i,\ z_1-z_2=-5-7i,\ z_1\cdot z_2=6-17i,\ \frac{z_1}{z_2}=-\frac{18}{13}+\frac{1}{13}i.$  2.1.9. 1)  $5\sqrt{2};\ 2)\ 5\sqrt{2};\ 3)\ \sqrt{5};\ 4)$  10.  
2.1.10. 1)  $\frac{6}{5}-\frac{17}{5}i;\ 2)-\frac{9}{5}-\frac{2}{5}i;\ 3)$  24 $i;\ 4)$  48 $i.\ 2.1.11.$  1) Re  $z=\frac{1}{2}$ , Im  $z=\frac{\sqrt{3}}{2};\ 2)$  Re  $z=0$ , Im  $z=\frac{1}{8};\ 3)$  Re  $z=\frac{4}{5}$ , Im  $z=\frac{3}{5};\ 4)$  Re  $z=-\frac{37}{5}$ , Im  $z=-\frac{29}{5}$ . 2.1.12. 1)  $z_1\cdot z_2=-4+4\sqrt{3}i,\ \frac{z_1}{z_2}=\sqrt{3}-i;\ 2)$   $z_1\cdot z_2=3\sqrt{3}+3i,\ \frac{z_1}{z_2}=-6i;\ 3)$   $z_1\cdot z_2=-16,\ \frac{z_1}{z_2}=4i;\ 4)$   $z_1\cdot z_2=-4+4\sqrt{3}i,\ \frac{z_1}{z_2}=4+4\sqrt{3}i.$   
2.1.13. 1)16(1+i); 2)  $-32(1+\sqrt{3}i);\ 3)$   $2^{13}(1-i);\ 4)-1.$  2.1.14. 1)  $\pm(\sqrt{3}-i);\ 2)$   $i,\ -\frac{\sqrt{3}}{2}-\frac{1}{2}i,\ \frac{\sqrt{3}}{2}-\frac{1}{2}i;\ 3)$   $\pm(\sqrt{3}+i),\pm(1-\sqrt{3}i);\ 4)$   $\sqrt{92}\left(\cos\frac{\pi+8k\pi}{20}+i\sin\frac{\pi+8k\pi}{20}\right),\ k=0,1,2,3,4.$   
2.1.15. 1)  $\pm\frac{\sqrt{2}}{2}(1-i);\ 2)$   $\frac{\sqrt{3}}{2}(1+i),\ \frac{\sqrt{3}}{2}(-1+i),\ -i;\ 3)-2,\ 1\pm\sqrt{3}i;\ 4)$   $\pm(1\pm i);\ 5)-2\pm7i;$  6)  $\pm i,\ \pm5i;\ 7)$   $-\frac{1}{2}\pm\frac{\sqrt{3}}{2}i;\ 8)$   $\cos\left(\frac{\pi+4k\pi}{8}\right)+i\sin\left(\frac{\pi+4k\pi}{8}\right),\ k=0,1,2,3,4;\ 9)$   $\pm1,\ \pm\pm2i.$ 

#### 2.2. Kompleks oʻzgaruvchining funksiyasi

**2.2.1.** 1) 
$$w = -3 + i$$
; 2)  $w = 3 - 3i$ ; 3)  $w = 1$ ; 4)  $w = \frac{\sqrt{2} + 1}{2} + i\frac{\sqrt{2} - 1}{2}$ . **2.2.2.** 1)  $f(z_1) = \frac{1 + i}{2}$ ,  $f(z_2) = \frac{3 - 2i}{13}$ ; 2)  $f(z_1) = \frac{1 - 5i}{2}$ ,  $f(z_2) = 0$ . **2.2.3.** 1)  $u = x^3 - 3xy^2 - 1$ ,  $v = y^3 - 3x^2y + 2$ ; 2)  $u = -x - 2xy$ ,  $v = x^2 - y^2 - y + 2$ ; 3)  $u = x^2 - y^2$ ,  $v = -2xy$ ; 4)  $u = x^2 - y^2$ ,  $v = 2xy - 1$ . **2.2.4.** 1)  $f(z) = \overline{z}$ ; 2)  $f(z) = (1 + i)\overline{z}$ ; 3)  $f(z) = \frac{1}{\overline{z}}$ ; 4)  $f(z) = \frac{4\overline{z}}{\overline{z}^2 - z^2}$ . **2.2.5.** 1)  $2i |z^2| + (2i - 1)z + (2i - 1)\overline{z} = 2i$ ; 2)  $z^2 - \overline{z}^2 + 2(1 + i)z - 2(1 - i)\overline{z} = 4i$ . **2.2.6.** 1)  $w_0 = (\sqrt{2} + 1)i$ ,  $w_1 = (-\sqrt{2} + 1)i$ ; 2)  $w_0 = 0$ ;  $w_1 = 1 + i$ ;  $w_2 = -1 - i$ . **2.2.7.** 1)  $w_0 = \frac{5}{13} - i\frac{12}{13}$ , 2)  $w_0 = -\frac{1}{4} + i\frac{1}{4}$ . **2.2.8**.  $u = \frac{1}{16}v^2 - 4$ . **2.2.9**.  $u = 1 - \frac{1}{4}v^2$ . **2.2.10.** 1)  $5i$ ; 2)  $-4i$ ; 3) mavjud emas; 4) 0. **2.2.13.** 1)  $e^{1-x}(\cos y - i\sin y)$ ; 2)  $e^x(\cos y - i\sin y)$ ; 3)  $e^{x^2 - (1-y)^2}(\cos 2x(1-y) + i\sin 2x(1-y))$ ; 4)  $\ln 5 + i\pi(1 + 2k)$ ,  $k \in \mathbb{Z}$ ; 5)  $2 \ln 2 + 2i\pi(\frac{1}{3} + k)$   $k \in \mathbb{Z}$ ; 6)  $i\pi(\frac{1}{2} + 2k)$   $k \in \mathbb{Z}$ ; 7)  $e^{-(1+2k)\pi}$ ,  $k \in \mathbb{Z}$ ;

8) 
$$e^{(1+2k)\pi} (\cos \ln 3 - i \sin \ln 3), \ k \in \mathbb{Z}; \ 9) 5 e^{arctg \frac{4}{3} - 2k\pi} \bigg( \cos \bigg( \ln 5 - \arg tg \frac{4}{3} \bigg) + i \sin \bigg( \ln 5 - arctg \frac{4}{3} \bigg) \bigg), k \in \mathbb{Z};$$

10)  $ch2\sin 1 + ish2\cos 1$ ; 11) ish1; 12)  $-icth\pi$ ; 13)  $\cos 1$ ; 14)  $-\cos 1sh2 + i\sin 1ch2$ ; 15) 0;

$$16) \ \pi\left(\frac{1}{2}+2k\right)-i\ln(2+\sqrt{3}), \ k\in Z; \ 17) \ \frac{\pi}{2}(1+2k)+\frac{i}{2}\ln 2, \ k\in Z; \ 18) \ \pi\left(\frac{1}{6}-k\right), \ k\in Z;$$

19) 
$$i\pi \left(\frac{1}{2} + 2k\right)$$
,  $k \in \mathbb{Z}$ ; 20)  $i\pi (1+2k)$ ,  $k \in \mathbb{Z}$ .

#### 2.3. Kompleks oʻzgaruvchi funksiyasini differensiallash

**2.3.1.** 1) 
$$z_0 = 0, w'(z_0) = 0;$$
 2)  $z_0 = 0, w'(z_0) = 0;$  3)  $z_0 = 0, w'(z_0) = 0;$  4) hosila mavjud emas;

5) 
$$z \ne 1$$
,  $w'(z) = -\frac{1}{(z-1)^2}$ ; 6) hosila mavjud emas; 7)  $z \in G$ ,  $w'(z) = 4z^3$ ; 8)  $z \ne 0$ ,  $w'(z) = \frac{2}{z}$ ;

9) 
$$z \in G$$
,  $w'(z) = i \cos iz$ ; 10)  $z_0 = i \left(\frac{\pi}{2} + k\pi\right)$ ,  $w'(z_0) = 0$ . **2.3.2.** 1) analitik; 2) analitik emas;

3) analitik; 4) analitik; 5) analitik; 6) analitik. **2.3.3.** 1) 
$$w = 2iz^2 + iz + C$$
; 2)  $w = e^z + C$ .

**2.3.4.** 1) 
$$w = z^2 - z + Ci$$
; 2)  $w = chz + Ci$ . **2.3.5.** 1)  $k = 6, \varphi = \frac{\pi}{2}$ ; 2)  $k = \sqrt{5}, \varphi = -arctg2$ ;

3) 
$$k = 1, \varphi = 0;$$
 4)  $k = 2, \varphi = \frac{\pi}{2}$ . **2.3.6.** 1)  $|z + 1| < \frac{1}{2}$  soha siqiladi,  $|z + 1| > \frac{1}{2}$  soha choʻziladi;

2) | z|>1 soha siqiladi, | z|<1 soha choʻziladi. **2.3.7.** 1) 
$$\left|z-\frac{i}{2}\right|=\frac{1}{2}$$
; 2) | z|= $\frac{1}{\sqrt{3}}$ .

**2.3.8.** 1) 
$$0 < x < \infty$$
,  $y = -\frac{1}{2}$  nur; 2)  $1 < x < \infty$ ,  $y = 0$  nur.

### 2.4. Kompleks oʻzgaruvchi funksiyasini integrallash

**2.4.1.** 1) 
$$2(i-1)$$
; 2)  $5(5-3i)$ ; 3)  $\frac{3-i}{3}$ ; 4)  $-\frac{1-8i}{3}$ ; 5)  $\pi i$ ; 6)  $2\pi i$  7)  $-\frac{2}{15} + \frac{3}{2}i$ ; 8)  $-\frac{5+14i}{6}$ ;

9) 
$$i(1-ch1)$$
; 10)  $-i(1+e^{\pi})$ . **2.4.2.** 1) 0; 2)  $-\pi i$ ; 3)  $-\frac{4}{3}i$ . **2.4.3.** 1) 0; 2)  $-\frac{\pi}{2}$ ; 3)  $-\frac{4}{3}$ .

**2.4.4.** 0. **2.4.5.** 0. **2.4.6.** 1)3+15*i*; 2)
$$\frac{2-10i}{3}$$
; 3) *ch*1; 4) $-\frac{1}{2}$ + *ish*1; 5)- *sh* $\pi$ ; 6) - *sh*1;

7) 
$$\frac{1}{4}(sh2-6)i;$$
 8)  $(sh2-2ch2)i.$  **2.4.7.** 1)  $\pi;$  2)  $2\pi i;$  3)  $\frac{e^{16}-1}{2}\pi i;$  4)  $2\pi sh1;$  5)  $2\pi i;$  6)  $\pi i;$  7) 0; 8) 0.

**2.4.8.** 1) 0; 2) 
$$\frac{2\pi i}{27}$$
; 3)  $-\frac{2\pi i}{3}$ . **2.4.9.** 1)  $2\pi$ ; 2) 0; 3)  $2\pi$ . **2.4.10.** 1)  $\frac{3\pi i}{8}$ ; 2)  $-\frac{3\pi i}{8}$ ; 3) 0.

**2.4.11.** 1) 
$$\frac{4\pi i}{e^6}$$
; 2)  $2\pi i(\cos 2 - \sin 2)$ ; 3)  $2\pi i$ ; 4)  $-\frac{\pi i}{4}$ ; 5)  $-\frac{i}{8}\pi(\pi + 2)\sqrt{2}$ ; 6)  $-\pi sh1$ ; 7)  $\pi^3 i$ ; 8)  $2\pi i$ .

#### 2.5. Kompleks hadli qatorlar

**2.5.1.** 1) yaqinlashuvchi; 2) uzoqlashuvchi; 3) yaqinlashuvchi; 4) uzoqlashuvchi; 5) yaqinlashuvchi; 6) uzoqlashuvchi. **2.5.2.** 1) shartli yaqinlashuvchi; 2) absolut yaqinlashuvchi; 3) shartli yaqinlashuvchi; 4) absolut yaqinlashuvchi. **2.5.3.** 1) *R* = ∞;

2) 
$$R = 0$$
; 3)  $R = \frac{1}{e}$ ; 4)  $R = \infty$ ; 5)  $R = \frac{1}{e}$ ; 6)  $R = 1$ ; 7)  $R = 1$ ; 8)  $R = \infty$ . 2.5.4. 1)  $|z| < 2$ ; 2)  $|z| < 1$ ;

3) |z-2|<1; 4)  $|z-1|<\frac{1}{e}$ ; 5) |z|<1; 6) markazi O(0;0) nuqtada boʻlgan har qanday doira;

7) 
$$|z| < \sqrt{2}$$
; 8)  $|z| < 1$ . 2.5.5. 1)  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{z^n}{2^{n+1}}$ ; 2)  $\sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n z^{2n}$ ; 3)  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{3^n}{2^{n+1}} (z-1)^n$ ; 4)  $\sum_{n=1}^{\infty} (n+1)z^n$ ;

$$5)\sum_{n=0}^{\infty}z^{3n+2}; \quad 6)\sum_{n=0}^{\infty}(2^{n}+(-1)^{n})(z+1)^{n}; \quad 7)\frac{1}{4}\sum_{n=0}^{\infty}(3^{-n}+(-1)^{n})z^{n}; \quad 8)-\sum_{n=1}^{\infty}\frac{i^{n}}{2^{n}}z^{n}; \quad 9)1+\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(-1)^{n}4^{2n-1}}{(2n)!}z^{2n};$$

$$10)\frac{1}{2}\sum_{n=1}^{\infty}\frac{z^{2n}}{(2n)!}; 11)e^{3}\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(z-3)^{n}}{n!}; 12)\frac{1}{\sqrt{2}}\sum_{n=0}^{\infty}\frac{(-1)^{n}}{(2n)!}\left(1+\frac{1}{2n+1}\left(z+\frac{\pi}{4}\right)\right)\left(z+\frac{\pi}{4}\right)^{2n}; 13)\ln 2-\sum_{n=1}^{\infty}\frac{z^{n}}{n2^{n}};$$

14) 
$$\ln 17 - \sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{5}{17}\right)^n \frac{(z+3)^n}{n}$$
. **2.5.6.** 1)  $z_n = (2n+1)\pi$   $(n \in \mathbb{Z})$ , 2-tartibli; 2)  $z_1 = 1$ , oddiy,  $z_2 = -i$ , 3-

tartibli; 3)  $z_n = 2n\pi i \ (n \in \mathbb{Z})$ , oddiy; 4)  $z_{1n} = n\pi i \ (n \in \mathbb{Z})$ , oddiy,  $z_2 = -\pi i$ , 2-tartibli.

**2.5.7.** 1) oddiy; 2) 2-tartibli; 3) 4-tartibli; 4) 3-tartibli. **2.5.8.** 1) 
$$\sum_{n=1}^{\infty} (-1)^{n+2} (z-2)^n$$
;

$$2) \sum_{n=-1}^{\infty} \frac{2z^{n}}{3^{n+2}}; \quad 3) \mid z \mid < 1 \, da \sum_{n=0}^{\infty} \left(1 - \frac{1}{2n+1}\right) z^{n}, \quad 1 < \mid z \mid < 2 \, da - \sum_{n=0}^{\infty} \frac{1}{z^{n+1}} - \sum_{n=0}^{\infty} \frac{z^{n}}{2^{n+1}}, \quad \mid z \mid > 2 \, da \sum_{n=1}^{\infty} \frac{2^{n}-1}{z^{n+1}};$$

4) 
$$|z| < 2$$
 da  $-\frac{1}{5} \sum_{n=0}^{\infty} \left( \frac{1}{3^{n+1}} + (-1)^n \frac{1}{2^{n+1}} \right) z^n$ ,  $2 < |z| < 3$  da  $-\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^{n-1} 2^{n-1}}{z^n}$ ,

$$|z| > 3 \text{ da } \frac{1}{5} \sum_{n=0}^{\infty} (3^n + (-1)^n 2^n) \frac{1}{z^{n+1}}.$$
 5)  $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^n z^{n-3}}{n!};$  6)  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n)! z^{2n-3}};$  7)  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n+1)!} z^{2n-2};$ 

8) 
$$\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^{n-1} 2z^n}{i^{n+1}}$$
; **2.5.9.** 1)  $-\sum_{n=-1}^{\infty} (z-1)^n$ ; 2)  $-\sum_{n=-1}^{\infty} z^n$ ; 3)  $-\sum_{n=0}^{\infty} \frac{z^n}{2^{n+1}} - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{z^{n+1}}$ ; 4)  $-\sum_{n=0}^{\infty} \frac{z^n}{3^{n+1}} - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{2^{n-1}}{z^n}$ .

**2.5.10.** 1) bartaraf qilinadigan nuqta; 2) bartaraf qilinadigan nuqta; 3) z = 0 - 5-tartibli qutb,  $z = 2n\pi, n \in \mathbb{Z}, n \neq 0$ -oddiy qutb; 4) z = 0 - 3-tartibli qutb; 5) muhim nuqta; 6) muhim nuqta.

#### 2.6. Qoldiqlar nazariyasi va uning tatbiqi

**2.6.1.** 1) Re 
$$sf(0) = 0$$
; 2) Re  $sf(0) = 0$ ; 3) Re  $sf(\pi) = \frac{\sin^2 \pi}{\pi^2}$ ; 4) Re  $sf(4) = 2$ ; 5) Re  $sf(2) = \frac{e^2}{27}$ ;

6) 
$$\operatorname{Re} sf(1) = 4;$$
 7)  $\operatorname{Re} sf(1) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^{n-1}}{2n(2n+1)!};$  8)  $\operatorname{Re} sf(1) = -1;$  9)  $\operatorname{Re} sf(\infty) = 1;$  10)

$$\operatorname{Re} sf(\infty) = -1.2.6.2.$$
 1)  $\operatorname{Re} sf(1) = 1$ ,  $\operatorname{Re} sf(\infty) = -1$ ; 2)  $\operatorname{Re} sf(0) = -1$ ,  $\operatorname{Re} sf(1) = 1$ ,

Re 
$$sf(\infty) = 0$$
; 3) Re  $sf(0) = e - 1$ , Re  $sf(1) = e$ , Re  $sf(\infty) = 1$ ; 4) Re  $sf(0) = -\frac{4}{\pi^2}$ , Re  $sf(\frac{\pi}{2}) = 0$ ,

$$\operatorname{Re} sf(\infty) = \frac{4}{\pi^2}. \ \mathbf{2.6.3.} \ 1) - \frac{\pi i}{4}; \ 2) \ 0; \ 3) - 2\pi i; \ 4) \ 0; \ 5) \ \frac{\pi\sqrt{2}}{2}; \ 6) \ \frac{\pi}{4}; \ 7) \ 4\pi; \ 8) \ \frac{2\sqrt{3}\pi}{3}; \ 9)$$

$$\frac{3\pi}{8}$$
; 10)  $\frac{\pi}{16}$ ; 11)  $\frac{2\pi}{e^m}$ ; 12)  $\frac{\pi(m+1)}{2e^m}$ ; 13)  $\frac{\pi(\cos 2 + \sin 2)}{e^2}$ ; 14)  $\frac{\pi}{8}(1 - e^{-4})$ .

#### 3.1. Laplas almashtirishlari

**3.1.1.** 1) 
$$\frac{2}{p^3}$$
; 2)  $\frac{3}{p^2+9}$ ; 3)  $\frac{1}{p-3}$ ; 4)  $\frac{2}{p^2-4}$ . **3.1.2.** 1)  $\frac{1-p}{p^2+1}$ ; 2)  $\frac{3p+2}{p^2}$ ; 3)  $\frac{2}{p(p^2+4)}$ ;

4) 
$$\frac{p(p^2+7)}{(p^2+1)(p^2+9)}$$
; 5)  $\frac{2e^{-p}}{p^3}$ ; 6)  $\frac{(p^2+2)e^{-p}}{p(p^2+4)}$ ; 7)  $\frac{p+1}{p^2+2p+5}$ ; 8)  $\frac{6}{(p+1)^4}$ ; 9)  $\frac{6}{(p^2+1)(p^2+9)}$ ;

10) 
$$\frac{p^2 - \omega^2}{(p^2 + \omega^2)^2}$$
; 11)  $\frac{2}{(p-1)^3}$ ; 12)  $\frac{2p^3 - 6p}{(p^2 + 1)^3}$ ; 13)  $\frac{1}{p(p^2 + 1)}$ ; 14)  $\frac{p^2 + 2\omega^2}{p^2(p^2 + 4\omega^2)}$ ; 15)  $\ln \frac{p}{p-1}$ ;

16) 
$$\ln \frac{\sqrt{p^2+1}}{p}$$
; 17)  $\frac{2p\omega}{(p^2-\omega^2)^2}$ ; 18)  $\frac{1}{(p-\omega)^2}$ ; 19)  $\frac{1-e^{-p}+e^{-2p}}{p^2}$ ; 20)  $\frac{1-e^{-p}+pe^{-2p}}{p^2}$ ;

$$21)\frac{e^{-ap}-e^{-bp}}{p^2}; 22)\frac{1-e^{-ap}}{p^2}. 3.1.3.1)\frac{3}{p+1}+\frac{p-1}{(p-1)^2+9}; 2)\frac{1}{p+\ln 2}+\frac{1}{p}; 3)\frac{p^2-2p+3}{(p-1)(p^2-2p+5)};$$

4) 
$$\frac{p}{2} \left( \frac{1}{p^2 + 4} + \frac{1}{p^2 + 16} \right)$$
; 5)  $\frac{1}{2} \left( \frac{5}{(p+4)^2 + 25} + \frac{1}{(p+4)^2 + 1} \right)$ ; 6)  $\frac{2(5p^2 + 4)}{p^2 - 16}$ ;

7) 
$$\frac{2pab}{((p-a)^2+b^2)((p+a)^2+b^2)}$$
; 8)  $\frac{p^2+b^2}{(p^2-b^2)^2}$ ; 9)  $\frac{120}{p^6}+\frac{9}{p}+\frac{9p}{p^2+100}$ ; 10)  $\frac{p+3}{p^2+6p-16}$ .

#### 3.2. Tasvir boʻyicha originalni topish

**3.2.1.** 1) 
$$(t-1)^2 \eta(t-1)$$
; 2)  $e^{-4(t-3)} \eta(t-3)$ ; 3)  $3ch2t - sh2t$ ; 4)  $e^{-t} (\cos t - \sin t)$ ; 5)  $1 - e^{-t} (1+t)$ ;

6) 
$$t - \sin t$$
; 7)  $\frac{1}{5}(3 - 3e^{-2t}\cos t + 4e^{-2t}\sin t)$ ; 8)  $-\frac{1}{3}e^{t} + \frac{1}{4}e^{2t} + \frac{1}{12}e^{-2t}$ ; 9)  $\frac{1}{2}t^{2} + 2e^{-t}\sin t$ ;

$$10) - \frac{1}{3}e^{-t} + \frac{1}{3}e^{\frac{1}{2}t} \left(\cos\frac{\sqrt{3}}{2}t + \sqrt{3}\sin\frac{\sqrt{3}}{2}t\right); \quad 11) e^{-3(t-3)}\sin(t-3)\eta(t-3);$$

12) 
$$e^{2(t-1)}(t-1)\eta(t-1) + e^{2(t-2)}(t-2)\eta(t-2)$$
; 13)  $e^t + e^{-t} + \sin t$ ; 14)  $t + cht$ ; 15)  $e^t(1-t^2)$ ;

16) 
$$\frac{1}{5}(ch2t - \cos t)$$
. 3.2.2. 1)  $\frac{1}{2}(cht - \cos t)$ ; 2)  $e^{t} - \frac{1}{2}t^{2} - t - 1$ ; 3)  $\frac{1}{24}(3\sin t - \sin 3t)$ ;

4) 
$$\frac{1}{2}t^2 + \cos t - 1$$
. 3.2.3. 1)  $\cos t - \frac{1}{2}t\sin t$ ; 2)  $\frac{1}{3}(\cos t - \cos 2t)$ ; 3)  $\frac{1}{2}(\sin t - \cos t + e^t)$ ;

4) 
$$e^{-t}(\sin t + \cos t - 1)$$
. 3.2.4. 1)  $\sum_{n=0}^{\infty} (-1)^{n-1} \frac{t^n}{(n!)^2}$ ; 2)  $\sum_{n=1}^{\infty} (-1)^{n-1} \frac{t^n}{(4n)!}$ ; 3)  $\sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{t^{2n}}{(2n+1)!(2n!)}$ ;

4)cost; 5)
$$\frac{1}{t}(1-e^t)$$
; 6)  $\sum_{n=0}^{\infty} \frac{t^{2n}}{(n!)(2n!)}$ . **3.2.5.** 1)  $-\frac{1}{2}e^t + \frac{1}{2}e^{3t}$ ; 2)  $-\frac{1}{3} + \frac{11}{15}e^{3t} + \frac{3}{5}e^{-2t}$ ;

3) 
$$-\frac{1}{3}e^{t} + \frac{1}{4}e^{2t} + \frac{1}{12}e^{-2t}$$
; 4)  $-\frac{1}{3}cht + \frac{1}{3}ch2t$ ; 5)  $-\frac{1}{6} + e^{t} - \frac{3}{2}e^{2t} + \frac{2}{3}e^{3t}$ ; 6)  $1 - 2e^{t} + e^{3t}$ ;

7) 
$$e^{t} - \frac{1}{2}t^{2} - t - 1$$
; 8)  $t + 2 + (t - 2)e^{t}$ .

#### 3.3. Operatsion hisobning tatbiqlari

**3.3.1.** 1) 
$$sht$$
; 2)  $cos t + sin t - e^{-t}$ ; 3)  $-\frac{1}{2} + e^{t} - \frac{1}{2}e^{-2t}$ ; 4)  $-\frac{2}{3} + \frac{2}{3}e^{3t} + e^{-2t}$ ; 5)  $sht$ ; 6)  $e^{t}t\left(\frac{1}{2}t + 1\right)$ ;

7) 
$$\frac{1}{2}t\sin t - \cos t + \sin t$$
; 8)  $\frac{1}{2}(e^{-t} - te^{-t} - \cos t)$ ; 9)  $tcht$ ; 10)  $\frac{1}{2}sht - \frac{1}{2}te^{-t}$ ; 11)  $3 + t + (t - 2)e^{t}$ ;

$$12)\left(1-t+\frac{1}{2}t^{2}\right)e^{t}.\mathbf{3.3.2.} \ 1)C_{1}+\left(C_{2}-\frac{t^{2}+t}{4}\right)e^{-2t}; \ 2)C_{1}+C_{2}e^{-t}+\frac{1}{2}e^{-t}(\cos t-\sin t). \ \mathbf{3.3.3} \ 1)\frac{1}{2}t\sin t;$$

$$2)\frac{1}{2}(sht-\sin t); \ 3)e^{t}\left(\frac{1}{2}t^{2}-t+1\right)-1; \ 4)(e^{t}+2)\ln\left(\frac{2+e^{t}}{3}\right)+1-e^{t}.\mathbf{3.3.4.} \ 1)x=\frac{6}{5}e^{5t}-\frac{1}{5}e^{-5t},$$

$$y=\frac{3}{5}e^{5t}+\frac{2}{5}e^{-5t}; \ 2)x=e^{-2t}(1+2t), \ y=e^{-2t}(1-2t), \ 3)x=y=e^{t}; \ 4)x=y=e^{t}; \ 5)x=\frac{1}{2}t^{2}+\frac{1}{6}t^{3},$$

$$y=1+t+\frac{1}{2}t^{2}-e^{t}; \ 6)x=t\cos t, \ y=-t\sin t; \ 7)x=-e^{-t}, \ y=e^{-t}, \ z=0; \ 8)x=1, \ y=t, \ z=t^{2}.$$

$$\mathbf{3.3.5.} \ \frac{E}{R}\left(1-e^{-\frac{R}{L}t}\right). \ \mathbf{3.3.6.} \ \frac{1}{R}e^{-\frac{t}{CR}}+\frac{\mu C}{1+\mu CR}\left(e^{\eta t}-e^{-\frac{t}{CR}}\right).$$

#### 4.1. Matematik fizika masalalarining qoʻyilishi

**4.1.1.** 1) y > 0 da giperbolik, y < 0 da elliptik, y = 0 da parabolik; 2) x > 0 da giperbolik, x < 0 da elliptik, x = 0 da parabolik; 3)  $x^2 + y^2 > 1$  da giperbolik,  $x^2 + y^2 < 1$  da elliptik,  $x^2 + y^2 = 1$  da parabolik; 4)  $x \ne \frac{\pi}{2} + k\pi, k \in \mathbb{Z}$  da giperbolik,  $x = \frac{\pi}{2} + k\pi, k \in \mathbb{Z}$  da parabolik.

**4.1.2.** 1) 
$$u_{\eta\eta} + u_{\eta} = 0$$
; 2)  $u_{\eta\eta} - u_{\xi} - u_{\eta} = 0$ ; 3)  $u_{\xi\xi} + u_{\eta\eta} + u_{\eta} = 0$ ; 4)  $u_{\xi\xi} + u_{\eta\eta} = 0$ ;

5) 
$$u_{\xi\eta} - 2u_{\xi} + u_{\eta} = 0$$
; 6)  $2u_{\xi\eta} - 3u_{\xi} = 0$ ; 7)  $u_{\xi\xi} + u_{\eta\eta} = 0$ ; 8)  $u_{\xi\xi} + u_{\eta\eta} - 2tg\eta u_{\eta} - 2tg\xi u_{\xi} = 0$ ;

9) 
$$u_{\xi\xi} + u_{\eta\eta} = 0$$
; 10)  $u_{\eta\eta} - \xi u_{\xi} = 0$ . **4.1.3.** 1)  $u(x, y) = yC_1\left(\frac{y}{x}\right) + C_2\left(\frac{y}{x}\right)$ ;

2) 
$$u(x,y) = C_1 \left(\frac{1}{2}x + y\right) + C_2(3x - y);$$
 3)  $u(x,y) = C_1(2x + \sin x + y) + C_2(2x - \sin x - y);$ 

4) 
$$u(x, y) = C_1(x + 2\sqrt{y}) + C_2(x - 2\sqrt{y}).$$

#### 4.2. Toʻlgin tenglamalarini yechish

**4.2.1.** 1) 
$$u(x,t) = \frac{8h}{\pi^2} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-1)^m}{(2m+1)^2} \cos \frac{(2m+1)\pi a}{l} t \sin \frac{(2m+1)\pi}{l} x;$$
 2)  $u(x,t) = \frac{l}{\pi a} \sin \frac{\pi a}{l} t \sin \frac{\pi}{l} x;$ 

3) 
$$u(x,t) = (\sin t + \cos t)\sin x$$
; 4)  $u(x,t) = \cos \frac{5\pi a}{l}t\sin \frac{5\pi}{l}x$ . 4.2.2. 1)  $u(x,t) = \frac{1}{\pi^2}(1-\cos \pi t)\sin \pi x$ ;

4) 
$$u(x,t) = \left(2\cos 2t - \frac{1}{2}\sin 2t + t - 2\right)\sin 2x$$
. **4.2.3.** 1)  $u(x,t) = \frac{tx}{l} + \frac{2l}{\pi^2} \sum_{k=1}^{\infty} \frac{(-1)^k}{k^2} \sin \frac{k\pi}{l} t \sin \frac{k\pi}{l} x$ ;

2) 
$$u(x,t) = \frac{Cx}{l} + \frac{2C}{\pi l} \sum_{t=1}^{\infty} \frac{(-1)^k}{k} \cos \frac{k\pi}{l} t \sin \frac{k\pi}{l} x$$
. **4.2.4.**1)  $u(x,t) = t + \sin x \cos 3t$ ; 2)  $u(x,t) = x(1-t)$ ;

3) 
$$u(x,t) = x^2 + t + 4t^2$$
; 4)  $u(x,t) = \sin x \cos 2t - \frac{1}{2} \cos x \sin 2t$ ; 5)  $u(x,t) = \frac{x \sin x \cos t - t \cos x \sin t}{x^2 - t^2}$ ;

6) 
$$u(x,t) = e^{-(x^2+t^2)}ch2xt + \frac{1}{2}\sin 2x\sin 2t;$$
 7)  $u(x,t) = \frac{x(1+x^2-t^2)}{(x^2+t^2+1)^2-4x^2t^2} + \sin x\sin t;$ 

8) 
$$u(x,t) = \sin x \cos t + \frac{1}{4} \ln \left| \frac{tg(x+t)}{tg(x-t)} \right|$$
. **4.2.5.**1)  $x^2 + 4t^2 + \frac{1}{2} \cos x \sin 2t + xt^2$ ; 2)  $\sin x \cos 2t + \frac{2}{3}t^3$ .

#### 4.3. Issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamalarini yechish

**4.3.1.** 1) 
$$u(x,t) = \frac{u_0}{\sqrt{1+4k^2t}} e^{-\frac{k^2x^2}{1+4k^2t}}$$
; 2)  $u(x,t) = \frac{1}{\sqrt{1+9t}} e^{-\frac{x^2}{4+36t}}$ .

**4.3.2.** 1) 
$$u(x,t) = \frac{4u_0}{\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{1}{2m+1} e^{-\left(\frac{(2m+1)\pi a}{l}\right)^2 t} \sin\frac{(2m+1)\pi}{l} x;$$
 2)  $u(x,t) = e^{-a^2 t} \sin x;$ 

3) 
$$u(x,t) = 2e^{-9a^2t} \sin 3x$$
; 4)  $u(x,t) = \frac{8l^2}{\pi^3} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{1}{(2m+1)^3} e^{-\left(\frac{(2m+1)\pi a}{l}\right)^2 t} \sin \frac{(2m+1)\pi}{l} x$ ;

$$5)u(x,t) = 3e^{-\left(\frac{\pi}{2}\right)^2 t} \sin\frac{\pi}{l}x - 5e^{-\left(\frac{2\pi}{l}\right)^2 t} \sin\frac{2\pi}{l}x; \quad 6)u(x,t) = 3e^{-36\pi^2 t} \sin 3\pi x + e^{-64\pi^2 t} \sin 4\pi;$$

7) 
$$u(x,t) = \frac{3}{2}(\cos t + \sin t - e^{-t})\sin 6x;$$
 8)  $u(x,t) = \frac{16}{\pi^2} \left(1 - e^{-\frac{\pi^2}{16}}\right) \sin \frac{\pi}{4}x;$ 

9) 
$$u(x,t) = \frac{40}{17} \left( \sin t - 4\cos t + 4e^{-\frac{1}{4}t} \right) \sin x + 2e^{-4t} \sin 4x;$$
 10)  $u(x,t) = (t + e^{-t} - 1)\sin 3x + e^{-\frac{2}{3}t} \sin 2x;$ 

$$11) u(x,t) = (t + e^{-t} - 1) \sin x + \frac{x}{\pi} e^{-t}; \quad 12) u(x,t) = \frac{1}{4} (1 - e^{-4t}) \sin 2x + e^{-6t} \sin 3x + e^{t} + \frac{x}{\pi} (e^{2t} - e^{t}).$$

### 4.4. Laplas tenglamalarini yechish

**4.4.1.** 1) 
$$u(x,y) = \left(\frac{ch3y}{2ch3} + \frac{sh3y}{2sh3}\right) \sin 3x;$$
 2)  $u(x,y) = \left(\frac{ch4(x-1)}{2ch4} + \frac{sh4(x-1)}{2sh4}\right) \sin 4y;$ 

3) 
$$u(x,y) = \left(\frac{ch2y}{2ch2\pi} + \frac{sh2y}{2sh2\pi}\right)\sin 2x + \left(\frac{ch\left(x - \frac{\pi}{2}\right)}{2ch\frac{\pi}{2}} - \frac{sh\left(x - \frac{\pi}{2}\right)}{2sh\frac{\pi}{2}}\right)\sin y;$$

4) 
$$u(x,y) = \left(\frac{ch3y}{2ch3\pi} - \frac{sh3y}{2sh3\pi}\right) \sin 3x + \left(\frac{ch2\pi\left(x - \frac{\pi}{2}\right)}{2ch\pi} - \frac{sh2\pi\left(x - \frac{\pi}{2}\right)}{2sh\pi}\right) \sin 2y.$$

**4.4.2.** 1) 
$$u(r) = \frac{4}{\ln 3 - \ln 2} \ln \frac{3r}{4}$$
; 2)  $u(r) = \frac{1}{\ln 5 - \ln 3} (3 \ln r + 7 \ln 5 - 10 \ln 3)$ .

**4.4.3.** 1) 
$$u(r,\varphi) = \frac{1}{8r}((3r^2 - 3)\cos\varphi - (r^2 - 9)\sin\varphi);$$

2) 
$$u(r,\varphi) = \frac{4}{65r^2}(81-r^4)\cos 2\varphi - \frac{27}{665r^3}(r^6-64)\sin 3\varphi;$$
 3)  $u(r,\varphi) = 4\left(1-\frac{\ln r}{\ln 2}\right) + \frac{2}{3r}(r^2-1)\sin \varphi;$ 

4) 
$$u(r,\varphi) = \frac{2}{5r}(9-r^2)\sin\varphi + \frac{9}{65r^2}(r^4-16)\sin 2\varphi$$
. **4.4.4.** 1)  $u(r,\varphi) = 3 + \frac{5}{3}r\cos\varphi$ ;

2) 
$$u(r,\varphi) = 2 + \frac{3}{2}r\sin\varphi$$
; 3)  $u(r,\varphi) = \frac{1}{2} - \frac{1}{18}r^2\cos 2\varphi$ ; 4)  $u(r,\varphi) = \frac{1}{2} + \frac{1}{8}r^2\cos 2\varphi$ .

## **ILOVALAR**

1- i lo v a

$$\varphi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}e^{-\frac{x^2}{2}}$$
 funksiya qiymatlarining jadvali

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0,0	0,3989	3989	3989	3988	3986	3984	3982	3980	3977	3973
0,1	3970	3965	3961	3956	3951	3945	3939	3932	3925	3918
0,2	3910	3902	3894	3885	3876	3867	3857	3847	3836	3825
0,3	3814	3802	3790	3778	3765	3752	3739	3726	3712	3697
0,4	3683	3668	3652	3637	3621	3605	3589	3572	3555	3538
0,5	3521	3503	3485	3467	3448	3429	3410	3391	3372	3352
0,6	3332	3312	3292	3271	3251	3230	3209	3187	3166	3144
0,7	3123	3101	3079	3056	3034	3011	2989	2966	2943	2920
0,8	2897	2874	2850	2827	2803	2780	2756	2732	2709	2685
0,9	2661	2637	2613	2589	2565	2541	2516	2492	2468	2444
1,0	0,2420	2396	2371	2347	2323	2299	2275	2251	2227	2203
1,1	2179	2155	2131	2107	2083	2059	2036	2012	1989	1965
1,2	1942	1919	1895	1872	1849	1826	1804	1781	1758	1736
1,3	1714	1691	1669	1647	1626	1604	1582	1561	1539	1518
1,4	1497	1476	1456	1435	1415	1394	1374	1354	1334	1315
1,5	1295	1276	1257	1238	1219	1200	1182	1163	1145	1127
1,6	1109	1092	1074	1057	1040	1023	1006	0989	0973	0957
1,7	0940	0925	0909	0893	0878	0863	0848	0833	0818	0804
1,8	0790	0775	0761	0748	0734	0721	0707	0694	0681	0669
1,9	0656	0644	0632	0620	0608	0596	0584	0573	0562	0551
2,0	0,0540	0529	0519	0508	0498	0488	0478	0468	0459	0449
2,1	0440	0431	0422	0413	0404	0396	0387	0379	0371	0363
2,2	0355	0347	0339	0332	0325	0317	0310	0303	0297	0290
2,3	0283	0277	0270	0264	0258	0252	0246	0241	0235	0229
2,4	0224	0219	0213	0208	0203	0198	0194	0189	0184	0180
2,5	0175	0171	0167	0163	0158	0154	0151	0147	0143	0139
2,6	0136	0132	0129	0126	0122	0119	0116	0113	0110	0107
2,7	0104	0101	0099	0096	0093	0091	0088	0086	0084	0081
2,8	0079	0077	0075	0073	0071	0069	0067	0065	0063	0061
2,9	0060	0058	0056	0055	0053	0051	0050	0048	0047	0046
3,0	0,0044	0043	0042	0040	0039	0038	0037	0036	0035	0034
3,1	0033	0032	0031	0030	0029	0028	0027	0026	0025	0025
3,2	0024	0023	0022	0022	0021	0020	0020	0019	0018	0018
3,3	0017	0017	0016	0016	0015	0015	0014	0014	0013	0013
3,4	0012	0012	0012	0011	0011	0010	0010	0010	0009	0009
3,5	0009	0008	0008	0008	0008	0007	0007	0007	0007	0006
3,6	0006	0006	0006	0005	0005	0005	0005	0005	0005	0004
3,7	0004	0004	0004	0004	0004	0004	0003	0003	0003	0003
3,8	0003	0003	0003	0003	0003	0002	0002	0002	0002	0002
3,9	0002	0002	0002	0002	0002	0002	0002	0002	0001	0001

 $\Phi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{0}^{x} e^{-\frac{z^{2}}{2}} dz$  funksiya qiymatlarining jadvali

х	$\Phi(x)$										
0,00	0,0000	0,43	0,1664	0,86	0,3051	1,29	0,4015	1,72	0,4573	2,30	0,4893
0,01	0,0040	0,44	0,1700	0,87	0,3078	1,30	0,4032	1,73	0,4582	2,32	0,4898
0,02	0,0080	0,45	0,1736	0,88	0,3106	1,31	0,4049	1,74	0,4591	2,34	0,4904
0,03	0,0120	0,46	0,1772	0,89	0,3133	1,32	0,4066	1,75	0,4599	2,36	0,4909
0,04	0,0160	0,47	0,1808	0,90	0,3159	1,33	0,4082	1,76	0,4608	2,38	0,4913
0,05	0,0199	0,48	0,1844	0,91	0,3186	1,34	0,4099	1,77	0,4616	2,40	0,4918
0,06	0,0239	0.49	0,1879	0,92	0,3212	1,35	0,4115	1,78	0,4625	2,42	0,4922
0,07	0,0279	0,50	0,1915	0,93	0,3228	1,36	0,4131	1,79	0,4633	2,44	0,4927
0,08	0,0319	0,51	0,1950	0,94	0,3264	1,37	0,4147	1,80	0,4641	2,46	0,4931
0,09	0,0359	0,52	0,1985	0,95	0,3289	1,38	0,4162	1,81	0,4649	2,48	0,4934
0,10	0,0398	0,53	0,2019	0,96	0,3315	1,39	0,4177	1,82	0,4556	2,50	0,4938
0,11	0,0438	0,54	0,2054	0,97	0,3340	1,40	0,4192	1,83	0,4664	2,52	0,4941
0,12	0,0478	0,55	0,2088	0,98	0,3365	1,41	0,4207	1,84	0,4671	2,54	0,4945
0,13	0,0517	0,56	0,2123	0,99	0,3389	1,42	0,4222	1,85	0,4678	2,56	0,4948
0,14	0,0557	0,57	0,2157	1,00	0,3413	1,43	0,4236	1,86	0,4686	2,58	0,4951
0,15	0,0596	0,58	0,2190	1,01	0,3438	1,44	0,4251	1,87	0,4693	2,60	0,4953
0,16	0,0636	0,59	0,2224	1,02	0,3461	1,45	0,4265	1,88	0,4699	2,62	0,4956
0,17	0,0675	0,60	0,2257	1,03	0,3485	1,46	0,4279	1,89	0,4706	2,64	0,4959
0,18	0,0714	0,61	0,2291	1,04	0,3508	1,47	0,4292	1,90	0,4713	2,66	0,4961
0,19	0,0753	0,62	0,2324	1,05	0,3531	1,48	0,4306	1,91	0,4719	2,68	0,4963
0,20	0,0793	0,63	0,2357	1,06	0,3554	1,49	0,4319	1,92	0,4726	2,70	0,4965
0,21	0,0832	0,64	0,2389	1,07	0,3577	1,50	0,4332	1,93	0,4732	2,72	0,4967
0,22	0,0871	0,65	0,2422	1,08	0,3599	1,51	0,4345	1,94	0,4738	2,74	0,4969
0,23	0,0910	0,66	0,2454	1,09	0,3621	1,52	0,4357	1,95	0,4744	2,76	0,4971
0,24	0,0948	0,67	0,2486	1,10	0,3643	1,53	0,4370	1,96	0,4750	2,78	0,4973
0,25	0,0987	0,68	0,2517	1,11	0,3665	1,54	0,4382	1,97	0,4756	2,80	0,4974
0,26	0,1026	0,69	0,2549	1,12	0,3686	1,55	0,4394	1,98	0,4761	2,82	0,4976
0,27	0,1064	0,70	0,2580	1,13	0,3708	1,56	0,4406	1,99	0,4767	2,84	0,4977
0,28	0,1103	0,71	0,2611	1,14	0,3729	1,57	0,4418	2,00	0,4772	2,86	0,4979
0,29	0,1141	0,72	0,2642	1,15	0,3749	1,58	0,4429	2,02	0,4783	2,88	0,4980
0,30	0,1179	0,73	0,2673	1,16	0,3770	1,59	0,4441	2,04	0,4793	2,90	0,4981
0,31	0,1217	0,74	0,2703	1,17	0,3790	1,60	0,4452	2,06	0,4803	2,92	0,4982
0,32	0,1255	0,75	0,2734	1,18	0,3810	1,61	0,4463	2,08	0,4812	2,94	0,4984
0,33	0,1293	0,76	0,2764	1,19	0,3830	1,62	0,4474	2,10	0,4821	2,96	0,4985
0,34	0,1331	0,77	0,2794	1,20	0,3859	1,63	0,4484	2,12	0,4830	2,98	0,4986
0,35	0,1368	0,78	0,2823	1,21	0,3869	1,64	0,4495	2,14	0,4838	3,00	0,49865
0,36	0,1406	0,79	0,2852	1,22	0,3883	1,65	0,4505	2,16	0,4836	3,20	0,49931
0,37	0,1443	0,80	0,2881	1,23	0,3907	1,66	0,4515	2,18	0,4854	3,40	0,49966
0,38	0,1480	0,81	0,2910	1,24	0,3925	1,67	0,4525	2,20	0,4861	3,60	0,499841
0,39	0,1517	0,82	0,2939	1,25	0,3944	1,68	0,4535	2,22	0,4868	3,80	0,499928
0,40	0,1554	0,83	0,2967	1,26	0,3962	1,69	0,4545	2,24	0,4875	4,00	0,499868
0,41	0,1591	0,84	0,2995	1,27	0,3980	1,70	0,4554	2,26	0,4881	4,50	0,499997
0,42	0,1628	0,85	0,3023	1,28	0,3397	1,71	0,4564	2,28	0,4887	5,00	0,499997

 $P(m) = \frac{\lambda^m}{m!} e^{-\lambda}$ funksiya qiymatlarining jadvali

$\lambda$ $m$	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0
0	0,9048	0,8187	0,7408	0,6703	0,6065	0,5488	0,4966	0,4493	0,4066	0,3679
1	0,0905	0,1637	0,2223	0,2681	0,3033	0,3293	0,3476	0,3595	0,3659	0,3679
2	0,0045	0,0164	0,0333	0,0536	0,0758	0,0988	0,1216	0,1433	0,1647	0,1839
3	0,0002	0,0011	0,0033	0,0072	0,0126	0,0198	0,0284	0,0383	0,0494	0,0613
4	0,0000	0.0001	0,0003	0,0007	0,0016	0,0030	0,0050	0,0077	0,0111	0,0153
5	0,0000	0,0000	0,0000	0.0001	0,0002	0,0003	0,0007	0,0012	0,0020	0,0031
6	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0.0001	0,0002	0,0003	0,0005
7	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0.0001

$\lambda$ $m$	2,0	3,0	4,0	5,0	6,0	7,0	8,0	9,0	10,0
0	0,1353	0,0498	0,0183	0,0067	0,0025	0,0009	0,0003	0,0001	0,0001
1	0,2707	0,1494	0,0733	0,0337	0,0149	0,0064	0,0027	0,0011	0,0005
2	0,2707	0,2240	0,1465	0,0842	0,0446	0,0223	0,0107	0,0050	0,0023
3	0,1805	0,2240	0,1964	0,1404	0,0892	0,0521	0,0286	0,0150	0,0076
4	0,0902	0,1681	0,1954	0,1755	0,1339	0,0912	0,0572	0,0337	0,0189
5	0,0361	0,1008	0,1563	0,1755	0,1606	0,1277	0,0916	0,0607	0,0378
6	0,0120	0,1504	0,1042	0,1462	0,1606	0,1490	0,1221	0,0911	0,0631
7	0,0034	0,0216	0,0595	0,1045	0,1377	0,1490	0,1396	0,1171	0,0901
8	0,0009	0,0081	0,0298	0,0653	0,1033	0,1304	0,1396	0,1318	0,1126
9	0,0002	0,0027	0,0132	0,0363	0,0689	0,1014	0,1241	0,1318	0,1251
10	0,0000	0,0008	0,0053	0,0181	0,0413	0,0710	0,0993	0,1186	0,1251
11	0,0000	0,0002	0,0019	00082	0,0225	0,0452	0,0722	0,0970	0,1137
12	0,0000	0.0001	0,0006	0,0034	0,0113	0,0264	0,0481	0,0728	0,0948
13	0,0000	0,0000	0,0002	0,0013	0,0052	0,0142	0,0296	0,0504	0,0729
14	0,0000	0,0000	0.0001	0,0005	0,0022	0,0071	0,0169	0,0324	0,0521
15	0,0000	0,0000	0,0000	0,0002	0,0009	0,0033	0,0090	0,0194	0,0347
16	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0003	0,0015	0,0045	0,0109	0,0217
17	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0.0001	0,0006	0,0021	0,0058	0,0128
18	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0002	0,0009	0,0029	0,0071
19	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0.0001	0,0004	0,0014	0,0037
20	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0002	0,0006	0,0019
21	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0.0001	0,0003	0,0009
22	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0.0001	0,0004
23	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0002
24	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0.0001
25	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000

 $t_{\gamma} = t(\gamma, n) \text{ ning qiymatlari jadvali}$ 

γ n	0,95	0,99	0,999	γ n	0,95	0,99	0,999
5	2,78	4,60	8,61	20	2,093	2,861	3,883
6	2,57	4,03	6,86	25	2,064	2,797	3,745
7	2,45	3,71	5,96	30	2,045	2,756	3,659
8	2,37	3,50	5,41	35	2,032	2,720	3,600
9	2,31	3,36	5,04	40	2,023	2,708	3,558
10	2,26	3,25	4,78	45	2,016	2,692	3,527
11	2,23	3,17	4,59	50	2,009	2,679	3,502
12	2,20	3,11	4,44	60	2,001	2,662	3,464
13	2,18	3,06	4,32	70	1,996	2,649	3,439
14	2,16	3,01	4,22	80	1,991	2,640	3,418
15	2,15	2,98	4,14	90	1,987	2,633	3,403
16	2,13	2,95	4,07	100	1,984	2,627	3,392
17	2,12	2,92	4,02	120	1,980	2,617	3,374
18	2,11	2,90	3,97	8	1,960	2,576	3,291
19	2,10	2,88	3,92				

5- i lo v a  $q = q(\gamma, n)$  ning qiymatlari jadvali

γ n	0,95	0,99	0,999	n	0,95	0,99	0,999
5	1,37	2,67	5,64	20	0,37	0,58	0,88
6	1,09	2,01	3,88	25	0,32	0,49	0,73
7	0,92	1,621	2,98	30	0,28	0,43	0,63
8	0,80	1,38	2,42	35	0,26	0,38	0,56
9	0,71	1,20	2,06	40	0,24	0,35	0,59
10	0,65	1,08	1,80	45	0,22	0,32	0,46
11	0,59	0,98	1,60	50	0,21	0,30	0,43
12	0,55	0,90	1,45	60	0,188	0,269	0,38
13	0,52	0,83	1,33	70	0,174	0,245	0,34
14	0,48	0,78	1,23	80	0,161	0,226	0,31
15	0,46	0,73	1,15	90	0,151	0,211	0,29
16	0,44	0,70	1,07	100	0,143	0,198	0,27
17	0,42	0,66	1,01	150	0,115	0,160	0,211
18	0,40	0,63	0,96	200	0,099	0,136	0,185
19	0,39	0,60	092	250	0,089	0,120	0,162

6- i lo v a  $\chi^{\scriptscriptstyle 2}$ taqsimotning kritik nuqtalari

k ozodlik		(	α qiymatdo	rlik darajasi		
darajalari soni	0,01	0,025	0,05	0,95	0,975	0,99
1	6,6	5,0	3,8	0,0039	0,00098	0,00016
2	9,2	7,4	6,0	0,103	0,051	0,020
3	11,3	9,4	7,8	0,352	0,216	0,115
4	13,3	11,1	9,5	0,711	0,484	0,297
5	15,1	12,8	11,1	1,15	0,831	0,554
6	16,8	14,4	12,6	1,64	1,24	0,872
7	18,5	16,0	14,1	2,17	1,69	1,24
8	20,1	17,5	15,5	2,73	2,18	1,65
9	21,7	19,0	16,9	3,33	2,70	2,09
10	23,2	20,5	18,3	3,94	3,25	2,56
11	24,7	21,9	19,7	4,57	3,82	3,05
12	26,2	23,3	21,0	5,23	4,40	3,57
13	27,7	24,7	22,4	5,89	5,01	4,11
14	29,1	26,1	23,7	6,57	5,63	4,68
15	30,6	27,5	25,0	7,25	6,26	5,23
16	32,0	28,8	26,3	7,96	6,91	5,81
17	33,4	30,2	27,6	8,67	7,56	6,41
18	34,8	31,5	28,9	9,39	8,23	7,01
19	36,2	32,9	30,1	10,1	8,91	7,63
20	37,6	34,2	31,4	10,9	9,59	8,26
21	38,9	35,5	32,7	11,6	10,3	8,90
22	40,3	36,8	33,9	12,3	11,0	9,54
23	41,6	38,1	35,2	13,1	11,7	10,2
24	43,0	39,4	36,4	13,8	12,4	10,9
25	44,3	40,6	37,7	14,6	13,1	11,5
26	45,6	41,9	38,9	15,4	13,8	12,2
27	47,0	43,2	40,1	16,2	14,6	12,9
28	48,3	44,5	41,3	16,9	15,3	13,6
29	49,6	45,7	42,6	17,7	16,0	14,3
30	50,9	47,0	43,8	18,5	16,8	15,0

7- i lo v a Styudent taqsimotning kritik nuqtalari

k ozodlik		lpha qiymatdor	lik darajasi	(ikki tomonli	kritik soha)	
darajalari soni	0,10	0,05	0,02	0,01	0,002	0,001
1	6,31	12,7	31,82	63,7	318,3	637,0
2	2,92	4,30	6,97	9,92	22,33	31,6
3	2,35	3,18	4,54	5,84	10,22	12,9
4	2,13	2,78	3,75	4,60	7,17	8,61
5	2,01	2,57	3,37	4,03	5,89	6,86
6	1,94	2,45	3,14	3,71	5,21	5,96
7	1,89	2,36	3,00	3,50	4,79	5,40
8	1,86	2,31	2,90	3,36	4,50	5,04
9	1,83	2,26	2,82	3,25	4,30	4,78
10	1,81	2,23	2,76	3,17	4,14	4,59
11	1,80	2,20	2,72	3,11	4,03	4,44
12	1,78	2,18	2,68	3,05	3,93	4,32
13	1,77	2,16	2,65	3,01	3,85	4,22
14	1,76	2,14	2,62	2,98	3,79	4,14
15	1,75	2,13	2,60	2,95	3,73	4,07
16	1,75	2,12	2,58	2,92	3,69	4,01
17	1,74	2,11	2,57	2,90	3,65	3,96
18	1,73	2,10	2,55	2,88	3,61	3,92
19	1,73	2,09	2,54	2,86	3,58	3,88
20	1,73	2,09	2,53	2,85	3,55	3,85
21	1,72	2,08	2,52	2,83	3,53	3,82
22	1,72	2,07	2,51	2,82	3,51	3,79
23	1,71	2,07	2,50	2,81	3,49	3,77
24	1,71	2,06	2,49	2,80	3,47	3,74
25	1,71	2,06	2,49	2,79	3,45	3,72
26	1,71	2,06	2,48	2,78	3,44	3,71
27	1,71	2,05	2,47	2,77	3,42	3,69
28	1,70	2,05	2,46	2,76	3,40	3,66
29	1,70	2,05	2,46	2,76	3,40	3,66
3,6630	1,70	2,04	2,46	2,75	3,39	3,65
403,65	1,68	2,02	2,42	2,70	3,31	3,55
603,65	1,67	2,00	2,39	2,66	3,23	3,46
1203,46	1,66	1,98	2,36	2,62	3,17	3,37
∞ 3,37	1,64	1,96	2,33	2,58	3,09	3,29
	0,05	0,025	0,01	0,005	0,001	0,0005
	$\alpha$ qiy	matdorlik daı	rajasi (bir to	monli kritik	soha)	

# **MUNDARIJA**

SOʻZ BOSHI	3
I bob. EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA MATEMATIK	
STATISTIKA	
1.1. Ehtimollarni bevosita hisoblash	4
1.2. Ehtimollarni topishning asosiy formulalari	19
1.3. Sinashlarning takrorlanishi	
1.4. Tasodifiy miqdorlar	
1.5. Tasodifiy miqdning sonli xarakteristikalari	46
1.6. Tasodifiy miqdning taqsimot qonunlari	53
1.7. Ehtimollar nazariyasining limit teoremalari	64
1.8. Tanlanmaning xarakteristikalari	67
1.9. Taqsimot noma'lum parametrlarining statistik baholari	75
1.10. Statistik gipotezalarni tekshirish	85
1.11. Korrelyatsion analiz	
1.12. 1-nazorat ishi	
1.13. Laboratoriya ishi	114
II bob. KOMPLEKS OʻZGARUVCHILI FUNKSIYALAR NAZARIYASI	
2.1. Kompleks sonlar	122
2.2. Kompleks oʻzgaruvchining funksiyasi	131
2.3. Kompleks oʻzgaruvchi funksiyasini differensiallash	141
2.4. Kompleks oʻzgaruvchi funksiyasini integrallash	147
2.5. Kompleks hadli qatorlar	. 156
2.6. Qoldiqlar nazariyasi	
2.7. 2-nazorat ishi	
2.8. 3-nazorat ishi	
III bob. OPETATSION HISOB	
3.1. Laplas almashtirishlari	187
3.2. Tasvir boʻyicha originalni topish	
3.3. Operatsion hisobning tatbiqlari	
3.4. 4-nazorat ishi	
J. I. I IIWAVIULIUII	411

IV bob. MATEMATIK FIZIKA TENGLAMALARI	
4.1. Matematik fizika masalalarining qoʻyilishi	217
4.2. Toʻlqin tenglamalarini yechish	
4.3. Issiqlik oʻtkazuvchanlik tenglamalarini yechish	
4.4. Laplas tenglamalarini yechish	246
4.5. 5-nazorat ishi	257
Foydalanilgan adabiyotlar	260
Javoblar	261
Ilovalar	270